

*Kalbin Lümdül
Feydesi*

M. Feshullah Gülen

3
tç

KKALBİN
CZÜMRÜT
TEPELERİ

3

İKALBİN
ZÜMRÜT
TEPELERİ

3

M. Fethullah Gülen

Kalbin Zümrüt Tepeleri - 3

Copyright © Nil Yayınları, 2008

*Bu eserin tüm yayın hakları **Işık Yayıncılık Ticaret A.Ş.**'ne aittir.
Eserde yer alan metin ve resimlerin, Işık Yayıncılık Ticaret A.Ş.'nin önceden
yazılı izni olmaksızın, elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt
sistemi ile çoğaltılması, yayımlanması ve depolanması yasaktır.*

ISBN

975-315-185-3

Yayın Numarası

184

Çağlayan A. Ş.

TS EN ISO 9001:2000

Ser No: 300-01

Sarıç Yolu Üzeri No: 7 Gazimir / İZMİR

Tel: (0232) 252 22 85

Kasım 2008

Genel Dağıtım

Gökkuşuğu Pazarlama ve Dağıtım

Merkez Mah. Soğuksu Cad. No: 31

Tek-Er İş Merkezi Mahmutbey/İSTANBUL

Tel: (0212) 410 50 60 Faks: (0212) 445 84 64

Nil Yayınları

Emniyet Mahallesi Huzur Sokak No: 5

34676 Üsküdar/İSTANBUL

Tel: (0216) 318 42 88 Faks: (0216) 318 52 20

www.nil.com.tr

İçindekiler

Takdim.....	7
İrşad ve Mürşid.....	35
Sefer.....	42
Vâsıl.....	49
Samt.....	56
Halvet ve Celvet.....	60
İlm-i Ledün.....	65
Veli ve Evliyaullah.....	70
Ebrar.....	73
Mukarrabîn.....	74
Ebdâl.....	75
Nücebâ.....	80
Nukabâ.....	81
Evtâd.....	82
Gavs.....	83
Kutup.....	85
Feyiz ve Tecellî.....	89
Tecellî.....	97
Vahiy ve İlham.....	104
Âyân-ı Sâbite ve Âlem-i Misal.....	113
Ulvî Âlemler.....	121
1- Âlem-i Lâhut.....	123
2- Âlem-i Rahamût.....	125
3- Âlem-i Ceberût.....	126
4- Âlem-i Melekût.....	127
Ehadiyet-Vâhidîyet.....	130
Evvel, Âhir, Zâhir, Bâtin.....	140
Vahdet-Kesret.....	153

Ruh ve Ötesi.....	168
İyonya.....	175
Sokrat.....	177
Eflatun.....	177
Aristo.....	179
Filon.....	180
Günümüze Doğru.....	182
Bergson.....	185
Vücutiye.....	186
Ruhiye Mezhebi.....	187
Ruh Konusunda İbn Sina.....	191
Ruh ve İmam Gazzâlî.....	195
Ruh ve Fahreddin Râzî.....	198
Mutasavvıfının Ruh Hakkındaki Mütalâaları.....	203
Sofîye ve Ruh.....	210
Vicdan.....	226
Usûlüddin Açısından İrade.....	232
Zihin.....	239
His.....	240
Akıl.....	244
Nefis.....	253
Keramet.....	263
Nazar ve Teveccüh.....	277
Sübhât-ı Vech.....	286
Vâridât ve Mevhibe.....	296
Hullet.....	303
İndeksler	
1-Âyetler İndeksi.....	313
2- Hadisler ve Eserler İndeksi.....	318
3-Arapça-Farsça Şiirler ve Sözler İndeksi.....	320
4-Karma İndeks.....	323
Kaynakların Tesbitinde Faydanılan Eserler.....	373

Takdîm

Bilindiği gibi tasavvuf, İslâmî toplumlar üzerinde asırlar boyunca biçimlendirici bir rol oynamıştır. Müslümanlar hiçbir dönemde tasavvufî vâridâttan uzak kalmamışlardır. Tasavvuf, özellikle geniş halk kitleleri için hem İslâm dairesinde kalmanın şevk ve iştihak verici bir yolu, hem de İslâmî bilinçlenmenin câzip bir yöntemi olmuştur. Bu yüzden İslâm Medeniyeti bir “*Fıkıh ve Metodoloji*” medeniyeti olduğu kadar; bir “*tasavvuf, mânâ ve irfan*” medeniyetidir de.

Bu geniş etkisiyle İslâm sûfizmi bize; İslâmî tevhid inancı ve anlayışının zihnî, fikrî ve sosyal realitelerin ötesinde, İslâmî dünya görüşünün uzandığı metafizik sınırları da gösterir. Başka bir açıdan tasavvuf, Müslümanların kendi mânevî ve ahlâkî ideallerine olan duyarlılıklarının açık bir göstergesidir. Bundan dolayı o her devirde, İslâmî geleneğin can verici ruhu olmuştur. İslâm tasavvufunun temel ilke ve dayanaklarını bilmeden, onun İslâm düşüncesi ve toplumları üzerinde uzun asırlar oynadığı özel rolün mantığını da anlamaya ve ortaya koymaya imkân yoktur.

İslâm sûfizmi ve dünya görüşü, Batılı politeist (her türlü çoğulcu anlayış) dünya görüşünün aksine her alanda “tevhid”i (Allah’ın birliği gerçeğini) esas alır. Allah’ın aşkın iradesi, ilim ve kudreti; hem her çeşit bilgi hiyerarşisini (epistemoloji), hem de her tür insanî eylemi kuşatır. Diğer bir ifade ile tevhid, insanın yeryüzündeki var oluşunu ve misyonunu açıklayan en temel esastır. Tevhid anlayışı Müslümanların hayatında her an canlı ve diri bir hakikattir. İslâm sûfizminin ana eksenini de işte bu tevhid yörüngesinde dönmektedir...

Batılı pek çok araştırmacı, İslâmî düşüncede mündemiç (içkin) olan bu tevhid anlayışını hakkıyla kavrayamadığı için, İslâm tasavvufunun üzerinde birleşilmiş bir resminin olmadığını iddia etmiştir. Aslında bu tür iddiaların temelinde, Batılı bilgi anlayışının politeist (çoğulcu) bir karaktere sahip oluşunun derin etkisi vardır. Çünkü normal bir Batılı düşünür; insana, tarihe, toplum ve kültüre çoğulcu bir diyalektik açı-sından bakar. Batı'da her alanda düşünce biçimine “kesret” hakimdir. Fikirler, ekoller, kavga ve farklılıkların diyalektiği içerisinde Batı tarihi, tam bir “çatışma tarihi”dir. Onlar, İslâm dünyasındaki düşünce ve inanç sorunlarına da bu diyalektik noktadan yaklaşmaktadır.

Evet, tasavvuf kavramına ve sûfi yaşama yönelik kurucu sûfilerin dil ve tanımlamalarına bakacak olursak, hissedilir derecede bir çeşitlilik görülecektir. Aslında bu farklılaşma, farklı müşâhedelere dayandığı kadar; istidatta, yetkinlikte ve ilâhî inâyetteki farklı düzeylere de işaret eder. Ama daha geniş perspektiften bakınca İslâm sûfizmi, tamamıyla İslâmî gelenek içinde ve “tevhid” yörüngesinde **oluştugu anlaşılır**. İslâmî tasavvufun en belirgin vasfı, farklı müşâhedelere dayanmış olsalar da sûfilerin, gerçek anlamda bir birliğe (tevhid) ulaşma gayret ve cehdi içinde bulunmuş olmalarıdır. Tevhid anlayışı bütün derinliği ve detayları ile tüm sûfi tecrübeleri kuşatır. Bu açıdan tevhid esasında hiçbir farklılık söz konusu değildir. Evet, farklı ruhî ve irfanî (gnostik) tecrübeler, farklı sûfi okulları üretmiştir. Her okul tarih içinde, giderek kendi usûl, âdâb, erkân ve merasimlerini de oluşturarak **tari-katlar** biçiminde de yapılanmıştır. Ama buna rağmen İslâm tasavvufu ve irfanı, hiçbir zaman İslâmî geleneğin tevhidçi ruhuna ve yapısına zarar vermemiş; daha genel olarak da İslâm medeniyetinin tevhidçi yapısının en derûnî ve coşkulu tecrübelerinden birisini oluşturmuştur. Batılı bazı araştırmacılar bu gerçeği gözardı edencesine âdeta, İslâm sûfizmini bir

din olan İslâm'dan neredeyse ayrı mütalâa etmişlerdir. İslâm dünyasındaki selefçi ve modernist yaklaşımların da bu kanaatin oluşmasında katkısı olmuştur şüphesiz. Bu tür yaklaşımlarda İslâm sûfizmi, neredeyse müstakil *spiritüalist*, *yogo*, *zen* ya da *meditasyonel* tecrübelerle indirgenecek kadar, İslâm medeniyetinin genel tezahüründen tecrid edilebilmiştir!.. Bu, elbette ne tarihî gerçekler açısından ne de İslâm'ın geniş mânevî tecrübe üretebilme potansiyeli açısından kabul edilebilecek bir şey değildir. Dikkatli ve insafli her araştırmacının da bildiği gibi, zâhirde farklı biçim ve kalıplarla ifade edilmiş olsa da sûfî terminoloji, daima İslâmî asılların ve nassların genel çerçevesi ve sınırları dahilinde kalmıştır. Yer yer İslâm teşriî sınırlarını zorlayan ve ihlâl eden tezâhürler çıkmış olmakla birlikte İslâm sûfizmi, bütün olarak asla İslâm'ı içeriden aşmaya yönelmemiş, İslâmî kültürel benlikte herhangi bir çözülme ve sapma meydana getirmemiştir. İslâm tarihinde merkezî tasavvufî tezahüre ve geleneğe ters düşen bazı eğilimler, genel olarak sûfî geleneğe yönelik bütün harekete bir gölge düşürmeye çalıştığı söylenmektedir. Ancak yaptığı etki ne seviyede olursa olsun ifade etmeye çalıştığımız gibi İslâm sûfizminin, İslâm teşriinin merkezî ilke ve değerlerinden uzaklaşmasına asla yol açmadı. Bu tür unsurlar hiçbir zaman geniş kitlesel bir taban bulamadı ve daima yan bir tezahür olarak kaldı.

Şüphesiz İslâm sûfizminin parçalı yapısına daha iyi nüfûz edebilmek için, irfanî geleneğin içerisine doğru uzun ve derin bir yolculuğa niyet etmek gerekir. Böylesi bir maraton da elbette geniş İslâm sûfî tarihinin bütün tezahürlerine bakmayı lüzumlu kılar. Bu ise bir takdim yazısının konusu değildir. Ben, muhterem M. Fethullah Gülen Hocaefendi'nin bu nâdide çalışmasının hususiyetlerine değineceğim, ama önce ***İslâm dininin, kültürünün, medeniyet ve geleneğinin üç farklı tezâhürü ve boyutu üzerinde durmak istiyorum. Zira bir an-***

lamda bu üç İslâmî boyut iyice anlaşılmadan, Müslümanların dinlerini nasıl uyguladıkları, imanlarını ve eşyaya ilişkin anlayışlarını nasıl ifade ettiklerini ve Allah'a yakın olma çabalarını nasıl dile getirdikleri (gösterdikleri) de anlaşılmaz. Bununla, İslâm sûfizminin menşei, yapısı ve irfan sistemi etrafında üretilmeye çalışılan uzun spekülasyonlara girmeden, onun İslâm'ın temel geleneği içerisinde nereye oturduğunu da ifade etmiş olacağız. Kısaca hadis literatüründe "**Cibrîl hadisi**" olarak da bilinen bir hadisi buraya alarak, uzun asırlar İslâmî kültüre en temel karakterini veren **üç farklı bilgi ve mârifet sistemini** ortaya koymaya çalışacağız;

Abdullah İbn Ömer(r.a) babasından (Hz. Ömer) nakille şu olayı anlatır: "Ben Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yanında otuyordum. Derken yanıma elbisesi bembeyaz, saçları simsiyah bir adam çıkageldi. Üzerinde, yolculuğa delalet eden hiçbir belirti yoktu. Üstelik içimizden hiç kimse onu tanıımıyordu. Gelip Hz. Peygamber (s.a.s.)'in önüne oturdu ve dizlerini O'nun dizlerine dayadı. Ellerini (kendi) bacaklarının üzerine edeb ve hürmetle koyduktan sonra sormaya başladı. 'Ey Muhammed! **İslâm** nedir? Hz. Peygamber (s.a.s.): 'İslâm, Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna şehadet etmen, namaz kılman, zekât vermen, Ramazan orucu tutman, gücün yettiği taktirde Beytullah'ı hacetmendir' buyurdu. Yabancı: 'doğru söyledin' diye tasdik etti. Biz hem sorup, hem de tasdik etmesine şaşırдық. Sonra tekrar sordu: '**İman** nedir?' Hz. Peygamber (s.a.s.): 'Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, kadere, yani hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmandır' buyurdu. Yabancı yine; 'doğru söyledin' diye tasdik etti. Ve devamla yine sordu: '**İhsan** nedir?' Hz. Peygamber (s.a.s.): 'İhsan, Allah'a O'nu görüyormuşsun gibi

*ibadet etmemdir. Şüphesiz sen O'nu görmezsen de O seni görmektedir' buyurdu..."*¹

Hadisin devamında kıyametle ilgili soru da yer almaktadır. En sonunda da Hz Peygamber (s.a.s.) Hz. Ömer'e hitaben: "Ey Ömer! Soru soranın kim olduğunu biliyor musun?" diye sordu. Hz. Ömer (r.a.) da: "Hayır, Allah ve Resulü daha iyi bilir." deyince, Hz. Peygamber (s.a.s.): "Bu Cebrail (a.s.)'di. Size dininizi öğretmeye geldi" buyurdular..

Gayet sade ve açık bir beyan içeren bu ifadeler, daha sonra İslâm düşüncesinin/geleneğinin ve medeniyetinin üç farklı boyutunu ve tezahürünü ortaya çıkaracaktır. Buna göre İslâmî gelenek dinî yaşamı üç farklı alanda tanımlamıştır: **İman, İslâm ve İhsan**. Bu tanımlama Kur'ân'da sarâhatle yer almasa da, birçok âyetin mazmun ve medlülünü bunu ifade ediyor. Diğer taraftan asırlar boyunca hem geleneksel ulema ve hem de modern dönem İslâm düşünürleri İslâm'ın bu farklı üç boyutu üzerinde durmuşlardır. **Birinci boyut** ki, İslâm'ın inanç esaslarının temelini oluşturmakta, yani "**iman ve akîde**"yi içermektedir. Bu esasların formülasyonu kısa zamanda İslâm Akaid ve Kelâmı gibi önemli bir disiplini ve tezâhürü meydana getirmiştir. İslâm Akaid ve Kelâmı (teoloji) asırlar boyunca doğru inanma ve doğru düşünmenin İslâmî temellerinin atılmasına ve tesis edilmesine hizmet etmiştir. İslâm mü'minlere nasıl inanmaları gerektiğiyle ilgili detaylı bir inanç disiplini sunar. Kendilerini, çevrelerini ve dünyayı nasıl anlamlandırmaları gerektiği, Allah'ın sıfat ve esmâsının, irade, meşîet ve kudretinin nasıl tanımlanacağı, Allah'ın varlığına ve birliğine, meleklere, kitap ve peygamberlere ilişkin geniş ve kapsamlı bir iman portresi çizer. İnsanın fiilleri, cüz'î iradesi, mesuliyeti, hesap-kitap, kader, ahiret ve meâd... gibi

¹ Müslim, *îmân* 1; Tirmizî, *îmân* 4; Ebû Dâvûd, *sünnet* 17; Nesâî, *îmân* 6.

insan yaşamının farklı düşünme ve inanma alanlarının bütünü ihtiva eden geniş bir harita ortaya koyar. Bütün bunlar imanın sağlam bir ifadeye kavuşması, dilde ve düşüncede sıhhatli bir mârifet (imanî bilgi) oluşturması alanıdır. Müslümanlar sahip oldukları imanlarını bütün bu alanlarda açığa çıkarmak ve dışa vurmakla yükümlüdürler. ***Evet bu alan (iman), İslâm medeniyetinin Kelâm ve Akaid boyutunu oluşturmaktadır.***

İkinci boyut (İslâm), İslâmî kültürde, İslâm'ın beş temel şartı olarak formüle edilen esasları ihtiva eder. Ve bu esasların detaylandırılması uzun asırlar neticesinde “*İslâm hukuk ve fıkıh metodolojisi*”ni ortaya çıkarmıştır. İslâm hukukçu ve müçtehidleri, Müslümanların uzun tarih içinde dinî ve sosyal hayatlarını tanzim eden hükümleri çıkarırken bu temelden hareket etmişlerdir. ***Denebilir ki İslâm hukuk metodoloji ve fûrûâtı, İslâm medeniyetinin tebârüz etmiş en karakteristik boyutudur.*** Bu boyut, İslâm ve teslimiyet alanıdır ve çok genel olarak İslâmî çizginin dış tezâhürünü verir bize. Diğer bir tabirle, emir ve nehiyeler, Kur’ânî ve Nebevî uygulamalar ile İslâm hukukçularının asırlar boyunca İslâmî asıllardan ve karşılaştıkları toplumsal pratiklerden üretip rafine ettikleri usûl ve fûrûâta ait fikhî müdevvenâtı ve kodifiye edilmiş İslâm hukuk literatürünü ifade eder. Bu öyle sistematik bir düşünce ve uygulama/metodoloji meydana çıkarmıştır ki, tarihte hiçbir din ve medeniyet bu derece sistematik bir düşünce ve hukuk disiplini üretememiştir. Bu açıdan İslâm hukuk literatürü, İslâm'ın baş döndürücü bir mucizesidir denebilir.

Üçüncü boyut ise, hadiste de ifade edilen ***ihsan*** boyutudur ki İslâmî kültürde bunu tasavvufa hamledebiliriz. Şüphesiz “***İhsan***” ilkesi temel bir ilke olarak hem fakihlerin, hem de Kelâm ve usûlcülerin zaman zaman başvurdukları bir esastır. Ancak sûfiler bu ilkeyi daha ağırlıklı, daha derinde ve daha detaylarda okumuşlardır. Onlar bunu kalbin bir alanı olarak

aldılar. Fakihler doğru davranış ya da eylem üzerinde; kelâmcılar, doğru düşünme ve inanma noktasında yoğunlaştıkça; sûfiler bunu kalb alanına hasrederek, doğru görme ve doğru müşâhede etmede yoğunlaştılar. Biz bu üç boyutu; **beden**, **dil** ve **kalb** alanı olarak da tanımlayabiliriz. Birincisi fakihlerin, ikincisi kelâmcıların ve üçüncüsü de sûfilerin alanını ifade eder. Sûfiler ihsan ve kalb alanını, fukahâ ve mütekellimînin doğrudan meşgul olmadıkları sınıra kadar genişleterek bu alanda yeni ve özel bir sûfi disiplini inşâ etmişlerdir. Ve bu derinlik ile onlar, İslâm medeniyetinin mânevî ve derûnî tecrübesini ortaya çıkarmışlardır.

Sûfiler mânevî tecrübe ve müşâhedelerini öylesine geniş bir alana yaymışlardır ki onlara göre gerçek İslâmî yaşam, kendilerinin ortaya koyduğu o engin duyuş ve anlayıştan ibarettir. Ayrıca onlar “İhsan” ilkesini yalnızca iman ve teslimiyetin mükemmelleştirilmesi sınırında bırakmayıp, oluşturdukları hususî sûfi terminoloji ile tamamen orijinal bir **insan**, **varlık** ve **kâinat tasavvuru** da meydana getirmişlerdir. Bu yönüyle tasavvuf bir irfan yolculuğudur. Eşyaya, varlık düzeyine, insana ve Allah’a ait daha derin, nitelikli ve insanın rûhî/psişik dönüşümü neticesinde elde edebileceği bir bilgi ve mârifet sistemidir. Dolayısıyla da rûhî, kalbî ve mânevî tekemmül ve dönüşümü gerçekleştiren oldukça özel bir tecrübedir.

Fıkıh ve Kelâm, kul ile Allah arasındaki mesafeyi koruyan daha mantikî ve rasyonel esaslar geliştirirken sûfiler, bu ilişkiyi daha canlı, hissî ve mesafesiz bir konumda tutmak istemişlerdir. Onlar (fıkıh-kelâm) teşbih ve tenzih esasına riayetle Allah’ın eşya ve yaratıklardan uzak olduğuna vurgu yaparken sûfiler, daha çok O’nun yakınlığına vurgu yaptılar. Kelâmcılar sürekli Allah’ın aşkınlığını işlediler. Buna karşılık sûfiler, Allah’ın her şeye her şeyden daha yakın olduğunu (içkinliğini) ele aldılar. Fukahâ ve Mütekellimîn, iman ve İs-

lâm ilkesini detaylandırarak nasıl İslâm medeniyetinin usûl ve furûâtını oluşturdu iseler, sûfîler de ihsan ilkesini detaylandırarak İslâm medeniyetinin mânevî esaslarını ortaya koydular.

Şimdi, bir kez daha vurgulayalım ki, bu üç boyut da İslâm teşriinin merkezinde var olmuş ve kesinlikle Müslümanların inançları ve şahsiyetleri üzerinde herhangi bir parçalanmışlığa yol açmamıştır. Aksine her üç anlayış da uzun asırlar boyunca İslâmî birliğin ve tevhid anlayışının dinî ve sosyal tezâhürünü ortaya çıkarmıştır. Bu üç boyut da İslâm'ın ayrılmaz birer parçasıdır. Hocaefendi'nin ifadesiyle bunlar, bir vâhidin üç yüzünden ibarettir. İslâm fıkıhsız ve kelâmsız olmadığı gibi, tasavvufsuz da kalamaz. Elbette her üç alanda da farklı yaklaşım ve tezâhürler ortaya çıkmıştır. Ama Ehl-i Sünnet olarak bilinen ve İslâmî teşriin ana gövdesini oluşturan gelenek, İslâm'ın anlaşılması, yorumlanması ve sosyal hayata intikalinde Hz. Peygamber (s.a.s.) ve sonrası üç kuşak boyunca yaşanan İslâm'ın bu üç boyutlu resmini ve çizgisini temsil etmektedir. Dolayısıyla biz, herhangi bir sûfî, kelâmî ya da fikhî ictihad ve tezâhürün İslâmî asıllarla uyuşmasının zâretinden bahsettiğimizde işte bu Ehl-i Sünnet kriterlerine muvafakat edip-etmediğini anlamaktayız.

Ne var ki İslâm sûfizmi, fıkıh ve kelâm disiplinlerine nisbetle daha sübjektif ve kişisel bir alana ve tecrübeye işaret ettiğinden, tecrübe ve test edilmesi de daha özel şartlara ve gayretlere vâbestedir. Bu disiplinin sübjektif temelli tecrübelelerini göz önünde tutarsak, İslâm tarihi boyunca fikrî ve akîdevî tartışmaların daha yoğunluklu olarak bu alanda cereyan ettiğini kolayca tahmin edebiliriz. İslâmî gelenek uzun asırlar içerisinde, bu üç alanda da otorite sahibi, muhakkik ve müdakkik şahsiyetler yetiştirmiştir. Bunlar yine her üç alanda sübjektif addedilebilecek deneyim, tecrübe ve ictihadları Ehl-i Sünnetin hassas kriter ve imbiçlerinden geçirerek sağlam bir yoruma ve esasa kavuşturmuşlardır. *Hâris el-Muhâsibi, Ebû*

Tâlib el-Mekkî, Kelâbâzi, İmam Gazzâlî, Kuşeyrî, Hucvurî, İmam Rabbânî, Üstad Bediüzzaman, ... gibi.

İslâm, genel nassların sınırları dahilinde kalmak kaydıyla, değişik yorum ve içtihadlarla nisbeten farklı görünümlere bürünmüştür. Bu anlamda çeşitli Sünnî fıkıh ve kelâm mezhepleri oluşmasına imkân verdiği kadar, çeşitli sûfî öğretilerin ve toplumsal kurumların oluşmasına da imkân tanımıştır. Bununla birlikte Fıkıh ve Kelâm oldukça sıkı metodolojik kurallara bağlı kalırken, sûfizm, nisbeten İslâm'ın dokunulmaz bir iç mahremiyeti olarak kalmıştır. Ve ferdî olarak da sûfizm, her mü'minin gönlünde önemli bir yer edinmiştir. Sûfizm, bir iç mahremiyet olarak kalışında ve zaman zaman merkezî ve şekli sınırları zorlayışında, belki de ondaki herhangi bir insanî duygusal sınır tanımayan aşkınlığının ve coşkunun etkisi vardı. Zira sûfizm, dinin ideallerini hayata geçirmede ve somutlaştırmada insandaki yüksek kalbî ve duygusal 'ih̄sas ve ihtisâs'lara seslenerek heyecan verici bir kulluk anlayışını sistemleştirmiştir. Onun amacı mü'minleri ya da sâlikleri daima İslâm'ın canlı özülle bağlantılı kılmaktır. Oysa Fıkıh ve Kelâm, Kur'ân ve Sünnet'in açık nassları çerçevesinde kalmak zorundadır. Bu açık sınırları ihlal ettiğimizde hem şer'î ve hem de aklî ve içtimâî sınırları da yok etmiş oluruz.

İfade etmek gerekir ki tasavvuf, her ne kadar bazı yönleriyle büyük kurucu tarikatlar tarafından kurumsallaştırıldı ise de, ondan daha geniş bir İslâmî mânevî öğretiyi içermektedir. Öyleyse İslâm'da mânevî yaşam yalnızca bilinen sûfî terminoloji içerisinde okunmamalıdır. Zira tasavvuf terminolojisinin ve tarikat biçiminde kurumsallaşmasının ilk sistematığı H. 3. asır sonrasına aittir. Oysa bu dönemden önce de büyük sûfiler yaşamıştır. Ve ne öncesinde ne de sonrasında İslâm mânevî hayatı yalnızca bu kurumlarda var olmadı. Hz. Peygamber (s.a.s.) ve selef-i sâlihîn diye nitelediğimiz ilk üç asırda belirgin

ve aşkın bir mânevî yaşam olmakla birlikte, bu yaşam biçimi herhangi bir sûfî terminolojisi içerisinde mütalâa edilmemiştir. *Ali el-Bûşencî*, kendi döneminde yeni yeni teşekkül etmeye ve kurumsallaşmaya başlayan tasavvuf hakkında; “*Tasavvuf, gerçekliği olmayan bir isimdir; ama eskiden isimsiz bir gerçeklikti.*” demişti. *Bûşencî*, muhtemelen o dönemde (Milâdî 10. yıl) yaygınlaşmaya başlayan sûfî isim, terminoloji ve şekilcilğe nazik bir gönderme yapmıştı. Ama ifade etmek istediği açık bir şey daha vardı ki tasavvuf, bütün derinliği, sâdeliği ve mânevî coşkunuğu ile, selef döneminde canlı olarak yaşanıyordu. Eğer buradan, isim ve terminolojinin fazla bir ehemmiyeti olmadığı gibi bir mânâ çıkarılacaksa –ki aslında bunu kastetmedik– o zaman sûfî terminolojiyi ve literatürü ele alan herhangi bir çalışmayı okumanın faydası nedir? Belki bazı zihinlere böyle bir soru takılabilir. Elbette yalnızca terminolojinin okunması, o kadîm mânevî coşkuyu ve derunî tecrübeyi vermeyecektir. Ancak bu terminolojinin bilinmesi bizlere birkaç açıdan gerekli ve faydalıdır.

Bugün dünya dinlerinin yaşadığı bölgelerde her dindar topluluğun uzun tarihi içinde ürettiği mânevî, mistik ve metafizik bir sistemi vardır. Müslümanlar her yerde bu din mensuplarıyla sosyo-kültürel ilişkilere girmekte ve belli ölçüde bu kültürel etkilere açık bulunmaktadırlar. Hele o bölgelerde doğup-yetişen Müslüman kuşaklar için durum daha karmaşık bir yapı arz eder. Dolayısıyla Müslümanların kendi İslâmî/mânevî kültürel dinamiklerini bilmeleri kaçınılmaz bir gerekliliktir. Diğer taraftan çağdaş Müslümanların tasavvufla ilişkileri Bûşencî'nin yaşadığı dönemden daha iyi durumda değildir. Günümüzde kaybolan yalnızca o derûnî hayat değil, sûfî terminolojiye olan vukûfiyet de kaybolmuştur. Bugün *Kuşeyri*'nin, *Hucvuri*'nin ve *Gazzâlî*'nin yaşadığı dönemi ve o günün geniş kültürel sûfî dünyasını hakkıyla bilen kaç insan çıkar? Şüphesiz buradaki sorudan maksadımız, yalnızca ismi

kalmış bir disiplini tartışmanın gereksizliğini vurgulamak değildir. Zira Müslümanlar her dönemde İslâmî değerleri yalnızca özümseme ve kabullenmekle yetinmeyip, onları ahlâkî, ruhî ve mânevî bir disiplin olarak, vicdanlarında ve kalblerinde derinlemesine duymak ve yaşamak arzusunda olmuşlardır. Bu arzu ve talepleri, geçmişte ne kadar canlı ise, bugün sürmekte ve gelecekte de sürecektir. Bu sebeple sûfî terminolojiye az-çok âşina olmak, Sünnî İslâm tasavvuf öğretisinin esaslarını, çerçevesini ve sınırlarını bilmek açısından önemlidir. Zira fikrî ve ruhî kaymalar bugün, geçmişte olduğundan daha az değildir.

Burada, sûfî yaşamı ve terminolojiyi Sünnî İslâm kriterleri çerçevesinde yeniden yorumlayarak İslâm Tasavvuf tarihinin önemli dönüm noktalarını oluşturan bir sürece de kısaca işaret edersek sanıyorum Muhterem **M. Fethullah Gülen Hocamızın** bu çalışmasının ehemmiyeti daha da iyi anlaşılacaktır. Tasavvufun uzun asırlar İslâmî düşünce hiyerarşisi içinde belli bir varlık kavgası ve mücadelesi verdiği doğrudur. Bu yalnızca modern dönemde tezâhür eden selefçi akımların sûfî geleneğe yönelik tavırlarıyla ortaya çıkmadı. Sûfî kabul kaygısı İslâm tarihinde özellikle bir iki dönemde daha bariz bir gerçeklik olarak tezâhür etti. Şimdi buna kısaca değinelim:

İslâm sûfizmi, tarikat şeklinde kurumsallaşmasından önce ilk olarak *zûhd ve rekâik*, *tevekkül*, *kanaat* ve *uzlet* olarak tezahür etti. Sonra *muhabbet*, *aşk* ve *rızâ* dönemine girdi. Yani bu kavramlar o dönemin sûfî anlayışı üzerine damgasını vurdu. Daha sonra da *Ebû Talip el-Mekkî*, *Kuşeyrî* ve *Hucvurî* öncesinde, *cezb*, *incizab*, *sekir* ve *fenâ* kavramları etrafında vücut buldu. Şüphesiz bu dönemde sûfizmin bazı hâllerini tartışmalı hâle getiren karizmatik şahsiyetler ortaya çıktı. Bunlarla İslâm sûfizmi nisbeten “*şathiyyat*” olarak nitelendirilen ve tevhid ruhu açısından zâhiren mahzurlu vurgu-

lar çağrıştıran riskli bir sekir ve cezb edebiyatını ortaya çıkardı. Zünnûn-î Mısırî (öl. 246/861), Bistâmî (öl. 261/875) ve Hallâc-ı Mansûr (öl. 309/921), ... gibi şahsiyetler bunlardandır. Bunların *sekir ve fenâ sûfizmi* olarak vasfedebileceğimiz görüş ve hâlleri, kendi dönemlerindeki sûfiler üzerinde gerçekten derin tesirleri oldu. Ancak hem bu dönemdeki sûfi tezâhürleri merkezî Sünnî geleneğin içine çeken ve hem de İslâm sûfizminin sahih ilkelerini derleyen önemli şahsiyetler de çıktı. **Hâris el-Muhâsibî** (öl. 243/857), **Ebû Nasr es-Serrâc** (378/988) **Kelâbâzî** (öl. 380/990) ve **Ebû Talip el-Mekkî** (öl. 386/996) gibi.. Mekkî'nin "Kûtu'l-Kulûb" adlı eseri böyle bir cehdi ortaya koyan ilk çalışmalardan birisiydi. Elbette ondan önce de tasavvufla ilgili müstakil çalışmalar vardı... İslâm dünyasında olduğu kadar, Batı'da da iştihar eden **Kuşeyrî** (öl. 465/1072)'nin "Risale"si de bu amaca hizmet eden önemli bir otorite idi. Yine **Hucvurî**'nin (470/1077) "Keşfü'l-Mahcûb"unu da burada zikredebiliriz.

Ama ne bunlar ne de önce ve sonra yazılan eserlerin hiçbirisi İslâm dünyasında, İslâm sûfizmi üzerinde Gazzâlî'nin "**İhyâ**"sı kadar derin bir etki bırakmadı. Öyle ki onun eseri en uç çevrelerden geniş halk kitlelerine ve ilmî çevrelere kadar herkes tarafından tartışmasız bir otorite olarak kabul gördü. Gazzâlî'nin "**İhyâ**"sı hem farklı sûfi tezâhürleri merkezî Sünnî görüşe entegre etme bakımından, hem de bu tezâhürleri Sünnî İslâm'ın genel kriterleri açısından ele alan ve sorgulayan ilk derli-toplu, sistematik bir çalışma idi. Bunda şüphesiz Gazzâlî'nin ilmî kariyerinin ve her açıdan karizmatik şahsiyetinin önemli katkısı olmuştur. İslâm tarihinde hiçbir girişim, sûfizmi onun kadar Sünnî merkezî gövdeye yaklaştırmamış ve geniş halk kitlelerine sevdirmemiştir. Gazzâlî kendi döneminde İslâmî düşünceye entegre edilmeye çalışılan Yunan felsefesine karşı da yeterince tahşidatta ve eleştirilerde bulundu. O yaygın olan felsefî telâkkilerle mücadele etmekle

birlikte büyük eseri olan “*İhyâ*” aslâ bir felsefî eser olarak nitelenemez. Gazzâlî burada, kalbî, rûhî ve derunî letâifin terbiyesinden tutun da, ferd, aile ve cemiyet plânında; ahlâkî, sosyal ve kültürel alana kadar tam bir İslâmî kültürel program ortaya koymuştur. *İhyâ*, insana komple bir dünya görüşü veren bütün bir sistemdir. Kısacası ***Gazzâlî 12. yüzyılın başlarında İslâm dünyasında, fikrî, felsefî ve sûfî tezâhürlerin oluştuğu kavşakta bir dönüm noktasıdır.***

Gazzâlî sonrası İmam Rabbânî’ye kadar İslâm sûfizminin şüphesiz en karizmatik şahsiyetleri ***Muhyiddîn İbn Arabî*** (öl. 638/1240) ve ***Mevlâna*** (öl. 672/1273)’dır. Mevlâna, düşünce ve tarikat sistemi olarak Batı’da da daha geniş bir ilgi uyarmasına rağmen, Gazzâlî sonrası İslâm sûfizmi üzerinde İbn Arabî’nin etkisi daha geniş ve yoğun olmuştur. Bilindiği gibi “vücut” mülâhazası ya da “***vahdet-i vücud***” olarak İslâm sûfizminin kalbinde neş’et eden anlayış, yine İslâm tasavvuf tarihinin en etkili, tartışmalı ve karizmatik sûfî şahsiyetlerinden birisi olan İbn Arabî tarafından sistemleştirilmiştir. İfade ve yorumları, Batı’da sık sık panteist ve monist mülâhazalarla karıştırılmış ve bu mülâhazaları bugüne kadar yoğunluklu bir biçimde en çok tartışılan sûfî olmuştur. Ama buna rağmen kendinden sonraki tüm sûfî eğilimlere etki eden bir irfanî sistem kurmuştur. Kendinden sonra gelen hiçbir sûfî, onun tesirinden uzak kalamadı. Onun görüşleri yalnızca Müslüman sûfiler üzerinde değil, İslâm sınırlarını da aşarak Orta Çağ Hıristiyan mistisizmi üzerinde de tesirler icrâ etti. İbn Arabî, kendine mahsus bir “***varlık ve vilâyet***” telâkkisi geliştirdi. Ancak onun en çok tartışılan yönü, geliştirdiği “***vahdet-i vücud***” telâkkisiydi.

Bu vahdet-i vücudçu irfan anlayışı, İslâm tasavvuf tarihinin en tartışmalı ve riskli alanlarından birisi olmuştur. Vilâyet, vahdet-i vücud, insân-ı kâmil, Â’yân-ı sâbite, ... gibi İslâm sûfizminin kozmik düşünüşüne işaret eden sûfî kavramlar ne-

redeyse onun eliyle sonraki sūfî telâkkilere intikal ederek sistemleşmiştir. Bundan ötürü ***İbn Arabî ve kurduğu irfanî sistem de aslında İslâm tasavvuf tarihinde bir dönüm noktası sayılır.***

Diğer taraftan önemli bir dönüm noktası olarak da Hint alt kıtasında neş'et eden ve muhakkikîn-i asfiyâdan olan İmam Rabbânî ve dönemine de bir iki cümle ile işaret etmekte yarar vardır. İmam Rabbânî 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış İslâm'ın karizmatik şahsiyetlerinin önde gelen sîmâlarından birisidir. O, bir taraftan içeride İbn Arabî'den bu yana gelen ve neredeyse bütün sūfî okulları az-çok etkileyen vücutçu mülâhazalarla, diğer taraftan da dış tehdit olarak Hint ve Doğu Zen-Budist öğretilerinin etkileriyle mücadele ediyordu. Onun mücadelesi Batı'da fazla bilinmemekle birlikte İslâm sūfî tecrübesinin ikinci bir Gazzâlî dönemi sayılırdı. Zira o da büyük bir vukûfiyet ve nüfûz ile Sünnî İslâm'ın merkezî değerlerinden uzaklaşmaya yüz tutmuş sūfî tecrübeleri, ***yeniden merkeze çekerek, vücutçu ve mistik mülâhazalara önemli eleştiriler getirmiştir.*** Ancak yine de İmam Rabbânî, vahdet-i vücud telâkisini eksik ve hatarlı bulmakla birlikte Muhyiddin İbn Arabî'yi makbul ve muhakkik bir veli olarak tanımlamıştır.

Evet, esasında İslâm sūfizminin daha pek çok önemli ve karizmatik şahsiyetleri mevcut olduğu bilinmektedir. Ancak biz burada İslâm sūfizmi ve irfanı üzerinde uzun ve sistematik etki yapan daha genel mülâhazalara ve şahıslara kısaca atıfta bulunmuş olduk. Belki burada asrımızın büyük beyin yapıcılarlarından birisi olan ve Türk-İslâm düşünce hayatı üzerinde önemli rolü olan Üstad Bediüzzaman hazretlerine de değinmek gerekir. ***Geniş İslâm coğrafyasında yeni yeni tanınmaya başlanmasına rağmen*** Bediüzzaman, gerçekten de İslâmî ilimlerin her sahasında önemli ve otorite bir şahsiyet idi. Eşsiz eseri “*Risale-i Nur Külliyyatı*” genel olarak İslâm'ın en temel ve merkezî değeri olan “*İman*” konusunu İslâm tarihinde ilk defa bu denli detaylandıran ve sistematik olarak işleyen tek

eser olmakla birlikte, tasavvufun merkezi kavramları olan *esmâ*, *sıfat*, *zât*, *tecellî*, *müşâhede*, ... gibi konulara da derin bir irfan ve mârifet anlayışı getirmektedir. Şüphesiz onun eseri temel olarak İslâm sûfizminin esaslarını açmaya ve belirlemeye yönelik bir eser değildir. Belki bundan daha çok İslâmî teolojinin (usûlüddin), imanın ve düşünce sisteminin genel esaslarını ele almakta, şerh ve tahlil etmektedir. Hatta ondan da öte topyekün bir İslâmî dünya görüşünün ana parametreleri üzerinde durmaktadır.

Bediüzzaman câmî bir insandır. Bu yüzden eserleri İslâm teşriinin, düşüncesinin ve geleneğinin hemen her alanına nüfûz etmekte ve uzanmaktadır. Hem sahih bir akîde ve teoloji, hem sahih bir düşünme ve hem de sahih ve müspet bir hareket tarzı sunması bakımından son dönem İslâmî düşünce üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Ama daha dikkatli ve sûfî gelenekten bakıldığında Risale-i Nur Külliyyatının, neredeyse her bahsinde İslâm mâneviyatının dayandığı ana temelleri vermekte olduğu görülür. Ve eserinin her yerinde insan, İslâmî disiplinlerin hemen her alanında büyük bir otoriteye sahip, Sünnî İslâm geleneğinin yetkin ve karizmatik bir dimağıyla karşı karşıya olduğunu hissetmektedir. Sahip olduğu yorum gücü, ifade ve ilim kudreti ile o da yer yer hem İbn Arabî'nin "*vücut*" telâkkisine ve hem de İmam Rabbânî'nin "*şühûd*" telâkkisine temas ederek, onların muhataralı ve eksik yönlerine dikkat çeker. Bediüzzaman, İmam Gazzâlî, İbn Arabî ve İmam Rabbânî'yi yer yer ismen anar. Özellikle İmam Gazzâlî ve İmam Rabbânî Hazretlerini sûfî ve irfanî ilimlerde muhakkik ve müdakkik kabul eder. Vücut telâkkisinin hatarlı yönlerine dikkat çekmekle birlikte İbn Arabî'yi mârifet bahislerinde muhakkik olarak tavsif eder. Ayrıca bilebildiğim kadarıyla İmam Rabbânî Hazretlerinin "*şühûd*" telâkkisini en derli toplu ele alarak tahlil eden âlimlerden birisi ve belki de ilkiydi. Buna rağmen o, geleneksel olarak bir irfan

ve sûfi mektebi kurmaz. Modern çağın en önemli problemi ona göre, küfür ve imansızlığın siyasal, sosyal ve kültürel bir cereyan olarak yaygınlaşmış olmasıdır. Bu yüzden o öncelikle kendi yolunu ve yöntemini “sahabi mesleği” olarak tanımlar. Açıkta ki onun misyonu, sûfi mektebe göre daha geniş ve sosyal bir içerik taşır.

Bu mülâhazalardan sonra şunu ifade edelim ki; İslâm sûfizmi, uzun tarihi içinde zaman zaman İslâm teşrii sınırlarını ihlal eden tezâhürlere de tanıklık etti. Ama her dönemde bu mülâhazaları Sünnî İslâm kriterleri içerisine çeken önemli şahsiyetler de yetişmiştir.

Burada İslâm sûfizminin muhataralı alanlarını detayıyla tartışma niyetinde değiliz. Bütün bu yorucu girizgâha dalışımızın asıl sebebi, M. Fethullah Gülen Hocaefendi'nin çalışmasının önemine ve İslâm sûfizmi literatürü üzerindeki özel yerine dikkat çekmektir. “*Kalbin Zümrüt Tepeleri*” serisini yakın arkadaş çevresiyle bahis bahis mütalâa ve takip etmeye çalıştık. Şunu ifade edebilirim ki, bu mütalâalarımız boyunca kendimizi daima güvende hissettik. Kitapta yorucu ve dikkat gerektiren derin sûfi bahisler yoğun olmakla birlikte, ciddî bir otoritenin vesâyetinde ve üslûbunda gezinince bu güven ve itminânı sürekli solukladık. Zira Hocaefendi hiç tartışmasız günümüzde, kadîm ulemâ geleneğinin son halkalarından ve otoritelerinden birisidir. Burada ilmî kariyeri ve şahsiyeti üzerine bir şeyler söylemeyi zâid sayıyorum. Çalışmayla yüzleşince İslâmî ilimlerdeki derin ve geniş vukûfiyetini nasıl olsa müşâhede edeceksiniz.

Fakat bir noktaya tekrar vurgu yapalım ki, onun çalışması, İmam Gazzâlî, İmam Rabbânî ve Bediüzzaman Hazretleri çizgisinde Sünnî İslâm sûfizminin temel referanslarından biri olarak yerini alacaktır. O, daha geniş olarak Sünnî İslâm mâneviyatının “*temkin ve teyakkuz*” esaslarını ortaya koyarak

sûfî terminolojiyi sahih bir zemine oturtmaktadır. Sûfî müşâhedeler üzerinde kılı kırk yaran hassasiyet, dikkat ve temkini, onun yalnızca kitaptaki makalelere yansıyan yönünü teşkil etmez. İfade, üslûp ve fikir dünyasına az çok âşina olan herkes, bu dikkat, temkin ve derinliği onun bütün rûhî, fikrî ve sosyal dünyasından tanımaktadır.

Ben, “*Kalbin Zümrüt Tepeleri*” serisinde, sûfî yaşama ve tecrübeye yönelik yer yer dile getirdiği bazı kavram, ifade ve yorumlarının, bundan yirmi-otuz yıl önceki sohbetlerinde kullandığı ifade, yorum ve bakış tarzıyla birebir uyduğunu kerrât ile müşâhede ettim. Bu, onun sûfî terminolojiye, tecrübe ve müşâhedeye olan derin vukûfiyetini göstermektedir. Evet, İslâm sûfizminin öyle meseleleri var ki gerçekten de işin otoriteleri bile, değil onları kolay bir anlatımla sunmak, kalemle bir yazıya ve üslûba dökmeye dahi zorlukla muktedir olabilecekleri meselelerdir. Ve çok kez müşâhid olduk ki Hocaefendi tüm bu alanlarda ciddî bir vukûfiyet ve rahatlık içinde konuşmaktadır. Sanki bu tür mesele ve bahisleri daha 15-20 yaşlarında hall ü fasl etmiş bir dimağ ve üslûpla karşı karşıyasınız. Bu meselede söylenebilecek belki daha pek çok şey var. Lâkin işin uzmanlarının alanına daha fazla tecavüz etmeden kitap hakkında ifade, üslûp, muhteva ve maksat etrafında da birkaç söz söyleyerek bu yorucu uzatmayı nihayete erdirelim.

Genel Olarak “*Kalbin Zümrüt Tepeleri*”

Öncelikle ifade etmek gerekir ki elinizdeki bu çalışma seri olarak, Müslüman sûfîlerin İslâm tarihi boyunca tecrübe ettikleri ruhî ve mânevî dönüşümlerinin hikaye edildiği genel bir tasavvuf tarihi çalışması değildir. Genelde İslâm mâneviyatının dayandığı ilkeleri; özelde de İslâm sûfî tecrübesinin kavramsal dünyasına ve özel terminolojisine İslâmî ilimlerde otorite bir dimağın yetkin (güçlü) bir yorumunu ifade ediyor.

Hocaefendi burada, sūfî düşüncenin belli başlı anahtar kavramlarını analiz ederek, İslâm mâneviyatının ve sūfizminin, iç yapısına ve derûnuna nüfuz etmektedir. Kavramlar tek tek analiz edilirken, İslâm sūfizminin bütüncül yapısı da hassasiyetle korunmaktadır. Zaten eserin en önemli yönlerinden birisi de budur. İslâm sūfizm tarihine genel bir bakışla yönelen herkes, ondaki uzun asırlar boyunca farklı tecrübe ve müşâhedelerin oluşturduğu parçalı ve dağınık yapıyı kolayca fark edebilirler. Oysaki İslâm sūfizmi bu parçalı görünümüne rağmen, müthiş bir irfanî bütünlük ve tevhid anlayışı meydana çıkarmıştır. Ama maharet bu bütünü ve tevhidçi yapıyı görebilen gözdedir. İşte “*Kalbin Zümrüt Tepeleri*” bu gözlerin yakalayarak, hassas imbiçlerden geçirdiği İslâm sūfizminin, sistematik bir tahlilidir. Onun çalışması tarihte yer yer yaşandığı gibi, sūfî tecrübelerin karşılaştığı bir arena değildir. Aksine o, büyük bir hassasiyet ve mesuliyet duygusu içinde, farklı rûhî-mânevî hâl ve tecrübeleri Sünnî İslâm teşriî içerisinde tutmaya özen gösterir. Diğer bir ifadeyle o, sūfî terminoloji üzerinde yürüttüğü yorumlarla, Sünnî sūfî telâkkinin meşru temellerini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan sūfî otoritelere ait en aşırı ifadelerin bile, şer’î sınırlar içinde kalabilecek bir yorum yönü varsa, onu bulup çıkarmakla büyük ölçüde telifçi bir yöntem izlemektedir.

Bilindiği gibi, tarihte bazı sūfî kavramlar etrafında kıyasıya bir fırtına koparılmıştır. Ancak M. Fethullah Gülen Hocaefendi, bu tür kavram ve yorumlara büyük bir hassasiyet ve mesuliyet duygusu ile yaklaşmaktadır. İslâm sūfizminde “*şathiyât*” olarak da tesmiye edilen ve zâhirî şer’î sınırları zorlayan ve ihlâl eden yorumlar, “*riskli alanlar*”dan birini oluşturur. Bunların hem yorumlanması, hem de şer’î sınırlar içerisinde tutulması, İslâm sūfî tarihinde ancak otorite olan kimseler tarafından gerçekleştirilmiştir. Çünkü bu iş, bir taraftan belli bir vukûfiyeti gerektirirken, diğer taraftan ciddî bir mesuliyet duygusunu da

gerektirir. Aksi hâlde bazı çağdaş selefi yaklaşımların düştüğü hataya düşmek kaçınılmaz olur. Onlar, sözde zâhirî şer'î sınırları muhafaza etme adına, bu geniş İslâmî tecrübeyi toptan inkâra yönelerek, bu tür anlayışlarda İslâm mâneviyatı ve hikmetinde müthiş bir sığlaşmaya sebep oldular.

Kalbin Zümrüt Tepeleri, tabir yerinde ise tasavvufu İslâmî geleneğin tam kalbinde tutmak için Sünnî İslâm esasları dahilinde yeniden yorumlamakta ve sistemleştirmektedir. Denebilir ki sûfî terminoloji bu ölçüde ilk defa yeni bir yoruma tâbi tutulmaktadır. Böyle bir ameliye (gayret) elbette İslâmî ilimlerin hemen bütününde derin bir vukûfiyeti gerekli kılar. Muhterem Hocaefendi bu otorite ve hassasiyeti kullanarak sûfî terminolojiyi çağdaş Müslümanın zihin ve sülûk dünyasına yaklaştırmıştır.

Kalbin Zümrüt Tepeleri, İslâm sûfizmini; görüşleri, ıstılahları ve düşünce tarzları bakımından ekol ekol incelemese de, tasavvufun en merkezî kavramlarına, büyük bir dikkat ve hassasiyetle eğilmektedir. Burada sûfilerin varlık görüşleri (ontoloji), Kelâm (logos) görüşleri, bilgi nazariyeleri (epistemoloji), ahlâkî, ruhî ve psikolojik temelleri çok genel olarak, ama oldukça sistematik bir sûfî kültürü ve dünya görüşü içinde verilmektedir. Elbette bütün bunlar, doğrudan bu başlıklar altında değil, sûfizmin anahtar kavramları üzerinden ifade edilmektedir. M. Fethullah Gülen Hocaefendi burada, hâzık ve müte-hassis bir ruh ve mânâ hekimi gibi sûfî kavramları güçlü bir yoruma kavuşturarak, yalnızca sûfilerin hususî tecrübelerinde şekillenmiş bilgi ve mârifet anlayışlarına değil, çağın aşırı mad-dileşmiş ve kendine yabancılaşmış kuru telâkkilerine de basîrâne bir sesleniş yapmaktadır...

Kalbin Zümrüt Tepeleri, salt kuru bir sûfizm felsefesi yapmıyor. Onun hiçbir bahsi, yoğun bir zihnî ve felsefî faaliyetle sınırlı kalmaz. Ciddî bir zihnî ve fikrî temkin ve teyakkuz

ile geliştirilen her bahis mutlaka, çağın adanmışlarının ferdî ve sosyal yaşantılarında pratik bir zemine de oturtulmakla biter. Bu hassasiyet aynı zamanda Sünnî İslâm sûfizm tecrübesinin temel bir ilkesine de yaslanır; **“İslâm sûfizminde nü-zûlü (inişi) olmayan hiçbir urûc (mânen, rûhen, fikren yükselme) bizzat maksud, matlub ve makbul sayılmamıştır.”** Nü-zûlü olmayan telâkkiler ne kadar yüce hakikatleri ihtiva ederse etsin, eksik addedilmiştir. İşte M. F. Gülen Hocaefendi sık sık bu ilkeye vurgu yapar. Ayrıca bu daha genel olarak **“vilâ-yetin, risâletin misyonuna vâris olması gerektiği hakikati”**yle ilgili bir ilkeye de tutunur. Bunun anlamı; İslâm sûfizmi bütün derinliğine rağmen, fertlerin ahlâkî, rûhî ve irfanî yönlerini mükemmelleştirmeye yöneldiği kadar; onların sosyal sülûk-larına, İslâmî tebliğde duydukları şevk ve heyecana, insanlık adına yapacakları her türlü hayır ve fedâkarlık duygularına da seslenmelidir. Sosyal projeye dönüşmüyorsa, fertlerin tek tek nefislerini terbiye ettiği kadar, toplumun genel ahlâkî ve mânevî çitasının yükselmesine de hitap etmiyorsa, bu mak-bûl görülmemiştir. Denebilir ki bu çalışma, bu yönleriyle ilk ve tek örnektir. Şüphesiz tasavvuf, mânevî ve ferdî bir donanımdır. Ama topluma ve genel insanlık adına hizmet yapan her mübelliğ, mürşid ve hizmet erinin bu donanıma sahip olması gerekmektedir. İşte *Kalbin Zümrüt Tepeleri* bu fonksiyonu da üstlenmiştir.

Kalbin Zümrüt Tepeleri; Allah, âlem ve insanî nefisle ilgili yalnızca geniş sûfî tarihinden nakiller yapmakla yetinmez. O, büyük bir vukûfiyetle yeni tespit ve sentezler de yapar. Mücmel ve müphem bırakılan pek çok sûfî telâkki ve kavramı tafsil ederek vuzûha kavuşturur. Bilindiği gibi, sûfizmin dili ve terminolojisi, özel ve sübjektif tecrübe ve müşâhedelere dayandığı için, bazı alanlarda oldukça gâmuz ve mübhemdir. Hatta sûfîler bazen bilinçli telbîsler yaparak, müşâhedelerini daha da özelleştirmek isterler. Böyle durumlarda ibare ve kav-

ramları anlamak neredeyse imkânsızlaşır. Kim bilir belki de sûfiler bu amelleriyle (telbîs) yüksek duyuş ve keşiflerinin, ayağa düşmesine râzı olmadıklarını göstermek istediler. Kendi seviyelerinde bulunmayan sâliklerin, bu yüksek keşif ve duyuşları yanlış yorumlayarak, herhangi bir sapma yaşamamaları için temkinli davrandılar. Hocaefendi şu ya da bu sebep ve gerekçe ile gizli ve kapalı kalan birçok sûfi telâkkiye kendine has üslûbuyla açıklık getirir. Derin vukûfiyet gerektiren bu tür yüksek ihsâslar onun üslûbunda insanı hem aklen, hem de kalben ve rûhen tatmin ve işbâ eder.

Kalbin Zümrüt Tepeleri, sûfi kavram ve müşâhedeleri yorumlamada “*sahv ve temkîn*”i esas alır. Zira *sahv ve temkîn*, usûlüddinin vazgeçilmez bir esası gibidir. *Bütün tekâlif-i şer’iyye akla, selîm fitrata ve şuurlu benliğe hitap eder.* Şurası bir gerçektir ki İslâm’da mânevî derinlik, doğrudan aklın kıyas ve kıstaslarını aşan bir alanı da içerir. Yani sûfi derinliğin öyle alanları var ki, buradaki yüksek duyuş, tecrübe, keşif ve müşâhedeler çoğunlukla ne dilin ifade kalıpları, ne de salt aklın algılama ve anlama kudreti ile ifade ve anlaşılabilir hakikatler değildir. Sofiye bu tür yerlerde genellikle ya *temkîn ve teyakkuzu* esas alan ifadelere yer vermiş veya susmuş; ya da sûfi literatürde “*şathiyyât*” olarak nitelendirilen aklî ve şer’î sınırları zorlayan ifadelere başvurmuştur. “*Şathiyyât*”, İslâm sûfizminin en muhataralı alanlarından birisidir. Sûfilerin müşâhedelerine mağlup oldukları, *cezb ve sekir* hâllerini ifade eder. Hocaefendi, şathiyyata yönelik ibarelere, hem büyük bir vukûfla, hem de büyük bir imanî ve irfanî hassasiyet ve mesuliyet duygusu ile yaklaşmaktadır. Bu tür ifadelerin İslâm teşriî sınırları içerisinde kalan taraflarını ortaya çıkararak onları, merkezî Sünnî telâkkiye çekmekte ve yorumlamaktadır. Sünnî İslâm sûfizminde genel kabul gören ilkeye göre bu tür hâl ve ifade sahipleri, ancak *sekir ve cezbe* hâlinde mâzur görülmüştür. *Sahv* ve uyanıklık hâlinde ise bu tür ifadeler

kabul edilemez görülmektedir. İşte M. Fethullah Gülen Hocaefendi buradaki yorumlarıyla hem o mârifet âşığı selefeler olan yüksek ihtiramı ve edebi korumuş, hem de bu tür hâl ve tavırların vâzih bir yorumunu yaparak, yaklaşım ilkelerini vaz'etmiştir. Hâlbuki İslâm tarihinde 'ehl-i sekr ve cezb'e mensup şahsiyetlere yönelik yapılan sığ yaklaşımlar sebebiyle üzücü durumlar yaşanmıştır.

Kalbin Zümrüt Tepeleri; önceden düşünülmüş ve tasarlanmış bir seri olarak ortaya çıkmadı. O, bir ihtiyacın neticesinde tedricen oluşmaya başladı. Hocaefendi bilindiği gibi doğum sancısı hâline gelmemiş hiçbir fikri, sırf yazmak gayesiyle oturup yazmamış ve dile getirmemiştir. Onda hareket, aksiyon ve düşünce iç içedir. Öyle ki her aksiyon bir fikirle beslendiği gibi, her hamle ve hareket de yeni düşünce ve projelere zemin hazırlar.² *Kalbin Zümrüt Tepeleri* ilk oluşum işaretlerini vermeye başladığında, daha sosyal bir içerik ve ifade içinde dile gelmişti. Onun ilk işaretleri, aynı zamanda İslâm mâneviyatı etrafında oluşan bir kısırlık dönemine tevafuk ediyordu. O, bir taraftan çağın aşırı rasyonelleşmiş ve dünyevîleşmiş maddeci hissiyatına seslenirken, diğer taraftan da yeni yeni hissedilmeye başlanan sûfi eğilimlere sahih bir sûfi hayatın temel ilkelerini ve Sünnî esaslarını vermeyi deniyordu. Belli ki Hocaefendi, İslâm mâneviyatı adına yeni bir dönemin sinyallerini çok öncelerden almış ve sezinlemişti. Nitekim bir sohbetlerinde; "**Ben, önce kavramları veriyorum. Sonra da bu kavramlarla konuşacağım.**" demişti. Birçok insan gibi şu satırların yazarı da bu sözlerin mâhiyetini derk edememişti. Lâkin zaman geçtikçe ve *Kalbin Zümrüt Tepeleri* vücût bulmaya başlayınca, günümüzde hem İslâm dünyasında, hem de Batı'da İslâm mâneviyatına yönelik artan bir ilgi

² Bkz. M. Fethullah Gülen, *Ruhumuzun Heykelini Dikerken*, s. 76.

ve eğilim de gözlenmeye başlandı. Açıktır ki bu tür eğilimler hem zihnî ve fikrî, hem de *seyr u sülûk* olarak yakın gelecekte daha da ehemmiyet kesbedecektir. Bugün salt koyu hareket ve yoğun fikrî tarzlar, ne Doğu'da ne de Batı'da pek rağbet görmemektedir. Her yerde insanlık mânevî bir harca ve birlik ruhuna aciliyetle ihtiyaç duymaktadır. Hoşgörü, uzlaşma, diyalog ve kardeşlik gerçek mânâda ancak böyle bir ruhî ve mânevî derinliğe sahip kimselerin omuzlarında şekillenebilecektir.

İşte Hocaefendi bu ihtiyacı önceden sezinleyerek, zihnî, fikrî ve kalbî muhtemel sapmalara karşı, Sünnî İslâm esasları çerçevesinde İslâm tasavvuf ve mâneviyat ilke ve kavramlarını, yeni ve zengin bir üslûpla yeniden yorumlayarak ele almıştır. Diğer taraftan bugün gerçekten de mâneviyata karşı az çok yabancılaşma, Müslümanlar arasında da kendini hissettirmektedir. Müslümanlar hem Batılı değerlerin, hem de çağdaş maddeci teknolojinin getirdiği müreffeh hayatın meydana okuyuşuyla karşı karşıyalar. Bu süreç pek çok alanda İslâmî kimliği ve Müslüman şahsiyeti ruhî ve mânevî bir dönüşüme zorlamaktadır. *Kalbin Zümrüt Tepeleri* İslâmî benliği tehdit eden bu tür maddeci ve rasyonelleşme eğilimlerine karşı bir tür sera oluşturmaktadır. Yabancılaşma karşısında dağınıklığa yüz tutmuş fikrî, zihnî ve kalbî süreçleri yeniden geleneğin kalbine ve merkezine çekme çabalarının bir ürünüdür o.

Kalbin Zümrüt Tepeleri; kuru, katı ve şekilci bir İslâm anlayışına karşı, İslâm'ı daha derinde yaşamaya çağrı yapan, "*hikmet ve mârifet*" boyutlu mütevazî bir çabadır. Her şeyi kuru bir akılcılığa ircâ eden, başarı ve verimliliği yalnızca dış yüzeylerde arayan çağın maddeci ve pozitivist telâkkilerine karşı, İslâmî geleneğin derin mânevî ve irfanî tecrübesine dikkat çekmektedir. Erdemin, faziletin ve insan-ı kâmilin kay-

nağının, bu kuru akılcılıkta ve şekilcilikte değil, bizzat İslâm'ın o uzun geleneği içerisinde mevcut olduğunu göstermektedir. Bu mânevî ve ruhî dönüşümleri tamamlamadan, toplumlar asla erdemli ve faziletli insan yetiştiremeyecektir. Bu açıdan *Kalbin Zümrüt Tepeleri* hem içeriye, hem de dışarıya, yani topyekün insanlığa bir ufuk ve hedef vermektedir.

Kalbin Zümrüt Tepeleri, genel olarak nesir tarzında olmakla birlikte, sûfî şiirden de örnekler sunarak bahisleri daha da şevk verici kılmaktadır. Bilindiği gibi İslâm tasavvufu yalnızca nesir olarak var olmadı. Şiir ve edebiyat olarak da var oldu. Mânevî tecrübe ve duyular çok defa normal ifade ve üslûp kudreti sınırlarını aşarak, insandaki daha yüksek duygu ihsaslarına seslenir. Sûfî şiir, mânevî duyuların ulaştığı duygusal ve hissî sınırları göstermesi bakımından önemlidir. Hatta denebilir ki pek çok sûfî, özel tecrübe ve müşâhedelerini şiir olarak ifade etmeyi yeğlemiştir. Çünkü şiirin yüksek dil ve ifade kudreti, normal diğer ifade vasıtalarına nisbetle çok daha güçlü, daha heyecan ve şevk vericidir. Ayrıca insanî ve duygusal sınırları aşmak, şiirle daha kolay görünmektedir. Sûfî şairler bir bakıma, aklın insanî duygu ve ifade sınırlarının dar çerçevesini aşabilmek için şiire sığınmışlardır. Burası yüksek duygu ve ihsasların daha serbest dolaştığı bir alandır.

Gerçekten de şiirde öyle bir ifade kudreti var ki, insan çok defa sayfalarla ancak anlatabileceği bir hakikati, bir mısra ve beyit ile anlatabilmektedir. Geleneksel sûfî edebiyatı nesirle olduğu kadar, şiirle de mânevî tecrübeleri belli esaslara bağlamıştır. Hocaefendi de hem nesir, hem de şiir yazan bir ilim adamıdır. Daha doğrusu o, düşünce ve irfanını nesirle olduğu kadar şiirle de dile getirmektedir. Ayrıca ifade etmek gerekir ki, onun hem konuşma ve hitabet üslûbu, hem de yazı ve nesir üslûbu şiir kadar estetik ve çarpıcıdır. Yazılarında her cümlenin sonlarında bu şiirimsi havayı görmek mümkündür. *Kalbin Zümrüt Tepeleri*'nde hemen her bahis mutla-

ka sūfî şiirinden yüksek ihsaslar ve dakik sırlar içeren bir veya birkaç beyit ihtiva etmektedir. Arap, Fars ve Türk mutasavvıflarından oluşmuş oldukça zengin bir sūfî şiir antolojisi sunmaktadır okuyucuya. Fakat burada özellikle ifade etmek istediğim bir husus var ki, bunu yalnızca bir kadirşinaslık olsun diye de değil, içerdği hakikat olarak da önemli bulmaktayım; Hocaefendi, her hâliyle, ulemâ ve tekve geleneğinin o eşsiz mütevâzı anlayışının yaşayan bir âbidesidir. Mevlâna'dan, Câmî ve Şebisterî'ye; Yunus Emre, Niyâz-ı Mısırî ve İbrahim Hakki'dan, Alvarlı M. Lütfi Efendi'ye kadar pek çok farklı şiir zevkini *Kalbin Zümrüt Tepeleri*'ne taşımakta ve sūfî bahisleri onlarla nefeslendirmektedir. Ancak, kendisine ait "*Kırık Mızrap*" adlı eserden bir-iki beyitten fazla buraya almamıştır. Oysa "*Kırık Mızrap*"ta bazı şiirler var ki, gerçekten İslâm'ın ruhî ve mânevî boyutuna ait oldukça yüksek bir dil zevki ve ihsasıyla dile getirilmiş beyitler ihtiva etmektedir. Hatta biz arkadaşlarla *Kalbin Zümrüt Tepeleri*'ni mütalâa ederken, çoğu zaman bu hususların *Kırık Mızrap*'taki pek çok şiirle beraber okunmasının gerekli olduğu kanaatine dahi vardığımız olmuştu. Çünkü orada, uzun sūfî bahislerin zihni ve idraki yoran birçok ibaresi, bir beyit içinde gayet edîbâne ve vecîzâne dile getirildiğini müşâhede ettik.

Hâsılı sūfî şiir, İslâm mânevîyatının ve sūfî geleneğinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Bazı müsteşriklerin iddia ettiği gibi, şiir; akli, insanî ve şer'î sınırlardan kaçmanın bir yol ve yöntemi değil, aksine, çözümünü ve ifadeyi içeride aramanın bir yolu ve yöntemidir. Evet, gerçekten de şiir bütün dünya edebiyatında, normal ifade ve aklın sınırlarını aşan alegorik bir dil kullanır. Ama bu şiirin genel karakteridir. Onun yüksek ve bedî bir ifade vasıtası olmasının temel sebebi de budur. Ancak İslâm sūfizminde, ne kadar yüksek ve bedî ihsâsları ve hakikatleri dile getirirse getirsin, yine de İslâm teşriî sınırları dahilinde kalmak zorundadır ve kalmıştır da.

Hocaefendinin bilgi ve mârifet anlayışının en temel özelliklerinden birisi de, onun düşünce sisteminde “*beyan, bürhan ve irfan*”ın atbaşı gitmesidir. Bu üç boyut, İslâm düşüncesinin ve medeniyetinin de ana karakteristiğini oluşturur. ‘*Kalbin Zümrüt Tepelerinde*’ de bunu müşâhede etmek mümkündür. En koyu mânevî kavramları, *cezb u incizab hâlleri, sekir, cem ve fark, vücud ve tevhid, fenâ ve bekâ...* gibi İslâm tasavvufunda yüksek gerilim oluşturmuş müşâhede ve yorumları tahlil ederken o, hiçbir zaman selîm aklın ve mantığın esaslarını, genel İslâmî bilgi sisteminin ve Sünnî irfan mebadiinin ana kriterlerini göz ardı etmemiş; büyük bir hassasiyet, dikkat ve temkîn ile bu bahisleri bütüncül bir İslâm anlayışı sunacak şekilde ele almıştır. Bu husus elbette erbâb-ı basîretin gözünden kaçmayacaktır...

Kalbin Zümrüt Tepeleri, fikrî, zihnî ve kalbî alâkalarımızı esir eden dünyevî ve maddî meşgalelerin alabildiğine yoğunlaştığı bir dönemde bizi yeniden var oluş amacımıza çeken ve bütün beşerî ilgilerimizi ötelere ötesine bağlayan, rapteden bir *sohbet-i cânân* meşçereliğidir. Bu öyle bir bağdır ki, her seviyeden mü’mini alâkadar etmektedir. Ama özellikle bütün himmet ve gayretini insanlığa adanmış hizmet erlerine belki su kadar, hava kadar lâzım ve elzemdir. Bu hakikati şundan daha iyi ifade edecek bir vak’a var mıdır bilemiyorum. Bir not olarak tarihe düşülmelidir diye düşündüm: Bir arkadaşımızın kendilerine zât, sıfât ve esmâ-i ilâhi ile ilgili yorumlarındaki dikkat, temkin ve derinlikteki o mârifet yüklü havayı, inşaallah diğer esmâ-i ilâhiyi de şerh ederek devam ettirmesi rica ve beklentilerini dile getirmesi karşısında birden kaddi bükülür ve gözleri dolarak; “*Bütün ömrüm hizmette meşguliyetle geçti diyebilirim. Ama sohbet-i cânân açısından bakınca, acaba ömrümü boşa mı geçirdim, diye sürekli hayıflanmışımdır.*” demiştir. Evet, muhterem Hocamız kitapta, Evvel, Âhir, Zâhir, Bâtin... gibi bazı esmâyı şerh etmiştir. Umuyoruz

ve intizar ediyoruz ki, bu ruhî ve mânevî mârifet zevkini diğer bütün esmâyı da şerh ederek bizlere tattırmaya devam ettirsin. Tarihte nice umut ve beklentilerin, ciltler dolusu vâridâta dönüştüğünü müşâhede etmişizdir. Umarım bu iştiyak ve beklentilerimiz karşılıksız kalmaz.

Son olarak, *Rahmeti Sonsuz (c.c.)*'dan, muhterem müelife sıhhat ve âfiyet içinde daha nice yıllar bereketli bir ömür süreceği geniş lütûflar ve feyizler ihsan etmesini niyaz ediyoruz. Ancak yine ciddî bir arzu ve iştiyak içinde umuyoruz ki, muhterem hocamız, irfan ve mârifet yolcularına yönelik hazırladığı bu ruhî ve mânevî haritayı, daha birçok yeni bahislerle devam ettirsin inşallah. Allah kalbine, irade ve kalemine güç ve kuvvet versin. Bizleri de bu bereket kaynağından gani gani istifade ettirsin. Belki de ve elbette bu fakirin beklenti ve heyecanı tek başına bir şey ifade etmez. Ama o umumî dua ve ihtiyacı hissedecek geniş yürek onda mevcut bunu biliyoruz. Umuyor ve ümit ediyoruz ki şâirin; “Bu yol ıraktır, menzili çoktur, derin sular var.” mısralarında dile getirdiği bu irfan yolculuğunda, bizleri yolsuz ve haritasız bırakmayacaktır. Bizim sesimiz yetmese de, gelecek neslin, büyük ruh mimarlarının beklentilerinin tesiri duyulacaktır. Dua ve yüksek himmetlerini esirgememesi dileğiyle...

M. Enes Ergene

İstanbul-2005

İRŞAD VE MÜRŞİD

Doğru yolu gösterme, gönülleri Hakk'a uyarma; söz, yazı ve daha değişik vesileleri değerlendirmek suretiyle kalben, fikren insanların Allah'a ulaşmasına engel sayılan mâniaları bertaraf ederek duygu ve düşünceleri Hak'la buluşturma; Hak'la tanışık ruhların da, O'nunla münasebetlerinde daha bir derinleşip yükselmelerine vesile olma mânâlarına gelen irşad; insanları ferden ferdâ veya cemaat hâlinde hususî bir terbiyeye tâbi tutarak bunların içindeki liyâkatlileri "bil-kuvve" ve "bil-istidat" insanlık seviyesinden "bil-fiil" insan olma mertebesine.. tabir-i diğerle, "insan-ı kâmil" olma ufkuna yönlendirmenin unvanı olagelmıştır.

İrşadı; zâhir ve bâtına vâkif, kalb-kafa izdivacına muvaffak olmuş yetkin kimselerin, bir kısım istidatları, seviyeli insan olmaya çağrısı şeklinde anlamak da mümkündür. Bu mânâda ona, kalb ve ruh kahramanlarının, kendi hususî mazhariyetlerini başkalarına duyurma cehdi de diyebiliriz ki, işte böylelerinin elinde her zaman kömürler elmasa dönüşmüş, taş ve toprak da altın seviyesine yükselmiştir. Aslında, irşad ve mürşid konusunda tasavvuf erbabı da, meseleyi hep bu çerçevede ele almış ve onu, aşkın insanların, insanüstü gayretleri şeklinde yorumlamışlardır. Onlara göre, gönülleri Hakk'a uyarma adına ortaya konan seviyesiz, kalitesiz gayretlere irşad denemeyeceği gibi, ruhlara insan-ı kâmil olma ufkunu açamayanlara da mürşid denemez.. denemez; zira

bunların kendileri irşada muhtaçtırlar ve mutlaka terbiye edilmelidirler. Bir enfes Türk atasözünde:

*Kendi muhtâc-ı himmet bir dede,
Bilmez ki gayra nasıl himmet ede.*

denir ki, tam böyleleri için söylenmiş gibidir. Üsküdarlı Salim Süleyman ise, bu mülâhazayı biraz da şâîrâne bir eda ile şöyle seslendirir:

*Şeyhimiz kendisi ilimde kalmış âciz,
Nerde kaldı ki keyfiyet-i irşadı bile*

Bağdatlı Rûhî'nin konuya yaklaşımı daha da alaylı bir üslûp ile dir:

*Gör zâhidi kim sahib-i irşad olayım der,
Dün mektebe gitti, bugün üstad olayım der.*

Aslında, dünya hayatında kalıcılığı ve uhrevî neticeleri itibarıyla en değerli bir iş varsa o da irşaddir.. tabii, en kıymetli insan da irşad eri olan mürşiddir. Ne var ki, herkesin irşadı da onun kâmet-i kıymetine göredir; öyle ki, bu konuda kutbiyet ve gavsiyet dairelerinin irşad kahramanlarından düz mev'izencilere kadar bir sürü irşad erinden bahsetmek mümkündür.

Umumî mânâda mürşid; kısmen üzerinde de durduğumuz gibi, irşadla alâkalı bütün esasları ruhunda toplamış bir hakikat dellâli, bir mânâ kahramanı ve gönüllere Hak nefehâtını duyuran bir peygamber vârisidir. Ona "seccadenişîn", "postnişîn" veya "şeyh" denmesi, irşad vazifesindeki bir kısım hususî durumları itibarıyladır. Şöyle ki, tavzif, salâhiyet, Hakk'a kurbet ve ilm-i ledünne açık olma... gibi imtiyazları olan bir mürşid, düz bir vaiz ve nâsihten çok farklıdır: Sıradan bir irşad eri, anlatıp duyuracağı hakikatleri kendi gönül ve idrak ufkuna göre duyar, hisseder ve başkalarına da bu çerçevede duyurur.. Hakk'ın matmah-ı nazarı ve bir Ku-

tup Yıldızı gibi herkese yol gösteren bir kutup veya kâmil mürşid ise anlatıp duyuracağı hususları temel kaynakların renk ve desenine göre yorumlar, seslendirir ve başkalarına sunacağı her şeyi kalb ve ruhunun şivesiyle sunar.. kutbiyetini gavsiyetle derinleştirmiş özel donanımlı bir kâmile gelince –mevsimi gelince bunların üzerinde durmayı da düşünüyoruz³– atmosferine giren herkese ufkunun boyasını çalar ve onları Kur’ân ve Sünnet malzemesiyle âdeta yeniden inşa eder.

Hangi seviyede olursa olsun irşad, Hak rızasının hedeflenmesi şartıyla, kulluk vazifelerinin en mübecceli, böyle bir mükellefiyeti, mazhariyetleri ölçüsünde yerine getiren hakikat eri de peygamber vârisi bir mürşiddir. Ancak bir mürşid-i kâmile yol arkadaşlığında, hem refakat zevki ve hem pek çok vuslat emaresi bulunmasına karşılık, nâkısıyla yolculuğun sıkıntılı olduğu/olacağı da bedîhîdir.

Edebiyatımızda “Lâ” ile mermuz bir manzumede şöyle denir:

*Mürşide var, mürşide var, mürşide,
Andan olur derde derman ey dede.*

Enverî, bu gerçeğe şöyle bir ses katar:

*Rü’yet-i dîdâr-ı Hak’tan “Len terânî” remzini,
Çeşm-i zârım aşkıyla “Tûr” olmayınca bilmedim;
Kisve-i âl-i abâ Enver hakikat sırrını,
Vuslat-ı mürşidle mesrûr olmayınca bilmedim.*

Şimdi, herkesin istidat, müktesebât ve mazhariyetlerine göre farklara girmeden konuyu, umumî mânâda, hemen her mürşid için temel disiplin sayılan bir kısım esaslarla irtibatlandırarak biraz daha açmaya çalışalım:

³ Bkz.: s. 83-88.

Mürşid, insan-kâinat-Allah münasebetlerini ve bu dairelerle alâkalı hususiyetleri bilen ârif bir insan demektir. Allah'ı bilmeyen münkir ve cahil, O'nunla varlık arasındaki münasebeti görüp sezemeyenler kör ve gafil, kendini bilmeyen de yalnız ve gariptir ve bunların hepsinin irşad edilmeye ihtiyaçları vardır.

Mürşid, her zaman Kur'ân ve kâinat kitabına karşı ince ayarlı iyi bir mütalâacı; varlığın esrarına âşına mütecessis bir diماغ; gözü sürekli mahsûsât üzerinde, ağız ve kulağı Kur'ân'ın tilâvetinde, her şeyi basîrete bağlı götürmeye çalışan bir gönül eridir. Hisleri sağlam, müşâhedeleri ihâtalı, muhakemeleri de peygamberâne tavırlarla bezeli bir gönül eri. O, ele aldığı her meseleye küllî (bütüncül) bir nazarla bakar.. hükümlerinde tekvînî emirlerle tenzîlî fermanların birleşik noktalarını gözetir.. insanlara Allah'ın muradını iletirken ve bilgi, irfan ruhunun ilhamlarını muhtaç gönüllere duyururken sadece ve sadece O'nun hoşnutluğunu düşünür.. her hamle ve her hareketini O'na yakınlık düşüncesine bağlı götürmeye çalışır.

Mürşid; dâvâ ve düşüncesini herhangi bir beklentiye girmeden tam bir adanmışlık ruh hâleti ve ölesiye bir gayretle hemen her zeminde mırıldanıp duran ve ulaşanla ulaşılabilecek olan arasında bir köprü insanıdır. O, ücretlere, bedellere, mükâfatlara, ödüllere karşı her zaman kapalı kalmanın yanında, talepsiz gelen maddî ve mânevî bir kısım ihsanları da çevresindeki hâlis kimselerin gayretlerine bağlayarak, hep onları nazara verir.. bütün mevhibeleri gönlünde onlarla paylaşır ve mensubu konumunda bulunanları Hak teveccühlerinin birer vesilesi sayar. Bu seviyedeki bir fedakârlık, her zaman tebcil edilecek bir fedakârlıktır ama, hakikî mürşid, bu ölçüdeki gayretlerini dahi kat'iyen şâyân-ı takdir görmez.. takdir beklemez.. ve hele asla, hiçbir hareket ve faaliyetini Allah rızasının dışında dünyevî-uhrevî herhangi bir neticeye

bağlamaz. O, Hak karşısında her zaman düz durur; zira bilir peygamberlerin yolunda yürüdüğünü ve bu yolun bir kısım âdâb ve erkânının bulunduğunu, bunların başında da, irşadın Hak hoşnutluğuna bağlanması lâzım geldiğini.

Mürşid, muhataplarını bütün hususiyetleriyle bilen ve onları her zaman şefkatle kucaklayan; sevinçlerine, kederlerine iştirak eden; başarılarını alkışlayıp olumsuz yanlarını görmezlikten gelen bir sevgi ve müsamaha kahramanıdır. O, çevresindeki aç gönülleri tatmin etmek ve karanlık ruhları aydınlatmak için her zaman bir buhurdanlık gibi tüter durur.. bir mum gibi içten içe “cız cız” ederek hep kendine rağmen yaşar.. oturur-kalkar yaşatma zevkiyle soluklanır ve mefkûresini ifade adına hiçbir fedakârlıktan geri kalmaz: Diriltmek için ölür, güldürmek için ağlar, dinlendirmek için hamarat gibi çalışır ve çevresindekileri ebediyete uyarma yolunda durdurak bilmeden hep koşar; koşar ve ne yaldızlı takdirlere ne de insafsız tenkitlere önem vermez. İltifat gördüğünde “aman estağfirullah”la mukabelede bulunur. Tepki ve tenkitleri de “eyvallah”larla karşılar ve yoluna devam eder.

Mürşid, derecesine göre maddî-mânevî, dünyevî-uhrevî değişik bilgilerle mücehhez, farklı konuları muhataplarıyla müzakere edecek kadar yetenekli ve onların problemlerine alternatif çözümler getirecek seviyede de bir bilgedir. Hâcegân ekolünün büyükleri, o günün mektepleri diyebileceğimiz medreselerde okutulan bütün ilimlerden icazetli müstaitleri irşadla tavzif ediyor, tekve ve zaviyelerini, kalb ve kafa izdivacına muvaffak olmuş, fizikî âlem kadar metafizik dünyalara da açık bulunan bu gönül insanlarıyla birer Hızır çeşmesi hâline getiriyorlardı. Bize göre, bu ölçüdeki insanlarla gerçek derinliğine ulaşamamış irşad yuvaları birer harabe, bu yuvalarda irşad hikâyeleri anlatanlar birer aldanmış ve bu nursuz mekânlara sürüklenen yığınlar da birer talihsizdir. Bir hak eri ne hoş söyler:

Her mürşide el verme ki yolunu sarpa uğratar,

Mürşidi kâmil olanın gayet yolu âsân imiş... (Niyazi Mısırî)

Mürşid, ilim ve mârifet ufku itibarıyla ne kadar da aşkın olsa, telkin, tebliğ ve temsilinde, muhataplarının idrak seviyelerini görüp gözetecek kadar arşiyesini ferşiyesiyle iç içe yaşayan bir kâmil, nüzûlünü urûca bağlamış bir vâsıl ve tenez-zülünde etrafındakilerin sesi-soluğu olmuş kusursuz bir nâsihtir. O, terbiyegerdelerinin duygu, düşünce ve hissiyatlarını gözeterek yapacaklarını yapar ve söyleyeceklerini söyler. Ufkuna ait vâridâtın hususî rengi ya da değişik mülâhazalara bağlı o vâridâtın iğlâk ve iphamıyla, muhataplarının düşüncelerini karıştırmadan her zaman uzak durmaya çalışır; çalışır zira hakikî mürşid, Kur'ân'ın has bir talebesidir ve Kur'ânî olma mecburiyetindedir. Kur'ân, yüceler yücesi bir sıfatın sesi-soluğu olmasına rağmen, vâhidî ve celâlî bir tecellî dalga boyunda değil de, ehadî ve cemâlî bir zuhur çerçevesinde peygamber ufkuna inmiş ve çoğunluğun idrak seviyesine göre insanlara seslenmiştir. Kur'ân'ın insanlarla muhaveresi böyle bir tenezzül çerçevesinde cereyan ettiği gibi, onun müstesna mübelliği, mürşidler mürşidi Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'ın (aleyhi ekmelüttehâyâ) irşad ve tebliğleri de hep bu üslûba bağlı cereyan etmiştir. O'na isnad edilen bir sözde bu husus vurgulanarak şöyle buyrulur: نَحْنُ مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ أَمْرًا أَنْ نُكَلِّمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ “Biz nebiler topluluğu, insanların seviyelerine inmek ve onlara anlayabilecekleri bir üslûpla konuşmakla emrolunduk.”⁴

Mürşid, bir hâl insanı ve yaşadıklarını seslendiren bir sadakat kahramanıdır. Zaten, davranışları itibarıyla inandırıcı

⁴ Bkz.: ed-Deylemî, *el-Müsned* 1/398; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân* 6/274; el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ* 1/226, 2/251.

olmayan bir kimsenin başkalarına bir şeyi kabul ettirmesi de mümkün değildir. Anlatılan gerçeklerin, vicdanlarda mâkes bulmasının bir tek yolu vardır; o da, gönülden inanmak ve inandıklarını yaşayıp anlatmak. Şu tenbih bu hususu tenvire yeter zannediyorum: Cenâb-ı Hak, Hazreti İsa'ya: “ يَا عِيسَى! ” *“Ey İsa! Önce kendi nefesine nasihat et; o, bu nasihati tuttuktan sonra başkalarına hayırhâh olmaya çalış; yoksa benden utan.”*⁵ buyurur. Bu irşad, Hazreti Şuayb'ın Kur'ân'da geçen: “ وَمَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إِلَىٰ مَا أَنْهَاكُمْ عَنْهُ ” *“Ben sizi men ettiğim bir hususta size muhalif düşmek istemem.”*⁶ ifadeleriyle de tam bir uyum arz etmektedir.

اللَّهُمَّ اجْعَلْنَا مِنْ عِبَادِكَ الْمُخْلِصِينَ الْمُخْلِصِينَ وَشَرَفْنَا بِاتِّبَاعِ سَيِّدِ
الْمُخْلِصِينَ عَلَيْهِ أَفْضَلُ الصَّلَاةِ وَأَكْمَلُ السَّلَامِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَصَحْبِهِ الْكِرَامِ

⁵ İbn Ebî Âsım, *ez-Zühd* 1/54; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ* 2/382; ed-Deylemî, *el-Müsned* 1/144 (Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den); el-Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr* 1/78.

⁶ Hüd sûresi, 11/88

SEFER

Yolculuk yapma, bir yerden bir yere intikal etme mânâlarına geliyor sefer. Sofiye onu, kayıtlı yaşamaktan kurtulup kayıtsızlığa erme, bedenî ve cismânî alâkalardan sıyrılarak, kalb ufkunda Allah'a teveccüh etme şeklinde yorumlar. Bu tarif çerçevesindeki seferi, seyr u sülûk-i rûhânîdeki “seyr ilallah”, “seyr fillâh”, “seyr anillâh” istilahları ile kastedilen rûhânî yolculukla irtibatlandırmak da mümkündür.

Böyle bir teveccühün mebdei, tamamen irâdî ve iman, İslâm, ihsan köprülerinden geçerek ihlâs, riyâzet, zühd ve takva ekseninde bir seyahat; müntehâsı da, aşk, şevk, ilâhî cezbe ve incizab ehline *وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ* “Biz, ona şah damarından daha yakınız.”⁷ sözleriyle kendini bize anlatan Zât'ın, yoldakilere ait uzaklığı ortadan kaldırarak, ihsan tecellisi dalga boyunda onlara hususî bir iltifatıdır ve onlar, vicdanlarında bunu hep duyarlar. Yolun belli bir noktasından sonra, ruhlarında bu esintiyi duyanlar, mazhariyet ve zevklerini, “Ne mekân var anda, ne arz u semâ.” (Süleyman Çelebi) şeklinde mırıldanır ve sürekli o zaman-mekân üstü seyahatlerine devam ederler. Böyle bir yolculuk, sâlikin hazırlanma keyfiyetine, rûhî ve kalbî istidat ve kabiliyetine ve tabîi her şeyden evvel, Hazreti “Akrahü min külli karîb”in

⁷ Kaf sûresi, 50/16.

ona hususî atâsına göre farklı şekillerde gerçekleşir ve derece derece zuhur eder:

İlk sefer; âfâkî ve enfüsî tefekkürle, kesrette vahdeti görmek, “nûr-u tevhid” içinde Hakk’ın hususî teveccühü mânâsına “sırr-ı ehadiyet”i kalben sezip, zevken duymak ve serâdan süreyyâyâ her şeyin üzerinde O’nun mührünü müşâhede ile, sürekli mârifet yudumlayarak ilerlemek şeklinde tecellî eder ki bu bize, “seyr ilallah” çerçevesinde bir seyahati hatırlatmaktadır. Bu mertebedeki sâlik, her nesneden –tabîî, o nesnenin nefesine bakan yanları itibarıyla– alâkasını kesip, sürekli “ağyâr”dan “Yâr”e yönelme gayreti içinde bulunur.. ve gönlünün derinliklerinde bu pâyenin esintilerini duydukça ya da kalbinin zirvelerinde talihinin ufkunu temâşâ ettikçe daha bir yükselme iştiyakıyla şahlanır ve müşâhede-zevk “salih daire”si içinde sürekli köpürür durur. Onun bu mânâdaki hâlini, “Allah’a karşı gelmekten sakınan takva erlerine, şeytandan bir fit veya sinyal erişince hemen düşünüp toparlanırlar ve gözleri açılır de, basîretlerine sahip olurlar.”⁸ âyeti ile irtibatlandırmak mümkündür; sâlik, bu ufk-u âlâda her şeyi daha bir farklı görür, daha bir farklı duyar, daha bir farklı değerlendirir ve hep bir farklılık sergiler.

İkinci sefer; kalb ve kafadaki müteferrik bilgi ve sezgilerden sıyrılarak mârifet ufkunda vahdete yürümek ve tevhid zevkini letâifiyle de ifade etmekle gerçekleşir ki, bunu da “seyr fillâh”ın mukabili sayabiliriz. Sâlikin esmâda Müsem-mâ-i Akdes’i duyması; duyup kendini sıfatların vesâyetinde hissetmesi ve acz u fakr yörüngesinde الْفَقْرُ فَخْرِي “Fakirlik iftihar vesilemdir.”⁹ deyip, bir “vâhid-i kıyâsî” mülâhazasıyla

⁸ A’râf sûresi, 7/201.

⁹ Bkz.: es-Sehâvî, *el-Makâsîdü'l-hasene* 1/745; el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ* 2/113.

kendi ufkunda O'na yürümesi, O'nu duyup, O'nu bilip, O'nu söyleyip, zevken O'nun maiyyetine bağlanmasından ibarettir. Biz, bu mertebeye “seyr fillâh” dedik ama, bazıları ona, “seyr bil-Hak” demeyi daha uygun bulmuşlardır. İşte böyle bir şâhikaya ulaşan gönül eri, esmâ ufkunda sıfat adesesi ile sürekli bu ufkun verâsını ve verâların verâsını izlemeye, gözlemeye alır ve “latîffe-i Rabbâniye” ağını gererek, geç-gündüz hep esrar avlar. Tıpkı günebakan çiçekleri gibi, gönül gözleri belli bir ufukta, vicdanen bir alış-veriş içinde ve bulunduğu ufkun mehâbetiyle oturur kalkar ve tir tir titrer. Bu mertebedeki bir sâlikin umumî ahvâlinde her zaman: “Onlar, Rablerine döneceklerinden emin ve kalpleri tir tir titreyerek verdiklerini verirler. İşte bunlardır hayra koşan ve yarışı kazananlar!”¹⁰ hakikati nümâyândır.. ve o, gözlerini varlığa çevirince hep esmâyı görür; varlık ötesini mülâhazaya alınca da hayrete varır.

“Esmâyı müsemâmâdan gayrı göremez ârif;
Esrara olur vâkıf dervîş-i pîr-i geylan..” (M. Lütfî)

Üçüncü sefer; zâhir-bâtın farklılığını aşarak, cüz'iyet plânında “mertebe-i ehadiyet”i ve külliyet dairesinde “mertebe-i vâhidiyyet”i iman, iz'an yoluyla ve zevken duymak mazhariyetidir. Böyle şâhikalar üstü bir şâhikanın da “cem” ufkuna tekabül ettiği açıktır. İttihad ve hulûl değil, zevken ve hâlen sûretteki zıtlıkları aşarak, her şeyin apaçık tevhide bağlanması mânâsında bir cem. Evet, Mevlâna'nın da ifade ettiği gibi, tevhid ve cem ittihad ve hulûl değil, sâlikin kendi ufkunda yok olmasıdır. Bu makam, aynı zamanda asliyet itibarıyla Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'a (aleyhi ekmelüttehâyâ) ait çok yüksek bir pâyedir.. ve zilliyet plânında, bu mertebenin kahramanları için de, gönülde isneyniyetin silinip gitmesi ve

¹⁰Mü'minûn sûresi, 23/60-61.

“vücub imkân arası bir makam” diyebileceğimiz “Kâb-ı kavseyni ev ednâ” ufkuna ulaşılması söz konusudur ki, bütün vilâyet derecelerinin serhaddi sayılır. Evet, tefsirdeki tevcihlerden birine göre, buradaki “kurbet-i kusvâ”, “hakikat-ı Hazreti Muktedâ-i Ekmel”e ait bir pâyeye; gölgesi de, cüz’iyyet çerçevesinde sadrı-sinesi müsâit bütün müntehîlerin ulaşmaya çalıştıkları bir “ufk-u âlâ”dır.

Dördüncü sefer; dâvâ-yı Nübüvvet’in vârislerine has, Hak’tan halka yönelme şeklinde “cem” sonrası, “fark” televvünlü bir kutlu seyahat ve tamamen fazl-ı ilâhî çerçevesinde özel bir teveccühe mazhariyetin unvanıdır. Böyle bir yolculukta, sâlik, ayağını sağlamca vahdet ufkuna bastıktan sonra, fevkalâdeden mevhibeler adına duyup tattıklarını, görüp zevk ettiklerini başkalarına da duyurmak iştiağıyla, urûcunu nü-zülle derinleştirerek, halk içinde Hakk’ın tercümanı olma pâyesine yürür. “Seyr anillâh ve billâh” sözleri ile ifade edilen böyle bir sefer, seferlerin en yücesidir ve şâhikalar şâhikasını ihraz etmenin de bir başka unvanıdır.

Bu mansıbın kahramanları bazen, zâhir hâlleri itibarıyla garîb görünürler. Ama, ilâhî maiyyete mazhariyetlerinin şuurunda olduklarından, ömürlerini hep طُوبَىٰ لِلْعُرَبَاءِ “*Gariplere müjdeler olsun.*”¹¹ “ünsbahş” atmosferinde geçirir.. sürekli ötelere esintilerini duyar.. ve iki âlemi birden yaşarlar.

Sofiyeden bazıları, ibtidâda sefer, intihâda ikamet mülâhasasında bulunmuş; bazıları, her ikisinde de ikamet kanaatini izhar etmiş; diğer bazıları da, her iki hâlde de “sefer” diyerek, baştan sona kadar her şeyi sefere bağlamışlardır.

¹¹Müslim, *îmân* 232; Tirmizî, *îmân* 13; İbn Mâce, *fiten* 15; Dârimî, *rikak* 42; Müsned 1/184, 398, 2/177, 222, 389, 4/73.

Seferle alâkalı değişik yol ve sistemlerde, biraz da mizaç ve meşreplerin farklılığından kaynaklanan daha başka mülâhazalar da vardır ama, bunlar biraz da hususî istılahlara girdiğinden, umumî mânâdaki sefer mülâhazasının dışında kaldıklarını düşünerek biz şimdilik sadece Nakşîlerin, on bir tabire yükledikleri on bir esastan biri olan “sefer der vatan”a küçük bir işaretle bulunup, diğer tabirlerin de birer cüz’î mânâsına işaretle yetineceğiz:

“*Sefer der vatan*”; hak yolcusunun fena huylardan, cis-mânî ve bedenî arzulardan sıyrılarak, melekî vasıflarla ittisaf etmesi mânâsına kullanılagelmıştır ki, Hazreti Muhâcir-i Ekber’in (sallallâhu aleyhi ve sellem) الْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللَّهُ عَنْهُ “Gerçek muhacir, Allah’ın yasak ettiği şeylerden uzaklaşıp hicret edendir.”¹² beyanına mutabık düştüğü söylenebilir.

On bir esas ve on bir tabirden diğerleri de şunlardır:

1- *Hûş der dem*; bu, sâlikin nefeslerini bilerek, duyarak alıp vermesidir ki, bu sayede o, her zaman âdeta bir zâkir sayılır.

2- *Nazar ber kadem*; bu da, hak yolcusunun, bütün dikkatini, ayağını basacağı yere teksif edip, her zaman gözünü ağıyardan koruması ve gönül gözlerine başka hayallerin girmesine yol vermemesini ifade eden bir tabirdir ki, sâlikin, Hazreti Hak’tan başka her şeye kapanması yerinde kullanılır.

3- *Halvet der encümen*; zâhirde halk ile, bâtında Hak ile bulunma yerinde kullanılan bu tabir, Nakşîlerde halvete karşı bir tavır da ifade eder gibidir. Onlara göre, halvette gizli bir

¹²Buhârî, *îmân* 4, *rikak* 26; Ebû Dâvûd, *vitr* 2, 11, 12, *cihâd* 2; Nesâî, *îmân* 9; İbn Mâce, *fiten* 2; Müsned, 2/163, 192, 193, 205, 206, 209, 212, 215, 224, 3/154, 6/21, 22.

şöhret hissi söz konusudur. Halk içinde bulunmak ise, hem böyle gizli bir şöhrete kapalı bulunma, hem de insanlara yararlı olma açısından her zaman tercih edilegelen bir tavidir.

4- *Yâd kerd*; hatırlamak demek olan bu tabir, hak yolcusunun sürekli kendi iç âlemini gözden geçirip murakabe etmesi ve nefesini tutup, kalbinden Allah'ı zikretmesi yerinde kullanılır ki, buna kalbî zikir de diyebiliriz.

5- *Bâz keşt*; zikrini bitiren sâlikin, “ فَأِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ ”¹³ fehvasınca, başka bir hayra geçme sadedinde, “Allah'ım, Sen benim biricik maksûdum ve rızan da yegâne matlûbumdur.” mânâsına gelen “ إِلَهِي أَنْتَ مَقْصُودِي وَرِضَاكَ مَطْلُوبِي ” cümlelerini tekrar etmenin işareti gibidir.

6- *Nigâh daşt*; mâsivâyı (Allah'tan gayri her şey) hatırdan geçirmemeye çalışma yerinde kullanılan bu tabir, iç murâka-beden daha öte bir mânâ ifade eder ve istidatlara göre farklı farklıdır.

7- *Yâd daşt*; sâlikin, her zaman Hakk'ın kendisini gözettiği şuurunda bulunması yerinde kullanılan bu tabir, “ihsanla” anlatılmak istenen şeyin aynıdır.

8- *Vukûf-u zamanî*; bir müntehînin, yaşadığı zamanın her parçasında temkin ve teyakkuz içinde bulunması ve hep basîret üzere olması mânâsınadır ki, sona doğru önemli makamlardan biri kabul edilegelmiştir.

9- *Vukûf-u adedî*; sâlikin durumuna göre, mürşidin ondan, belli sayıda belli kelimeleri zikretmesini istemesi yerinde kullanılagelmiş bir tabirdir.

10- *Vukûf-u kalbî*; müntehînin bütün letâifiyle Allah'a yönelip, her zaman tam bir konsantrasyon içinde bulunma-

¹³İnşirâh sûresi, 94/7.

sından kinaye bir tabirdir ve zirvedekilere ait bir hâli işaretlemektedir.

هُدَانَا اللَّهُ وَإِيَّاكُمْ إِلَى الطَّرِيقِ الْقَوِيمِ، وَصَلَّى اللَّهُ عَلَيَّ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ الرَّؤُفِ
الرَّحِيمِ وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ الْكِرَامِ الْبَرَّةِ.

VÂSIL

Vâsıl, mârifet zirvesinin en son basamağı itibarıyla Allah'ı bilen ve bilgisinin derinliği ölçüsünde O'nun emir ve yasakları mevzuunda her zaman titiz davranan; iç dünyası açısından, diğer bir ifadeyle, kalb ve ruh ufkunun en son tarassut mahallinden ilâhî tecelliler matlâna hâlen, zevken ve keşfen ulaşan gönül eri demektir ki; Türkçe'de biz ona "eren" ve bu çerçevede Hak'la münasebete geçmiş değişik seviyedeki "vâsılûn"a da "erenler" deriz.

İster "vâsıl" ister "eren" diyelim, anlatılmak istenen, hususî gayretleri hususî bir himmetle, hususî cehd ve teveccühleri de hususî bir vilâyetle taçlandırılarak tasavvurlar üstü kurbetle şereflendirilmiş hakikat eri demektir ki, böyle biri, kendi adına ilâhî cezbe ile müncezip, iradesi itibarıyla Hakk'a vuslata programlanmış bir muhlis ve el alanları da yanıltmayan tam bir rehber sayılır. Tokâdizâde Şekip merhum:

Yıldızım düşküdü, talihim küskün,

Muzlimdi eyyâm-ı hayatım bütün;

Erenler elimden tuttular bir gün,

Şanlı demler sürdüm, devranlar gördüm.

diyerek, vâsılûna ait bu önemli hususu vurgular.

Vâsıllar, hem yol süresince, hem de vuslat ufkuna ulaştıklarında hemen her zaman kemal-i hassasiyetle Allah'ın emir ve yasakları üzerinde fevkalâde bir titizlikle durur ve

ibadet ü taatlerini de hep O'nun büyüklüğüne bağlı götürmeye çalışırlar. Dahası, ne kadar içten ve hâlisane de davransalar, yine de “hukûkullah”a tam riayet edememiş olma endişesiyle tir tir titrerler. Bu itibarla da onlar, her zaman gayretlerine denk bir duyarlılık içindedirler ve Hakk’a karşı sorumluluklarını, aşkın bir derinlikle yerine getirme peşindedirler. Böylesine samimî ve içten bir himmete ve böylesine ciddî ve mütemâdî bir gayrete her zaman Hak’tan ekstra lütuflar söz konusudur ki,

فَإِذَا أَحْبَبْتَهُ كُنْتَ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ.¹⁴

fehvâsinca, Cenâb-ı Feyyâz, onlara duyurulacak şeyleri duyurarak ve görülecek şeyleri de göstererek, onları sürekli mahbûbiyet makamı etrafında dolaştırır ve sonunda götürür, marziyyâtını duyuracağı ufuklara ulaştırır.

Bütün vâsılûn belli hususlarda müşterek görünseler de, mazhariyetlerinin tür ve vüs’ati açısından aralarında ciddî farklılıkların bulunduğu da bir gerçektir.

Bunlardan bir kısmı, hemen her zaman vecd içinde vahdet deryasında müstağrak bulduklarından, akıl, mantık ve muhakemeleri de sürekli ilâhî tecellilerin vesâyetindedir ve ömürlerini hep hedefe kilitli sürdürürler. İlâhî siyanetle ondan inhirafları da söz konusu değildir; söz konusu değildir, zira benlikleri “sübuhât-ı vech” şualarıyla bütün bütün yanıp kül olduğundan, ondan başka bir şey göremez, duyamaz, hissedemez ve âdeta sürekli mest ü mahmur yaşarlar. Hem öyle bir yaşarlar ki, artık bir daha da “sahv” sahillerine ve cismânî akıl rıhtımlarına uğramayı hiç mi hiç düşünmezler; kim bilir belki de, isteseler de düşünemezler..? Ancak, bazı mizaç ve meşrepler için bu mertebede bir kısım iltibaslar da vârid ola-

¹⁴Buhârî, *rikak* 38; İbn Hibbân, *es-Sahih* 2/58; et-Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat* 9/139; el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ* 3/346, 10/219.

gelmiştir ama, bu çok da yaygın değildir. Evet, bu mertebede bazıları, incizabın şiddetinden âdeta bir cinnet yaşıyor gibi, medâr-ı teklif olan akıllarını kaybedebilir; dolayısıyla da şer'î esaslara mugâyir hâl, tavır ve sözlerde bulunabilirler. Cibâli Baba gibi zatların avamca şatahâtını ve bu sahanın devâsâ kâmetleri sayılan Bayezid-i Bistamî, Cüneyd-i Bağdadî ve Hallâc-ı Mansur gibi zevâtın “ لَيْسَ فِي جِبَّتِي سِوَى اللَّهِ ”, ¹⁵“ سُبْحَانِي مَا أَعْظَمَ شَأْنِي ” ve ¹⁶“ أَنَا الْحَقُّ ” türünden ifadelerini ve kitaplara geçmiş bu kabîl beyanlarını böyle bir incizap şiddetine veya sekre bağlamak mümkündür.

Vâsıl, cismânî vuslatlardaki humûdet ve durgunluğun aksine; her zaman bir hareket, temâşâ, teveddüd ve teârüfe programlanmış gibi hep aktiftir. Dolayısıyla da, cismânî aşkların vuslatla ölmesine karşılık, vâsılın kalbî ve rûhî hayatının sonsuzla olan münasebetinde bir süreklilik söz konusudur. Bu öyle farklı bir vuslattır ki, hazzı da, zevk-i rûhânîsi de derinleşerek devam eder ve eren, her an yeni bir vuslata eriyor gibi hep taze taze “şeb-i arûslar” yaşar. Böyle bir vuslatı Nesimî:

*Mekânım lâ-mekân oldu,
Bu cismim cümle cân oldu;
Nazar-ı Hak ayân oldu,
Özüm mest-i likâ gördüm.
Bana Hak'tan nidâ geldi:
Gel ey aşık ki, mahremsin;
Bura mahrem makamıdır,
Seni ehl-i vefâ gördüm...*

¹⁵ Bkz.: el-Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ* 1/154; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü iblîs* 1/417.

¹⁶ Bkz.: el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmî'd-dîn* 1/36.

” قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ “¹⁷ sözleriyle seslendirir ve zilliyet plânında pâyesine göndermelerde bulunur. Böyle bir vuslatta iradenin nisbîlik ve müessiriyeti mahfuz, cezbe çok önemli bir faktördür. Onun bu önemini vurgulama sadedinde öteden beri “ehlullah” arasında:¹⁸ جَذَبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ الثَّقَلَيْنِ ” denilerek, cezbe mevhibesinin, ins ve cinnin pek çok ibadetle elde edebilecekleri bir kurbet vesilesi olduğu hatırlatılmıştır.

Cezbe, bazen sâlikin, ciddî bir kasd, teveccüh ve kararlılığına ilâhî bir lütuf olarak gelir ve bir hamlede onu “evc-i kemalât”a çıkarır. Bazen de Cenâb-ı Hak, sâliki, yol meşakkatinden, seyahat külfetinden sıyânet etmek için, cüz’iyet plânında ve zilliyet çerçevesinde ” سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ “¹⁹ hakikatine tebeî bir mazhariyetle hissedar eder ve bu yolla onu aslı duyma ufkuna ulaştırır. İster öyle, ister böyle, cezbenin Rahmânî bir atâ olduğunda şüphe yoktur.

Hazreti Mevlâna, *Divan-ı Kebir*’inde böyle bir ilâhî cezbe ile erdiği vuslatı: “ بَيْرِدُ عَقْلٍ وَ دِلْمٌ عَشْتَقِ بُرَاقٍ مَعَانِي ” matlaıyla başlayan uzun bir şiirinde şöyle seslendirir: “Mânâların aşk burağı, aklımı da gönlümü de alıp götürdü. Onları nereye götürdüklerini bana sor.! Onları senin bilemeyeceğin bir tarafa, ötelere götürdü. Bu sayede ben öyle bir revak ve kemer altına ulaştım ki, orada ne ay var ne de gökler. Öyle bir dünyaya eriştim ki, orada dünya da dünyalığını yitirmiş... Can, bî kem u keyf, Süheyl yıldızı gibi Rük-nü Yemânî tarafından görününce, ay da görünmez olur, güneş de, yedi göğün kut-

¹⁷Necm sûresi, 53/9.

¹⁸es-Suyûtî, *Şerhu Süneni İbn Mâce* 1/271; el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ* 1/397.

¹⁹İsrâ sûresi, 17/1.

bu da.. evet, Canın nûru (sübuhât-ı vech) onların hepsini bastırır...” Zilliyet plânında gerçekleşen böyle bir urûc ve vuslat, asliyet çerçevesinde, Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'ın (aleyhi ekmelüttehâyâ) miraç serancâmesinde Süleyman Çelebi tarafından:

*Bir fezâ oldu o demde rûnümâ,
Ne mekân var anda ne arz u semâ...*

sözleriyle dile getirilir. Ne var ki, cüz'iyet dairesinde ve zilliyet plânındaki bir urûcla, umum insanlık hesabına külliyet dairesinde ve asliyet plânında gerçekleşen bir miraç arasındaki fark da, nebi ile velî arasındaki fark kadar büyüktür.

Vâsılûnun diğer kısmına gelince onlar, vahdet deryasında istiğraklarını yaşadıktan sonra, yani nefis ve enâniyet ciyetiyle yokluğa erip, tasavvufî ifadesiyle “fenâ fillâh” a mazhariyeti duyup tattıktan sonra, ihraz ettikleri hâl ve makamların menfezleriyle rûhânî haz ve zevkleri adına bütün ihsaslarını başkalarına da duyurmak ve elde ettikleri pâyeleri müstaid ruhlarla paylaşmak için “mahv” deryasında eriyip gitmeyi “sahv” ufkunda dirilip diriltmekle taçlandırır ve peygamberlere tam vâris olmanın gereği olarak döner, bizim ufkumuza tenezül ederler.

Hakk'ın bu mükerrem ibâdı, mebde'de ilâhî emir ve yasaklar mevzuunda hassaslardan hassas davrandıkları gibi, nihayetler nihayetine ulaştıklarında da hep aynı titizliği gösterir.. ve ne cezb u incizab yaşarken ne de sübuhât-ı vechin her şeyi yakıp kül ettiği müşâhede ve mükâşefe zirvelerinde kat'iyen şatahata girmez ve kulluk tavırlarında asla kusur etmezler; kusur etmez de hep, ²⁰ *وَأَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْبَقِيَّةُ* “Ölüm gelip sana çatıncaya kadar Rabbiné ibadet içinde ol.”

²⁰Hicr sûresi, 15/99.

fehvâsınca, mârifet ve muhabbetleri, aşk u şevkleri, cezb u incizabları ölçüsünde hemen her zaman Allah'a kulluk adına iradelerinin hakkını tamı tamına yerine getirmeye çalışır ve Hak kapısının bendeleri olmayı bütün pâyelere tercih ederler. Her zaman Hakk'a kulluğu O'ndan gelecek mükâfatların önünde tutar. O'nun hakkındaki ilim ve mârifetlerini yetersiz görür ve her fırsatta mazhariyetlerinin şükrünü edâdan âciz olduklarını vurgularlar. Öyle ki, kulluklarını değerlendirirken: ²¹“ مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ يَا مَعْبُودُ! ” diyerek ubûdiyet adına hiçbir şeyi yapamadıklarını mırıldanır, mârifetlerini gözden geçirirken: ²²“ مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ يَا مَعْرُوفُ! ” sözleriyle bilgi ufuklarının yetersizliğini ortaya kor ve itizarda bulunur; Cenâb-ı Mün'im'in nâmütenâhî ihсанları karşısında gerektiği ölçüde şükür edememenin ezikliği ile de: “ مَا شَكَرْنَاكَ حَقَّ ” der ve sürekli inlerler. ²³“ شُكْرُكَ يَا مَشْكُورُ! ”

Evet bu yüce kâmetler, en derin bir sorumluluk duygusuyla vazifelerini yerine getirirken bile olabildiğine temkinli, fevkalâde teyakkuz içinde ve sürekli mehâfet ve mehâbet soluklamaktadırlar ki,

وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَىٰ رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ أُولَٰئِكَ
يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأَهُمْ لَهَا سَابِقُونَ

“Rablerine döneceklerine inandıklarından, verdiklerini verirken bile kalbleri tir tir titremektedir. İşte hayır işlerinde hakkıyla koşan ve yarışı başta götüren de bunlardır.”²³ meâ-

²¹ et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 2/184; el-Hâkim, *el-Müstedrek* 4/629; el-Beyhakî, *Şuabü'l-îmân* 1/183.

²² Bkz.: el-Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr* 2/410.

²³ Mü'minün sûresi, 23/60-61.

lindeki âyetin onların iç dünyalarını aksettiren en mükemmel bir çerçeve ve resim olduğunu söyleyebiliriz. Yine de, her şeyin en doğrusunu Allah bilir.

اللَّهُمَّ أَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَأَرِزُقْنَا اتِّبَاعَهُ وَأَرِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلًا وَأَرِزُقْنَا اجْتِنَابَهُ
وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ الَّذِي اصْطَفَيْتَهُ وَعَلَى آلِهِ
وَأَصْحَابِهِ الَّذِينَ اجْتَبَيْتَهُمْ

SAMT

Konuşmamak, sessiz kalmak ve sükût etmek demek olan samt; Sofiyece, konuşmadan kaynaklanan ya da kaynaklanmasa muhtemel bulunan, faydasız, belki de bazen zararlı olan söz, beyan ve mütalâalara karşı مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ “Ağızından çıkan hiçbir söz yoktur ki, onun yanında hazır bulunan gözcüler (o ifadeleri) kaydetmiş olmasınlar.”²⁴ fehvâsınca, temkinli davranıp düşüncelerini ifade etmeyi sadece ve sadece Allah rızasına ve mutlak gerekliliğe bağlayarak, Hakk’ın hoşlanmayacağı, hattâ çok defa lüzumsuz sayılan konularda dilini tutup konuşmamak demektir. Samtla alâkalı, Hazreti Andelib-i Zîşân’ın (sallallâhu aleyhi ve sellem) “Ya hayır söyle veya sükût et.”²⁵ mealiyle vereceğimiz beyanları bir “kavl-i fasl” mâhiyetindedir ve hem konuşma hem de susma adına bir çerçeve niteliğini taşımaktadır. Burada, yine O’na (sallallâhu aleyhi ve sellem) atfedilen “Sözün hikmet, sükûtun da tefekkür olsun.” tavsiyesini hatırlatmakta da yarar görüyoruz.

Aslında çok konuşma ve hele mâlâyâniyâtta ise, hep mezmum görülmüş ve öteden beri insanları felâkete sürüklemiş günahların (mühlikât) en tehlikelilerinden biri kabul

²⁴Kaf sûresi, 50/18.

²⁵Buhârî, edeb 31, 85, rikak 23; Müslim, îmân 74, lukata 14; Tirmizî, sıfatü’l-kıyâmet 50; Ebû dâvûd, edeb 123; Muvatta’, sıfatü’n-Nebî 22; Müsned, 2/174, 267, 433, 4/31, 5/247, 6/69, 384, 385.

edilegelmiştir²⁶; gelmiştir de, seyr u sülûk-i rûhânîde hak yolcuları, bir dil âfeti olarak buna karşı sürekli uyarılmışlardır. Hak erleri arasında çok yeme, çok uyuma, çok konuşma, “kesret-i taâm”, “kesret-i menâm”, “kesret-i kelâm” sözcükleri ile, sâlikin boynunda birer tasma, ayaklarında pranga ve kollarında kelepçe olduğu sürekli hatırlatılmış ve hatarları üzerinde ısrarla durulmuştur. Eski ifadesi ile “sebeb-i kesret-i hafîât ve zellât” olduğu sık sık ihtar edilmiştir. Hazreti Ömer Efendimiz’e isnad edilen *مَنْ كَثَرَ كَلَامَهُ كَثُرَ سَقَطُهُ* “Çok konuşanın hata ve sürçmeleri çok olur.²⁷ –buna sakatâtı çok olur da diyebiliriz.–” şeklindeki söz de, bu mülâhazayı teyit eder mâhiyettedir.

Hem ahlâk kitapları, hem de tasavvuf risaleleri kendi açılarından ‘samt’ı ele almış ve onu, sâlikin önemli bir zenginliği, müntehînin gizli bir definesi ve her mü’minin de edeb emaresi saymış, üzerinde ısrarla durmuşlardır.

Ne var ki, bir mü’minin hem “emr-i bil-ma’ruf” ve “nehy-i ani’l-münker” konularında, hem ilim ve irşad mevzu-larında, hem de mazarratları def’ ve menfaatleri celb etme hususlarında, konuşması da bir vecibe görülmüştür. Evet dinimizde, ihkâk-ı hak etme mevzuunda konuşulacak şeyleri konuşma bir vecibe, sükût etmek ise bir mâsiyettir. Bu itibarla da denebilir ki, Allah’ın rızası gözetilmeden ve meşrû bir gaye takip edilmeden çok konuşma zararlı olduğu gibi, konuşulması gerekli olan yer ve zamanlarda konuşmama da aynı ölçüde zararlı ve mezmumdur.. evet, her zaman sükût istih-san edilse de bazen konuşma, ondan daha makbul görülmüştür. Bu açıdan, sükûtun altın kabul edildiği yerler de vardır, gümüş kabul edildiği yerler de. Onun için, nerede sükût

²⁶ el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’ d-dîn* 1/3, 2/228, 341.

²⁷ et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-’evsat* 2/370; el-Beyhakî, *Şuabü’l-’imân* 4/257, 263.

edilip nerede konuşulması gerektiğini bilmek çok önemli görülmüştür. Hakkın çığnenip, hakikatin tahkir gördüğü bir yerde sükût eden bir kimse, hadisin ifadesiyle, apaçık şeytan-ı ahraş (dilsiz şeytan) sayılmış; faydasız ya da bâtil şeyler konuşanlar da, şeytanın dostu ve tercümanı kabul edilmişlerdir.

Konuşması gerekli olan birine konuşma fırsatı verilmesi ve o ölçüde yararlı olamayacak kimselerin susması ahlâkî bir sükût olup, düşünce ve beyan pazarında haddini bilmeye delâlet eder. Konuyla alâkalı:

*Bakırsa metâin sürme pazara ey ahî;
Bırak meydanı cevherfürûşân olanlara!*

denilmiştir.

Hâl ehli ve hikmet erbabı yanında dilini tutmak, edeble alâkalı bir samttır, hâle ve hikmete hürmetin ifadesidir. Şeyhülislâm Yahya Efendi, bu hususla alâkalı şöyle der:

*Sözün dinle, kelâm-ı ehl-i hâli gayra benzetme;
Bilirsin vâizâ, çok fark vardır kâlden kâle.*

Ayrıca, Hakk'a vâsıl olmuş maiyyet erleri yanında, murakabe ölçüsünde bir sessizlik vardır ki, o da, hem mehbit-i ilham-ı ilâhî olan kalblere, hem de o kalbleri doyunluğa ulaştırın Zât'a karşı bir tâzim samtı ve kadirşinas gönül erlerinin sükûtudur. Bunlar susmaları gerektiği yerde susar, ilham esintilerinin önünü açarlar; dünya nimetlerine bedel, Cennet'lerin turfanda meyvelerine sofraya sererler.

Bazen de anlatmaya esas teşkil eden konu bizim idrak ufkumuz ya da mevzuun derinliği bakımından o kadar aşkın olur ki, sesimizi keser, çevremizdekilere de "sus" der ve her şeyi samta emanet ederiz: "Arza ne hâcet, hâlimiz ayândır.." veya bir kelâm-ı nefsiyle: "Hâl-i pür-melâlimize bak, bizi yalnız bırakma!" ifadeleri böyle bir samtın sesi soluğu olduğu gibi, Hazreti Mevlâna'nın:

چہرہ زردِ مرا بین و مرا هیچ مگو دَرْدِ بی حدِّ بنگرِ بہرِ خدا هیچ مگو
دلِ پُرخونِ بنگرِ چشمِ چو جیحونِ بنگر ہرچہ و بینی بگدرِ چون و چرا هیچ مگو

“Sararmış solmuş yüzüme bak da, bana hiçbir şey söyleme! Sayısız dertlerimi gör, (ama) Hudâ aşkına bana bir şey söyleme! Kanla dopdolu gönlüme bak; ırmağa dönmüş gözyaşlarımı seyret; ne görürsen geç hepsinden; neymiş, nasılmış diye bir şey söyleme!” şeklindeki beyanları da, böyle bir samt çağrısının ifadesidir.

Avam, dilini tutarak samt-ı sûrîde bulunur; ârifler, dil ile beraber kalblerini de kontrol ederek, sükût murakabesi yaşarlar; muhibler de, aşk u iştihaklarını gizleyerek, bir vefâ samtı ortaya koyarlar. Birinciler, sükûtları ile beyan sakatâtından kurtulmuş ve muhtemel ta'n u teşnîden korunmuş olurlar. İkinciler, sükûtun vaad ettiklerinin yanında tefekkür ve murakabenin de vâridâtına mazhar olurlar. Üçüncüler, “Âşıkım dersin, belâyı aşktan âh eyleme/Âh edip, ağyârı âhından âgâh eyleme.” fehvâsınca, samt içinde sırlarını korur ve derin bir vefâ örneği sergilerler.

اللَّهُمَّ اجْعَلْنَا مِنْ عِبَادِكَ الْمُخْلِصِينَ الْمُخْلِصِينَ وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَيَّ سَيِّدِنَا
مُحَمَّدٍ قُدْوَةَ الْمُخْلِصِينَ وَعَلَىٰ آلِهِ وَأَصْحَابِهِ الْمُحِبِّينَ الْمَحْبُوبِينَ

HALVET VE CELVET _____

Tenha bir yere çekilme, inzivada bulunma ve yalnızlığı intihab etme mânâlarına gelen halvet, Sofilere göre, halktan uzletle bütün bütün Hakk'a yönelip, duyuş, seziş, zevk ve hâl çerçevesinde her zaman O'nunla bulunmak, O'nu duymak, O'nu bilmek, O'na tahsis-i nazar etmek, gönülden O'nunla halleşmek ve zâhir-bâtın duygularla O'na bağlanmak; muztar kaldığında içini O'na dökmek ve hâlini sadece O'na açmak... gibi hususların bütününe hamledilegelmiştir.

Halvette esas olan, ruhun tasfiyesi, nefsin tezkiyesi ve vicdan sisteminin bütünüyle Cenâb-ı Hakk'a teveccüh ederek, O'nun maiyyetine ermesidir. Böyle bir teveccüh ve maiyyete erme neticesinde hak yolcusunun bir kısım vâridlerle desteklenmesi, ilham esintilerine mazhariyeti, hattâ "bî kem u keyf" Hak'la söyleşmesi -ki, erbâbı ona "necvâ" der- gibi hususlar, tamamen onun cehdine ve samimiyetine lütfedilen birer mevhibe-i ilâhiyedir; gaye değildirler, istenilmeleri de sû-i edebdir. Dahası, amelin onlara bina edilmesi, apaçık hedeften sapma ve kazanma kuşağında kaybetme demektir. Kâmil ruhlar bu kabîl şeylerin talepsiz gelenlerinden bile ürkmüş, istidraç olabileceği endişesiyle sarsılmış ve bu tür mazhariyetleri ahiretin bâki meyvelerini dünyada fâni bir surette yiyip bitirme sayarak:

*"Allah'ım, sen o vâridâtı arzu edenlere ver;
Bana sadece dîdârına giden yolları göster."*

demiş ve sürekli O'na tahsis-i nazar etme üzerinde durmuşlardır.

Erbâbınca hep böyle değerlendirilegelen halvet, bazı mutasavvifince, çerçevesi biraz daha daraltılıp sûrî inzivalara bağlanarak, çilehanelerde “killet-i kelâm”, “killet-i taâm”, “killet-i menâm” ve “uzlet ani'l-enâm” şeklinde yorumlanmıştır ki; biz bunu, “Çile” ya da “Erbâin” başlıklarıyla sunmaya çalıştığımız konulara bağlayabiliriz. Meseleye bu zaviyeden yaklaşan mutasavvifûn; teferruatta bir kısım farklılıklar arz etse de, hemen her dinde ve her rûhânî sistemde halvetin var olduğundan bahisler açmış ve onun evrenselliğini vurgulamışlardır. Onlar, Hz. Musa (alâ nebiyyinâ ve aleyhissalâtu vesselâm)'nın Eyke'deki on senelik ikametini,²⁸ Tur'daki kırk günlük mîkâtını,²⁹ İsrailoğulları'nın Tih'deki kırk senelik maceralarını,³⁰ Hz. Meryem'in *وَأَوَيْنَاهُمَا إِلَىٰ رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ* “Onları, suyu çağlayan ve ikamete elverişli bir tepeye yerleştirip barındırdık.”³¹ âyetiyle anlatılan uzletini, nihayet Hz. Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'ın (sallallâhu aleyhi ve sellem) “tehannüs” unvanıyla Hira'daki ibadete bağlı yalnızlığını³² hep halvet şeklinde yorumlamış ve onun ruh tasfiyesi ve nefis tezkiyesi adına mutlak bir esas olduğu üzerinde ısrarla durmuşlardır. Bu hâdiselerin açıkça halvete me'haz teşkil etmediği söylene de, halvette, bir “beyt-i Hudâ” olan kalbin ağyâr düşüncesinden arındırılması ve onun hususî bir kısım

²⁸Kasas sûresi, 28/27-29.

²⁹“Otuz geceyi ibadetle geçirmesi ve Tevrat'ı almaya hazırlanması için, Musa ile sözleşip huzurumuza kabul ettik. Sonra on gece daha ilâve ettik. Böylece Rabbinin belirlediği müddet tam kırk gece oldu.” (A'râf sûresi, 7/142).

³⁰“O kutsal yer onlara kırk yıl boyunca haram kılındı. Oldukları yerde sersem sersem dolaşacaklardır.” (Mâide sûresi, 5/26).

³¹Mü'minûn sûresi, 23/50.

³²Buhârî, *Bed'ü'l-Vahy* 3; Müslim, *iman* 252.

temrinlerle lebrîz edilerek, ilâhî tecellîleri intizara müsait hâle getirilmesi de bir gerçektir.

Evet halvet, halvet olarak değil, hâne-i dilde yâr sohbe-tine vesile olması açısından önemlidir. Bu yönüyle de ona, seyr-i rûhânînin bir buudu, Hakk'a vuslat ve maiyyete ermenin de bir yolu nazarıyla bakabiliriz.

Aslında, sâlikin “erbaîn”lerle gerçekleştirmeye çalıştığı halvet, onu kalbî, rûhî, hissî ve şuurî tezkiye ve tasfiyeye ulaştırması açısından tamamen “celvet” adına ve hak yolcusunu irşada hazırlama hesabınadır.

Evet halvet, sâlikin cismânî ve nefsanî mâhiyetinden sıyrılarak, kendini insanî derinlikleriyle duyması ve yaratılışındaki nihâî gayeyi müşâhede edebilmesi; aczi, fakrı ve ihtiyaçları adesesıyla, mazhar olduğu mevhibelerin çehresinde “sırr-ı ehadiyeti” temâşâ etmesi sayesinde bütün letâîfiyle tevhide yönelebilmesi için bir yol ve asıldır.

O, müfrit bir halvetînin:

رَاحَتِي فِي خَلْوَتِي يَا إِخْوَتِي
لَأَنِّي كَلَّمَا صَحَبْتُ قَوْمًا
أَظْهَرُوا عَيْبِي وَأَبْدَوْا ذَلَّتِي
مَا وَجَدْتُ فِي حَيَاتِي صَادِقًا
بَلْ وَجَدْتُ رَاحَتِي فِي خَلْوَتِي

“Kardeşlerim, benim rahatım halvettedir; zira, kimle arkadaşlık kurdu isem, ayıplarımınla uğraştı ve sürçmelerimi fâşettiler. Doğrusu hayatımda hiç sâdik birine rastlamadım. Bu itibarla da ben, rahatı yalnızlıkta buldum.” sözleriyle ifade ettiği gibi bir ferrâr işi değil, muvakkaten geriye çekilip donanımını tamamladıktan sonra yeniden vazifeye koşan bir

kerrâr hareketi ve zâhiren bir inziva ve halvet, niyette ve hakikatte ise celvete yürüme azmidir.

Halvetî, yolun başında itikâf yapıyor gibi “uzlet ani’l-enâm” der bir köşeye çekilir.. az yer, az içer, az uyur, az konuşur; oturur-kalkar Hakk’ı zikreder.. sürekli tefekkür ve murakabeye bağlı yaşar.. derken istidâdının nihâî ufkuna, tabiri diğerle, kemalâtının arşına ulaştığı hissedilince de, celvete yönelir ve insanlardan bir insan olma mülâhazasına bağlılık içinde halka hizmet vermeye çalışır. Halvetî, halvetle nefsi ve enâniyeti açısından yokluğa erer; Hakk’ın varlığının ziyasıyla da solmayan, renk atmayan bir vücud-u câvidânî kazanır. Artık böyle bir hakikat erinin tasavvurlarında, düşüncelerinde, konuşmalarında kendi yoktur; hak vardır, hakikat vardır. Bu itibarla da o: “Ben bende değilim...” diyebilir. Mevlâna, *Dîvan-ı Kebîr*’inde, “مارا سفرى فتات بيما” matlaıyla başlayan bir gazelinde bu mukayyet yokluğu:

“Bize Hak yolunda bir sır, bir yolculuk nasip oldu. Biz, bizsiz olarak neş’elenir ve sevinç duyarız. Öyle ise gelin, hep bizsiz olalım, bizsiz kalalım. Önceleri kapılar yüzümüze kapalıydı; biz bizden kurtulunca, bütün kapılar da açılıverdi. Biz bu yolda bizsiz olduğumuz için gönüllerimiz huzurla doldu. Bizden gizlenen o Güzeller Güzeli Sevgili bizsiz olarak yüzümüzü okşadı. Biz O’nun uğrunda can verdik; O da bizi bizden kurtardı.” sözleriyle anlatır.

Celvet; sâlikin kendine ait şeylerden sıyrılıp, İlâhî Sıfatlar’ın bir mazhar-ı tâmmı ve Esmâ-i Sübhâniye’nin de bir mir’ât-ı mücellâsı olarak bütün müktesebât ve mevhibeleriyle kendisini hizmete adayıp, hayatını başkalarının ebedî mutluluğuna bağlamanın bir başka unvanıdır. Diğer bir yaklaşımla celvet, sâlikin halvet veya ona alternatif başka bir yolla, kendine ait itibarî değerlerden sıyrıldıktan sonra aklını, mantığını,

muhâkemesini ve dilini mişkât-ı nübüvvetin ziyası altında insanlığın hizmetine bağlama hamlesidir.

Bir celvetî, celvetîlerin bazı hususiyetlerini şöyle resmeder:

“Celvetîler verirler rûha cilâ,
Onlardır her zaman halka muktedâ;
Vardır onlarda dahî üç îtibâr:
Tezkiye u tasfiye u tecliye
Bunlar âyinedirler bilkülliye”

İster halvetî ister celvetî, hüner Hakk’a kul olmak, kulluğun hakkını vermek ve O’nu gönlünün sesiyle herkese duyurmak ve herkese sevdirmektedir, gerisi bir sürü güft u gû...

اللَّهُمَّ أَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَأَرِزُقْنَا اتِّبَاعَهُ وَأَرِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلًا وَأَرِزُقْنَا اجْتِنَابَهُ
وَصَلَّى اللهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ

İLM-İ LEDÜN

Türkçe’de kat, huzur, nezd sözcükleriyle karşılamaya çalıştığımız, bir mânâda “inde” lâfzının da müteradifi sayılan “ledün” kelimesi, “ilm-i ledün” şeklinde izafetle kullanılınca; gayb ilmi, esrar ilmi, Allah tarafından insanın gönlüne atılan ilâhî bilgi ve içe doğan hakikatler mânâsına gelir. Başta, umum Enbiyâ ve Mürselîn olmak üzere, bütün evliyâ, asfiyâ, ebrâr ve mukarrabînin –bir başka zaman teker teker bu kelimelerin ne mânâyâ geldiklerini ifade etmeye çalışacağız³³– ilimleri, Cenâb-ı Hak tarafından vahiy ve ilham unvanıyla gönüllere ilkâ edilmiş bilgi ve mârifet olması itibarıyla, hemen hepsi de bir çeşit ilm-i ledün sayılır. Hususiyle de, “akrabu’l-mukarrabîn” olan İlm-i Ledün Sultanı’nın hem gayb-ı mutlak hem de gayb-ı mukayyetle alâkalı her türlü bilgi ve mârifeti –bununla, gayb ilmi, esrar ilmi ve vicdan kültürünü kastediyoruz– ilm-i ledün nev’indedir ve O Ferîd-i Kevn ü Zaman, Süleyman Çelebi’nin:

*Bu gelen İlm-i Ledün Sultanı’dır,
Bu gelen tevhid-i irfan kânıdır.*

mısralarıyla seslendirdiği gibi, bu gizli ilmin tam bir hazinedârı ve bu hususî irfan havzının da bir mârifet kahramanıdır. Ne var ki, böyle özel bir mazhariyet, bütün evliyâ ve enbiyâ, bütün asfiyâ ve mürselîn için her zaman söz konusu olmayabilir. Zira, ilm-i ledün, ilâhî feyz yoluyla, hususî bir kısım kimselerin kalbine atılan özel bir bilgi ve mârifettir.. ve

³³ Bkz.: s. 70-88.

böyleleriyle aynı ufku paylaşmayanların ondan anlamaları da mümkün değildir.

İlm-i ledün, her zaman zâhirî şer'e muvafık olmayabilir. Bu gibi durumlarda meşhûdâtlarını "usûlüddîn" prensipleriy-le tashihe tâbi tutmayanlar, bazen yanılabilirler gibi, kendilerine tâbi olanları da yanılabilirler. Keşif ve ilhamlarını muhkemâta göre tesbit edenler ise her zaman, berzahî ufuklarıyla mülk ve melekûtu birden görür.. dünya ve ukbâyı bir vahidin iki yüzü gibi müşâhede eder.. ve tilmizlerine gayb u şhadet âleminin vâridâtından ne kevserler ne kevserler sunarlar.!

Kur'ân-ı Kerim, Kehf sûresinde bu mazhariyeti hâiz, Allah'ın has bir kulundan bahsederken –Sünnet-i Sahiha bunun Hızır olduğunu söyler³⁴– *“Orada bizim seçkin kullarımızdan, has bir abdimizi buldular ki, Biz onu nezdimizden hususî bir merhametle şereflendirerek kendisine (ilâhî esrar) ilmi öğretmiştik.”*³⁵ şeklinde bir açıklamada bulunur. Tasavuf erbabına göre işte bu ilim, ilm-i ledündür.. ve Hazreti Musa gibi “ülülazm” enbiyâdan birisi, temelde, ilâhî bilgilerde tam metbû olmasına rağmen, münhasıran ilm-i ledün çerçevesinin belli bir motifinde Hazreti Hızır'a tâbi olarak o ilmin ihata alanını görmeye çalışmıştır. Sahîh-i Buhari'de bu farkı ortaya koyan şöyle bir rivayet vardır: Hızır, Hazreti Musa'ya *“Yâ Musa, ben, Allah'ın bana öğrettiği öyle hususî bir ilme mazharım ki, sen onu bilemezsin; sen de öyle bir ilimle serfirazsın ki, ben de onu bilemem.”*³⁶ der.

³⁴Bkz.: Buhârî, *ilim* 44; Müslim, *fedâil* 170, 172, 174; Tirmizî, *tefsîru sûre (18)* 1-3; Ebû Dâvûd, *sünnet* 16; Müsned, 5/117, 118, 121, 122.

³⁵Kehf sûresi, 18/65.

³⁶Bkz.: Buhârî, *ilim* 44.

Evet, ilm-i ledün, umuma ait bir ilim olmaktan daha çok, hususî bazı kimselere Cenâb-ı Hakk'ın özel bir ihsanıdır ve onların dışındakiler her ne kadar değişik konularda daha fazla malûmat sahibi olsalar da, bu mevzuda ilm-i ledün erbabının gerisinde sayılırlar. Zira bu ilim –liyâkat, istidat, Allah'a yakınlık... gibi hususların şart-ı âdî plânında vesilelikleri mahfuz– tamamen Allah'ın bir atâ tecellîsidir ve kat'iyen kesbî de değildir. Bu itibarla da onun, ne okumayla, ne araştırmayla ne de daha değişik yollarla elde edilmesi söz konusudur.

Evet o, *ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ*
 “Bu tamamen Allah'ın dilediğine tahsis buyuracağı bir lütuf-tur ve Allah, en büyük lütuf ve ihsan sahibidir.”³⁷ fehvasınca hususî bir tecellînin unvanıdır.

Ne var ki, böyle bir irfan, insanlar nazarında, ne kadar cazip, parlak, büyüleyici ve ilâhî esrara açık olsa da, yine de enbiyâ-i izâmın mazhar buldukları ilimler ondan kat kat yüksektir, objektiftir, herkese açıktır ve insanların dünyevî-uhrevî saadetlerinin de teminatıdır. Bu iki ilim arasındaki farklılığı şu şekilde vaz'etmek de mümkündür:

Hazreti Musa'nın ilmi, insanların dünyevî hayatlarını tanzim ve uhrevî saadetlerini temine matuf bir “ilm-i şeriat”, Hızır'ın ilmi, gayb ve esrarla alâkalı ledünnî bir mevhibe; Hazreti Musa'nın ilmi, insanlar arasında nizam ve asayişî teminle alâkalı ahkâm ve kazaya müteallik, Hızır'ın malûmatı ise sadece melekût eksenli bir kısım vâridâttan ibarettir –ki, buna “ilm-i ledünn-ü sırf” dediği gibi “ilm-i hakikat”, “ilm-i bâtın” da denegelmiştir– ve bu ilim, aynı zamanda ilâhî esrarın da en önemli kaynağıdır. Bir zat, bu mülâhazayı ifade sadedinde şöyle der:

³⁷Cum'a sûresi, 62/4.

*Bakma ey hâce ilm-i kıl ü kâle,
Esrar-ı Hak'ı ilm-i ledünde ara..!*

Bu itibarla da, ilm-i ledünle cehd ve gayret arasında bazı münasebetler söz konusu olsa da, temelde onun, talim ve taallümle doğrudan bir alâkasının olmadığı açıktır. Zira bu ilim, Cenâb-ı Hak tarafından mahz-ı mevhibe olarak, bazı temiz gönüllerde bir kuvve-i kudsiye şeklinde tecellî etmektedir ve aynı zamanda bu tecellî, terakki sistemi içinde değil de tedellî çerçevesinde vukû bulmaktadır: Evet bu ilim, eser sahibinden esere, vicdandan vücuda akseden bir mârifettir.. ve her şekliyle de keşif ve ilham kaynaklıdır. Ne var ki, böyle bir ilham bazen, farklı derecelerde tecellî ettiği gibi, seyr-i rûhânîsini Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'ın (aleyhi ekmelüttehâyâ) vesâyetinde sürdürmeyenler için, bir kısım şeytanî vesvese ve nefsanî hevâcisle iltibası da söz konusudur.

İlham, ilm-i ledünnün en önemli kaynağıdır ve hususî mânâsıyla olmasa da, ilm-i ilâhînin tecellîleriyle alâkalı en geniş bir alanı işgal eder. İlham, insanın ihtiyârı dışında, onun gönlüne bir mevhibe olarak tecellî edince ona “hâtır” denir. Ancak, bazen böyle bir hâtır veya ihtara, Hak'tan geldiği kendi karîneleriyle kat'î değilse, şeytanın belli şeyler bulaştırması da söz konusu olabilir. Kendi karineleriyle Hak'tan geldiği muhakkak olan bir ilhama rahatlıkla ilm-i ledün diyebiliriz. Böyle bir esintinin Hazreti “İlim”den geldiğinin en önemli emaresi, bu türlü vâridâtın Kitap ve Sünnet'e muvafakatıdır. Bu iki asılla test edilip de doğru çıkmayan hâtır veya sûfîlerin sıkça kullandıkları bir kelimeyle ifade edecek olursak, havâtırın, nefsin hevâcisinden ve şeytanın vesveselerinden olması ihtimalden uzak değildir. İşte, böyle bir ihtimalin bahis mevzu olmadığı bir hâtırın Hazreti İlim'in tecellîlerinden bir feyiz olduğunda şüphe yoktur.

Aksine, şeytanî vesveselerin bulaşmış olması muhtemel bulunan havâtır, şeytanî; içinde nefsin hazlarının duyulup hissedilene de “heces” veya hevâcis-i nefsanîdir ki, böyle bir aldatılma alanına itilen sâlik, hemen Cenâb-ı Hakk’a teveccüh edip, durumunu, şeriatın muhkemâtına göre yeniden ince bir ayara tâbi tutması gerekir.

Sofîye, Hak tarafından gelip kalbde yankılanan hitaba “hâtır-ı Hak”, melekten geldiği bilinene “hâtır-ı melek”, nefis ve şeytan tarafından esip rûhu saran manevî şerarelere de “hevâcis” veya “şeytanî vesveseler” diyegelmişlerdir ki, bunların arasını tefrik edebilme biraz da “usûlüddin” ve “Sünnet-i Seniyye” mizanlarını bilmeye vâbestedir. Zira, bu türlü havâtırın bazıları şer’î prensiplerle test edilerek anlaşılrsa da, bazıları, zâhiren dinin temel kaidelerine muhalif olmamakla beraber, çok sinsi bir kısım şeytanî gaye, emel ve maksatlara bağlı cereyan edebilir ki, onu da bu işin erbabından başkasının ayırt edebilmesi oldukça zordur.

Nefis ve onun hevâcisi, şeytan ve onun da vesveseleri ilm-i ledün konusunun dışında epistemolojik meseleler olduğundan şimdilik onları geçiyoruz.

اللَّهُمَّ أَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَأَرِزْنَا اتِّبَاعَهُ وَأَرِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلًا وَأَرِزْنَا اجْتِنَابَهُ
وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ

VELİ

VE EVLİYAULLAH

Veli, malik, sahip, muîn, sadık, nâsır mânâlarına gelip, hak dostu, hak eri; dostluk hisleriyle Allah'a yönelen ve O'nun tarafından dostluk muamelesi gören ermiş insan demektir. Böyle bir mazhariyete ermişliğe de velilik anlamında "vilâyet" ve bu konudaki en üst pâyeye de "kutbiyet" denir.

Kâmil mânâda vilâyet, kulun, nefis ve cismâniyet itibarıyla fenâ bulması, mârifetullah, muhabbetullah, Hak müşâhedesi ve esrar-ı ulûhiyetin inkişafıyla "kurb" ufkuna ulaşım yeni bir vücud-u câvidânî kazanmasından ibarettir. Mağrip-lerin ayn-ı maşrık olduğu, hazanın bahara dönüştüğü, fenânın bekâ hâline geldiği böyle bir zirveye ulaşmış hak eri nazarında, artık her şey O'nunla başlar, O'nunla biter; O'nunla doğar, O'nunla batar ve O'nun ziya-yı vücuduyla varlığa erer. Böyle bir müşâhid, her şeyi O'na bağlaması ölçüsünde bütün varlığı daha bir farklı ve değişik duyar ve görüp hissettiği her nesnenin, gönlünde "kenzen" bilinen Hakikatler Hakikati'ne bağlı cereyan ettiğini daha bir engince müşâhede eder; eder ve doğup batan sabahların-akşamların çehresinde, sürekli bize göz kırpıp duran pırıl pırıl göklerin derinliklerinde, her zaman bir başka türlü tüllenen mevsimlerin rengârenk güzelliklerinde, engin denizlerin mehîb duruşlarında, ırmakların derin bir vuslat iştiyakıyla deryalara doğru çağıldayıp durmalarında, kuşların-kuşçukların çığlıklarında, koyunların-

kuzuların meleyişlerinde kemmiyet ve keyfiyet üstü bir sezi ile hep O'ndan gelen ışıklarla irkilir, O'ndan gelip gönlüne boşalan mânâlarla ürperir. Derken müşâhede ufkunda bütün suretler ve şekiller silinip gider de; o kendini, sadece O'nu görüyor, O'nu duyuyor, O'nu hissediyor gibi bir tefekkür ve zevk zemzemesi içinde bulur.

Böyle bir gönül erinde şevk, bütünüyle iştiyaka dönüşür; cezb, incizab hâlini alır; gaflet her türüyle zeval bulur ve her yanda nur-u Hak ayân olur. Akıl kalble el ele tutuşur ve varlık baştan başa okunan bir kitap rengine bürünür. İnsanı aldatan bütün yalancı mumlar bir bir söner ve her yana âdeta semadan yıldızlar iner. Dünyevîliğiyle dünya fenâ bulur ve ötelere ait bir desenle yeniden kurulur. Zulmetler ard arda yırtılır ve bu yırtıklardan etrafa ışıklar fışkırır. Her varlık hak erine can olur, yoldaş olur.. ve gönül tek bir noktada aradığını hemen her şeyde bulur; bulur ve bütün vahşi yalnızlıklardan kurtulur. İşte böyle rûhânî bir miraçla “üns billâh” a ermiş bir sâliki, Cenâb-ı Hak göz açıp kapayıncaya kadar olsun nefsiyle baş başa bırakmaz; bırakmaz ve o artık, bütün benliğiyle “lillâh”, “livechillâh” ufkuna müteveccihdir, Allah da sonsuz inayet ve riayetiyle onu koruyup kollamaktadır. Ne keder, ne tasa, her yanda üfûl üfûl vefa, onun gönlünde de köpük köpük uhrevî bir safa, her taraf bağ-ı Cennet, o da bir firdevslik olarak: *أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ* “İyi biliniz ki evliyâullah için hiçbir korku yoktur; onlar asla tasa da yaşamazlar.”³⁸ hısn-ı hasîni içinde nefsânî karanlıklardan uzak, rahmânî nurlarla kuşatılmış ve –Hakk’a karşı mehafet ve mehabet hisleri mahfuz– sürekli öteden bişaret mesajları almakta ve bunlara tayyibatla mukabelede bulunmaktadır.

³⁸Yûnus sûresi, 10/62.

“Veliyyullah” veya “evliyâullah” dendiğinde, bundan “âdâullah”ın karşılığı kabul edilen bütün mü’minler anlaşılabilir da –ki aslında, Kur’ân ve Sünnette evliyâullah sözcüğüyle anlatılan da budur– tasavvufta veli tabirine yüklenen daha başka mânâlar da vardır. Sofilere göre veli, riyazet veya daha değişik mücahede yollarıyla, beden ve cismâniyetini aşmış, kalb ve ruhun hayat mertebesine, dolayısıyla da Hak yakınlığına ulaşmış, derken şahsı adına fenâ bulup yeni bir mânâ ile bekâyâ eren, Allah’ın hususî iltifat, ihsan ve teveccühlerine mazhar hak eri demektir. Böyle bir hak dostu, bu pâyeye ile bulacağı her şeyi bulmuş ve başka arayışlardan da kurtulmuş demektir ki artık o, fânî ve zâil şeyleri kendi çerçeveleriyle hiç mi hiç düşünmez. “Mal-menal varsın başkalarının olsun, bana Allah yeter.” der ve mâsivâyâya karşı “min vechin” hep kapalı yaşar. Zannediyorum Nâbî merhum da

Evliyâ mâle tenezzül mü eder?

Sıklet-i nâsa tahammül mü eder?

şeklindeki sözleriyle bu hususu hatırlatmak istemişti. Zaten bir veli, Hakk’a tahsis-i nazarda ısrarlı olması, Hakk’ın da sürekli ona ihsan ve iltifatta bulunması itibarıyla, artık onun ağıyâra teveccühü asla söz konusu değildir.

Evliyâullah, hemen hepsi de birer kalb ve ruh insanı olmalarına rağmen meşrepleri, mezâkları, mizaçları, mazhariyetleri, vazife ve misyonları itibarıyla ebrâr, mukarrabîn, ebdal, evtâd, nücebâ, nukabâ, imam, gavs ve kutup gibi farklı ad ve unvanlarla yâd edilirler. Ne var ki, nâm ve nişanları ne olursa olsun, istidatlarıyla “mebsûten mütenasip” hemen hepsinin müşterek vasıfları; sıdk, emanet, ihlâs, takva, verâ, zühd, rıza, muhabbet, hilm ü silm, tevazu, mahviyet, tevbe, inâbe, evbe, haşyet, mehafet.. gibi hususlardır. Ve bunlar, içlerindeki bir kısım meczuplar istisna edilecek olursa, hemen hepsi de bu esaslar çerçevesinde hareket etmektedirler.

Ebrâr:

Ebrâr; iyiler, hayra kilitlenmiş kimseler, riyazet ve ahlâkî istikametle Hakk'a ermeye çalışan birr u takva erleri.. ve özleri-sözleri doğru, hayatlarını kılı kırk yararcasına yaşayan Hakk'ın sadık kulları demektir.

Ebrârın bir kısmı Hakk'a bağlılık, vefâ ve O'nunla gönülden münasebet içinde bulunmanın yanında, sadece kendileriyle meşguldürler; her hamle ve hareketleri Allah rızası çizgisindedir ama, bu hamle ve hareketler şahsî kemalât yönügelidir. Bunlar, ağırları gerilmiş hemen her zaman, mânevî füyuzât avlama peşindedirler; peşindedirler ve bazen kendilerinden de halktan da o kadar uzaklaşırlar ki, vahdet denizinin gaybî vâridât dalgaları arasında istiğraktan dehşete, dehşetten hayrete sürekli gel-gitler yaşarlar da, görenler onları meczup sanır ve alaya alır. Ne var ki, Hak'la münasebetlerinin derinliği ne olursa olsun, bu çizgideki ebrâr, zihinlerde hâsıl ettikleri bulanıklıktan ötürü muktedâ bih (uyulup örnek alınacak kimse) olamazlar.

Ebrârın diğer kesimi ise, her zaman Mişkât-ı Nübüvvetin ziyası altında hareket ettiklerinden, hep dengeli davranır, her hamle ve hareketlerini vahy-i semâvî, kalb ve aklın vesâyetinde plânlar ve seslendirirler. Şer'î meseleleri doğru anlar ve iltibaslara meydan vermeyecek şekilde yorumlarlar. Eşyanın perde önü ve perde arkasıyla alâkalı mülâhazalarında hep muvazeneyi korur, vecd u istiğrak hâlleriyle alâkalı zuhurat ve ihsaslarını "usûlüddin" prensipleriyle tashih eder ve istinbatlarını çevrelerine öyle sunarlar. Her zaman dünyayı, enbiyanın kriterleriyle değerlendirir, kalben ona karşı tavırlarını belli etmenin yanında, Hak güzelliklerinin meşheri, ilâhî isimlerin tecellîgâhı ve ahiretin de tarlası olması itibarıyla da ona gereken ihtimamı göstermede kusur etmezler. Bunu yaparken de, bütün gayretleriyle Hak hoşnutluğu ve ebedî saadet

arkasında dur-durak bilmeden sürekli koşarlar; koşar ve ömürlerinin saat, dakika ve saniyelerini, yedi, yetmiş, yedi yüz veren başaklara çevirerek hep peygamberâne bir azim içinde bulunurlar. Her zaman, gözlerini kendi üzerlerinde hissettikleri kitlelere karşı birr ü takva örnekleri sergilerler. Her görüldükleri yerde birer işaretçi gibi O'nu hatırlatır, herkesi O'na yönlendirir ve O'nu gösterirler. Hâsılı bunlar;

*İşleri birr ü takva, düşleri birr ü takva,
Her zaman Hakk'a uyar ve halkı gözetirler.*

Mukarrabîn:

Mukarrabîn, Allah'a yakınlıklarıyla ebrâr-üstü kurb kahrâmanlarının unvanıdır. Bu âlî unvan, peygamberler ve meleklerin önde gelenleri için de söz konusudur. Hakk'a yakınlık hususiyetiyle serfiraz bu talihliler, Hak yolunun mahir üstadları; hakikat meydanının “müşârun bil-benân” arslanları; yolculuklarını zirvelerde sürdüren üveyikler; seyr-i rûhânînin en önemli faslını bitirerek ikamete azmetmiş müsafirler; ulaştıkları ufkun vâridâtı adına görüp hissettikleri hakikatler sayesinde, fâniyât u zâilâta “min vechin” gözlerini kapamış haremğâh-ı ilâhî mahremleri; hevâ ve heves çerilerini aşk u iştiyak ordularıyla hezimete uğratmış gönül süvarileri; beden ve cismâniyetlerini kalb ve ruhlarının terkisine bağlamış mârifet erleri; fenâ çölleri aşmış bekâ billâh bahçelerine ulaşmış huzur sultanları; Hakk'ı yine Hak'la görme ufkuna ermiş müşâhede ve mükâşefe kahramanları; Allah sevgisini tabiatlarının en belirgin rengi hâline getirmiş âşıklar ve Allah tarafından sevildiklerini hissetmenin zevkiyle mest u mahmûr mâşuklar; *يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ* “O, onları sever, onlar da O'nu severler.”³⁹ iltifatının tam mazharı öyle yiğitlerdir ki, biz hepimiz,

³⁹Mâide sûresi, 5/54.

mevcudâtın gerçek rengini onların irfan merceğiyle görür ve duyarız; eşyanın melekût yönünü de yine onların, varlığın çehresine saçtıkları nurlar ile müşâhede ederiz.

Mukarrabînin sayılarıyla alâkalı ehlullah arasında bazı rivayetler var ise de, ki bu rivayetlerden birinde bunlar kutubdan sonra üç yüz “ahyâr”, kırk “ebdâl”, dört “evtâd” ve iki “imam”dan.. diğer bir rivayette ise, kutubdan sonra dört bin kişilik bir veliler ordusundan ibaret gösterilmiştir –bu rakamların hiçbirinde ittifak söz konusu değildir–. Adetleri ne olursa olsun, bu kurb kahramanlarının hemen hepsi de Hakk’ın en mükerrerem ibâdidir ve meleklerle aynı ledünnilik ve aynı derinliği paylaşmaktadırlar.

Bazı sofilere göre, hemen her zaman var oldukları kabul edilen (dört bin) hak eri arasında şöyle bir silsile-i meratip söz konusudur: Bunlardan üç yüzü, hayra kilitlemiş mânâsına “ahyâr”, kırkı mânevî hayatı idarede izzet ve azametın perdedârı “ebdâl” veya “büdelâ”, yedisi salih amel ve ihlâsı tabiatlarının birer derinliği hâline getirmeye muvaffak olmuş “ebrâr”.. farklı diğer bir tasnife göre ise: bunlardan bir kat daha Hakk’a yakın ve değişik ihsanlarla, iltifatlarla serfiraz, ama sayıları belli olmayan “mukarrabîn” ki, bazıları bu unvana bağlı olarak, demir direkler ve sütunlar mânâsına gelen dört “evtâd”ı, Hak katının soyluları ve seçkinleri anlamında olan “nücebâ”yı; halkın umurunu görüp gözetenler diyebileceğimiz “nukabâ”yı ve bütün bunların üstünde gavs ve kutbu zikrederler. Bazıları bunların hepsine birden “ricâlü'l-gayb” der çıkarlar işin içinden.

Ebdâl:

Ebdâl, “bedîl”in cem’i olup temiz, safderûn, derviş adam mânâlarına gelen ve evliyâullahtan halkın işlerine nezaret etmeye mezun, ilâhî icraatın perdedârları ve alkışçıları hak-

kında kullanılan bir tabirdir. Osmanlılardan evvel bu kelimeyi İranlılar, kalender, ışık insan, sofi yerinde kullanmışlardı. Sonra Babailiğe bağlı bir tarikatın adı oldu. Osmanlılar döneminde ise, fütursuzlukları ve pervasızlıkları itibarıyla bir kısım fütüvvet erleri bu ad ve bu unvanla anıldı. Tekye ve zaviyelerde ise ebdal sözcüğü, hep “ricâlullah”ın unvanı olarak yâd edilegildi.

Biz, dilimizde, ebdalı “abdâl” şeklinde kullandığımız gibi, bazen ahmak mânâsına “aptal” dediğimiz de olur. Tıpkı bûdelâyâ bön ve ebleh mânâlarında “budala” dememiz gibi. Bazen de abdal şeklinde yanlış telâffuz ettiğimiz bu kelimenin sonuna bir “-lar” ilâvesiyle “abdallar” deyiveririz.

Sofiyeye göre ebdâl, vilâyet mertebesini ihraz ettiği hâlde, çok defa görünüp bilinmeden hayır işlerinde koşan hak erleri demektir.. ve bunlar, birbirinden farklı iki grup teşkil etmektedirler:

Birinci grup itibarıyla ebdâl, bütün kötü hasletlerden sıyrılmış, mesâvi-i ahlâkını mehâsin-i ahlâka çevirebilmiş ve her türlü şekavete karşı duran süedâ zümresinin müdavimi olmuş hak erlerine,

İkinci grup itibarıyla da, üç yüzler ya da kırklar, yediler gibi “evliyâullah”dan muayyen bir misyonu olan belli sayıdaki kimselere denir. Bunların sayılarının, kırk, yedi ya da daha çok ve daha az olması hiç de önemli değildir; önemli olan onların Hak nezdindeki yerleri, pâyeleri, vazifeleri ve hususiyetleridir. Ebdâldan biri vefat edince ondan boşalan yer, hemen alt tabakadan biri ile doldurulur. Bunlardan herhangi biri, bir hizmet münasebetiyle yerinden ayrılmak istediğinde, ya dublesiyle ayrılır ve kendi olduğu yerde kalır veya kendi gider dublesini bedil olarak orada bırakır. Parapsikolojide, insanın perispirisi veya dublesiyle alâkalı benzer şeyler

nakledildiğini hatırlamakta yarar var... Konumuzun dışında olduğu için biz şimdilik o hususa temas etmeyeceğiz.

Bazıları, evtâd, iki imam ve kutbu bunlardan tamamen ayrı ve bir üst tabaka kabul ettiklerinden, ebdâla hâl ehli, ikincilere de makam sahibi nazarıyla bakmaktadırlar. Birincileri “seyr ilallah” yolcuları olarak görmekte, ikincileri de “seyr fillâh”, “seyr anillâh” müntehileri farz etmektedirler.

Ebdâlî yedi kabul edenlerin bir diğer mütalâaları da şöyledir:

Bu yedi zattan her biri ayrı bir iklimde ikametle, oradaki ilâhî icraata nezaret eder; faaliyet-i Sübhâniye’yi alkışlar ve şuursuz varlıkların şurdârâne hareket ve aktivitelerinin şuurlu bir temsilcisi olarak Cenâb-ı Hakk’a tayyibâtla mukabelede bulunurlar. Sofilere göre, bu yedi zatın aynı zamanda belli birer makamı ve o makamlara göre de birer unvanları vardır:

Birinci bedîl, Hz. İbrahim Aleyhisselâm’ın kalbinin aksi ve izdüşümü mâhiyetindedir; unvanı da “Abdulhayy”dir.

İkincisi, Musa Aleyhisselâm’ın kalbî hususiyetlerini haizdir, namı da “Abdulalîm”dir.

Üçüncüsü, Harun Aleyhisselâm’ın kalbine ayna durumdadır, hususî ismi de “Abdalmürîd”dir.

Dördüncüsü İdris Aleyhisselâm’ın kalbî özelliğini aksettirir ve “Abdulkâdir” namıyla anılır.

Beşincisi, Yusuf Aleyhisselâm’ın kalbiyle murtabittir ve “Abdulkâhir” unvanıyla meşhurdur.

Altıncısı, İsa Aleyhisselâm’ın kalbî muhtevasına bağlıdır, o da bu mazhariyetiyle alâkalı “Abdusseмі” unvanıyla yâd edilmektedir.

Yedincisi, Âdem Aleyhisselâm’ın kalbi üzerinedir; “Abdulbasîr” namıyla bilinmektedir. Bu tespitlerin hiçbiri,

âyât-ı Kur'âniye veya Sünnetle müeyyed olmayıp, ehl-i keşfin müşâhedesiyle sabit ve yoruma açık hususlardandır; bu itibarla da, herkesin kabul etmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Ancak, vazife, konum, mazhariyet ve unvan ne olursa olsun, ehlullah silsilesinde bulunanların hemen hepsi “ârif-i billâh”, Hak tarafından müeyyed ve musaffâ kalbleri, müzekkâ nefisleriyle de her zaman ilâhî esrara açık kimselerdir.

Ebdâl unvanı altında ricâlullahın yer ve vazifeleriyle alâkalı diğer bir tevcih de şöyledir:

Bunların üç yüzü Âdem nebinin kalbi, kırkı Hazreti Musa'nın kalbi, yedisi Hz. İbrahim'in kalbi, beşi Cibril-i Emin'in sinesi, üçü Mikâil Aleyhisselâm'ın sinesi, biri, birincisi ve vilâyet-i kübrâ temsilcisi olanı da Hz. Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'ın (aleyhi ekmelüttehâyâ) kalbi üzerinedir ve O'nun aynasıdır. Bunlardan en sonuncusu vefat edince, üsttekilerden biriyle; onlardan biri ölünce de daha yukarıdan bir başkasıyla meydana gelen boşluklar doldurulur ve mevcut adet yeniden tamamlanmış olur.

Ebdâlın sayılarıyla alâkalı rivayetler farklı farklı olduğu gibi, ikamet ettikleri yerler ve yâd edildikleri adlar, unvanlar da oldukça birbirinden farklıdır. Ricâlullah arasında böyle bir sınıfın mevcudiyetiyle alâkalı, yirmi kadar hadis vardır⁴⁰ ve özet olarak bu hadislerde, onların şu mazhariyet ve mümeyyiz vasıfları anlatılmaktadır: Ebdâlın yüzü suyu hürmetine Cenâb-ı Hak yağmur yağdırır.. düşmanlarına karşı mü'minlere yardım eder.. ve onlardan belâları def ü ref eyler. Ebdâl, yerküre için mânevî bir cazibe merkezi gibidir, Allah esbâb-ı

⁴⁰Bkz.: Müsned, 1/112, 5/322; Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'* s.249; Ahmed b. Hanbel, *Fedâilü's-sahâbe* 2/905-906; et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* 10/181, 18/65; *el-Mu'cemü'l-evsat* 4/176. Ayrıca bunların hepsini bir arada görmek için bkz.: *el-Münâvî, Feyzu'l-Kadîr* 3/167-170.

mânevî plânında onlarla arzı yörüngesinde durdurur.. Cenâb-ı Hak onların hürmetine başkalarını da rızıklandırır.. ebdâl, kendilerine haksızlık yapanları affeder, kötülük edenlere iyilikte bulunur.. sehâvet ve semâhatle hep Cennet yolunda yürür. Kalb selâmeti onların baş şiarıdır ve onlar her zaman Müslümanlara hayırhâhlıkta bulunurlar. Dünyaya karşı asla hırs göstermezler.. ve düşmanlarıyla bile nizâ ve cidale girmezler. Konuşurken, her zaman mübalâğadan uzak durur ve itidali temsil ederler. Bid’atlardan kaçınır, ibadetlerinde de ifrat ve tefrite düşmezler. Seviyeleri ne olursa olsun asla kendilerini beğenmezler. Kazaya rıza, haramlara karşı tavizsiz davranma ve Cenâb-ı Hak’ı karşı da fevkalâde bir gayret ve saygı içinde bulunma.. ve ne olursa olsun kimseyi lânetlememe, ebdâlin en önemli hususiyetleri olarak zikredilmektedir.

İbn Teymiye ve İbn Kayyim gibi hadisçiler, ebdâlla alâkalı hadislerin bütününe mevzû’ görerek reddetmişlerdir.⁴¹ İmam Suyutî, konuyla alâkalı rivayetler birbirini takviye ettiğinden, bu hadislerin mânevî tevâtür derecesine yükselebileceği mülâhazasıyla mevzua farklı bakmıştır.⁴² Hafız Sehâvi ise, kendince orta bir yol takip ederek, konuyla alâkalı rivayetlerin hemen hepsinin zayıf olduğunu söylemiş ve mülâhaza dairesini açık bırakmıştır.⁴³ Konu bu kadar karmaşıklaşınca, herhalde bize de “Her şeyin doğrusunu Allah bilir.” deyip sükût etmek düşecektir...

Ebdâl kelimesine yakın diğer bir tabir de “büdelâ” sözcüğüdür. Türkçede galat olarak “ebdâl”ı “aptal” şeklinde kullandığımız gibi “büdelâ”yı da “budala” yaptığımıza daha önce işaret etmiştik.

⁴¹ Bkz.: İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-fetâvâ* 11/433-434.

⁴² Bkz.: es-Suyûtî, *el-Leâlü'l-masnûa* 2/330-332.

⁴³ Bkz.: es-Sehâvî, *el-Makâsîdül'hasene* s.26-29.

Bedel'in çoğulu olan "büdelâ", sofiler arasında ricâlullahtan yedi önemli kimsenin müşterek unvan-ı mahsusu olarak bilinmektedir. Bunlar, yerinde tayy-i mekân eder ve yerinde de nûrâniyet sırrıyla bir anda farklı bölgelerde bulunabilirler. Bu intikal ve bulunuşlar dublelerin ve misalî vücudların aksi mi, yoksa, bizzat vücudun "tayy-i mekân" etmesi mi?. konu net değildir. Aslında, bazen büdelâ, kendileri bile böyle esrarlı bir intikalın farkına varamayabilirler. Fütühât-ı Mekkiyye sahibi büdelâyı yediler diye kaydeder ve yaklaşık olarak şu mütalâada bulunur: Büdelâ, yedi ayrı iklimde Cenâb-ı Hakk'ın icraatının nezâretçileridirler. Bunlar, Cenâb-ı Hakk'ın şuûnât-ı Sübhaniyesini temâşâ eder ve insan ufku itibarıyla hem o icraata perdedâr görünürler hem de alkışlarlar. Bunların hepsi üveysiyyü'l-meşrebdir; dolayısıyla da herhangi bir pîrin daire-i irşadına girmeleri söz konusu değildir.

Nücebâ:

Herhangi bir şeyin özü, usâresi, aslı ve insanların asîli mânâlarına gelen necîbin çoğulu bu tabir; ricâlullahtan kırklar veya kırkların bir kısmı hakkında kullanılan ayrı bir unvandır. Muhakkikîne göre bunlar, uruclarını nüzulle ikmal etmiş ve "seyr minallah"la halka yönelmiş, onların ıslâhlarıyla meşgul olan birer yaşatma kahramanıdır; oturur kalkar halkı Hakk'a yönlendirir, gönülleri iyilik duygusuyla şahlandırır ve fenalıklara karşı da mânevî setler oluştururlar. Dua, niyaz ve teveccühle, gelmesi muhtemel felâketlere karşı durur, musibetleri göğüsler ve yerinde, bir kısım devâhiye karşı kurban olmaya amâde bulduklarını îlan ederler; eder ve her zaman bir ferâgat örneği sergilerler. Bunların sineleri her zaman yüksek bir fedakârlık hissi, merhamet ve şefkat duygusuyla çarpar. Hayatlarını başkalarının saadetine adadıklarından, ömürlerini başkalarının sıkıntılarıyla hep bir dert küpü gibi

geçirirler. Tıpkı mercanlar gibi sinelerinde kan ve inler dururlar bir ömür boyu. Başkalarından esip gelen sevinçlerle bir damla mutlu olsalar da, insanların ızdırapları adına, görüp duyduklarıyla hemen her zaman buruk yaşarlar; buruk yaşarlar; zira onlar yüklendikleri misyon itibarıyla peygamberlerin vârisleridirler.

Nukabâ:

Nukabâ; bir cemaatin başı, kâhyası ve teftiş edip denetleyen mânâlarında nakîbin çoğulu bir kelime olup, rûhânîler gibi insanlardan hiç ayrılmayan onların yanlışlarını düzelter ve rıfk u mülâyemetle herkesi hayra yönlendiren pîr-u pîrân demektir. Rifâî ve Bedevî medreselerinde, münhasıran seyr u sülûk-i rûhânîlerini ikmal ederek postnişîn olanlara nukabâ dense de, muhakkikîn-i sofîyece bunlar bâtınî derinlikleri zâhirî ufuklarının önünde, iç mükâşefeleri dış müşâhedelerine faik, nazarları her zaman melekût âleminde ve ilâhî esrara âşına olmalarının yanında, insanların sırlarına da –O’nun izniyle– vâkif bir kısım müzekkâ nefislerdir ve âlem-i mülkle âlem-i melekût arasında bir nevi tercümanlık hizmeti görür, kendi istidatları, kabiliyetleri ölçüsünde, muhataplarının seviyelerine göre varlığı yorumlar ve ısrarla her şeyden Yaradan’a ulaştırabilecek yollar bulmaya çalışırlar. Onların nazarında kâinat kelime kelime, satır satır, cümle cümle, paragraf paragraf her parçasıyla mânidar bir kitaptır ve bu kitap iç içe mesajlar ihtiva etmektedir. Evet işte bu hüşyar gönüllerde ve dillerde sürekli:

“Bir kitabullah-ı a’zamdır serâser kâinat,

Hangi harfi yoklasan mânâsı hep Allah çıkar.”(R. M. Ekrem)

hakikati nümayândır.

Evtâd:

Ağaç veya demir kazık demek olan “veted”in cem’i evtâd, tasavvuf erbabınca, ricâlullahtan birbirine sımsıkı bağ-
lı, biri birisiz edemeyecek kadar iç içe cem-i sahih teşkil etmiş
dört kişilik bir erenler grubunun unvanıdır. Bunlar hemen her
asırda İdris, İlyas, İsa ve Hızır (alâ nebiyyinâ ve aleyhimüs-
selâm) gibi dört büyük nebinin misyon yörüngelerinde seyr u
sülûk-i rûhânîlerini sürdürür ve onların gölgelerinde vazifele-
rini eda ederler. Evtâdın, gördüğü hizmet itibarıyla unvanları
“Abdulahy”, “Abdulalîm”, “Abdalmürîd” ve “Abdulkadir”
olup, Hazreti Âdem, Hazreti İbrahim, Hazreti İsa ve Hazreti
Ruh-u Seyyidi’l-Enâm’ın (aleyhimüssalâtü vesselâm) iç muh-
tevalarını aksettirir.. veya onların hakikatini zilliyet plânında
temsil ederler. Hak’la irtibatları Cebrail, Mikail, İsrail ve Az-
rail (aleyhimüsselâm)’ın mirsadıyladır. Bunların her biri Kâ-
be’nin bir rûknüne nâzırdır ve bu rûkûn de onun gerçek ma-
kâmının kapısı, merdiveni mesabesindedir.

Muhyiddin İbn Arabî, evtâdın yedilerden ibaret olduğu-
nu ve daha önce sebkât ettiği üzere, vazifelerinin de onlar
arasındaki mânevî hiyerarşiye göre yürütüldüğünü vurgular
ki; bilmediğimiz böyle bir konuda bize sadece sükût edip
geçmek düşer..

Bazıları nücebâ, nukabâ, evtâd gibi ehlullahın bütününe
birden, mânevî güç ve kuvvet sahibi hak erleri mânâsına
“ricâlullah” diyegelmişlerdir. Bunların en belirgin yanları
hudû ve huşûları, her zaman mağlub-u tecellî-i Rahmân ol-
maları, görüldüklerinde Hakk’ı hatırlatmaları ve mütemâdî
Hak huzurunda bulunmanın hâsıl ettiği mehafet ve mehabet-
le hep saygılı hareket etmeleri, muktezâ-yı beşeriyet ve bahsi
hacâlet-âver meselelerde –bunlar meşru çerçevede cereyan
eden hususlar olsa bile– hicapla tir tir titremeleri, her şeyde
değişik bir tecellî dalga boyuyla Hakk’ı duymaları, Hakk’ı

duyduklarında da âdeta kendilerini unutmaları, bütün mazhariyetlerini O'na bağlayıp, kendilerini tamamen hiç görüp, hiç bilmeleri ve çok defa başkaları tarafından da bilinmemeleridir –bu son durumları itibarıyla böylelerine “ricâlü'l-gayb” veya “cündullah” da denir ki, Fatih cennetmekân hazretleri temel mefkûresini seslendirdiği bir manzumesinde herhalde:

*“Fazl-ı Hakk u himmet-i cünd-i ricalullah ile,
Ehl-i küfri serteser kahreylemektir niyyetim.”*

diyerek, kuvve-i kudsiye sahibi bu zâtlara işaret etmektedir–.

Ayrıca insanların gönüllerine esrar-ı ilâhîyi duyurma hizmetleri açısından bunlara “ricâlü'l-feth”, herkes tarafından her zaman bilinip tanınmamaları itibarıyla “ricâlü'l-gayb”, çok defa cezb u incizab yaşamaları zaviyesinden “ricâlü'l-kuvve”, her zaman afv u safh yolunda yürüyüp, kendilerine kötülük yapanlarla bile iyi münasebetler peşinde olmaları bakımından da “ricâlü'l-mennân” denir.

Gavs:

Yardım etme, imdada yetişme, medet-resân olma, rûhânî himayede bulunma mânâlarına gelen gavs, tasavvuf erbabınca, mânevî mertebelerin en yükseğini ihrâz eden zâtlar için kullanılan bir tabirdir.

Bu pâyeyi ihrâz eden zat; hususî bir ilâhî teveccühle şerefendirilmiştir ve –Allah'ın izniyle– Hızır gibi, sıkışanlara, darda kalanlara imdâdât-ı Sübhâniye işaretiyle yetişir.. böyle bir hususiyeti hâiz olmayana “gavs” denmeyeceği gibi, kutbiyeti içinde imdâdât-ı Rabbâniye âyinedarlığına müstaid bulunmayan kutuplara da gavs ismi verilmez.

Böyle bir zât, gavsiyetle beraber kutbiyeti de hâiz olursa, ona “gavs-ı a'zam”, aksine kutbiyet pâyesiyle serfiraz bir şahıs da gavsiyetle şerefendirilmişse, ona da “kutb-u a'zam”

denir. Burada, her unvanın farklı bir mahmilinin olabileceği de unutulmamalıdır.

Aslında bu yüce pâyelerle şerefendirilenler, zilliyet plânında Hakikat-i Muhammediye'yi temsil ettiklerinden, ilâhî hakikatlere mir'âtiyet açısından Peygamber (aleyhissalâtu vesselâm)'ın maiyyetindedirler. Bu itibarla da onlar, “*Zâtıma mir'ât ettim zâtını / Bile yazdım âdım ile âdını.*” (Süleyman Çelebi) gerçeğine cüz'iyet çerçevesinde mazhar sayılırlar. Evet, “*O'nu Hak âyine-i zât etti / Zât-ı yektâsına mir'ât etti.*” (Hâkânî) sözü evvelen ve bizzat hakikî insan-ı kâmil olan Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'a (aleyhi ekmelüttehâyâ) aittir; sâniyen ve bil-araz da izafî insan-ı kâmillere masruftur.

Sofîye; her asırda bir gavsın bulunduğu ve onu, yaşadığı dönem itibarıyla bütün “ricâlullah”ın başbuğu, insanlar arasında ilâhî inayete ermenin kapısı, mâneviyat âleminin hakemi ve ilâhî füyuzatın da ilk tecellî merkezi kabul ederler. Yerinde izah edileceği gibi gavs, eğer kutbiyeti de haiz bulunuyorsa, kendisi kutb-u ekber, pâyesi de kutbiyet-i kübrâdır.

Bu mansıpla şerefendirilmiş bir mânâ kahramanının öyle mazhariyetleri vardır ki, değil bizim gibi sıradan insanlar, hak erlerinin en ileri seviyedeki müntehipleri bile onların çoğunu idrakten acizdirler. Bir kere, bu mânâdaki bir kutbiyet, Esmâ-i İlâhiye'nin en câmi aynası, varlığın özü ve usâresi, Hakikat-ı Muhammediye'nin de mazhar-ı tâmmıdır. Bu imtiyazladır ki o, –biiznillah– Hakikat-ı Ahmediye (aleyhisselâm)'ın vesâyetinde ve Mişkât-ı Muhammediye'nin ziyası altında, zilliyet plânında tam bir sahib-i salâhiyettir.

Ehlullah, dünden bugüne, bu pâyeyi ihraz etmiş kimseler olarak, Abdulkadir Geylânî, Ebü'l-Hasenü-l Harakânî, Şeyhü'l Harrânî ve İmam Rabbânî gibi zatları zikredegelmişlerdir. Kutbiyetle beraber gavsiyeti de haiz bu kimseler, yer yer “kutb-u a'zam”, zaman zaman da “gavs-ı a'zam” şeklinde

yâd edildikleri gibi “kutbiyet-i kübra”yı temsil etmeleri açısından da kutuplar kutbu mânâsına “kutbu’l-aktâb” unvanıyla anılmaktadırlar.

Bu zatlar, ekmeliyetin temsilcileri olmaları açısından, dâvâ-yı nübüvvetin halis vârisleri ve hilâfet-i Muhammediye (sallallâhu aleyhi ve sellem)’in de has mümessilleri sayılırlar. Böyle bir pâyeyi ihrazda tezkiye-i nefis, tasfiye-i kalb ve mücahedenin tesiri ne ölçüde önemli olursa olsun, yine de her şey *ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ* “Bu, Allah’ın bir fazlı ve ihsanıdır, onu dilediğine verir. Allah, büyük lütuf ve ihsan sahibidir.”⁴⁴ medlulüne bağlı bir hazine-i hâssadan gelmektedir.

Bu yüce pâye, bazen tek bir fertle, bazen samimî bir kardeşlik, ivazsız bir ittihat, tam bir ittifakla rızâ-yı ilâhî etrafında kenetlenmiş bir şahs-ı mânevî tarafından da temsil edilegelmiştir. “Hâlisen livechillâh” iman ve Kur’ân’a hizmet eden değişik cemaat ve heyetlerin böyle bir mazhariyeti haiz olacaklarını kabul etmede bir mahzur olmasa gerek.

Kutup:

Kutup, insanlar arasında, yer-gök ehlinin matmah-ı nazarı, Hakk’ın kâmil mânâda halifesi, Hazreti Ruh-u Seyyidi’l-Enâm’ın (aleyhi ekmelüttehâyâ) has vârisi ve her devirde bulunan insan-ı kâmilin de unvanıdır. İnsanlığın İftihar Tablosu’ndan (aleyhissalâtü vesselâm) sonra bu pâye, dâvâ-yı nübüvvetin hakikî vârisleri olmaları itibarıyla, hilâfet sıralarına bağlı olarak, Râşid Halifeler’le temsil edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise, hakikî müçtehid ve mânâ âleminin sultanları, zâhir ve bâtının da kahramanları aktâb, evliyâ u asfiyâ ile...

⁴⁴Cum’a sûresi, 62/4.

Kutbiyet, mânevî mertebelerin en yükseğidir, bazen kutup, kutbiyetle beraber gavsiyeti de haiz olur ve bu önemli buudla o daha bir derinleşir ve tam bir menba-ı feyz-i ilâhî hâline gelir; gelir ve Hakikat-ı Muhammediye (aleyhi ekme-lüttehâyâ)'nın has ve hâlis bir vârisi olma mazhariyeti ile, bulunduğu çağda Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'ın (aleyhi salevâtullahi ve selâmuh) vesâyetinde ve zilliyet plânında O'nu temsil eder ve O'nun vazifesini görür.

Bir kutup, hususî mazhariyetleri ve vazifesiyle mütenasip özel donanımı açısından tıpkı Kutup Yıldızı gibi tektir, yektadır; yer ve gök ehlinin de gözdesidir. Her zaman melekûta açık bu sırlı santralin âyân-ı zâhire ve bâtına üzerinde, tıpkı ruhun ceset üzerindeki aktivitesine benzer bir tesir ve nüfuzu söz konusudur. Onun nüfuzu mârifetine, mârifeti Hakk'ın ilmine, o da, “ne aynı ne de gayrı” çerçevesiyle Hazreti Zât'a tâbidir. Kutup zatında bir damladır; ama göz bebeğiyle güneşlere açık bir damla.. o bir zerredir; ama bütün semalara ayna olabilecek bir zerre.. o bir sıfırdır; ama sonsuzu aksettirecek kadar zâtî değerlere dayalı bir sıfır.

Kutup, bir gözü bütün mükevvenâta diğeri eşyanın perde arkasında sürekli mârifet avlar ve gönlüne akan hikmet ibrişimleriyle varlığın ruh ve mânâ desenlerini işleyerek, çevresine lâhûtî dantelâlar sunar. O her zaman bir güneş gibi etrafına ışık saçar ve dört bir yanı aydınlatır.. sürekli ummanlar gibi köpürür ve gönüllere hayat ifâza eder.

Kutup, kendi ruhundaki potansiyel zenginlik ve derinlikleri tam inkişaf ettirip ortaya koyan bir insan olması itibarıyla, beşerî çerçevenin çok çok üstünde bir performans kahramanıdır. O, hiss-i melekiyesi itibarıyla, kalbi İsrâfil'e, nutku Ceb-rail'e, kuvve-i cazibesi Mikail'e, kuvve-i dâfiyası da Azrail'e ayna bir kâmidir. Bu açıdan da o, bütün âlemlerin “min vechin” kalbi olma mesabesinde bir merkez insan/kendi çağı

itibarıyla Allah'ın halifesi, Hakikat-ı Muhammediye (aleyhi efdalüssalevât)'ın has talebesi ve temsilcisi, "taayyün-ü evvel"inin zaman üstü bir şuâi ve ilâhî esrarın bütün gönüllere intikalinde de nûrânî, şeffaf bir vasıtasıdır. Teşriî emirlerde olmasa da, tarifî emirlerde veraset-i nübüvvet cihetiyle o bir vâzî'dir. Şia'nın bu pâyeyi, münhasıran Hazreti Ali'ye bağlamaları ve Mehdi ile noktalamaları onlara ait özel bir içtihat ve geniş daraltma mânâsına bir tahdittir. Allah dilediği her müstaidi bu şerefle şereflelendirebilir ve onunla kendini anlatabilir.

Ayrıca, ehlullah tarafından kutup, "kutbu'l-irşad" ve "kutbu'l-vücut" diye ayrı bir tasnife daha tâbi tutulmuştur. Bunlardan "kutbu'l-irşad", "kutbiyet-i kübrâ" pâyesiyle nübüvvetin ruhunu, kutbu'l-vücut ise "Hâtemü'l-evliyâ" namıyla "Hâtem-i nübüvvet"in bânînini temsil etmektedir. Her devirde birkaç kutbu'l-irşad'ın bulunabilmesine karşılık, kutbu'l-vücutun sadece bir tane olabileceği, konunun üstadlarına ait bir mülâhaza. İşte bu kutup, hangi melek-i mukarreb ve nebiy-yi mübeccelin yörüngesinde seyahat ederse etsin veya kimin kürsi-i nişâninde bulunursa bulunsun o her zaman Hazreti Kutbu'l-enbiyâ (aleyhi ekmelüttehâyâ) Efendimizin ziya-yı vücuduna ve imdâd-ı rûhânîsine müteveccihdir.

Bazıları, Hazreti Âdem'den bu yana gelip geçen kutbu'l-vücutların isimlerini tasrih etmişler ise de, bu mülâhaza fazla hüsnükabul görmemiştir. Ekseriyetin ittifak ettiği bir husus varsa, o da, hangi devirde olursa olsun kutbu'l-vücutun "Abdullah" ve "Abdulcâmi" unvanıyla yâd edilmesidir. Aslında, ebdâl, nücebâ, nukabâ, evtâd ve kutupla alâkalı bütün bu konularda Hazreti Sâhib-i Şeriat'tan herhangi bir şey sâdir olmamıştır. Bütün bu tasnifler keşfe, müşâhedeye dayandı-

ılmaktadır. Bu açıdan da, çerçevenin daha geniş, daha dar ve daha farklı olabileceği ihtimalden uzak tutulmamalıdır.

Her şeyin doğrusunu Allah bilir ve bize de:

رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا - رَبَّنَا فَارْحَمْنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا
 رَبَّنَا 45 demek düşer.

اللَّهُمَّ أَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَارْزُقْنَا اتِّبَاعَهُ وَأَرِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلًا وَارْزُقْنَا اجْتِنَابَهُ
 وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى ذَاتِ الْمُحَمَّدِيَّةِ اللَّطِيفَةِ الْأَحَدِيَّةِ شَمْسِ سَمَاءِ الْأَسْرَارِ
 وَمَظْهَرِ الْأَنْوَارِ وَمَرَكَزِ مَدَارِ الْجَلَالِ وَقُطْبِ فَلَكِ الْجَمَالِ
 وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ نُجُومِ الْهَدَايَةِ وَعَيُونِ الْعِنَايَةِ

⁴⁵ “Ya Rabbenâ! Eğer unuttuk veya kasıtsız olarak yanlış yaptıysak bundan dolayı bizi sorumlu tutma.” (Bakara sûresi, 2/286); “Ya Rabbenâ! Artık Sen bizi affet, kusurlarımızı bağışla ve hayra kilitlenmiş iyilerle birlikte bizim canımızı al.” (Âl-i İmrân sûresi, 3/193)

FEYİZ VE TECELLÎ

Artma, çoğalma, taşma ve bolluk, bereket mânâlarına geliyor feyiz. Bir şeyi var etme, onu varlığın bütün hususiyetleriyle serfiraz kılma; ilhamlarla, mevhibelerle kalbî ve ruhî hayatı derinleştirerek bazı kimseleri iç enginliklere ulaştırma... gibi hususlar da birer feyiz ama, şe'n-i Rubûbiyet'e has tecellî türünden birer feyiz.

Bundan başka feyiz kelimesi, başka sözcüklere izafe edilerek çok daha geniş bir alanda kullanılır ki: Allah'ın halk, ibdâ, inşâ, ihyâ, imâte, terzîk (bunlar sırasıyla şu mânâlara geliyor: Yaratma, bir örneği ve benzeri olmayacak tarzda icat etme, düzüp koşma, hayata mazhar kılma, öldürme ve rızıklandırma) gibi sıfatlarına bağlı akdes ve mukaddes tecellîlere “feyz-i tekvînî”, Hak'tan gelip insanın gönlüne doğan ilhamlara “feyz-i ilâhî” ya da “feyz-i Rabbânî”, herkesin istidadına göre ilâhî mevhibelere mazhariyetine “feyz-i istidadî”, mârifet ve muhabbet-i ilâhiyeye bağlı zevk-i rûhânîye “feyz-i ibadet” veya “feyz-i ubûdiyet”, aşk u iştiyaka varan rûhânî alâkalara da “feyz-i aşk” denilegelmiştir. Bu ifadelerin hemen hepsine eklenecek, ilâve edilecek ya da bunlardan çıkarılacak sözcükler olabilir; ancak çerçevenin düz durduğuyla alâkalı söylenebilecek bir şey olacağını zannetmiyorum. “Taayyün-ü evvel”deki feyizden (yerinde üzerinde durulabilir..) tekvînî emirlerdeki tecellîye, ondan insanların gönlüne ilkâ edilen vahiy, ilham ve ihsaslara kadar her şey, böyle bir feyezânın değişik dalga boyundaki tecellîlerinden ibarettir.

Evvelâ, bütün varlık O'nun nur-u feyzi ile, O'nun irade ve meşîetine bağlı olarak ve yine O'nun ilmî programlarına uygunluk içinde yaratılmış.. eşi-benzeri olmayacak şekilde vaz' ve tanzim edilmiş.. hayat mucizesiyle ayrı bir derinliğe ulaştırılmış ve metafizik enginliklere açık hâle getirilerek ufuk ötesi yeni mevhibelere kapı aralanmış.. ölüm ve sonrasıyla, var olma hâdisesinin mebde, müntehâ ve gayesi gösterilmiş.. maddî-mânevî rızıkla da bütün varlığın, hususiyle de insanoğlunun her zaman muhtaç olduğu hayatî bir mevzu hatırlatılmış.. ve böylece –tabir yerindeyse– değişik tecellî dalga boyundaki her bir feyizle “Kenz-i Mahfî”ye dair bir sır kapısı aralanmıştır.

Eşya ve hâdiselere ilk var olma işareti “feyz-i akdes”den gelmiş, “feyz-i mukaddes”de, haricî vücudları murad buyurulan “âyân”a haricî vücud alarmı verilmiş ve “mümkünü'l-vücud” ayn'lar arasında var olma vetiresi başlamış; sonra da her varlık ve her nesne, ilk mevhibeleri sayılan kabiliyetleri çerçevesinde, daha ileri götürücü yeni feyizler beklemek üzere sine-i istidadını açıp, bu tecellîlerin geldiği noktaya yönelmiştir.

Feyz-i akdes, kutsallardan kutsal bir feyiz tecellîsi demek olup, bütün yaratıkların ilmî vücudları, malûm hakikatleri ve istidatlarının –bu, değişik varlıklara göre farklı farklıdır– âyân-ı sâbite (Hz. Zât'ın ilmi çerçevesinde hakâik-i mümkinât) itibarıyla ortaya çıkmalarında fail ve müessir-i hakikîye perde-i izzet bir tecellîdir. Bu şekilde hakâik-i mümkinenin ortaya çıkması –buna hakâikin ilk inkişafı da diyebiliriz– ezelde her bir varlığa bahş buyurulan istidat ve kabiliyetlere bağlı cereyan eder. Kudret'in âdiyat üstü tasarrufları müstesna, her varlık istidadıyla mukayyet bulunur. Bu hususu tenvir sadedinde şair Belîğ'in:

“Halkın istidadına vâbestedir âsâr-ı feyz,
Ebr-i nisandan sadeîf dürdane, ef’î sem kapar.”
şeklindeki sözlerini hatırlatıp geçelim.

Feyz-i mukaddes, takdis edilmiş feyz mânâsına gelip, bütün mümkün varlıkları, âyân-ı sâbitedeki hakikatleri çerçevesinde, irade ve meşîet-i ilâhiyenin haricî vücuda çıkarma tecellisinden ibaret görülmüştür.

Mevzuu şu şekilde takdim de mümkündür: Feyz-i akdesle hakâik-i mümkün, var olmanın misalî satırlarına, sahi-felerine ve risalelerine akseder; feyz-i mukaddesle ise, haricî vücud urbalarını giyerek Levh-i Mahv u İsbat’ın harf, kelime, cümle ve kitapları şeklini alarak daha farklı bir buudda Hz. Müşâhid-i Ezelî’ye âyinedarlık etme seviye ve pâyesine yükseltilmiş olur. Bu iki tecellîdeki farkı şöyle de vaz’etmek mümkündür: Âyân-ı sâbite –ileride üzerinde genişçe durma niyetiyle şimdi geçiyorum⁴⁶– ile onlardaki kabiliyetlerin levha levha ilm-i ilâhîde ilk taayyün sonrası sübutlarının esas olan tecellîye feyz-i akdes; âyân-ı sâbitedeki bu varlıkların, istidatlarına göre haricî vücud kazanmalarındaki fâiliyet perdesi tecellîye de feyz-i mukaddes denmektedir. Sofiler de bunu böyle kabul etmekte ve âyân-ı sâbiteyi ilmî vücudları itibarıyla feyz-i akdes, haricî vücudları açısından da feyz-i mukaddes tecellîsi olarak görmekteyler. Onlara göre, ilmî vücud haricî vücuddan farklı olduğu gibi, bu iki vücud türünün dayandığı kaynaklar veya mahall-i tecellîler de birbirinden farklı olmalıdır.. ve farklıdır. Onlara göre, feyz-i akdesde, âyân-ı sâbite ve onların istidatları birer ilmî vücuddan ibaret olmasına karşılık; feyz-i mukaddesde, hem âyân hem de bu ayn’ların lâzım ve tâbileriyle görülen, duyulan, sezilen ve keşfedilip muttali olunan, bütün bir mükevvenâttır.

⁴⁶ Bkz.: s. 113

Felsefeciler, feyiz konusunda sofilerden oldukça farklı düşünürler. Konumuz olmasa da, ilk hakîmlerden itibaren bu mevzu etrafındaki düşüncelere de kısaca göz atmak istiyoruz:

Felsefecilerin bazıları, feyiz ve sudûr kelimelerini müte-radif lâfızlar gibi kullanmış ve her iki sözcükle de, varlığın –hâşâ– Allah’tan sudûr yoluyla meydana geldiği, geliyor olduğu iddiasında bulunmuşlardır..

Bazıları, bu feyezânın ilâhî irade ve ihtiyâr ile gerçekleştiğini kabul etmekle beraber, araya daha başka vasıtalar sokarak, müessirleri ikilemiş, üçlemiş.. ve bir sürü şerik takdirine gitmişlerdir..

Bazıları, sudûrun lâzımını tasrih ederek, bu feyezânın tabîî ve zarurî bir çerçevede cereyan ettiği hükmüne vararak –hâşâ– ilâhî meşîet ve ilâhî iradeyi tamamen görmezlikten gelmişlerdir..

Bazıları, Yaratıcı’yı gayri şahsî bir ilk illet farz ederek, her nesnenin belli bir düzen içinde O’ndan zuhûr ettiği iddiasında bulunmuşlardır..

Bazıları, ilk feyezân ve zuhûru, tek bir akla bağlamış, ardından da şöyle bir üçlemeden söz etmişlerdir: 1- Aklın kendisi. 2- Bu akılda ilk illet düşüncesi. 3- Bu düşünceden de ikinci bir aklın sudûru..

Bazıları, ilk akıldan itibaren tâ feleklerin farazî ruhlarına, ondan da faal akla kadar bir sürü akıl (ukûl-u aşere) takdirine gitmiş; hatta araya bir de “nefis” sokuşturmuşlardır ki; bunların hemen hepsi de “recmen bil-gayb” türünden iddialardır ve dinin ruhu ile telif edilmeleri de imkânsızdır. Ayrıca bütün bu iddiaların, ne ilim adına ne de iman, mârifet ve zevk-i rûhânî hesabına pratik hiçbir yararları da yoktur.

Gerçi, zaman zaman bu tür konuların bir kısım İslâm mütefekkirlerini de meşgul ettiği olmuştur; ama ne bu düşüncelerin ne de benzeri cereyanların, İslâm’daki kalbî ve ruhî

hayatın ayrı bir unvanı olan tasavvufî hayata hiçbir katkıları olmamıştır; katkıları olması bir yana, çok defa saf zihinleri bulandırmış, bazı iman esaslarının ruhuna dokunmuş ve bir hayli bâtil cereyana da ilham kaynağı olmuştur.

Bu arada bazı tasavvuf büyüklerinden de sudûr ve zuhûr mülâhazalarıyla alâkalı bir kısım düşüncelerin sâdir olduğu görülmüş veya iddia edilmiş ise de, zannediyorum bu kabîl çarpık fikirler, ya başkaları tarafından onların eserlerine sokulmuş ya da bu zatlar tevhid ve ilâhî irade açısından konuyu farklı bir yoruma bağlayarak, bu tür bir yaklaşımı mahzursuz görme zuhûlüne düşmüşlerdir.

Aslında, ne Kur’ân, ne Sünnet ne de “selef-i salihîn”in safiyâne te’vil ve tefsirleri içerisinde bu kabîl mülâhazalara hiç yer verilmemiştir. Öyle ise, olsa olsa bunlar eski mirastan kültür atlasımıza aksetmiş müzahref felsefî –hilkat mevzuunda böyle düşünen felsefî cereyanları kastediyoruz– bilgiler olabilir ki, hemen hepsi de, gidip gayri iradî sudûr ve zuhûr düşüncesine dayanmaktadır.

Evet, Bediüzzaman Hazretleri’nin de belirttiği gibi⁴⁷, bu tür düşünce sistemlerinin temelinde; *الْوَّاحِدُ لَا يَصْدُرُ عَنْهُ إِلَّا الْوَّاحِدُ* “Birden ancak bir sudûr edebilir; bu birin dışındaki bütün diğer varlıklar ise onun vasıtasıyla meydana gelir.”⁴⁸ prensibi vardır ki, böyle bir mülâhaza ile mutlak ganî, mutlak muktedir olan “Rabbülâlemîn”in –hâşâ– âciz vasıtalara muhtaç gösterildiği ve rubûbiyetinin perdedârı olan bir kısım sebeplerin O’nun şeriki gibi takdim edildiği açıktır. Az daha açalım: Böyle bir yaklaşım, hilkat konusunda Allah’a, hem de

⁴⁷ Bediüzzaman, *Sözler* s.733 (30. Söz’ün 1. Maksudı).

⁴⁸ Bkz.: eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal* 2/187; el-Îcî, *Kitâbü’l-Mevâkıf* 2/689-690; el-Âmidî, *Gâyetü’l-merâm fi ilmi’l-keîlâm* 2/42; İbn Kayyim el-Cevziyye, *es-Savâiku’l-mürsele* 2/726.

sudûr yoluyla, tarifi bile tam yapılamamış bir “akl-ı evvel” verip, sonra da Yüce Yaraticı’yı –yüz bin defa hâşâ– âtil tasavvur etme anlamında bütün mülkünü, mülkünün her parçasını ve bu parçaların her hâlini değişik sebeplere, vasıtalara bağlamak demektir ki, zannediyorum böyle bir hezeyanı eskiyen veseniler dahi kabul etmeyecektir.

Aslında Kitap ve Sünnet’in hilkat mevzuundaki beyanları herhangi bir yanlış anlamaya meydan vermeyecek kadar açık olduğu gibi, hakikî İslâm mütefekkirlerinin konuyla alâkalı yorum ve içtihatları da, bu kabîl mülâhazalara geçit vermeyecek ölçüde nettir. Kur’ânî düşünce ve İslâmî yorumlara göre topyekün varlık, nokta, harf, kelime, cümle, paragraf ve nihayet bütün bir kitap olan her şeyiyle biricik feyiz kaynağı ve Hâlikî Yüce Yaraticı tarafından yaratılmış olduğu gibi, görülen-görülmeyen umum yaratıkların her âşire, her saniye, her dakika, her saat ve her günkü hâlleri; yani var olmaları, farklı keyfiyetlerle gün yüzüne çıkmaları, değişip durmaları, fenâ ve bekâları itibarıyla da –ihtiyâr sahibi varlıkların, şart-ı âdî plânında iradelerinin müessiriyeti mahfuz– O’nun emir, irade ve meşîetine bağlı cereyan etmektedir. Evet görülen-görülmeyen bütün âlemlerin yaratılması da, sevk ve idaresi de, her şeyin feyiz kaynağı, mebde-i evveli, müessir-i mütemâdisi Allah’a aittir. Konuyla alâkalı mülâhazaların tam ifade edilemeysi veya ifadelerdeki iştihahlardan ötürü bir kısım yanlış anlamalar istisna edilecek olursa, bu hususta, vahşî-medenî bütün insanlığın ittifakı söz konusudur: Selim akıllar hep böyle düşünmüş.. sağlam duyguların ihsasları bu çerçevede cereyan etmiş.. varlığın ruhundaki nizam, âhenk, gaye ve hikmetler de hep bunu haykıragelmiştir.

Dikkatle çevresine bakan herkes, gelip geçenlere tebesümler yağdıran çiçeklerin rengârenk çehrelerinden, ağaçların birer gelin edasıyla salınmalarına, yıldırımların ürperten tarrakalarından kuş ve kuşçukların gönüllerimizi dolduran o

ince ve müessir nağmelerine; ışık, hararet, cazibe, elektrik ve kimyevî alâkalardan biyolojik faaliyetlere; insanların zâhir istidat ve kabiliyetlerinden kalb, ruh, his ve şuurlarıyla alâkalı aktivitelerine kadar her şey, hem Allah'ın varlığına, hem de O'nun bütün eşya ve hâdiseler üzerindeki hakimiyetine delâlet ettiğini duyacak, hissedecek ve mehabetle ürperecektir.

Evet, eğer insan, gelip kulaklarına çarpan ve gözlerine ilişen ses-söz ve görüntüleri vicdanın hassas imbiklerinden geçirerek değerlendirebilse, engin denizlerin yüreklere ürperti salan homurdanmalarından, ormanların büyümlü uğultularına; âsûde koyların sessizlik murakabesine benzeyen görüntülerinden dağların mehabetli duruşlarına; güllerin-çiçeklerin o rengârenk işveli hâllerinden onlarla mütemâdî bir aşk u vuslat hayatı yaşayan kuşların, kuşçukların muâşakalarına; varlığın okunan bir kitap, temâşâ edilen bir meşher, gezilip görülen bir saray, ekilip biçilen bir mezraa olmasından, insanların, her şeyin üzerindeki bu ince gayeleri, hikmetleri kavrayıp değerlendirme kabiliyetleriyle serfiraz kılınmalarına kadar her şey, o akdes ve mukaddes feyiz kaynağından ve O'nun ilim, irade ve meşîyetiyle kaynayıp geldiğini aklen ve vicdanen duyacak ve ruhunu saran mârifet, muhabbet, aşk u şevk ve rûhânî zevklerle kendinden geçecektir.

Hâsılı, maddî-mânevî, canlı-cansız, büyük-küçük her varlık ve her nesne Allah'ın bir feyziyle gün yüzüne çıkmış; O'ndan gelen mütemâdî tecellilerle varlığını sürdürmekte ve belli bir gayeyi takip etmektedir. Evet, yoktan var olma ayrı bir tecellî ve ayrı bir feyze, var edilenleri görüp gözetme de farklı bir tecellî ve farklı bir feyze vâbestedir. Peygamberler vasıtasıyla iman, mârifet ve muhabbet yollarının açılması ayrı bir feyezân; evliyâ, asfiyâ ve hakikî mürşidlerce aynı hakikatlerin, beşer idraki seviyesine göre ve çağın gerekleri açısından içtihat ve istinbatlarla ortaya konması ayrı bir ifâza; en küçük ve en önemsiz vesilelerin dahi değerlendirilip âdeta birer

esrar havzı hâline getirilmesi ve bir mânâda herkese tefeyyüz imkânının sağlanması da izafî ayrı bir feyiz ve feyezândır.

*Hâlık'ın nâmütenâhî feyzi var,
Her feyezanda ayrı bir tecellî;
Gördüğümüz her şey bitevî esrar,
Her sır, erbabına celîden celî..*

Ve zannediyorum artık sıra tecellîye gelmiştir...

رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا

رَبَّنَا اجْعَلْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا فَرَجًا وَمَخْرَجًا

وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ

TECELLÎ

Açılıp belirme, ortaya çıkma, belli bir çerçevede zâhir olma.. sıfât ve esmâ-i ilâhiyenin münferiden veya müctemian kendi hususiyetleriyle inkişaf etmeleri, ilâhî esrar ve envârın kalblerde belli emarelerle kendilerini hissettirmeleri.. pek çok görünmez ve bilinmez gaybî ahvâl ve şe'nlerin vicdanla bilinir ve gönül gözüyle görülür hâle gelmesi.. Cenâb-ı Hak'la kulluk münasebetlerini sağlam ve düzgün sürdürebilenlerin iç dünyalarıyla aydınlanmaları... gibi mânâlara gelir tecellî. Ayrıca, "ışrak", "izâe", "inâre" sözcükleriyle de ifade edilen bu tabir ayna ve meclâ itibarıyla söz konusu olan hususiyetlerin yanında, Zât-ı Ulûhiyet'e müteallik yönleri açısından da şu unvanlarla yâd edilegelmiştir: Tecellî-i Zât, tecellî-i şuûn –az bir kesimin söz konusu ettiği bir tecellîdir– tecellî-i sıfât, tecellî-i esmâ, tecellî-i âsâr –bunu tecellî-i ef'âl içinde mütalâa edenler de var– ve tecellî-i ef'âl.

1 - *Tecellî-i Zât*: Hazreti Zât'ın hiçbir şe'n ve sıfâtı mülâhazaya alınmaksızın "bî kem u keyf" mebdei Zât olan bir tecellîdir ki, ef'âl âleminde ancak esmâ ve sıfât-ı ilâhiyenin tavassutuyla –tabîi bu tavassutun mâhiyetini de kavrayabiliyorsak– gerçekleşmektedir ki, teferruatını idrak şimdiye kadar kimseye müyesser olmamıştır. Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm (aleyhi ekmelüttehâyâ)'nın vesâyet yolcuları böyle meselelerde her zaman, Seyyidinâ Hazreti Ebû Bekir gibi

“الْعَجْزُ عَنِ الْإِدْرَاكِ إِدْرَاكٌ”⁴⁹ demiş ve meâlîler meâlîsi bu kabîl konular karşısında hayret ateşlerini:

*İdrak-i meâlî bu küçük akla gerekmez,
Zira bu terazi bu kadar sıkleti çekmez. (Ziya Paşa)*

mülâhazalarıyla söndürmeye çalışmışlardır.

Tecellî-i Zât, Hazreti Zât'la alâkalı muammâ-âlûd mesâil gibi o kadar muğlaktır ki, böyle bir konunun izahı sadedinde söylenen sözler bile, hep birer iğlak örneği olarak kitaplara geçmiştir. İşte, Muhammediye sahibi Yazıcıoğlu'ndan, tecellî-i Zât'la alâkalı bir tefsir ve bir yaklaşım:

*Hayali nakş hânemde musavver olalı gönlüm,
Hep ism u resmi mahvetti bu tasvîr-i misâlîden.
Menem deryâ-yı tevhide çû mahv-ı mahz-ı müstağrak,
Getürsem ger n'ola güher bu deryâ-yı visâlîden...*

Muhyiddin İbn Arabî ise:

تَحَلَّى لِي التُّورُ الْأَعْمُ بِكُنْهِهِ
فَشَاهَدْتُ ذَاكَ التُّورَ فِي كُلِّ صُورَةٍ
وَمَنْ حَلَّ بِالْبَيْتِ الْمُعْظَمِ قَدْرَهُ
وَقَبْلَتُهُ صَارَتْ إِلَى كُلِّ وَجْهَةٍ

Nûr-u eamm (vâhidî ve celâlî tecellî) bana bütünüyle zû-hur edince, onu her sima ve çehrede temâşâ eder oldum –bu izahta da bir tercih var– her kim gidip o şanı yüce Kâbe'ye girse her yön onun kiblesi olur.” diyerek, açılmazı açma adına daha hayret-âmiz şeyler söylemiştir. Aslında konuyla alâkalı, acimizi idrak çerçevesinin dışındaki her mütalâa hayret-

⁴⁹ “İdrâkten aciz kaldığını itiraf etmek gerçek idrâktir.” el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* 4/252; el-Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ* s.54; es-Suyûtî, *Şerhu Süneni İbn Mâce* 1/103; el-Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr* 6/181.

lerimize dehşet ilâve etmekte ve ürpertilerimizi daha da artırmaktadır.

2 - *Tecellî-i Şuûn*: Mebdei Zât'tan temeyyüz ve taayyün etmiş olup sıfatların esası sayılan “min verâi hicab” bir tecellîdir ve yaratıklardaki kabiliyet ve istidatların –Allahu a’lem– esası ve menbaı mâhiyetindedir. *كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ* “O her vakit ayrı bir tecellî ile ayrı bir iştedir.”⁵⁰ fehvasınca, Cenâb-ı Zât-ı Kibriya'nın zâhir-bâtın, küllî-cüz'î, celâlî-cemâlî nâmüte-nâhî tecellîsi vardır ve bu tecellîlere de ancak “ekall-i kalil” erbab-ı hakikat vâkıf bulunmaktadır. Tecellî-i Zât'ta olduğu gibi, tecellî-i şuûnda da Hazreti Rehber-i Ekmel'in (aleyhi efdalüssalevât ve etemmütteslîmât) ziya-i hakikatine bağlı kalınmazsa, bir kısım iltibas ve iştibahlara hatta dalâlet ve inhiraflara gidilmesi mukadderdir. Düşünce tarihinde karşılaştığımız hezeyanların pek çoğunun temelinde, rehbersizlikten kaynaklanan bu kabîl iştibah ve iltibaslar vardır. Bir tasavvuf büyüğü, mir'âtiyet ve memerriyeti oldukları gibi göremeyip onları farklı mülâhazalara bağlayanları, oldukça sert, fakat yerinde bir tenbihle şöyle uyarır:

*Zât-ı rûhu zanneder ayn-ı Hudâ,
Sözlerinde “ene'l-Hak”dan bir sadâ..
Kim “ene'l-Hak” derse Mansur olmadan,
Kâfir-i billâh olur cân u beden..*

3 - *Tecellî-i Sıfât*: Cenâb-ı Hakk'ın sıfatlarından herhangi birinin sâlikin kalbinde inkişafı demektir ki, ister mâkes ister mazhar ve memerr kabul edilsin müstaid bir gönülde böyle bir şavk küçümsenemeyecek bir mazhariyettir. Bu seviyedeki bir pâyeyi ihraz eden müntehî, kendi tabiat çerçevesinin çok çok üstünde ilâhî envâr, esrar ve eltâfın mücellâ bir aynası konumuna yükselir ve sıfatlara ait nurların bir âhize ve

⁵⁰Rahman sûresi, 55/29.

nâkilesi hâline gelir; gelir ve farklı duyup farklı görmeye, farklı hissedip farklılıklar ortaya koymaya başlar. Evet, eğer bir insanda “sem” sıfatı tam tecellî etmişse o kimse, tıpkı Hz. Süleyman (Aleyhisselâm) gibi canlı-cansız pek çok varlığa ait sesleri duyar.. değişik şifreleri çözer, kodları anlar.. ve onlarla kendi dünyaları çerçevesinde münasebete geçebilir.. evet, Hak tecellîleriyle ufku aydınlanmış bir sâlik görülmezleri görmeye başlar, duyulmazları duyar ve bu mazhariyetin temâdîsi durumunda hep kendi tabiatını aşkın yaşar ve aşkın işler görür. Yazıcıoğlu Muhammed Efendi böyle bir tecellî kahramanını şu şekilde resmeder:

*Yine arz eyledi dilber yüzün kasr-ı celâlîden,
Yine nâlende şeydâyım şarab-ı lâ yezâlîden;
Yine keşf-i hicab etti gözüm, gönlüm cehaletten,
Geru câna nidâ etti nidâ-i zü't-teâlîden...*

4 - *Tecellî-i Esmâ*: İlâhî isimlerden bazılarının sâlikin gönlünde münkeşif olması mânâsında kullanılan bu tabir; tecellî-i ef'âli, herhangi bir yolculuk problemiyle karşılaşmadan aşan hak erinin –dahasına istidadı varsa– tecellî-i sıfât ufkuna ulaşma yolunda muvakkaten ârâm eylediği bir ara mevhibeler meclâsıdır. Sâlik, muvakkaten dahi olsa bu ârâmgâha uğrar, ilâhî lütuflarla donanımını ikmal eder ve yürür bir başka mazhariyetler ufkuna. İşte böyle gönlü, bir veya birkaç ismin tecellîsiyle mamur hâle gelmiş herhangi bir müstaid, mazhar olduğu isimlerin feyzini ruhunda tam duyup hissettiği esnada, o isme bağlı olarak Cenâb-ı Hak'tan ne isterse ona lütfî bir tarzda mutlaka icabet edilir. Talep ve isteme ondan, icabet ve is'af da Cenâb-ı Hak'tandır.

*Hak tecellî eyleyince her işi âsân eder,
Halk eder esbâbını bir lâhzada ihsan eder. (Anonim)*

Bütün tecellîlerde olduğu gibi, tecellî-i esmâ ile alâkalı arz ettiğimiz bu hususların umumu, fevka'l-esbâb birer zuhur

ve zuhurları da kalbin kadirşinas kriterleriyle değerlendirilecek şekilde ve ancak kalb erbabının anlayacağı mâhiyettedir. Bu konudaki suali de, cevabı da ancak kalbi hüşyar olanlar tam anlayabilirler. İşte mevzu ile alâkalı meçhul bir Hak dostunun mülâhazaları:

*Benim dilim bunda lâldir,
Bu ne kıldir ne de kâldir.
Veli söylediğim hâldir;
Anlar bunu erbab-ı hâl...*

5 - *Tecellî-i Âsâr*: Bütün şehadet âleminin esası, mâyesi ve müessiri mânâsında kullanılan bu deyim, küllî-cüz'î, ulvî-süflî bütün sebep ve vasıtalar ve bu esbâb ve vesâite bağlı yaratılan her şeyin çehresinde Kudreti Sonsuz'un varlığını aksettirme anlamında bir tecellîdir ve bu tecellînin en etemm, en ekmel şekli de insanın suretinde mütecellîdir.. evet insan, Hazreti Rahmân u Rahîm'i gösteren en câmi bir ayna mâhiyetindedir.

6 - *Tecellî-i Ef'âl*: Bu tabir, Cenâb-ı Hakk'ın bazı fiillerinin, sâlikin gönlünde inkişaf etmesi mânâsında kullanılagelmiştir.. ve önemli bir mazhariyettir. Ne var ki, seyr u sülûkunu Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'a (aleyhi ekmelüttehâyâ) bağlı götürmeyenler için bu mertebede bir kısım kaymaların yaşandığı da bir gerçektir. Tecellî-i ef'âle ayna bir zat, kendi irade ve isteklerine bağlı meydana geliyor gibi gördüğü bazı tasarrufları kendinden bilme vartasına düşebilir. Bu ise, kazanma ufkunda tam bir kayıptır ve eğer çabuk peygamber vesâyetine girilmezse, ebedî hüsrana sürüklenmesinden korkulur.

Aslında, her hak yolcusu, ilk mevhibelerini Allah'tan bildiği gibi, bu mevhibelere fazlî bir surette terettüp eden semereleri de yine O'ndan bilmeli ve bütün muhasebe sistemini kendi hiçliğine bağlayarak, bir memerr ve bir meclâ olmanın

ötesinde nefesine herhangi bir hisse çıkarmaya kalkışmamalıdır; kalkışmamalı ve bilmelidir ki, kendini böyle harika şeylerin mazharı ya da mümessili gördüğü takdirde iki durum söz konusudur:

- 1- Bütün bu mevhibelerin kesilmesi.
- 2- Bu ihsanların birer istidracaya dönüşmesi.

Her iki hâlde de feyiz kaynağından uzaklaşma olduğu açıktır. Bu itibarla sâlik her zaman, Sonsuz karşısında tevazu ve mahviyet yolunu seçmeli ve her şeyi O'ndan bilmelidir. Bu konuyla alâkalı Gavsî ne hoş söyler:

*Sen tecellî eylemezsin perdede ben var iken,
Şart-ı izhar-ı vücudundur adîm olmak bana...*

Cenâb-ı Hakk'ın, zat, şuûn, sıfât, esmâ, âsâr ve ef'âliyle alâkalı tecellîlerinin yanında sofiler bir de, cemâlî ve celâlî tecellî üzerinde durmuşlardır:

1 - *Tecellî-i Cemâl*: Allah'ın, lütuf, ihsan, şefkat, merhamet... gibi isim ve sıfatlarının inkişafında müşâhede edilen "ehadî" tecellîdir.

2 - *Tecellî-i Celâl*: Hazreti Vâcibü'l-Vücut'un, azamet, ceberût ve ululuğunu aksettiren ve ism-i Zât'ın cilve-i âzamı sayılan "vâhidî" tecellîlerdir.

Bunlardan birincisinin bilhassa Rahîm ism-i şerifiyle münasebettar, ikincisinin de Rahmân ism-i azimiyle alâkalı olduğunda kibâr-ı muhakkikînin ittifakı söz konusudur.

Tecellî ile alâkalı bu kadar mesâil arasında, bazı sofiler onu, sırf mü'min kalblerde beliren bir kısım feyizler şeklinde anlamış ve sadece bu tür envâr-ı guyûb üzerinde durmuşlardır. Onların, guyûb nurlarının mü'min kalblerde zuhûru dedikleri bu tecellî, mir'âtların veya memerrlerin istidatlarına göre inkişaf eder ve en müstaidlerde her şeyin esasını tam aksettirecek şekilde ortaya çıkar ki, insanın bütün bâtinî duy-

guları bu tecellîlerle beslenir; latîfe-i rabbâniye, onlarla bir “beyt-i Hudâ”ya dönüşür.. sır, onlarla bir temâşâ noktası hâline gelir.. hafî, onlarla bir halvet koyu olur.. ahfâ, onlarla bir harengâh hâlini alır. Aslında insanın iç derinlikleriyle alâkalı bu letâif üzerinde de durmak icab ederdi ama, zannediyorum konuyu burada kesmek daha isabetli olacak...

اللَّهُمَّ اجْعَلْنَا مِنْ عِبَادِكَ الْمُخْلِصِينَ الْمُخْلِصِينَ الْمُتَّقِينَ الْوَرَعِينَ الزَّاهِدِينَ
الْمُقَرَّبِينَ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ

VAHIY VE İLHAM

Vahiy ve ilham, usûl ve furûa müteallik değişik ilim dallarında arız ve amîk olarak üzerinde durulagelmiş bir konu: Bunlar feyiz ve tecellînin önemli birer buudu olmaları itibarıyla, hemen tedvin döneminden itibaren tasavvufcuların da sık sık başvurageldikleri mevzulardan olmuşlardır. Öyle ki, mutasavvifin arasında “tecellî” denilince, daha çok vahiy ve ilham hatırlanmış, birincinin inkıtaa uğraması itibarıyla ortada muhaverelele mevzu olarak sadece ikincisi kalmıştır.

Birine bir şey anlatmak, ima ve işaretle bulunmak, elçi göndermek, herhangi bir kimse ile bir başkasının duyamayacağı şekilde sırran konuşmak, kesb üstü bir yolla kalblere ilim ve mârifet ilka etmek, hatta sevk-i ilâhî diyeceğimiz çerçevede bazı ruhları ve daha değişik varlıkları farklı yönlele tevcih etmek ve onları bazı işlele başarılı kılmak, belli hedeflele yönlendirmek... gibi çok geniş kullanım alanları olan iki kelimedir vahiy ve ilham.

Usûlcülele göre vahiy; Allah'ın vasıtalı-vasıtasız peygamberlelele nezd-i ulûhiyetinden bazı bilgiler ilka etmesi veyahut mâhiyeti bizim için meçhul bazı yollarla nebilerin kalblerelele attığı rûhânî bir kısım sözlerele ki, vahyin her çeşidini görmüş, duymuş, yaşamış ve onu hakka'l-yakîn seviyesinde temsil etmiş Hazreti “Akrebü'l-Mukarrebîn” (aleyhi ekme-lüttehâyâ) bunu: *إِنَّ رُوحَ الْقُدُسِ نَفَثَ فِي رُوعِي* “Ruhü'l-Kudüs

kalbime üfledi.”⁵¹ şeklinde ifade ederek, hâdisenin ruhî bir alış veriş olduğunu ortaya koymasının yanında, bu alış verişin cereyanı konusunu ve tahakkuk keyfiyetini de sükût geçmiş ve müzakere dışı bırakmıştır.

Kalblere ilka veya üfleme diyeceğimiz vahiy, Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm (aleyhi ekmelüssalâvâtî ve eblağuttes-lîmât)'a değişik şekillerdeki tecellîlerinden,⁵² “ وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ ”
 ” مُوسَىٰ ” âyetiyle ifade edilen Hazreti Musa Efendimiz'in (alâ Nebiyyinâ ve aleyhissalâtü vesselâm) annesinin kalbine üflenen ilham eksenli vahye, ondan da وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ
 “Rabbin bal arısına da şöyle vahyetti.”⁵³ mazmunuyla anlatılan “sevk-i ilâhî” ve teshir mânâlarındaki ihsas ve iş'âra kadar pek çok çeşidiyle gayet geniş bir alanda cereyan eder.

Evet vahiy, bazen herhangi bir kelime ve cümle söz konusu olmadan sırf bir ses, bir işaret, bir ima ve kapalı bir telkinle de gerçekleşebilir ki, biz mutlak “vahiy” sözünü telâffuz ettiğimizde örf-ü şer'îde bilinenin dışında, bunlardan herhangi birini de kasetmiş olabiliriz: فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً
 وَعَشِيًّا “Onlara sabah akşam tesbihe devam ediniz işaretinde bulundu.”⁵⁴ veya وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونََ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ
 kendi dostlarına değişik telkin ve iş'ârlarda bulunurlar.”⁵⁵ âyetlerinde anlatılan vahiy, örf-ü şer'îdeki mânâsının dışında, işaret, telkin ve vesvese mânâlarına mahmuldür.

⁵¹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'* s.125; et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* 8/166.

⁵² Kasas sûresi, 28/7.

⁵³ Nahl sûresi, 16/68.

⁵⁴ Meryem sûresi, 19/11.

⁵⁵ En'âm sûresi, 6/121.

Örf-ü şer'îde vahiy, aşağıdaki şu üç husustan birine ircâ ile gerçekleşegelmiştir:

1. وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا “Allah, insana vahiy yoluyla konuşur.”⁵⁶ fehvasınca, doğrudan doğruya murâd-ı sübhânisini has kullarının kalbine ilka etmekle..

2. أَوْ مِنْ وَرَائِي حِجَابٍ “Veya perde arkasından hitap ederek.”⁵⁷ mazmununca, Hazerât-ı Mustafeyne'l-Ahyâr'ın his ve kulak gibi zâhir ve bâtın alıcılarına emir ve isteklerini duyurmakla..

3. أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِي بِلَاذْنِهِ مَا يَشَاءُ. “Ya da aracı bir melek göndererek, dileklerini onun vasıtasıyla elçisine vahyeder.”⁵⁸ ferman-ı celilince de, belli bir şekil ve surete bürünmüş bir mutâ u emini⁵⁹ vazifelendirmekle...

Evvel, Cenâb-ı Hak emir ve mesajlarını, mükerrem ibâdî sayılan peygamberân-ı izâma, bu üç yoldan biriyle duyurmakta ve çoğunluk itibarıyla bu konuda bir melek istihdam ederek kendi sistemini insanlara talim buyurmaktadır. Kur'ân ve Sünnet-i Sahiha bu emin vasıtanın Cibril olduğu üzerinde dururlar,⁶⁰ işte böyle bir mutâ u eminle sunulan mesajların daha yüksek ve daha sağlam olduğu kabul edilir. Aynı zamanda, Allah'la peygamberleri arasında elçilik vazifesi gören böyle bir zat, vahiy gönderenin, gönderilenlere karşı şahidi mesabesinde ve bu açıdan da, bu yolun bir vahiy şehrahi olduğu söylenebilir. Zaten başta Kur'ân ve Sünnet olmak

⁵⁶Şûrâ sûresi, 42/51.

⁵⁷Şûrâ sûresi, 42/51.

⁵⁸Şûrâ sûresi, 42/51.

⁵⁹Bkz.: Tekvir sûresi, 81/21.

⁶⁰Bkz.: et-Taberî, Câmiu'l-beyân 25/45.

üzere bütün dinî kaynaklar,⁶¹ vahyin enbiyâ-i izâma (alâ Nebiyyinâ ve aleyhimüssalâtü vesselâm) ekseriyet itibarıyla bu şekilde ulaştırıldığı istikametindedir. Diğer taraftan, vahyin bir muamele-i kalbiye olduğunu söyleyenlerin sayısı da az değildir ve üzerinde durup düşünmeyi gerektirecek mâhiyettedir. İşte bu şekildeki aşkın ve ulvî bir muamele, özel donanımlı kimselere Hakk'ın hususî bir teveccühüdür ve dünyada hiçbir mevhibe ile mukayese edilemeyecek kadar da yüksektir. Hakk'ın, seçkin kullarıyla böyle bir muamelesi, nebide “vahiy” şeklinde, velîde de “ilham” keyfiyetinde tecellî eder. Tamamen semâvî ve metafizik televvünlü böyle bir mâide-i semâviyede, nebi, velî müşterek gibidirler. Ama vahiy, objektif hitap mânâsını ihtiva etmekte; şeffaf, şahitle müeyyed, dolayısıyla da bağlayıcı; ilham ise, hususî, yoruma açık, şahitsiz ve bu itibarla da ilzam edici değildir. Yani nebi vahyi Hak'tan telâkki ettiği gibi velî de ilhamlarını yine O'ndan almaktadır. Ancak velîye Cibril nâzil olmamakta, dolayısıyla da böyle bir mesaj mülzim bir hitap sayılmamaktadır.

Vahiy ve ilham, insanoğlunun melekî yanını ve fizikötesi derinliklerini işaretlemektedir. *“وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي”* *“Ona (Âdem) Ben kendi ruhumdan üfledim.”*⁶² mantukunca Âdem (alâ nebiyyinâ ve aleyhissalâtü vetteslîmât)'in hilâfetle serfiraz kılınması, esbâb-ı mâneviye plânında böyle bir nefhaya bağlı olduğu gibi, *“يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ”* *“Allah, âlem-i emirden olan ruhu (vahyi) kullarından dilediğine indirir.”*⁶³ mazmununca, o aynı zamanda maddî-mânevî bir vesile-i hayattır.. evet ruh, hayatın biricik unsuru olduğu gibi, vahiy de insanlarda hayat-ı mâneviyenin en önemli vesilesidir.

⁶¹ Bkz.: Şûrâ sûresi, 42/51; Buhârî, *bed'ü'l-vahy* 3-5.

⁶² Hicr sûresi, 15/29; Sâd sûresi, 38/72.

⁶³ Mü'min sûresi, 40/15.

Hazreti Âdem (alâ Seyyidinâ ve aleyhissalâtü vesselâm)'in şahsında insanoğlu bu iki nimetle de payidar kılınmış, yani Âdem ve evlâtları, ilk nefha-i insaniye ile potansiyel halife yapılmış, sonra da bir kısım müstaidlerin vahiy ve ilhama mazhar kılınmasıyla kimileri nübüvvetle, kimileri de vilâyetle şereflendirilmişlerdir. Burada şöyle bir tevcih ve taksim de söz konusudur: Bu ilâhî nefha ile birinci derecede madde, insanî ruhla şereflendirilmiş; ikinci derecede vahiy ve ilham unvanıyla ifade edilen bu nefha sayesinde, insan tabiatı fena ve kötü huylardan arındırılarak, mehâsin-i ahlâk ile hakikî insan olmaya yönlendirilmiş; üçüncü derecede de bu seviyedeki insanlar, hususî tevcihlerle, ruhların uçtuğu âlemin üveykleri hâline getirilmişlerdir.

Bu itibarla da denebilir ki, vahiy ile beslenmeyen nesillerin kâmil mânâda hayat-ı insaniyeleri söz konusu olmadığı/olamayacağı gibi, ilhamla köpürmeyen sinelerin de hakikî mânâda hilâfetle (yeryüzünde eşya ve hâdiselere müdahale imkânıyla Allah'a halife olma) serfiraz kılınmaları bahis mevzuu değildir. Aslında, insanların kalbî ve ruhî hayatları adına vahiy “olmazsa olmaz” bir esas; ilham ise, değişik asırların, değişik toplumların idrak seviyelerine göre onu açan, müphemâtını açıklayan ve mücmel yanlarını tafsil eden, muhtelif çağ ve muhtelif coğrafyaların ihtiyaçlarına karşı lütuflar tecelîsi şeklinde hususî bir teveccüh ve feyezândır. Kur'ânî renk ve desenle esip gelen, gerçek değerini Kur'ân ve Sünnet muvafakatına bağlayan; susarken kendi sınırlarında kalıp, Kur'ân'a saygıdan dolayı susan, konuşurken de O'nun referans çerçevesi içinde kalan; ama kat'iyen vahyi kendi hesabına konuşmuyuş bu çok önemli menba, objektif ve zarurî bir bilgi kaynağı sayılmasa da, her zaman erbabı nezdinde bir “menhelü'l-azbil-mevrûd” hizmeti göregelmıştır. Hatta bir kısım fuhûl-ü ulemâ onu, içtihad şartlarının mânevî bir rüknü gibi görmüş, “müctehedün fih” çok meselede böyle bir feye-

zânı tercih ettirici bir sebep olarak değerlendirmişlerdir. Ehlullahın ona bakışları ve ona karşı duydukları saygı ise her türlü izahtan vâreste ve kullanma alanı da oldukça geniştir. Bu genişlik, biraz da mevcut bilgilerimizin dolu dolu değerlendirilmesine bağlıdır. Buna, ilmin amele dönüştürülmesi ve mârifetle derinleştirilerek ilâhî mevhibelere açık durulması da diyebiliriz. İsterseniz bunu, yağmurun arkasındaki rüzgârlara da benzetebilirsiniz. Bu rüzgârlar estiği veya estirildiği sürece, ilham sağanak sağanak yağmaya başlar, hiç olmazsa çisentileri eksik olmaz. Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm (aleyhi ekmelüttehâyâ ve etemmütteslîmât): “Bildikleriyle amel edene Allah, bilmediklerinin ilmini de ilham eder.”⁶⁴ buyururlar ki, buna “keramet-i ilmiye” de demek mümkündür. Sebep durumunda ve mebâdî konumunda olan mücerret ilim, erbabınca “ilm-i zâhir” ve “ilmü'l-kesb”, ikincisi ise “ilm-i bâ-tın” ve “ilmü'l-irs ve'l-hibe” diye adlandırılmıştır.

Peygamberlerden başkasının ilhamı, Kur'ân ve Sünnet-i Sahiha'nın muhkemâtına uygunluğu ölçüsünde kabule şâyân görülüp şer'-i şerife muvafakatı çerçevesinde tâlî bir esas sayılsa da, sübjektif ve vicdanî bir hâdisedir ve bağlayıcılığı da söz konusu değildir. Enbiyâ-yı izâma gelen vahiy ise; o, tamamen objektiftir; vicdan, nefis ve maddî ihsasların ötesinde vukuu kat'î ve “ilme'l-yakîn” derecesinde, hatta “ayne'l-yakîn” mertebesinde bir hâdise-i semâviye-i ilâhiyedir.. ve umumiyet itibarıyla da bir elçi vasıtasıyla gerçekleşmektedir. فَأَوْحَىٰ إِلَيَّ عَبْدَهُ مَا أَوْحَىٰ “Derken Allah, kuluna vahyettiğini vahyetti.”⁶⁵ âyetiyle anlatılan –bu, aynı zamanda vahyin geliş yollarından biridir– özel duruma gelince o, müstesna bir kurb kahramanına, vasıtalar üstü hususî bir teveccüh ve miraç

⁶⁴ el-Münâvî, *Feyzu'l-Kadir* 4/388.

⁶⁵ Necm sûresi, 53/10.

hakikatinin ruhuna uygun semâvî bir iltifat ve ekstra bir armağandır.

Bu kabîl hususî tebcil ve takdirlerin dışında vahiy, ilk nü-zûlünde melek vasıtasıyla gerçekleştiği gibi, daha sonra da büyük ölçüde hep böyle bir muvâcehe ve mukabeleye bağlı cereyan etmiştir; cereyan etmiş ve çok defa bir melek aracılığı söz konusu olmuştur: Melek, getirdiği mesajları Peygamber'in kalbine ilka ettiği gibi, aynı zamanda, vahye esas teşkil eden Kur'ân âyetlerinin nasıl telâffuz ve tilâvet edileceği konusunda da Nebî'ye üstadlık ve rehberlik yapmıştır; nihâî durumu itibarıyla mefdûlün fâdıl'a, hususî bir mânâda muvakkat rüçhaniyetinin gereği bir rehberlik...

Muhyiddin İbn Arabî vahyi, cem' makamından tafsil mertebesine doğru bir inkişaf sayarak, bu önemli tecellîyi kendi felsefesiyle izaha çalışmış ve neticede her şeyin, icmâlından tafsile açılımdan ibaret olduğunu vurgulamak istemiştir. Bir başka esrar kahramanı ise, vahiy tecellîsini ilim hüviyetinden haricî vücud keyfiyetine intikal şeklinde yorumlamıştır ki, böyle bir yorumlamada ona, Hazreti İlm'in özel donanımlı bazı şahıslara hitap telâkkisi içinde vasıtalı-vasitasız, ama mutlaka irâdî olarak feyezânı diyebiliriz.

İlham, i'lâma göre bâtinî bir bildirme olup, feyiz yoluyla kalbe ilka edilen ilim ve irfan demektir ki, şer'-i şerifte hüccet ve delil sayılmadığı gibi ilzam ediciliği de söz konusu değildir. İ'lâmda, cehd ü gayret ve kesbin esas sayılmasına karşılık, ilhamda irade, cehd ü gayret ve kesbin şart-ı âdî plânında murââtları bahis mevzuu olsa da mesele tamamen mevhibe yörüngeli cereyan etmektedir. Ayrıca ilham, vahyin aksine büyük ölçüde vasıtasız kalbe ilka edilmekte ve hususî bir muhavere veya muhabere şeklinde gerçekleşmektedir ki, vasıta

söz konusu olduğu durumlarda bile bu vasıtanın görülmesi, şehadeti ve rehberliği asla bahis mevzuu değildir.. evet; cumhura göre vahiy melekleri, peygamberlerden başkasına inmez, onlara görünmez ve onlara mesaj getirmezler...

İlhamın, ilham erleri ve bir de onlara güvenip itimat edenler için vuzuh ve inkişaf isteyen bazı konularda tenvir ve tavzih ölçüsünde müessiriyeti müsellemler olsa da böyle bir tavzih ve tenvirin de Kitap ve Sünnet'e muvafakatları şarttır.

Aslında, hem vahiy hem de ilham, hususî donanımlı müstesna bazı fitratlara Allah'ın özel bir ihsanıdır.. ve bu ihsandan maksat da, o ihsanın televvünleriyle kavli ve hâli murâd-ı sübhânîye tercümanlıktır: Nebi de, velî de bu âriye mazhariyeti, Hakk'ın murâdâtını anlatıp temsil etmede kullanır ve kat'iyen kendilerine bir pâye çıkarmayı düşünmezler.

Evet, Abdulvehhâb eş-Şa'rânî'nin de dediği gibi, Cenâb-ı Hak'tan gelen vahiy ve ilham feyezânının duyulup alınması, hususî bir tabiat ve donanıma vâbestedir. Böyle hususî bir donanım sayesinde ancak insanın beden ve cismâniyetinin belli buudları sayılan ve bir anlamda fena huyların da kaynağı kabul edilen bazı duyguları vazife-i fitratlarıyla sınırlandırıp had altına almak mümkün olacaktır ki, insanın rûhânî derinlikleri inkişaf edip ortaya çıkabilsin. Mesâvi-i ahlâk kaynaklarına karşı böyle bir tavır alınması ve meâlîye açık insan ruhunun önünün açılması ölçüsünde, insanoğlu da, tıpkı rûhânîler gibi değişik tecellî dalga boyundaki esintileri duyacak hâle gelerek, pek çok gaybî şeylere muttali olup zaman-mekân üstü bir ufka yükselebilir.

Peygamberler, bu sahanın erişilmez ve müstesna kahramanlarıdır. Bu müstesna kâmetlerden sonra da Hakk'ın yerde ve gökteki mükerrerem ibâdî sayılan evliyâ, asfiyâ gelir

ki, bunlar kendi içlerinde teşkil ettikleri ebrâr ve mukarrabîn sınıflarıyla, birer âhize ve nâkile gibi, murâd-ı ilâhîyi alır, aldıklarını çevrelere duyurur ve her zaman yoldakilere rehberlikte bulunurlar.

اللَّهُمَّ أَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَأَرِزْنَا اتِّبَاعَهُ وَأَرِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلًا وَأَرِزْنَا اجْتِنَابَهُ
وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَالْهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ

ÂYÂN-I SÂBİTE VE ÂLEM-İ MİSAL

Her şeyin özü, esası, zâtı mânâlarına gelen ayn, çoğulu “âyân”, “sâbite” kelimesine muzaf kılınıp “âyân-ı sâbite” şeklini alınca “hakâik-i eşyâ-yı ilmiye” diyebileceğimiz Hz. Âlem-i ilmiyede esmâ-i ilâhiyenin sûret-i tecellîlerinden ibaret olup hakâik-i mümkünâta dair ilmî vücudlar çerçevesinde zâtlar ve mâhiyetler demektir. Bu mânevî sûret ve ilmî hakikatlerin, Hz. Zât’la zamanî gibi görülen münasebetleri zaman itibarıyla değil, bizzattır; evet ilm-i ezeliyedeki bilinenlerle, zamana bağlı taayyün, birbirinden farklı şeylerdir. İlm-i ilâhîde mevcut olan her şey, min vechin vücud râyiha ve hususiyetini teşemmüm etmiş bulunsa da hâricî vücud nokta-i nazarından mümkün unvanıyla mevcut-u mukayyet ve mâdûm arası bir konum ihrâz etmektedir.

Sofîye ve bir kısım mütekellimîn –umûr-u âliye’ye ait bu kâbil mevzuları ifadede elfaz ve kelime yetersizliği mahfuz-âyân-ı sâbite ve bu sâbit ayn’lara ait istidatların mevcudiyetlerine esas teşkil eden mevcut u meçhul ve tamamen “sırrullah” diyebileceğimiz tecellîye –daha önce de geçtiği üzere– “feyz-i akdes”, bütün bu hakâik-i ilmiyenin, hariçte zuhûrunun kaynağı sayılan tecellîye de “feyz-i mukaddes” demişlerdir; demiş ve bu mülâhazalarla, bir yandan âyân-ı

sâbite ile mümkinât-ı mevcûdenin aynı şey olmadığını hatırlatmak istemiş, diğer yandan da zuhur ve tecellî farklılığını ihtar ederek panteizm ve monizm mesleklerinin varlık hakkındaki yanlış yorumlarına karşı mevcudâtın mebdde ve mesîri ile alâkalı Kur'ânî tevcihi ortaya koymuşlardır.

Zannediyorum, pek çok konuda olduğu gibi bu mevzu da da çok defa ifratlara-tefritlere girildiğinden, hakâik-i âliye-i ilâhiyedeki umumî muvâzene korunamıyor ve çok tehlikeli yanlışlıklar yapılıyor: Her şeyi, o muhît meşîet ve kâhir kudretin tecellîsine bağlı yorumlayanlar, kesreti bütün bütün görmezlikten gelerek, umum eşyayı O'nun zuhurundan ibaret sayıyorlar; esbâbı olduğundan fazla öne çıkararak her şeyi kesrete bina edenlerse mazhar, meclâ ve memerri masdar zannederek her hâdiseyi bir kısım natüralist mülâhazalara ircâ ediyorlar. Aslında, varlıktaki vahdet, tecellînin kaynağındaki birlikten; mazharlardaki farklılık ve çokluk da ilm-i ilâhîde eşyanın modelleri diyebileceğimiz âyân-ı sâbiteye göre kudret ve iradenin farklı tasarruflarından ileri gelmektedir.

Bir nesnenin esasları kendinden, zâtî itibarıyla var olması başka, onun Hz. "İlim" ve "Vücut" tecellîleriyle farklı aynalarda farklı görüntüler sergilemesi daha başkadır. Böyle bir farklılığı sezebildiğimiz takdirde, vücut ve şuhûd mülâhazalarının dayandığı esasları bir mânâda görmek mümkün olabileceği gibi, sûret ile hakikat arasındaki ayrılığı ve var edip ayakta tutanla var olup onunla kâim bulunanı idrak etmek de mümkün olacaktır.

Bu farklılığı biraz da avam üslûbuyla şöyle açabiliriz: Varlık ve eşya, kendi zâtları itibarıyla mâdûm, Hakk'ın ziya-i vücudunun gölgesi veya gölgesinin gölgesi olması açısından da mevcut sayılırlar. Vücut-u sûrî başkadır, vücut-u hakikî başka: Sûretler, şekiller O'nun atıyyelerinden birer akistirler; ne O'durlar ne de O'ndan müstağnidirler. O, "Var olun!"

dedi var oldular. Feyzini kestiği anda yok olur giderler. Ne hulûl, ne ittihad, ne tecessüm, ne tecessüd ne de ruh-u sârî; O'nun esmâ ve sıfâtı bütün mevcudâtın hakikî medârı.. işte hepsi o kadar...

Sûrete nazar eyler isen “sen” ile “ben” var,

Ammâ ki hakikatte, ne sen var ne de ben var. (Anonim)

Şimdi, var edip ayakta durduran O “Hayy u Kayyûm” olduğuna göre, kimin haddine düşmüş zâtî varlık iddiasında bulunabilsin. Her nesnede O'nun vücud ve ilmi birer esas ve kaynak, bütün varlık ve eşya farklı birer ayna ve bu aynalarda sürekli bozma-yapma-şekillendirme mânâsında tecellî eden de ilâhî esmâ. İnsanoğlu bu aynaların en câmii ve mücellâsı, Hz. Ruh-u Seyyidi'l-Enâm (aleyhi ekmelüttehâyâ) ise, en kâmilî ve muhtevâlısıdır. İşte size bu mülâhazayı aksettiren kâilî meçhul hoş bir söz:

Âyinedir bu âlemde her şey Hak ile kâim,

Mir'ât-ı Muhammed'den Allah görünür dâim.

Âyân-ı sâbite, yukarıda da temas edildiği gibi, “taayyün-ü evvel”den kat-ı nazar, min vechin mâdûm sayılan umûr-u mümkinendedir. Sâbit ayn'lar, zuhur hâlinde hafî ve bilinmezdirler, vücuda geldiklerinde de kendi nefisleri itibarıyla mâdûmiyetlerini devam ettirirler. Bir sultanın icraatında onun vezirleri birer perdedarlık vazifesi gördükleri gibi, Hz. “İlim” ve “Vücud”un tecellîsinde de sebepler o türden birer perdedardırlar. Bu perdedarlık –Bediüzzaman Hazretlerinin ifade-siyle–⁶⁶ aklın zâhirî nazarında, izzet ve azametinin umûr-u hasîseye bizzat mübaşeretine karşı tekvînî bir tenzih olduğu gibi,

⁶⁶ Bediüzzaman, *Sözler* s. 263 (16. Söz'ün 3. Şua'ı), 380, 381 (22. Söz'ün 2. Makamının 1. Lem'ası), 969 (Lemeât “Sebeb Sırf Zâhirîdir”); *Lem'alar*, 30. Lem'anın 7. İşaretinin 2. Remzi.

potansiyel olarak hilâfetle serfiraz kılınmış bulunan insanoğlunu da böyle önemli bir konuda –Allahu a’lem– irşad içindir.

Dünya dediğimiz bu kevn ü fesat âleminde var ve yok olmalar gibi, âyân-ı sâbite ufkunda da irâdî olarak kahr u lütuf tecellîleri birbirini takip etmektedir; etmekte ve kahrından idamlar ve lütuftan da icatlar meydana gelmektedir. Âyân-ı sâbite ve misâlî modellerdeki bu tebeddül ve tağayyür, hâricî vücudla şerefleendirildikten sonra da devam etmekte ve âdeta her şey sâbit ayn’lar kaynağından fişkıarak misâlî levhalar hâlini almakta, müteâkiben de bu berzahî motifler, kendilerine göre farklı vücud urbaları giyerek daha değişik buudlarda âyinedarlık vazifelerini sürdürmektedirler.

Ziya-zulmet, hayır-şer, saîd-şakî hemen hepsi bu âyân-ı sâbiteden akseden misâlî levhalarda bellidirler; ancak, ziyanın ziya, zulmetin zulmet, hayrın hayır, şerrin şer, saîdin saîd, şakînin de şakî kabul edilmesi hâricî vücud ve teklif altına giren varlıklarda onların bu teklif âlemindeki temâyüllerine bağlanmıştır. Ortaya çıkıp teklif altına girecekleri âna kadar onlar hakkında, Allâmü’l-Guyûb’dan başkasının şudur-budur diye hüküm vermesi doğru değildir. “Mustafeyne’l-Ahyâr”ın, Cenâb-ı Hakk’ın bildirmesiyle bilmeleri ise bu konuda bir istisna teşkil etmektedir.. ve bizi bağlayan kaidelerin, kuralların üstünde cereyan eden bir hâdisedir. Hz. Allâmü’l-Guyûb’un beyanları bazen âyân-ı sâbiteye, bazen de vücudu hâricîye taalluk ettiğinden, dikkatle bakmayanlar iki hâdiseyi birbirine karıştırabilirler. Kur’ân’ın şeytan hakkında mâkablinden kat’-ı nazar ederek: *كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ* “O, *kâfirlerdendi.*” fermanı, onun sâbit ayn’lar arasındaki durumu itibarıyla; sibâkıyla irtibatı içinde *اِسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ* “Ki-

*birlendi ve kâfirlerden oldu.*⁶⁷ beyanı ise, teklif âlemindeki şekâvet sebeplerinin ortaya çıkmasına göredir.

Her zaman olmasa da, bazen evliyâullahın âyân-ı sâbitedeki ahvâli, açık veya rüyalarda olduğu gibi bir kısım sembollerle müşâhede etmeleri, onlara fevkalâdeden bir lütuf ve hususî bir tecellîdir. Bu seçkinlere bazen, daha sonra olacak şeyler bildirilerek onlara ait hususiyet ihtar edilmiş olur. Bazen, zuhur edecek hâdisenin keyfiyetine göre bu temkin kahramanlarına teyakkuz sinyalleri verilir. Onların gönülleri tazarru ve niyaza yönlendirilir. Bazen de esbâb ve Müseb-bübü'l-Esbâb konusundaki muvazeneyi koruma adına onlara tenbihte bulunulur ve haslar üstü hasların nazarları hakikî tevhide yönlendirilir.

Âyân-ı sâbite ile alâkalı bu bilgiler ve bu müşâhedeler, Mustafeyne'l-Ahyâra çok defa misâlî levhalar hâlinde arz edilir. Bu levhalar bazen, daha sonraki haricî vücud çerçevesine tam uygunluk içinde tecellî eder; bazen de mânâ ve muhtevalarına göre bir kısım sembollerle. Sembollerle ifade edilen hususların, açık olmayan rüyalar gibi teville ihtiyaçları vardır. Bu teviller de, Kur'ân ve Sünnet-i Sahiha'daki anah-tar kelimeleri bilmeye veya keşfe vâbestedir. Aksine, ortaya atılan yorumlar “recmen bil-gayb” olması itibarıyla Hazreti Allâmü'l-Guyûb'a karşı saygısızlık demektir. Ne şekilde olursa olsun, âyân-ı sâbiteye ait mânevî sûret ve modellerin akis ve temessül ettikleri âlem veya merâyâyâ “âlem-i misâl”, bu âlemde şekillenen resimlere de “suver-i misâliye” denir ki, daha sonraki –böyle bir zaman mülâhazası bize göredir– hissî ve maddî sûretler bu mânevî heyetlerin tecessüm veya gölgesi mâhiyetindedir. Bu sûretlerin sırf rûhânî ve latîf olanına “mutlak misâl âlemi”; mufassal, mücessem ve tekâsûf etmiş olanına da “mufassal misâl âlemi” denilegelmiştir.

⁶⁷Bakara sûresi, 2/34; Sâd sûresi, 38/74.

Ayrıca âlem-i misâli, varlık ve hâdiselerin mânevî sûretler hâlinde, kendi özel kılıflarıyla ihsaslar dünyasına girmeleri, görülüp hissedilmeleri, hatta bir kısım tesirlerle kendilerini zâhir veya bâtın hâsselerimize duyurmaları şeklinde de yorumlayanlar olmuştur ki, ruh ve melâikenin belli sûretlerde temessülleri bu hususa birer örnek teşkil edebilir. Evet, emir ve ruh âlemine ait nice basit (mürekkep olmayan) mâhiyetler vardır ki, bunlar mazhar oldukları isimlerin müsaadesi ölçüsünde ilâhî irade ve meşîete bağlı temessül edip tıpkı cismânî varlıklar gibi görünebilir ve fizikî dünya üzerinde –esbâb açısından– tesir icrâ edebilirler. İlmin süt şeklinde,⁶⁸ İslâm'ın muhteşem bir kap mâhiyetinde,⁶⁹ Kur'ân'ın bal ve turunç keyfiyetinde,⁷⁰ düşmanlık duygusunun yılan-çıyan sûretinde temessülü ile alâkalı pek çok âsâr vârid olmuştur.

Sofiler, âlem-i misâl alanını biraz daha açarak şu mütalâada bulunurlar: Âlem-i misâl, dünya-ahiret arası mutavassıt bir mekân, taayyün-ü sâni (ayrı bir yazı konusu), nüfûs-u nâtika, ervâh-ı kudsiye-i mücerrede (ruhların cisimlerle münasebete geçmeden önceki latîf hâl ve keyfiyetleri) madde-mânâ arası berzah âlemi vs.. bu mütalâalara göre misâl âlemi, mânâ ve mâhiyetlerin belli bir taayyünle yeni bir hüviyet ve yeni bir keyfiyete ulaşmak için geçtikleri berzahî bir köprü, fizik ve metafizik dünya arasında sırlı bir koridor, birbirinden farklı iki buud ortasında bulunan hâil ve perde, mücerred hakikatlerle müşahhas varlıkların iltisak noktası, duyulup hissedilmeyenlerle duyulup hissedilenleri birbirinden ayıran

⁶⁸Bkz.: Buhârî, *ilim*, 22, *fezâilü ashâbi'n-Nebî* 6, *ta'bir* 15-16, 37; Müslim, *fezâilü's-sahâbe* 16; Tirmizî, *ru'yâ* 9, *menâkıb* 17; Dârimî, *ru'yâ* 13; Müsned, 2/83, 154.

⁶⁹Bkz.: Buhârî, *menâkıb* 25, *fezâilü ashâbi'n-Nebî* 5, 6, *ta'bir* 28, 29, *tevhîd* 31; Müslim, *fezâilü's-sahâbe* 19; Müsned, 2/28, 39, 89, 104, 107, 450.

⁷⁰Bkz.: Buhârî, *et'ime* 30; *fezâilü'l-Kur'ân* 17, 36, *tevhîd* 57; Müslim, *salâtü'l-müsâfirîn* 243; Tirmizî, *edeb* 79; Ebû Dâvûd, *edeb* 16; Nesâî, *imân* 32; İbn Mâce, *mukaddime* 16; Dârimî, *fezâilü'l-Kur'ân* 8; Müsned, 4/397, 404, 408.

ufuk.. ayrıca berzahı, meânî ve mücerred hakikatlerin urba giyme hazîresi görenler de olmuştur. Mücerred mâhiyetler, hâricî vücud atlasıyla berzahta tanışır ve daha sonraki âlemlere de bu rıhtım ve bu rampadaki donanımlarla yürürler. Zaten ona berzah denmesi de böyle bir ara âlem olması itibarıyla.

Sözlüklerin berzaha yükledikleri; iki şey arasındaki hâil, iki denizi birbirinden ayıran dil, hâciz ve engel gibi mânâların yanında ona, dünya ile ahireti birbirine bağlayan özel koridor: Ölümle başlayıp kabir hayatıyla devam eden ve gidip haşr u neşre dayanan uhrevî vetire; âlem-i ervâh ve meânî-i mücerrede ile cismâniyet âleminin iltisak noktası; kalb ve ruh ufkıyla nefsanî hayat ortasındaki geçit diyenler de olmuştur.

Evet, varlıklar, “taayyün-ü evvel”le başlayıp zâhirî kılıf ve hâricî vücud yolunda ilerlerken, âdeta metamorfoz geçiriyor gibi farklı bir mâhiyet ve farklı bir hüviyete sıçradıkları/sıçrayacakları her rampaya berzah dendiği gibi her şey ve her nesnenin –donanımına göre– ebediyete yürüme yolundaki o uzun menzile ve insanlar için kabirle başlayan hayata da berzah denmektedir. Birinci mülâhaza itibarıyla o, ruh ve ceset arasında, mücerred ve müşahhas ortasında bir köprü; ikinci mülâhaza açısından da dünya ve ahiretin birleşik noktasında, gayb ve şehâdet âlemi karışımı, ötelere açık rıhtımın başında bir intizar salonu gibidir. Herkes o köprüden gelip geçecek ve Hakk’ın diledikleri de gidip o intizar salonuna uğrayacak; sonra da donanım ve kazançlarına göre öbür âleme yürüyecektir ve yürümektedir.

Berzah dendiğinde bizim anladığımız mânâlar bunlardır. Bazı mutasavvıfın “berzahu’l-câmi” diye ayrı bir berzaktan daha bahsederler ki o bütün berzahların aslı, esası mânâsında istimal edilen bir tabirdir ve “tecellî-i vâhidîyet” ya da “taayyün-ü evvel”in başka bir unvanı olarak kullanılagel-

miştir. Berzah-ı câmi, bazılarınca “berzah-ı evvel”, “berzah-ı âzam”, “berzah-ı ekber” adlarıyla da yâd edilmektedir. Bu berzahın özü, esası, insanî ruh ve mânâ; çekirdeği ve meyvesi de Hakikat-i Ahmediye (aleyhi ekmelüttehâyâ)’dır. Bediüzzaman’ın ifadesiyle⁷¹ O’nun nûru, kâinat kitabını yazan kalemin mürekkebi, varlık ağacının hem çekirdeği hem meyvesi, Cennet’lerin anahtarı, Cehennem yollarının aşılmaz sûru, gönüllerdeki itminân hissinin kimyâ-yı saadeti ve insanî kemalâtın da aldatmayan biricik rehberidir.

عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَكْمَلُ الصَّلَواتِ
وَأَتَمُّ التَّسْلِيمَاتِ وَأَشْرَفُ التَّحِيَّاتِ

⁷¹Bediüzzaman, *Mektûbât*, 24. Mektubun 2. Zeyli’nin Hâtimesi.

ULVÎ ÂLEMLER

Hâlık'ın nâmütenâhî isimleri olduğu gibi o esmâ ve arka-
larındaki sıfatların birinci, ikinci ve üçüncü... derecede tecellî
alanları ve taayyün noktalarının bulunduğu da bir gerçek. Bu
âlemler, hem bizim idrak ufkumuz hem de kendi mânâ ve
muhtevaları itibarıyla aşkın âlemlerdir. Âlem-i mülk ve âlem-i
şehadete dair, her zaman net bazı şeyler bilmemiz mümkün
olsa da, lâhut, rahamût, ceberût, melekût âlemleriyle alâkalı
ne keyfiyet çerçevesinde ne de kemmiyet plânında açık bir
şey söylememiz oldukça zordur. Bu konudaki bütün mülâha-
zalar, Kitap ve Sünnet'in belirleyici temel esaslarına sadık
kalınarak tamamen keşfe, müşâhedeye, mükâşefeye bağlı
beyanlardır.

İlim nazariyesi (epistemoloji) açısından Allah'tan gayri
zâhir-bâtın, latîf-kesif, meşhud-gayrimeşhud, canlı-cansız,
dünyevî-uhrevî her şeye âlem denir. Yukarıdaki çerçeve için-
de bütün varlık ve onun perde arkası, Hazreti Zât'ın varlığı-
nın delili, icraatının belgeleri, kemalinin aynaları, kaderî plân
ve programının kitap ve defteri, belli bir tafsil adına her şeyin
mahall-i taayyünü, aynı zamanda sıfat ve isimlerinin tecellî
alanı olması itibarıyla görünen-görünmeyen hemen her şey
O'na ait derin izler, emareler, nişanlar taşıdığından, hatta
O'nu haykırdığından O'nun şahitleri mânâsına âlem unva-
nıyla yâd edilmiş, hepsine birden “avâlim” veya “âlemîn”
denmiş; akıl, ruh, nefis, şuur, his ve idrak gibi O'nun “Ol!”

deyivermesiyle meydana gelen emir kaynaklı şeyler âlem-i emre bağlanmış; maddî, cismânî, terkip ve tahlil hususiyetlerini haiz, müddete vâbeste arzî ve semâvî bütün nesnelere de âlem-i halk çerçevesinde mütalâa edilmişlerdir. Bu taksime bağlı ve bir mânâda onun içinde, “âlem-i şehadet”, “âlem-i gayb” diye bütün avâlîme esas teşkil eden iki ana âlem daha vardır ki, zikredeceğimiz bütün âlemler onların birer şubesi mesabesindedir:

1. Gözle görülmeyen ve zâhirî duyu organlarımızla hissedilmeyen, gayb âlemi ki, başta lâhut, rahamût, ceberût, melekût âlemleri olmak üzere, görülmezlik ve duyulmazlığın değişik basamaklarında yerlerini alan ve farklı unvanlarla yâd edilen, mânâ âlemi, ruh âlemi, misal âlemi, berzah âlemi ve bâtinî, latîf, nuranî daha bir sürü âlem hep bu gaybî âlem çerçevesinde mütalâa edilegelmiştir.

2. Gözle görülebilen ve zâhir duyu organlarıyla hissedilebilen şehadet âlemi ki, âlem-i halk, âlem-i mülk, âlem-i madde, âlem-i cisim, âlem-i suret, âlem-i kesafet... gibi değişik ad ve unvanlarla yâd edilen ne kadar âlem varsa hemen hepsi bu âlemin birer fakültesi durumundadır.

Âlem-i gayb ve âlem-i şehadet, âlem-i emir ve âlem-i halk birbirinden farklı unvanlarla anılırsalar da, bunlar iç içe âlemlerdir ve biri diğerinin zâhirî buudu, öbürü de berikinin bâtinî derinliğinden ibarettir. Ancak, sıfât ve esmâ-i İlâhiyenin, hatta şe'n-i Rububiyetin birer mahall-i tecellisi ve farklı mertebede birer taayyün faslı sayılan bu âlemler tamamen birbirinden ayrı hususiyetler arz etmektedirler.

Ehl-i tahkike göre varlığın, hususiyle insanoğlunun değişik vilâdet mertebeleri vardır:

Bunlardan birincisi, esmâ ve sıfâtın ilk zuhuru mertebesi; ikincisi, esnaf-ı melekûtun ceberût basamağında tulûu derecesi; üçüncüsü, cisim ve cevherlerin melekût burcunda

bürûzu kademesidir. Böyle bir gelişme ve inkişaf, tasavvuf ve bazı felsefî ekollerdeki “nüzü” ve “urûc” mülâhazalarına benzese de, urûc ve nüzüle alâkasının olmadığı açıktır. Zira bunlar, birer taayyünün unvanı olarak zikredilegelmişlerdir.. ve aynı zamanda seyr u sülûk-i rûhânîde de sâlikin “bekâ billâh” a kadar uğrayacağı menzilleri işaretlemektedirler: Hak yolcusu, âsâr âleminden ef’âle, ondan esmâ ve sıfâta, ondan da “بَعِيرٌ كَيْفٌ وَإِدْرَاكٌ وَضَرْبٌ مِنْ مِثَالٍ”⁷² (Bed’u’l-Emâlî) tecellî-i Zât’a urûc eder. Buna, âlem-i mülkten âlem-i melekûta, ondan âlem-i ceberût ve âlem-i rahamûta, ondan da “fenâ fillâh-bekâ billâh” ufku şeklinde yorumlanan âlem-i lâhuta, bir mârifet, bir zevk-i rûhânî seyahati de diyebiliriz. Hakikî bekâ billâh âlem-i melekûtu duymakla başlar ve kalbî, ruhî hayat mertebesini tam ihrazla da daha ötelere devam eder gider. Nihayet varlığını, O’nun ziya-i vücudunun bir gölgesi görebilecek mülâhazalara ulaşınca da “min vechin” seyahat sona erer. Biz şimdi, farklılıkları çerçevesinde, yukarıdan aşağıya –konuyu biraz da kendi idrak ufkumuza bağlıyoruz– “bî kem u keyf” bu inkişafı takip etmeye çalışalım:

1. Âlem-i Lâhut: İcmalî tarif çerçevesinde, âsârıyla müberhen, esmâsıyla malum, sıfatlarıyla muhât, tasavvuru nâkâbil-i idrak, gaybu’l-gayb, kenz-i mahfî, âlem-i itlak, gayb-ı mutlak, hakikatü’l-hakâyık unvanlarıyla bilinen vâhidiyetin (Bazıları ehadiyet demede ısrar ediyor) mahall-i tecellîsi âlemler üstü bir âlemdir.

Bir diğer yaklaşımla âlem-i lâhut; bizim varlığımızın, varlık basamaklarından birini ihraz edişimizin, gayb ve şehadet âlemlerinin, onlara ait bütün hususiyetlerin, hatta bizim ih-saslarımızın, duygularımızın, düşüncelerimizin, zâhir-bâtın latifelerimizle alâkalı faaliyetlerimizin biricik feyiz kaynağı ve

⁷² “Keyfiyeti meçhul, idrak edilemez ve misallendirilemez.”

“Allah” ism-i şerifine bakan aşkın bir âlemdir. Bütün şuûnât-ı ilâhiye, sıfât-ı sübhaniye ve esmâ-i hüsnânın da mahall-i icmâli –bu da yine kelime yetmezliğinden kaynaklanan fakir bir ifade– ve birleşik noktası mesabesindedir. Evet bu âlem, bilmutabaka bir tecellî-i Zât âlemdir; ama, bittazammun ve bililtizam diğer bütün âlemlerin de biricik kaynağıdır (Burada icmâl ettiğimiz, tecellî-i Zât, tecellî-i şuûn, tecellî-i sıfât ve tecellî-i esmâ konuları üzerinde daha önce durmuştuk). Ve tecellî, taayyün itibarıyla da bu ilk ve muhit âlem, aynı zamanda “ubûdiyet” mülâhazasını da hatırlatan bir âlemdir. Yani ulûhiyet hakikati, mâbudiyet, maksudiyet, mahbûbiyet mânâlarını da hâvi bulunduğundan bu âlem, Kur’ân’ın emir ve tavsiyeleri çerçevesinde Hakk’a ubûdiyeti de tazammun etmektedir. Evet Allah, Allah olduğu için aynı zamanda Mâbud’dur, Maksud’tur, Mahbub’tur...

Lâhut, Zât-ı Ulûhiyet’in câmi bir aynası olması itibarıyla ezelden ebede değişmezliği haizdir. Evet, o âyine-i ezel olduğu gibi tecellî-i lâyezaldır. Tarih boyu değişik düşüncelerden ubûdiyet şekilleri doğagelmiş ve bu ubûdiyetlere merci olmak üzere farklı mâbudlar uydurulmuştur. Ne var ki birer birer doğan bu ubûdiyetler, mevsimi gelince veya miadı dolunca hemen hepsi unutulmuş, mâbud kabul edilen bütün ilâhlar hafızalardan silinip gitmiş; sadece ve sadece o Vahid u Ehad, o sıfât-ı ulyâ ve o esmâ-i hüsnâ sahibi Zât-ı Ecell ü A’lâ baki kalmıştır. O, ezeldir; ezeli olduğu için de ebedidir; kıdemi sâbit ademi de mümtenidir.. ve işte lâhut âlemi de böyle bir tecellînin biricik mir’ât-ı mücellâsıdır.

Bir diğer yaklaşımla lâhut âlemi, kâinatın heyet-i mecmuasında görülen/görülebilecek olan, maddî-mânevî her şeyin vücudunu, evsafını, hususiyetlerini, mebdeini, meadını, gelişimini, değişimini, inkişafını ve akıbetini câmi ilk mahall-i taayyün –yine dîk-i elfâza takıldık– ve icmâlî ilk âyine-i tecellîdir.

2. Âlem-i Rahamût: Küre-i arz üzerindeki hayvanat ve nebatatın var olmaları, hayata mazhariyetleri, yaşamaları, üremeleri ve bütün bu merhalelerin hemen hepsinde apaçık müşâhede edilen uyumları, âhenkleri, insicamları, intizamları gibi hususlar.. sonra insanoğlunun rûhânî ve cismânî letâif ve uzuvları itibarıyla mazhar olduğu şefkat, merhamet, inayet, riayet... gibi özel bütün teveccühler hep bu ikinci taayyün diyeceğimiz rahmaniyet ve rahimiyetin mahall-i inkişafı olan âlem-i rahamûta bakmakta, bu âlemin menfezleriyle teveccühe teveccühle mukabeleyi ifade etmekte ve o yolla beslenmektedir. Bunu şöyle de ifade edebiliriz: Cenâb-ı Hakk'ın ehadiyet ve samediyetinin, bütün kâinat ve eşyadaki umumî, mutlak fakat inkişaf ve tafsile açık zâtî teveccühleri lâhutiyete ait bir tecellî –tecellî demek de doğru ise–; her nesne ve herkesin belli ölçüde ve istidadına vâbeste olarak yine onun rahmet, şefkat, himaye, inayet, riayet ve sıyânetinden istifaza ve istifadesi ise –vahidî ve ehadî tecellîlerin farklılığı mahfuz–rahamût ufkundan akseden bir cilvedir. Rahamût âlemi tamamen, sıfât ve esmâ dairesine bakmaktadır. Rahmaniyete nisbeti açısından sıfât-ı Zât'ın daire-i hâssı, rahimiyetle münasebeti itibarıyla da sıfât-ı fiile mahsus bir tecellî alanı mesabesindedir. Rahamûtun, Cenâb-ı Zât'ın, gazabına sebkât eden engin, vâsi, hatta nâmütenâhî rahmetinin mebde'den mün-tehâya her tekevvün ve her şe'n adına bir mebde-i taayyün olduğunu söylemek de mümkündür. Evet, Hazreti Zât'ın rahmaniyeti, O'nun fevkalâde merhametli olduğunu, rahmet ve şefkatinin sınırı, haddi ve nihayetinin bulunmadığını ifade ettiği gibi, o rahmaniyetin mahall-i tecellîsi olan Rahamût da olabildiğine engin, şamil ve her şeyi kucaklayan bir mahall-i rahmet –vasfına tam muktedir değiliz– olduğunda şüphe yoktur. Rahimiyet sıfatının, fiilî ve amelî bir durumu haiz olması açısından rahamût âlemine, her şeyin ilmî vücud merhalesinden –böyle denebilecekse– ötelere en son noktasına ka-

dar, varlıkla alâkalı, her şey ve herkesin liyakatı ölçüsünde ona mütemâdi tecellîlerin kaynağı demek uygun olur zannediyorum. Rahmaniyet ve rahimiyetteki farklılıklar açısından rahamût âlemi birinci sıfat itibarıyla ezele, ikinci sıfat açısından da lâyezale bakar. Evet, her şeyin ilk yaratılışında mazhar olduğu cebrî lütfiler, ihsanlar Hazreti Zât'ın rahmaniyetine bağlı âsârdır ve bu âsârdan mahrum herhangi bir varlığın mevcudiyeti de söz konusu değildir. Her şey vücuduyla, hususî vasıflarıyla, yaşamasıyla, üremesiyle, neslini devam ettirmesiyle rahmaniyet çizgisinde rahamûta; herkesin sa'y u gayret, cehd ü hareket ve aktivitelerine terettüp eden ikramlar, ihsanlar, teveccühler, Cennet'ler ve Cemalullah'a mazhariyetler de ona rahimiyet ufkundan bakmaktadır.

Hem âlem-i lâhut hem de âlem-i rahamût birer bilme; bilip rahmet, şefkat, inayet... gibi cebr-i lütfi tecellîlerle kendini bildirme, sonra da bütün bunları nazara vererek gönülleri ubûdiyet-i kâmileye hazırlama, yönlendirme âlemleridir.

3. Âlem-i Ceberût: İlâhî isim ve sıfatların tecellî alanı olarak bilinir. Ona; âlem-i vahdet, berzah-ı kebir, hakikat-ı Ahmediye, ruh-u a'zam, ruh-u küllî, zill-i evvel de denmektedir. Bazı sofîye, âlem-i ceberûtu tamamen esmâ ve sıfât dairesinden ibaret görüp, onu âlem-i lâhut ve rahamût arasında veya lâhut ve melekût ortasında bulunan ilâhî kudret ve azamet âlemi olarak yorumlamıştır. Bu âlemin semavî ve mânevî olduğunda şüphe yok. Ancak böyle bir âlemin, Hermes'in semavî mülâhazaları ve Eflatun'un İdeler âlemiyle münasebetinin olmadığı da açıktır. İbrahim Hakkı Hazretleri'ne göre ceberût âlemi, bütün âlemlere nazır, kürsînin üstünde ve arş-ı a'zamin altında –altla-üstle her ne kastediliyorsa– mânevî bir âlemdir.

Bu mütalâalar çerçevesinde, melekût âlemi kürsînin altında tasavvurlar üstü, aşkın lâhut âlemi ise, istiva-i arş maz-

mununa bağılı ve “fevk-taht” mülâhazalarından müberrâ, her şeyin üstünde. Rahamût âlemine gelince o ayrı bir mahall-i tafsil ve inkişaf; ceberût âlemi ise, rahamût âleminin önünde veya yanında bir âlem-i azamet ve hakimiyettir...

Kaza ve kader hâdisesinin ceberût âlemi ile hususî bir münasebeti vardır. Bu münasebet, kadere mevzu şahıslar plânındaki hâdiselerle de dolayısıyla alâkalıdır. Âlem-i ceberût, hemen bütün eşya ve hâdiseler adına saf ve latîf bir âlemdir. Bu itibarla da onun âlem-i mülk ve melekûta bir fâikiyeti vardır. Bu âlemde bütün varlık ve hâdiseler külliyyet plânında bir vetire takip ederler; alttaki melekût ve mülk âlemlerinde ise, cüz’iyat ve teferruat dairesinde bir gelişme ve inkişaf gösterirler.

4. Âlem-i Melekût: Emir âlemi, ervah âlemi, berzah âlemi, son taayyün ve ruh-i izafî ufku da diyeceğimiz latîf varlıklar âleminin son mertebesi ve âlem-i mülkün de tavanı mesabesinde. Bu şekilde bir tasnif ve tertip; zât, sıfât ve ilâhî isimlerin tecellî mertebelerine birer unvan olmaları açısından zikredilmektedir.. ve böyle bir yaklaşımın temeli de keşfe, zevke, muhkem nusûsa bağıllık içinde içtihadı, teville ve tefsire dayanmaktadır.

Ceberût, melekût ve mülk âlemleri, iç içe, zâhir-bâtın münasebeti çerçevesinde birbirinin farklı derinliklerinden ibarettir: Yani ceberût âlemi, eğer müstakil ve zâtî bir âlemse, melekût ve mülk âlemleri onun birer buudu durumundadır. Aslında ceberût âlemi tamamen bir mâhiyetler âlemidir ve haricî vücudu da söz konusu değildir. Onda, her nesne, muayyen mâhiyetler şeklinde birer icmâl; melekût ve mülkte ise zâhir ve bâtın yanlarıyla her şey bir tafsil ve inkişaf vetiresi yaşamaktadır.

Melekût dahil, bütün üst âlemler muallâ ve aşkın âlemlerdir ve bu âlemler için alt-üst, ön-arka, gece-gündüz, dün-

bugün söz konusu değildir. Öyle ki, inkişaf etmiş bir gönül, melekûfî ufku itibarıyla dünü bugünle beraber, bugünü de yarınla beraber duyup yaşayabilir ve zaman üstü olmayı bütün derinlikleriyle duyabilir.

Aslında, insanın hilâfeti de onun, kalbi itibarıyla ve melekûtle münasebeti açısından dır. Onun zâhiri mülk, bâtını ise melekûttur. Kâinatlarla Arş, arzla Kâbe arasında da aynı şeyler söz konusudur. Melekûta açık bir kalb sahralardan daha geniş, mülk itibarıyla koca bir ceset ise fincandan daha dardır. Mülk hissini kesafet mahalli, melekût letâifin inbisat sahasıdır. Melekûfî vâridât her ruhun serveti, kuvveti ve temelidir ve hiçbir kimsenin bundan müstağni kalması da mümkün değildir. Bu itibarla da, melekûttan kopan ruh, bütün bütün kaybetme vetiresine girmiş sayılır.

Mülkün de, melekûttun da mazhar-ı tâmmı, mümessil-i hassı Hazreti Ruh-i Seyyidi'l-Enâm (aleyhi ekmelüttehâyâ)'dır. O, zâhiriyle en kâmil şekil, sûret ve sîretin bâtınıyla da, ruh-u İslâm'ın benzersiz temsilcisidir. Miraç bu ufkun bir kerameti, bir mucizesi ve bir inkişafıdır. Evet O, miracıyla hem mülk hem de melekûta ait müşâhede, mükâşefe ve muayenelerin en erilmelerine ermiş, yer ve gök ehlinin medar-ı fahri olma pâyesine yükselmiştir.

Hakk'ı müşâhedenin değişik mertebe ve basamakları vardır. Tevhîd-i ef'âl ufkundan müşâhede bu mertebelerin ilki, tevhîd-i sıfât zirvesinden müşâhede ikincisi, tevhîd-i Zât şâhikasından duyup zevk etmek ise sonuncusudur. Ne var ki, bu seviyedeki müşâhadelere mâni bir kısım perdelerin mevcudiyeti de beşer tabiatının muktezasıdır. Evet hissî, hayalî, vehmî bazı hicaplardan tutun da şer'î kriterlere riayet edememe, Sünnet muvazenelerini koruyamama ve şatahata girme... gibi hususların her zaman insanın karşısına çıkıp onu engellemeleri söz konusudur.

İşte bu perdelere takılmayan kalbler, yükselip mâsivâ kirlerinden arınınca, değişik hakâik, hatta Hakikatü'l-Hakâik karşısında mücellâ birer ayna hâlini alır.. ve Hazreti Zât ve Sıfât'ın envârına birer mâkes seviyesine yükselir; yükselir de hak yolcusu bulunduğu yerden melekûtla münasebete geçer.. ceberûtun dilini kullanır.. rahamûtla alış verişte bulunur.. ve tecelliyât-ı lâhutla farklı bir aşkınlığa ulaşır; derken, kalb, melekût mırıldanmaya, ruh ceberût soluklamaya, sır lâhûtî duygular yaşamaya başlar ki, bunlardan birincisi “feth-i karîb”, ikincisi “feth-i mübîn” üçüncüsü de, “feth-i mutlak” unvanlarıyla yâd edilmektedir.

اللَّهُمَّ يَا مُفْتِحَ الْأَبْوَابِ افْتَحْ قُلُوبَنَا وَحَوَاسِنَا إِلَى الْإِيمَانِ وَالْإِسْلَامِ
وَالْإِحْسَانِ وَوَفِّقْنَا إِلَى مَا تُحِبُّ وَتَرْضَى
وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَأَصْحَابِهِ ذَوِي الْقَدْرِ وَالْوَفَاءِ

EHADİYET-VÂHİDİYET

Ehadiyet; birlik, teklik mânâsına gelen “ehad” kelimesinden türetilmiştir. “Bir” demek olan, ferd ve vâhid mânâlarını da ihtiva eden ehad, mâadâyı nefyetmede emsali kelimelerden daha mübalâğalı ve ikincisi olmayan bir rakamdır. Bu itibarla da vâhid kelimesinin isbatta kullanılmasına karşılık ehad lâfzı hep nefiyde kullanılagelmiştir. Ehad, hiçbir şeyin ona, onun da hiçbir şeye nisbeti söz konusu olmayan bir kelimedir ve Zât-ı Ehad u Samed’in has sıfatıdır. Ehadiyet âlemi ise böyle bir sıfâtın tecellî ve inkişaf ufkudur. Vâhidiyet sıfâta iştiraki nefyetmesine mukabil, ehadiyet tam tenzihe bakması itibarıyla Zât-ı Mutlaka ve Sırfe’ye –esmâ ve sıfât mânâları meknî– nazırdır. Hulâsa ehadiyet, bütün kesretlerin kendisinde fenâ bulup gittiği, bütün lâhutî hakâikin onda meknuz bulunduğu, umum varlığı kâmilen tutan, ezeliyet ve ebediyeti birden ifade eden bir hakikat-i mukaddesenin unvanıdır.

Bazılarının zannettiği gibi, ehadiyet mülâhazası ile esmâ ve sıfât-ı sübhaniyenin yok farz edilmesi veya –feteâlallâhu ammâ yezunnûn–⁷³ bunların mütelâşi olup gitmesi söz konusu değildir. Söz konusu olan, esmâ-i ilâhiye ve sıfât-ı sübhaniyenin müessiriyet, tecellî ve inkişafı mahfuz, bir zât-ı mutlaka-i sırfe mülâhazasıdır. Buna, ulûhiyet dairesi muvacehesinde, her şeyin kendine bakan yönüyle fâni ve mâdum

⁷³ Allah, onların zann ü tahminlerinden çok yücedir.

sayılmasına, rububiyet âlemi itibarıyla bütün varlığın O'nun vücuduna bir ayna olmasına, vâhidiyet mertebesinde de esmâ ve sıfât-ı ilâhiyenin bir güneş gibi her şeyi gölgede bırakmasına mukabil, ehadiyet ufkunda Zât-ı Mutlaka'dan başka hiçbir şeyin mülâhazaya alınmaması da diyebiliriz.

Diğer bir yaklaşımla, vâhidiyet tecellîsi itibarıyla, esmâ ve sıfâtın ziyası karşısında bütün varlık ve eşyanın, tıpkı güneş karşısında kaybolan semavî cisimler gibi –⁷⁴“حَقَائِقُ الْأَشْيَاءِ ثَابِتَةٌ” sözüyle anlatılan gerçek mahfuz ve melhuz– muzmahil olup gitmesine mukabil, ehadiyet mülâhazasında, hakikat-ı nefsül-emriyelerine rağmen esmâ ve sıfât dahi “min vechin” gaybet-i mukayyede girer ve bütün idrak ve ihsas ufkunu, ehadiyet-i ilâhiye veya sübuhât-ı vechin şuaâtı tutuverir; tutuverir de Zât-ı Baht'a göre ağıâr sayılan her şey bir mânâda silinir gider. Bu itibarla, ehadiyetten maksat –burada kelâmcıların, sıfât-ı sübhaniyenin, Zât'ın aynı veya gayrı olmaları mülâhazalarına girmeyi gereksiz görüyorum– Zât-ı Mutlaka ve Sırfedir. Şöyle ki ehadiyet mülâhazasında, esmâ-i ilâhiye ve sıfât-ı rabbâniye bizzat nazara alınmamakta, his, şuur, idrak ehadiyetin nâkâbil-i idrak olması mülâhazasıyla hayret ve dehşet yaşamaktadır. Vâhidiyette ise bütün merâyâ ve mecâlî, esmâ ve sıfâtın zuhur alanı hâline gelerek her şeyi kaplamaları gibi bir durum söz konusudur.

Lâhut, rahamût, hatta bir mânâda ceberût âlemleri, ehadiyet tecellîlerinin –alâ merâtibihim– mahall-i taayyünleridir ve bu âlem, aynı zamanda, münezzeh, müberra, mukaddes lâhut âleminin de “بَعِيرٍ كَيْفٍ وَإِدْرَاكِ وَضَرْبٍ مِنْ مِثَالٍ”⁷⁵ mahall-i tecellî ve inkişaf sahasıdır. “Kenz-i mah-

⁷⁴ “Eşyanın hakikati sabittir.” Ömer en-Nesefî, *el-Akâid* s.1.

⁷⁵ “Keyfiyeti meçhul, idrak edilemez ve misallendirilemez.”

fi”nin “لَأَعْرِفَ” ufkunda celâlî ve cemalî açılımı bu mebde-i taayyünle başlamıştır/başlamaktadır. Bu itibarla da bu âlem, bütün izzet, azamet ve kahırların yanında, umum lütufların, ihsanların, hususî iltifatların da mahall-i tevziidir. Ve burası aynı zamanda, Hazreti Zât’ın kendi zâtına, kendi ef’âline, kendi san’at ve âsârına muhabbetini ifade ettiği; edip onu ruhlarımıza duyurduğu; vicdanlarımızı aşk u şevkle şahlandırdığı câmi bir âyine-i “Samed” ve vâhidiyete de bir açılma merhalesidir.

Evet, ehadiyet âlemi, vâhidiyet dairesi önünde hakaik-i ulûhiyet ve esrar-ı sübhaniyenin sırlı bir ifadesi gibidir. O hakaik-i ulûhiyete dair söylenebilecek sırları söyler; söyler de okuyabilen herkes onda esrar-ı “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” ve “قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ”i okuyabilir. Yani Allah, ilâhiyetinde vâhid olduğu gibi rububiyetinde de birdir. Keza O, sıfât-ı sübhaniyesinde tek ve yektâ bulunduğu gibi esmâ-i ilâhiyesinde de Ferd ü Samed’dir.. evet Allah, zâtında vâhid, vücudunda vâhid, rahmaniyyetinde vâhid, rahimiyyetinde vâhid, rezzakiyyetinde vâhid, hallâkiyyetinde vâhid... bir Vâhid ü Ehad’dir.

Daire-i ulûhiyet, bütün esmâ ve sıfât-ı sübhaniyeyi câmi –İsm-i Zât’ın umum esmâ-i hüsnayı bittazammun ve bililtizam iktiza etmesi bunu göstermektedir– âlemler üstü bir âlemdir ve tecellî sahası itibarıyla da rahamûtta melekûta ve ondan da bittafsil zâhir-bâtın hemen her âlemin menba-i feyezanıdır. Ehadiyet, bir âlem-i münkeşife ve müteayyine, vâhidiyet de ikinci bir âlem-i tafsil ve taayyüniyedir. Bu açıdan ulûhiyette câmi ve şamil celâl edâlî bir cemal, ehadiyette mütesavi bir tecellî-i celâl ve cemal, vâhidiyette ise cemal inkişafı bir celâlden söz edilebilir. Bu hususta ehadiyete ait hususiyetleri vâhidiyette, vâhidiyete ait hususiyetleri de

ehadiyette görüp konuyu öyle yorumlayanlar da vardır. Böyle bir yaklaşım “ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ”deki zât, sıfat ve ismin ifade ettikleri mânâyâ da uygun düşmektedir.

Esmâ ve sıfâtın zuhur ve hafâsı, tabir-i diğerle, münhasıran Hazreti Zât'ın nazara alınması ya da esmâ ve sıfât mülâhazasına iktiran içinde düşünülmesi itibarıyla iki ana merhalenin –bu mütalâa da yine zaman mülâhazasından tecerrüd edememeye bağlı bize ait bir nakîsenin ifadesi– mevcudiyeti söz konusudur:

İlk merhale, esmâ, sıfât ve daha değişik izafât ve itibarların min vechin mülâhazaya alınmadığı ehadiyet meclâ ve aynasıdır ve aynı zamanda zâhir ve bâtının da birleşik noktası sayılmaktadır. Bu itibarla da ona umumiyetle “berzahiyetü'l-kübrâ” denegelmiştir. “Taayyün-ü evvel” bu merhale nin ayrı bir unvanı, hakikat-ı Ahmediye ise –ehadiyet ve vâhidiyetteki farklı mütalâa türünden, “hakikat-ı Ahmediye” ve “hakikat-ı Muhammediye”yi tercihte de benzer bir mülâhazadan söz edilebilir– en yaygın ve en çok kullanılan ismidir.

İkinci merhale, esmâ ve sıfâtın zuhur, tecellî ve inkişaf alanıdır ki, bu âlem melekût ve mülk şeklindeki tafsilin de nokta-i evvelidir. Vâhidiyet ufku da diyeceğimiz bu merhale, özünde melhuz ve mermuz bulunan kesretin, tecellî-i esmâ ve sıfât karşısında mütelâşi olup gittiği dairedir. “Ayn-ı sâniye” bu dairenin en mâruf unvanı, “menşe-i mâsivâ” tecellî alanı itibarıyla en meşhur adı, “Hazretü'l-Cem” de hususiyetinin sıfatı olarak anılagelmiştir.

Vâhid ve dolayısıyla da vâhidiyet, hâricen ve zihnen terkip, taaddüt ve bunları gerektiren ya da bunların gerektirdiği cismâniyet, tahayyüz gibi durumlardan, müşareket, mümaselet gibi şaibelerden münezzehiyetini ve sıfatı bulunduğu Hazreti Mevsuf'un bütün vücuhuyla vâhidiyetini; kesret-suret, cevher-araz gibi şeylerden müberra olduğunu gösteren bir

vasıftır. Bu, bütün güzelliklerin –celâlî bile olsa– lütufların, ihsanların, mükâfatların inkişaf ve zuhurlarının da kaynağıdır. Aynı zamanda bu mukaddes ve müteâl merci-i mübarek, –idrak ve ihata edilebilirlik mülâhazası açık– pek çok hakikî ve izafî güzelliklerin de menbaı sayılmıştır. İsterseniz siz buna, celâlin, mertebe-i kemaldeki zuhurunun, cemal şeklinde tecellîsi de diyebilirsiniz.. aslında, bütün cemal ve kemaller, bütün celâl ve azametler O'nun cilve-i cemal ve celâlinin bir gölgesi, hatta gölgesinin gölgesi mesabesinde.

Ehadiyette, ulûhiyet ve rahmaniyyete bakan –bu bir itibara göre böyledir, bu mülâhazayı vâhidîyet için düşünen muhtemelen insanların sayısı da az değildir– bir ihata edilmezlik, bir nâkâbil-i idrak olma keyfiyeti söz konusudur. Evet insan, her zaman ehadiyetle müfâd celâlî tecellîyi kavrayamayabilir; zira onda, ulûhiyet ve rahmaniyyet tecellî dalga boyunda bir külliyyet, bir umumîyet ve dolayısıyla da göz kamaştırıcı ve görmeğe mâni azamet ve izzetin kuşatıcılığı bahis mevzuudur. İşte bu hâliyle de o muhittir.. ve dolayısıyla da ihata edilmesi imkânsızdır. Bu durumda da vicdanlar bir tenezzül ve daha farklı bir inkişafa ihtiyaç duymaktadırlar. Kur'ân-ı Kerim'in bazı yerlerde ortaya koyduğu böyle bir tavr-ı tenezzülün, vicdanların ihtiyacını karşılamak üzere bu kabîl bir inkişafa baktığı söylenebilir: Kur'ân, çok defa, kâinat ve hâdiseleri nazara verdiği aynı anda, görülüp hissedilebilen, okunup anlaşılacak olan cüz'îyyât dairesindeki bir şefkat, bir merhamet, bir nizam ve bir âhengi hatırlatarak, ihata edilmezler üzerine kavranılabilirlik merceğini koyup her şeyi doğru okumamızı sağlar ve bizi muhit olanın ihata edilmezliği karşısında hayrette bırakmaz.

Ulûhiyette bir celâl-i kâhîr ve bu celâlin zirvesinde de bir cemal-i bâhîr nümâyandır. Zira ulûhiyet dairesi, bütün evsâf-ı kemaliye ve esmâ-i sübhaniyenin biricik merciidir. Bu itibarla da onda hem bir azamet ve celâl-i daim, hem de bir lütuflar ve

cemal-i lâyezâlînin mevcudiyetinden söz edilebilir ki, bütün tecellîler, bütün cilveler hep o hususî menbada nebean etmektedir: Evet taayyün mertebesindeki bir nebean, inkişaf çerçevesindeki bir feyezân, tafsil dairesindeki bir tecellî gibi her şey ulûhiyet arşından kaynayıp gelmektedir.

İzzet, azamet ve fevkalâde ululuk zuhuru sayılan celâlî tecellî, “hüviyet-i mutlaka” unvanıyla da yâd edilmektedir. Zât-ı Ulûhiyet’in hâssa-i lâzimesi kabul edilen böyle bir azamet ve ululuğu hatırlatma sadedinde, ism-i Zât olan “Allah” kelime-i mübarekesine hep “lâfza-i celâl” ve Hazreti Zât-ı Ulûhiyete de “Zülcelâl” denegelmiştir. Farklı bir yaklaşımla, Cenâb-ı Hakk’ın herkese ve her şeye, o şeyin istidat ve kabiliyetleri ölçüsünde, aynı zamanda seviye ve ihtiyaçları nisbetinde lütuf, ihsan ve ikramla taltifine cemalî tecellî denildiği gibi, O’nun esmâ ve sıfatlarının aşkın ve ihata edilmez şekilde gâlibane, kâhirane, hâkimane zuhurlarına da celâlî tecellî denmiştir.

Hazreti Zât-ı Mutlak –ki buna “vahdet-i mutlaka-i sırfe” de diyorlar– ehadiyet dairesinin cilveleri sayılan celâl öncelikli tecellîlerin de kaynağıdır. Bu dairede, bütün esmâ, sıfât, niseb ve itibarlar, Zât hesabına min vechin tebeî olarak mütalâa edilirler. Böyle bir mütalâa ile Hak mefhumu o muhit hususiyetiyle bütün mülâhaza ufuklarını tutar, derken umum duyabilenlere tevhid-i Hak ayân olur; olur da böyle bir nokta karşısında insan kendini, idrak ve ihsaslarını aşkın kâhir bir tecellî hayreti içinde bulur.. ve –Allahu a’lem– işte bu tecellî celâl esintili bir tecellîdir. Buna karşılık, Hazreti “Rahmanu’r-Rahim”in, duyulup, anlaşılıp kavranabilen lütuf, ihsan, inayet ve riayet şeklindeki teveccüh ve iltifatlarına gelince bunlar, cemal televvünlü tecellîlerdir. Arz u semanın, şuur, his, idrak ve irade sahibi varlıkları, bu celâlî tecellîler karşısında hayret, dehşet ve kalaklarını “ **اللَّهُ أَكْبَرُ كَبِيرًا وَسُبْحَانَ اللَّهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا** ”

–kendimize kıyas ederek söylüyorum– kelimeleriyle seslendirirler. Cemalî meltemler muvacehesindeki behcet ve sürrularını da “ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ كَثِيرًا ” inşirahbahş sözleriyle dile getirirler. Bunlardan birincisinde, hissedip fakat kavrayamama, duyup fakat ihata edememe, dolayısıyla da sürekli dehşet yaşamaya karşılık, ikincisinde duyma, anlama, zevk etme ve değişik değerlendirmelerin yanında bu ihsas ve imtisaları, diğer daireye ait esrarı yorumlamada da bir kıstas olarak kullanabilme söz konusudur.

Muhakkikîne göre celâl; Cenâb-ı Hakk’ın, kâhîr, gâlib ve muhit bir izzet ve azamet sıfatı olması itibarıyla –ehadiyet ve vâhidîyet konularındaki farklı mütalâa mahfuz– bir ehadiyet tecellîsi gibi görülmektedir. Vâhidîyet ise, Zât-ı Ulûhiyet’in, esmâ ve sıfât tecellîlerinin bir unvanı olduğu gibi, aynı zamanda bunların bir mahall-i tezahürü mesabesinde dir.

Celâl, kalblerde mehafet, mehabet, tâzim, mezâhir ve merâyâsındaki âsârıyla da hayret ve dehşet uyarır. Bununla beraber bu tecellî ve tezahür, netice ve akîbetleri itibarıyla, fevkalâde yumuşak, sıcak, inşirah verici ayrı bir derinliği de haizdir. Görüp hissedebilenlerce bazen ehadiyette vâhidîyete ait âsâr müşâhede edildiği gibi, celâl ufkunda da çok defa –biraz da müşahidin durum ve seviyesine göre– cema meltemleri duyulup yaşanır. Bunu; “Celâlin zirvesi cema, cema lin kemali de min vechin celâldir.” şeklinde de ifade edebiliriz.

Aslında biz “cema lullah” dediğimizde, hep sıfât-ı ulyâ ve esmâ-i hüsnanın merâyâ, mecâlî ve mezâhirdeki durumlarını düşünürüz. Zira, Zât, şuûn ve sıfât dairesinde bir mütalâada bulunmaya hem gücümüz yetmez hem de bir memnuiyet söz konusudur. Biz, âsâra bakar, ef’âlî değerlendirir; esmâyı mütalâaya alır, sıfât-ı sübhaniye mülâhazalarına dalarız. Tabir-i diğerle biz, mâverâ-i tabiata ait esrar, cemâl, âhenk ve mânâ-

ları, tabiat meşherinde, varlık kitabında, kâinat kamusunda mütalâa etmeye çalışır ve satır aralarında ruhlarımıza duyurulmak istenen mesajlarla –tabîî onları iyi anlayıp, iyi değerlendirmek şartıyla– iktifa ederiz. Eşya ve hâdiseler iyi okunup yerinde yorumlandığı takdirde, kim bilir belki de bazılarımızın çok önem attığı bir kısım bilgi nazariyeleriyle uğraşmaya da hiç gerek kalmaz.

Varlığın zâhir ve bâtınındaki bütün güzellikler, kemaller, behcetler, cazibeler, ihtişamlar, âhenkler, Hakk'ın cilve-i cemalinin çok perdelerden geçmiş gölgesinin gölgesidir. Biz, hemen her zaman çevremizde; varlığın çehresinde, insanların simalarında, mâhiyet-i insaniyenin derinliklerinde, canlı-cansız hemen her şey arasındaki yardımlaşma ve dayanışmada, hatta muânaka ve muâşakalarda; dahası yüksek seciyelerde, üstün karakterlerde, ahlâkî tavırlarda, iyilik duygularında, fazilet hissi ve îsar mülâhazalarında, bütün varlık arasındaki aşk u şevklerde, cazibe ve incizaplarda göz kamaştıran bir âhenk ve güzellik, bir mükemmeliyet ve fevkalâdelik müşâhede eder, âdeta kendimizden geçeriz; geçer de bunların kaynaklarına ulaşma gayretiyle şahlanır ve inanç ufkumuzun yol verdiği, kalbî ve ruhî hayatımızın da müsaade ettiği ölçüde hep o kutsî menbaa doğru yürürüz –seyr u sülûk-i rûhânî bu istikametteki yürüyüşlerden sadece biridir– yürür ve istidatlarımızın el verdiği nispette, her şeyin gidip rahmaniyet, rahimiyet, rezzakiyet, hallâkiyet ve bunların yanında lütuf, ihsan ve kerem... gibi sıfatlara dayandığını anlar, bu mübarek sıfatların saha-i inkişafı sayılan isimlerde evsâf-ı sübhaniyedeki “kenz-i mahfî”nin aksettiği merâyâ ve mecâliyi temâşâ etme imkânını yakalar ve kendimizi sonsuz, sınırsız, serhaddi olmayan iç içe bir güzellikler meşherinin ortasında buluruz.

Böyle bakanlar için, ehadiyetin tezahürleri vâhidiyetin tecellîleri şeklini alır. Celâl, ayn-ı cemal olur. Evet ism-i Rab,

mebde'den müntehâya her şeyin var edilip kemale yönlendirilmesinde, çamurdan balçıktan en mükemmel âyine-i câmia ve mazhar-ı tam varlıklar inşa etmede hep cemalle tüllendiği gibi, ism-i Kahhar suver ve rüsumu mahvederek; ism-i Cebbar, nazarlarımızda fizikî güçlerin mevhum kuvvetlerini dağıtarak bize sürekli celâl ufkunda cemalin bağ ve bahçelerinden demet demet güller ve salkım salkım meyveler sunarlar.

Ta taayyün-ü evvelden başlayıp sıfât ve esmâ yoluyla âsâra akseden bu güzellikler ve mükemmellikler, erbab-ı basîret için her zaman mütalâa edilebilen bir kitap, temâşâsına doyulmayan bir meşher, içine girip gezen insanların görme arzularını gıcıklayan bir saray gibi görülüp değerlendirilmiş ve onlarda yürüyüp saray sahibine ulaşma arzularını çoşturmuştur. Bu sayede dünyadaki tabîî geliş-gidişler anlam kazanmış; gelişler, vazife ve sorumluluk altına girme şeklinde yorumlanmış ve ömür boyu hep O'na doğru yürünmüş, gidişler de bir terhis, bir vuslat açılımı ve bir şeb-i arûs telâkki edilmiştir.

İşte bu anlayıştaki bir hakikat eri, dünyada olsa da hep O'nunla beraberdir. Her hamle ve her hareketi O'na yürüme istikametindedir. Ömür boyu hep kesret içindedir ama, hedefi vahdettir: Öyle ki sırtında taşıdığı ağır cismâniyet yüküne rağmen, kalbî ve ruhî hayat ufuklarında sürekli O'na doğru kanat çırpılmaktadır...

Evet o nerede bulunursa bulunsun oturur-kalkar "Allahu Ehad, Allahu Samed" der; kalbini sağlamca O'na bağlar, ihtiyaçlarını sadece O'na açar. Ehadiyetin esrarını vâhidiyetin envarıyla çözer. Celâlî tecellîlerin sert gibi görünen esintileri karşısında cemalî yorumların meltemleriyle serinler. Hayretlerini tekbir ve tesbihlerle, mazhariyetlerini de hamd ü senalarla seslendirir.. ve Hazreti Ehad ü Samed'i bilmeme cehaletinden uzak durmaya çalışır; çalışır ve dilinde:

Âlem-i kesretten ey sâlik firar eyle yürü;
 Ferd ü Ehad bârgâhında karar eyle yürü;
 Rûy-i vahdet görmek istersen bu kesretten eğer,
 Saf kıl mir'ât-ı kalbin, tâbdâr eyle yürü.
 Kimi Kâbe, kimi Arş'ı etmede dâim tavaf
 Sen harîm-i kurb Hakk'ı ihtiyâr eyle yürü.

(İsmail Hakkı)

sözleri muhtemel haybetlerini “ticaret-i lentebûr”⁷⁶, gaybet-
 lerini de huzur-u dâimîye çevirir, ehadiyet ve vâhidiyet sema-
 larına doğru sürekli pervaz eder durur.

رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ

رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا

وَصَلِّ وَسَلِّمْ يَا رَبَّنَا عَلَى الْهَادِي الْمَهْدِي سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ

⁷⁶Bkz.: “Ziyan ihtimali olmayan bir ticaret.” (Fâtır sûresi, 35/29).

EVVEL, ÂHİR, ZÂHİR, BÂTİN

İlk, birinci ve kadim demek olan “Evvel” bidayeti olmayan, her şeyden akdem ve bütün varlığın mebdei ve mübdii; son, en son ve nihayeti bulunmayan anlamındaki “Âhir” ise, bütün eşyanın fenâ ve zeval bulmasına karşılık, *“O’nun Zât’ı müstesna her şey yok olacaktır.”*⁷⁷ ve *كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَىٰ وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْعَلَالِ وَالْأَكْرَامِ* *“Arz üzerinde bulunan herkes fenâ bulacak ancak, senin azamet ve kerem sahibi Rabbinin Zât’ı baki kalacaktır.”*⁷⁸ âyetlerinin ifadesi çerçevesinde her şeyin gidip kendisine dayandığı bekâ ve sermediyetin biricik Sultanı demektir. Ez-Zâhiru’l-Bâtın, varlığı mahlûkatın varlığından daha açık ve her nesne kendini, kendi cirmi kadar göstermesine mukabil, bütün hususiyetleriyle O’nu ruhlara ve gönüllere duyurması ölçüsünde bir Zâhir; izzet, azamet ve şiddet-i zuhurundan ötürü ihata edilemez ve “mâsivâ” ölçüsünde kavranamaz bir Bâtın’dır.

Evvel-Âhir, Kur’ân’a göre, leyl-nehâr, Cennet-nâr, mü’minîn-küffâr... gibi mütekâbil esmâ ve mesânîdendir. Zât-ı Ulûhiyet mülâhazaya alınıp “Evvel” dediğimizde; her şeyden

⁷⁷Kasas sûresi, 28/88.

⁷⁸Rahman sûresi, 55/26-27.

ve herkesten müstağni, sabıkı bulunmayan, kıdem tahtının Sultanı ve varlığı kendinden “Vâcibu’l-Vücut” kastedilir. كَانَ “O evvellerden evvel vardı ve beraberinde de hiçbir şey mevcut değildi.”⁷⁹ gerçeği, böyle bir evveliyet ve kıdemi ifade etmektedir. Bazıları bu hadise

وَهُوَ الْأَنَّ عَلَى مَا كَانَ عَلَيْهِ “O şu anda da olduğu gibi bulunmaktadır.”⁸⁰ ilâvesini yapmaktadırlar ki, eğer bu sözle, “O’nun varlığı kendinden ve vâcip, eşyanın vücudu ise O’nunla kâim.” demek istiyorlarsa bunda bir mahzur olmasa gerek; yok, var olan sadece O, varlık ve hâdiseler bütünüyle vehim ve hayalden ibaret olduğunu iddia ediyorlarsa, “حَقَائِقُ الْأَشْيَاءِ ثَابِتَةٌ”⁸¹ gerçeğine zıt böyle bir çarpıklığı kabul etmemiz mümkün değildir.

O, kendinden başka her şeyden (mâsivâ) mukaddem bir “Evvel”; her şeyin encam ve nihayetine hâkim, varı yok yoku da var eden bir “Âhir”; vücudu varlığın her satır, her kelimesinde netlerden daha net, apaçık okunan bir Zâhir; her şeyin ötesinde, ötelerin de ötesinde kâinat ve hâdiselerin biricik mercii bir Bâtn; ama hem evveliyeti hem âhiriyeti, hem zâhiriyeti hem de bâtniyeti birbirinden ayrı olmayan bir Evvel u Âhir ve bir Zâhir u Bâtn’dır. O, evveliyetiyle ezeliyetin ve âhiriyetiyle lâyezâliyetin biricik Sultanıdır. O’nun evveliyetindeki takdirleri, âhiriyette yine O’nun ilmî plânlarına göre zuhur eder, derken her şey bir inkişaf sürecine girer.

O, kadîm, ezeli bir Evvel; dâim ve sermedî bir Âhir’dır; hiçbir şey yokken O vardı; sürekli varlık-yokluk arası gel-gitler

⁷⁹ Buhârî, *tevhîd* 22; Müsned 4/431.

⁸⁰ ez-Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ* 18/474, 19/344.

⁸¹ “Kâinatın varlığı kesindir.” Ömer en-Nesefî, *el-Akâid* s.1.

yaşayan bütün eşya fenâ ve zevalle silinip gittikten sonra da O bâki kalacaktır. Her şey O'ndan gelmekte ve gidip yine O'na dayanmaktadır; O ise gelmekten-gitmekten münezzehtir, herkes ve her şeyin biricik penâhıdır.

*O'nun varlığı evvelden evvel,
Bu mânânın adı nezdinde ezel.
Yok nihayeti, olmaz O'na hitâm,
Halkeden O'dur, O'nunladır devâm.
Tekmil varlık nezdindeki bir nurdan,
"Ol" dedi, oldu bir ışık billûrdan.*

O, ilk halk ve ibdâ ihsanlarıyla Evvel, kullarına merhamet, mağfiret ve hazırladığı ebedî saadet saraylarıyla da Âhir'dir. Hidayetiyle Evvel, bu ilk mevhibeye lütfedeceği keremleriyle de Âhir'dir. İbtidasız bir Kadîm u Evvel, intihatsız bir Bâki u Âhir'dir. Kıdem ve ezeliyetiyle mebdei olmayan bir Evvel, ebediyet ve sermediyetiyle de sonu tasavvur edilmeyen bir Âhir'dir. Vâcibu'l-Vücut, Vâhidu'l-Ehad olmasıyla evvelerden Evvel, fenâ ve ademden münezzehiyetiyle de âhirlerden Âhir'dir.

Böyle bir tespit ve kabulün sonucu olarak ism-i Evvel tecellisine mazhar bir vicdan, geçmişin derinliklerine dalınca: "Acaba hakkımda kaderin hükmü ne merkezdedir?" diye düşünür ve endişeyle kıvrınır; ism-i Zâhir mazhariyetini düşünüp Cenâb-ı Hakk'ın iman, İslâm ve ihsan gibi lütuflarını mülâhazaya alınca da, davranışlarının nimetlere şükürle mukabeleden ibaret olduğunu görür ve ümitle oturup kalkmaya başlar. Kezâ, ism-i Bâtın tecellisi ile muhat bir gönül, kapalı ve müphem binlerce hâdise karşısında sürekli dehşet ve hayret yaşar; ism-i Âhir menfezlerinden ruhuna sızan rahmet esintileriyle de telâşlardan, endişelerden kurtulur ve kendini olabildiğine tatlı, sonsuza yönlendirici bir heybet ufkunda bulur.

İsm-i Evvel itibarıyla, görülen-görülmeyen bütün âlemlerin bir evveli, ism-i Âhir itibarıyla da bir âhiri vardır. Biz evveliyeti düşününce hayretler yaşar, âhriyeti mülâhazaya alınca da dehşetle ürpeririz. Bilfarz Muhib-i Sâdik'ın eşrât-ı sâat, kıyamet, Cennet, Cehennem... gibi âhriyetle alâkalı beyanları olmasaydı, evveliyeti sessizlik murakabesine bağladığımız/bağlayacağımız gibi âhriyet hakkında da hiçbir şey söyleyemeyecektik...

O, hem Evvel ve Bâtin, hem Âhir ve Zâhir'dir. Ezelden ebede, ilim plânında, taayyün hususiyetinde, ruh seviyesinde ve cisim keyfiyetinde her şey O'na ait, O'na râci; halk, hudûs, imkân, emir, kudret ve tedbir açısından da O'nun tasarrufundadır. Evvel O'dur, evveliyeti de, hüviyet-i Hakk'a nazırdır ve her şey tecellî itibarıyla O'ndandır.

*Bir nokta içre bunca şuûn Hudâ'dandır,
Bir hardal içre bunca nücûm Hudâ'dandır.
Hakikî vücud Zâhir u Bâtin Hak'tandır,
Hiç kimse bilemez hem ibtidâ nedir... (İsmail Hakkı)*

Âhir O'dur; seyr u sülûk-i rûhânîde ve urûc-i umumîde her şey O'na dönmekte ve O'na dayanmaktadır. Zâhir O'dur; varlık kitabı, eşya meşheri, kâinat sarayı bütün işaret, alâmet, âyet ve şahitleriyle O'nu haykırmaktadır. Bâtin O'dur; melekûtî bütün mertebelerin müntehâsı O'na bakmaktadır. O'nun ötesi yoktur; bu konuda “öte” diye bir şey de yoktur ve işte bu nokta öteden beri ⁸² “قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ” hakikatiyle işaretlenegelmiştir.

Ne var ki O, görüp bildiğimiz hüviyette bir Zâhir olmadığı gibi bir Bâtin-ı Sırf da değildir. Aksine O, his, müşâhede, tasavvur ve tahayyül edilemez, münezze bir Zâhir olmanın

⁸² “İki yay aralığı kadar ya da daha yakın.” (Necm sûresi, 53/9).

yanında müteâl bir Bâtın'dır. O'na "Zâhir" dediğimiz aynı anda "Bâtın" da demezsek, zat, sıfât ve esmasına ait bütün hususiyetleri eşyâ ve hâdiselere verme zorunda kalırız. Aksine, "Bâtın" derken de, varlığının delâil ve şevâhidini görmezlikten gelirsek, dolayısıyla ruh-i küllî mülâhazasına sapsmış oluruz. O, hem eşyâ ve onunla istidlâl açısından, hem de isimlerinin, sıfatlarının tezahür alanı zaviyesinden kâinat kitabının çehresinde okunan bir Zâhir ve zâhirî duyularla ihsas ve imtisası kâbil olmayan münezzehe ve müteâl bir Bâtın'dır. Âsârında parıldayıp duran izzet ve azametın göz kamaştırın ihtîşâmıyla bir Zâhir, nâkâbil-i idrak hakikat ve hüviyetiyle bâtınlar ötesi bir Bâtın'dır. Varlığın bağrında görüp müşâhede ettiğimiz ibdâ, inşa ve ihsanıyla bir Zâhir, ifnâ ve imâtesiyle de bir Bâtın'dır. Lütf u ihsanlarının her taraftaki sağanaklarıyla bir Zâhir, perdesiz, hicapsız ulaşılmazlığı ve görüşülmezliğiyle de bir Bâtın'dır. Hâsılı, O hem Evvel, hem Âhir, hem Zâhir, hem de Bâtın'dır.

Bazen bu isimler, tecellî alanları itibarıyla, birleşik noktaları bulununcaya kadar farklılık arz edebilirler. Hazreti Musa ve Hızır vak'ası buna iyi bir örnek sayılabilir. Bu iki zattan biri, vazife ve misyonu icabı birkaç kadem diğerinin önünde, diğeride temsil ettiği hizmet açısından birkaç arşın berikinin ilerisindedir. Bu iki ufuk insanın muvakkat arkadaşlıkları sayesinde, esrarlı ilâhî icraatın perde arkası müphemiyetleri giderilince medâr-ı nizâ konuların hemen bütününde mutâbakat sağlanmış; yolculuk devam etmese de zâhir ve bâtının mutlak mânâda, birbirine zıt olmadığı ortaya çıkmıştır.

Bu konuda şöyle bir yaklaşım da söz konusu olabilir: İsm-i Zâhir ufkunda, her iş ve her faaliyet bir plân çerçevesinde halktan Hakk'a doğru cereyan etmektedir. Böyle bir alanın rehberi için yapılması gerekli olan şey, insanları, insanî melekelerini inkişaf ettirerek alıp Hakk'a götürmektir. İsm-i

Bâtin itibarıyla ise, Cenâb-ı Hakk'ın öldürme, helâk etme icraatında olduğu gibi, esbâb ve istihkaktan kat-ı nazar, mukarrer ve mukadder olan şeylerin icra edilmesi söz konusudur. Bu zaviyeden, Hazreti Musa zâhirî yörüngesi ve bâtinî ufkuyla insanları ukbâ ve rıza-i ilâhîye hazırlamaya memur bir büyük; Hızır ise, tekvînî ve teşrîî emirler karşısındaki durumu itibarıyla, fakat o emirleri söz konusu etmeden tıpkı “melekü'l-mevt” gibi farklı bir buudda her şeyi icrâya memur bâtin eksenli ayrı bir büyüktür. Bunlardan biri, tebliğ ve temsil rehberi, diğeri de olup bitenlerin takipçisi gibidir ve kat'iyen birbirlerine zıt değil, mütemmimdirler.

*Zâhir u Bâtin birdir bil ey kardeş;
Evvel-Âhir dahi birbirine eş.*

İsm-i Zâhir'in de, ism-i Bâtin'in da birinci derecede inkişaf alanları Kitap ve Sünnet; mahall-i tezahürleri ve tatbik sahaları ise bütün derinlikleriyle din ve diyanettir. Tekvînî emirler açısından bir baştan bir başa bütün kâinatlar ism-i Zâhir'in dili, tercümanı, ziyası ve mahall-i in'ikası; ism-i Bâtin'in da resm-i nurânîsi, ruhu ve mânâsıdır.

*Bir kitabullah-ı a'zamdır serâser kâinat,
Hangi harfi yoklasan mânâsı hep Allah çıkar. (R. M. Ekrem)*

Teşrîî emirler zaviyesinden ism-i Zâhir'in kıvamı imam ve sultan iledir; ism-i Bâtin'in kıvamı ise hakikat âleminin emiri kutup iledir. Yani sultan-ı zâhir, ism-i Zâhir'in, sultan-ı bâtin da ism-i Bâtin'in memerrî, meclâsı ve minvechin temsilcisi mâhiyetindedir. Zâhir, bâtinin bir tezahürü, bâtin da Zâhirin iç ucu ve ötelere buududur. Bâtin olan “kenz-i mahfî” tecellî yoluyla zuhur etmeseydi, o mukaddes kaynak bilinemez, her taraftaki bu göz kamaştırıcı güzellikler temâşâ edilemez ve ism-i Bâtin ufkundaki mânâlar da okunamazdı. Bâtin kenzi, zâhirle soluklandı ve zâhir bâtına müzeyyen bir

zarf hâline geldi; “ لَيْسَ فِي الْإِمْكَانِ أَبَدٌ مِّمَّا كَانَ ”⁸³ mazmunuyla ifade edilen derin, ziyadar ve ihtişamlı bir zarf.

Her şey bu kadar net ve bu kadar vâzih olduğu hâlde; öteden beri en mâkul ve başka türlü tevellere de kapalı olan meseleleri dahi çarpıtmaya çalışan sapık ideolojiler, zâhiri bâtından ayırarak ve bâtına da garip mânâlar yükleyerek Şer’-i şerîf’le telifi imkânsız, diyanetin ruhuna muhalif ve aklı selime de ters pek çok yanlış yorumlar ortaya atmış ve İslâm düşüncesini bulandırmaya çalışmışlardır. Kaynak itibarıyla bu sapık düşünce ve çarpık yorumlar, büyük ölçüde Yunan felsefesi, Hint düşüncesi, Hermetizm inancı, Sabiîn akidesi... gibi eski mirasın güçlü cereyanlarından kaynaklanmıştı. Bilecek veya bilmeyerek pek çoğumuz itibarıyla biz Müslümanlar, hem kalbî, hem de ruhî hayatımız itibarıyla bu çarpık ve dahîl düşüncelerin tesirinde kalarak itikadımız açısından bugüne kadar bir hayli inhiraf yaşadık...

Müslümanların içinde bazıları Kur’ân ve Sünnet’in açık emirlerine ve selef-i sâlihînin saf, temiz, dupduru içtihat ve istinbatlarına “zâhirîlik” deyip her şeyi hafife aldı ve değişik fantastik mülâhazalarla kabul edilemez tevil yollarına saparak muhkemâta bile farklı mânâlar yüklemeye kalkıştılar. Bunlar namaza, “Hakk’a ulaşmanın avamca yolu.” diyerek “vâsilûn u bâtınûn (!)” için gereksiz olduğu iddiasında bulundu; zekâtı benzer bâtil bir yoruma bağladı; haccı avamca cem’ gayreti saydı; orucu boş eziyet gördü; muharremâta karşı tavrı almayı aptallık kabul etti ve dolaylı yoldan herkese, ibâhiyecilik ve bohemlik aşılamaaya çalıştılar.

⁸³ “Mevcut durumdan daha bedîi, güzeli ve çarpıcısı olamaz.” Bkz.: el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’ d-dîn* 4/258; İbn Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, 1/53, 4/154, 6/392, 7/82, 8/221; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ* 19/337; eş-Şa’rânî, *et-Tabakâtü’l-kübrâ* 2/105; el-Münâvî, *Feyzu’l-Kadîr* 2/224, 4/495.

Bütün bir tarih boyu bu kabîl düşünce ve telâkkiler Câmî'lik, Ethemîlik, Haydarîlik, Babaiîlik, Şemsîlik, Karmatîlik, İsmailîlik gibi cereyan ve ocaklarda üretildi; sonra da belli usûllerle tekye, zaviye ve medreseler kullanılarak saf İslâm düşüncesi bulandırılmaya çalışıldı ve çalışılıyor. Bunlar, Kur'ân ve hadisleri hevâ ve heveslerine göre yorumluyor, nassları, sembolik ifadeler kabul ederek rüya tabirlerinde olduğu gibi onlara farklı mânâlar yüklüyorlardı. İbn Sebe ile başlayan bu fitne hareketleri, Ehvazlı Meymun'la ayrı bir derinliğe ulaştı; Berkâî ile korkunç bir yangın şeklini aldı; Hasan b. Sabbah'la İslâm'ı temelden sarsacak bir gâile hâline geldi ve derken bir hamle daha yaparak getirip her şeyi insilâha bağladı.

Onlara göre, Kur'ân ve Sünnet'in zâhiri ve herkes tarafından anlaşılan mânâsı kat'iyen muteber değildir; muteber olan zâhir ötesi ve zâhir üstü bâtındır. O bâtınî mânâları da ancak bu işin zirvesindeki seçkinler bilir. Ve yine onlara göre, Allah bir tanedir, taaddüde vesile olacakları için O'na sıfat isnadı doğru değildir – ⁸⁴تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يَقُولُ الظَّالِمُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا – Meselâ –yüz bin defa hâşâ– Allah kudret sahibi olduğu için değil, başkalarına kudret verdiği için –ne demekse– kadîrdir. Ve O'nun diğer sıfatlarını da bu çerçevede yorumlamak icap etmektedir.

Kadim filozoflardan tevârüs ettikleri diğer çarpıklıklar gibi “ukûl-i aşere” telâkkisi bunların önemli bilgi kaynaklarından birini teşkil etmektedir: Yani Allah önce bir “akl-ı evvel” yaratmış; sonra bilvâsita bir nefis-i evvel.. nefis aklın kemalini isteyince harekete ihtiyaç hissetmiş ve bu hareketten eflâk-i

⁸⁴ “Allah haddini aşmış o zalimlerin söylediklerinden münezzehtir.”

semâviye meydana gelmiş.. feleklerin hareketinden soğukluk, sıcaklık, yaşlık, kuruluk, bunlardan da “mevâlid-i selâse” hâsil olmuş.. sonra gayri irâdî böyle bir feyezânla insana kadar bütün varlık şeceresi vücut bulmuş – نَعُوذُ بِاللَّهِ تَعَالَى مِنْ هَذِهِ التَّأْوِيلَاتِ الْفَاسِدَةِ⁸⁵ – ve derken her şey bugünkü hâlini almış...

Varlığı bütünüyle bir akl-ı evvele bağlama ve peygamber yerine de “insan-ı kâmil” unvanıyla birini ikame etme, hemen bütün sapık sistemlerde karşılaşılan bir husus. Allah ve peygamberlerin (aleyhimüssalâtü vesselâm) sözlerini bâtinî mânâlara bağlama, her ifadede yorumu öne çıkarma ve “te’vil” deyip durma bâtinî diyalektiğin önemli unsurlarındandır. Hurûfîlerin yaptıkları gibi, harflere Şer’-i şerîf ve akl-ı selimle telifi imkânsız mânâlar yükleme, iğlak ve iphamda keramet arama da diyeceğimiz daha ne paradokslar.. ve bütün bunları, din adına, hüsn-ü niyetle yapıyor gibi görünme, hatta günümüzdeki bazı gizli cemiyetlerin yaptıklarına benzer şekilde bir kısım anlaşılmasız merasimlerle yapılan şeyleri daha bir büyülü gösterme türünden şeyler, din-diyamet bilmeyen cahil yığınları baştan çıkarmak için yetip artmıştır.

Bunların, ibadet ü taati farklı yorumlamaları, mâsiyet ve lâahlâkîliği âdeta teşvik etmeleri, zamanla insanları bütün bütün serazat ve kural kabul etmez hâle getirmiş; sonuçta da her şey gidip anarşiye incirar etmiştir/etmektedir. Ne var ki, bunlar ruhları âheste âheste ifsat ettiklerinden, dinin ruhundan habersiz kimseler farkına varmadan bu mel’un ağın içine düşmüş ve bir daha da kurtulamamışlardır. İşte o mel’un vetireden bazı ipuçları:

1-) *Teferrüs*: Muhatabın bir şeyi anlayıp anlamaması açısından iyi belirlenmesi.

⁸⁵Bu tür fâsîd tevillerden Allah’a sığınırız.

2-) *Te'nis*: Alıştırma alıştırma ve rehabilite ede ede hedefin veya kurbanın ruhuna girilmesi.

3-) *Teşvik*: Namzedi din hakkında şüpheye düşürme, itikadını sarsma veya onların Allah yerine değişik ritüellere yönlendirilmesi.

4-) *Ta'lik*: Namzedi kabul etmenin belli yeminlere bağlanması.

5-) *Râbit*: Sırlarını fâş etmeme ahd ü peymanında bulunması.

6-) *Tedlis*: Namzedin, anlattıkları şeylerin ilhama bağlı olduğuna inandırılması.

7-) *Hal'*: Bâtını tam kavrama kıvamına gelmiş olanların, zâhirden bütün bütün koparılması.

8-) *İnsilâh*: Namzedin dinî emir ve yasaklardan tamamen uzaklaştırılarak hürriyet-i mutlakaya (!) ulaştırılması.. evet onlar hep bu gibi yâvelerle insanları iğfal etmişlerdir. Ve iğfal edilenler de bir daha kurtulamamışlardır.

Oysaki, zâhir de hak, bâtin da hak. Her ikisinin Hazreti Zât-ı Vahid'de müşterek mütalâası ise haklar ötesi haktır. Zâhir, varlığın hiçbir hâl ve hiçbir durumunun O'na kapalı olmaması demektir; bâtin ise, insanların bugününe de, yarınına da muttali bulunması, muttali bulunup iyilere iyilik sürprizleri, affetmeyeceği fenalar için de $فَأَتَيْهِمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ$

يَحْتَسِبُوا “Allah hiç beklemedikleri şekilde onları bastırdı.”⁸⁶

fehvasınca sû-i akibetler takdir buyurması mânâsına gelmektedir.

Din ve Şer'-i şerîf rivayet ve dirayet kaynaklarıyla zâhir ve bâtinin müşterek unvanı mesabesindedir. Şeriat-ı Garrâ,

⁸⁶Haşir sûresi, 59/2.

insanların kalbî-ruhî derinlikleriyle bâtinî televvünlerin ifadesi; onların duygu, düşünce, hâl ve tavırlarını disipline etmesiyle de zâhirî tezahürlerin mahall-i temsil ve inkişafından ibarettir. Ayrıca Şer'-i şerîf hem ilm-i zâhir hem de ilm-i bâtın buudludur: Ef'âl-i mükellefin diyeceğimiz taharet, namaz, oruç, hac, zekât, cihad... gibi ibadetler; alış veriş, zenaat, şerikât... türünden muameleler; hudut ve ta'zir nevinden cezalar onun zâhirî olanına.. tasdik, iman, yakîn, sıdk, ihlâs, mârifet, muhabbet, teslim, tevekkül, tefvîz, rıza, zikir, tevbe, inâbe, evbe, haşyet, heybet, havf, sabır, kanaat, kurb, aşk, vecd, istiğrak, hayâ, tâzim, iclâl... gibi makam ve hâl ile alâkalı hususlar da bâtinî olanına nâzırdır.. ve bunlar arasında asla bir zıddiyet de söz konusu değildir. Bir zıddiyetin mevcudiyeti şöyle dursun, zâhir ve bâtının inkişaf ve tezahürleri sayacağımız bu hususlar bir hakikatin değişik yüzlerinden ibarettir. Ve birbirinin mükemmili ve mütemmimi mâhiyetindedir.

Mutasavvifinin, “ نَفِيُ الْوُجُودِ، بَذَلُ الْمَجْهُودِ، الْقَنَاعَةُ بِالْمَوْجُودِ، ” sözleriyle ifade ettikleri; insanın nefis ve enaniyet cihetiyle kendini nef-yetmesi, hedefe kilitlenip o yolda bütün gücünü kullanması, Hakk'ın takdirleri karşısında kanaatkâr olması, sözünde durup vaadini yerine getirmesi, Hazreti Cemâl-i Lâyezâl'i müşâhede iştiyakıyla “min vechin” mâsivâullahı nisyana gömmesi... gibi hususlar kat'iyen Kur'ân ve Sünnet nasslarına muğayir değildirler; aksine bunları benimsemiş, hayatı kalb ve ruh seviyesinde yaşamanın yoludur, asılları da Kitap ve Sünnet-i Resûlullah'a dayanmaktadır.

Elhâsıl, din ve diyanet esas, Şer'-i şerîf bu yolun değişmez programı; fizik ötesi mülâhazalar, kezâ rûhânî haz ve zevkler ise âmilin ve sâlikin hulûsuna talepsiz terettüp eden ikram ve ihsanlardır. Birbirinden farklı görünen bu iki husus,

kaynakları itibarıyla birlik ifade ettiği gibi neticesi itibarıyla da yine bire müncerdir ki, meseleye bu mülâhaza ile bakınca, her şey yerli yerine oturur, zihin ikilemden kurtulur, evvel ayn-ı âhir olur, zâhir de gider bâtına bağlanır.

Hak yolcusu için ilk duyulup hissedilen sıfât-ı sübhâniye ve esmâ-i ilâhiye ile alâkalı bâtın mücerret bir bâtındır ki; buna izafî bâtın da denir. Bunun ötesinde vicdanda inkişaf edip müntehînin iç dünyasını saran âlem-i zâta ait bir bâtın vardır ki, o da “ebtanu’l-bevâtın” diye anılagelmıştır. Bu itibarla da, bâtın ufkuna ulaşan bir hayli kimse olmasına karşılık, esrar-ı ulûhiyete vâkîf insan sayısı oldukça azdır.

İsterseniz bir hayli muğlak ve müphem bu konuyu Bediüzzaman’ın o câmi’ yaklaşımıyla⁸⁷ noktalayalım: Her şeyin iç kısmına ve perde arkasına melekût, dış yüzüne ve perde önü keyfiyetine de mülk denir. Burada, insan ile kalb arasındaki münasebeti örnek olarak zikredebiliriz: Mülk itibarıyla insan zarf, kalb ise mazruftur. Melekût cihetinde ise bunun aksi söz konusudur. Bu durum, makro plânda aynıyla, Arş ve kâinat için de geçerlidir. Şöyle ki, Arş Zâhir, Bâtın, Evvel, Âhir isimlerinin bir tecellî halitası mâhiyetindedir. Böyle bir tecellî zaviyesinden Arş mülk, kevn melekût; ism-i Bâtın açısından ise Arş melekût, kevn mülk olur. Farklı bir ifadeyle, Arş’a ism-i Zâhir açısından bakılınca zarf, kâinatlar da mazruf hâlini alır; ism-i Bâtın itibarıyla mülâhazaya alınınca da o mazruf, kevn de zarf gibi mütalâa edilir. Bunun gibi ism-i Evvel itibarıyla “وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ”⁸⁸ mazmunuyla müfâd her şeyin evveli ve bidayeti işaretlenmekte, ism-i Âhir zaviyesinden de, “سَقْفُ الْجَنَّةِ عَرْشُ الرَّحْمَنِ”⁸⁹ beyanına bağlı olarak

⁸⁷ Bediüzzaman, *Mesnevî-i Nûriye*, Hubâb.

⁸⁸ Hûd sûresi, 11/7.

⁸⁹ ed-Deylemî, *el-Müsne'd* 2/338; el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* 17/41; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* 3/35.

her şeyin nihayeti vurgulanmaktadır.. ve bu derinliğiyle de Arş-ı A'zam, bilhassa bu dört ism-i şerifin meclâsı, mazharı, aynası olması açısından varlık, kâinat ve bütün şuûnu kaplamaktadır.

اللَّهُمَّ رَبَّ السَّمَوَاتِ السَّبْعِ وَرَبَّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ رَبَّنَا وَرَبَّ كُلِّ شَيْءٍ
 مُنْزِلَ التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ فَالِقَ الْحَبِّ وَالنَّوَى لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ
 أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ كُلِّ شَيْءٍ أَنْتَ أَخَذَ بِنَاصِيَتِهِ
 أَنْتَ الْأَوَّلُ فَلَيْسَ قَبْلَكَ شَيْءٌ وَأَنْتَ الْآخِرُ فَلَيْسَ بَعْدَكَ شَيْءٌ
 وَأَنْتَ الظَّاهِرُ فَلَيْسَ فَوْقَكَ شَيْءٌ وَأَنْتَ الْبَاطِنُ فَلَيْسَ دُونَكَ شَيْءٌ
 اغْفِرْ لَنَا كُلَّ شَيْءٍ حَتَّى لَا تَسْأَلَنَا عَنْ شَيْءٍ
 أَنْكَ عَلَيَّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَبِالْإِجَابَةِ جَدِيرٌ
 وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَيَّ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَالْهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ

VAHDET-KESRET

Vahdet ve kesret sözcükleri de tıpkı “Evvel” - “Âhir”, “Zâ-hir” - “Bâtın” isimleri gibi lügavî mânâları itibarıyla birbirinin mukabili, hakikatleri açısından “zıdd-ı mülâyim” çerçevesinde hep birbirini hatırlatan ve beraber anılan kelimelerdendir.

Birlik, yalnızlık, teklik diyeceğimiz vahdet; hak yolcusunun, her şeyi Allah’a bağlayarak bütün eşyâ ve hâdiseleri O’ndan bilmesi, O’na vermesi; her nesne, her hâl ve her harekette O’nun ilim, kudret, irade ve sair sıfât-ı sübhâniyesinin parlıtlarını müşâhede etmesi, topyekün ef’âl âleminin arkasında esmâ-i hüsnâ tecellîlerini görüp sezmesi; sözün özü, hep O’nu bilip, O’nu duyup, O’na yönelip, O’nun maiyyet-i mâneviyesine ermesi ve sonra da yalnız O’nu istemesi, O’nun rızasına kilitlenmesi ve her zaman O’nun emir ve isteklerine bağlı kalması demektir ki; bunlar, gerçek bir mü’minin, Hak karşısında düşünce, inanç, tavır ve davranışlarının da icmâlî ifadesidir.

Hazreti Zât’a bakan yönüyle vahdet; O’nun tek, yektâ olması; şerik ve nazîr, vezir, muîn ve yardımcısının olmaması; herkes ve her şey, her hâlinde O’na muhtaç olduğu hâlde, O’nun herkesten ve her şeyden müstağni bulunması mânâsına Âlim-i Mutlak, Hâlık-ı Mutlak, Hâkim-i Mutlak, Müdeb-bir-i Mutlak, bütün evsâf-ı kemaliyenin Mevsûf-u Mukaddes’i, esmâ-i hüsnânın Müsemmâ-i Akdes’i ve bütün kesret âle-

mindeki tebeddül, tagayyür, elvân, eşkâl ve ahvâlin de biricik mercii ve mutasarrıfı demektir.

Buna karşılık kesret ise, üzerinde muhit bir ilim, kâhir bir kudret ve hâkim bir iradenin mührü, sikkesi, tuğrası bulunan bütün bir varlık ve hâdiseler mânâsına geldiği gibi, hak yolcusunun, kendi iman ve mârifet ufkuna göre tekvînî emirleri doğru okuyup doğru değerlendirerek, her biri O'nun cemâl ve kemâline birer mücellâ ayna olan topyekün eşyâ ve onların kasda, iradeye bağlı hususî hâllerinin çehrelerinde Hazreti Mütecellî'nin okunduğu/okunacağı bütün bir kâinat kitabıdır.

Biz Müslümanlar, vahdet ve vahdâniye yolu ya da kesret ve kesretiye mesleği denince, konuyu yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız hususlar çerçevesinde anlarız. Kadimden beri mişkât-ı nübüvvetin vesâyetinde seyahat eden bütün hak yolcuları da aynı şekilde anlamışlardır. Bu itibarla da, onların, her şeyi Hak'tan bilmeleri, O'na bağlamaları, O'nunla görüp duymaları kat'iyen bir kısım felsefecilerin mütalâalarıyla karıştırılmamalıdır. Bazı filozoflar, bizim, Allah'ı birleme diyeceğimiz vahdâniye mesleğini monoteizm ve her şeyin O'ndan gelmiş olması ve O'na bağlı bulunmasının ifadesi sayılan vahdet telâkkisini de monizm, dahası kesretiye mülâhazasını da plüralizm şeklinde yorumlamışlardır ki, bunlar bizim bu kelimelere yüklediğimiz mânâlardan çok farklı şeylerdir ve bizden de bizim sofilerimizin düşüncelerinden de fersah fersah uzaktır.

İslâm; Kitap, Sünnet gibi temel kaynakları; kelâm, fıkıh, tasavvuf gibi bu kaynaklardan beslenen değişik kollarıyla bütün varlığın; ilmî ve kaderî plânlarla bir Kudret-i Kâhire tarafından yaratıldığını, O'nun kayyûmiyetiyle varlığını sürdürdüğünü; bu âleme bir bir gelenlerin bir bir gidişi, gidenleri yeni gelenlerin takip edişi hep o biricik Yaratıcı'nın idare ve tedbiriyle olduğunu; bir başka âlemde ebediyete mazhar ola-

çakların da yine O'nun kayyûmiyetiyle olacağını kabul eder ve aksi mülâhazaları bütünüyle sapıklık sayar. Zevkî ve hâlî bir meslek olan “vahdet-i vücud” erbabının vücud mülâhazaları –bu konu başka bir münasebetle tafsilen izah edilmişti– müstesna, usûlüddinin büyük üstadları, tasavvufun dev imamları, kâinatı da içindekileri de Allah'ın yarattığına ve yaratılan her şeyi ayrı ayrı hususiyetleriyle yine O'nun devam ettirdiğine inanırlar. Aksine, “Yaratılanlar Yaratan'ın özündendir, bütün kâinat Yaratan'ın özünde vardı; yaratılma bu özün dışı vurması şeklinde oldu.. oluş bir zuhur ve feyezândan başka bir şey değildir...” gibi mülâhazalar, ilâhî sıfatların hakikatlerini, esmâ-i ilâhiyenin hususiyetlerini ve faaliyet-i rabbâniyenin de keyfiyetini bilemeyen panteistlerin mütalâalarıdır; kökleri de ta Herakleitos ve Parmenides ve daha sonraki dönem itibarıyla da Eflatun ve Plotinus'a, daha açık ifadesiyle “ukûl-ü aşere” ve tezâhür felsefesine dayanmaktadır.

Bir kısım mutasavvifenin, tecellî ile mütecelliyi, zillî ile aslîyi, Kayyûm ile O'nunla kâim olanı birbirine iltibas etmelerinden ya da “dîk-ı elfâz”a iktiran eden hâl ve zevklerini, başkalarının benzer mülâhazaları ifadede kullandıkları kelimelerle seslendirmelerinden panteizm gibi anlaşılan beyanlarının, bu kabîl felsefî mülâhazalarla hiç mi hiç münasebeti yoktur: İkincilerin vücud mülâhazaları, onların, Hazreti Zât'a gönülden teveccühleri, ciddî konsantrasyonları, her zaman O'na tahsîs-i nazarda bulunmaları sonucunda –bir hâl ve istiğrak ifadesi olarak– bütün varlığın mütelâşî olup gitmesi mânâsında bir vücudîlik; birincilerinki ise, nazarî olarak, kâinat ve içindeki her şeyi, tek bir varlığın farklı tezâhürleri, gayriirâdî feyezânları ve bütün eşyânın O olduğu şeklinde bir panteizm mülâhazasıdır ve böyle bir mütalâanın Kitap ve Sünnet'le telifi de imkânsızdır. Evet ikinciler, daha ziyade hâl ve zevklerine tercüman olma yolunda, bir mânâda kısmen müteşâ-

bihâta düşmelerine mukabil; birinciler, idrak ufkumuzu aşan konularda varlık ve varlığın perde arkasıyla alâkalı nazariyeler üretmektedirler. Bu itibarla da biz, birincilere; kendilerini beğenmiş, bencil ve müteâil hakikatlere akıl erdiremeyen ya da ancak vahyin aydınlatan tayfları altında görülüp sezilebilecek gerçeklere, minnacık akıl feneriyle bakmaya çalışan mübtedîler; ikincilere de, hayatlarını hep mahviyet ve tevazu yörüngesinde sürdüren, Hakk'a gönülden yönelmiş ve O'nun vücud ve diğer sıfât-ı sübhâniyesinin ziyası karşısında başka şey görmeyen, mevcudiyet ve sonraki bütün hususiyetlerini O'ndan bilen ve her zaman bütün varlığa da bu zaviyeden bakan müntehîler diyoruz; bazen zevk ve hâllerine yenik düşen, iştibah ve iltibasa açık müntehîler. Eğer bunların hissiyatlarının haritasını ortaya koymak mümkün olsaydı, o haritada, varlığın Allah'la münasebetinin, Hâlîk-mahlûk, Kayyûm ve O'nunla kâim olan münasebeti olduğu anlaşılacak ve âlem-i "sahv"deki hâllerinin dilinden, Kitap, Sünnet ve usûlüddin âlimlerinin söylediklerine benzer şeyler duyulacaktı.

Bir diğer ifadeyle kesret; kaderî kalıplara göre, farklı mâhiyet aynalarında ilâhî esmâ ve sıfatların değişik tecellileri demektir. Yani bu âlemde her şey, Hazreti Vâhid ü Ehad'in vahdet tecellilerine bağlı olarak yaratılmıştır ve bir baştan bir başa topyekün varlık, trilyonlarca aynalar olarak, aralarındaki birlik, beraberlik, uyum, âhenk, yardımlaşma, dayanışma... gibi hususiyetleri ve farklı ses, farklı nağme, farklı secâlarıyla, hep aynı mânâ ve mazmunu ifade etmektedir. Bütün eşyâ ve hâdiseler bu şekildeki konumlarıyla O'nun vâhidiyet ve ehadiyetini ilan ettikleri gibi, mekânî olan bu şeylerin yanında zaman dahi: *أَنَا الدَّهْرُ* "Zaman, Benim âyine-i izafimdir."⁹⁰

⁹⁰Buhârî, *tefsîru sûre* (45) 1, *tevhid* 35; Müslim, *elfâz* 2, 3.

mefhûmunca dehr, dihâr ve dihûr unvanlarıyla mütemâdî kesret aynalarında yine O Vâhid ü Ehad'i haykırmaktadır.

Bu itibarla da hemen her mertebede hak yolcuları, eşyâ üzerinde nazarlarını sürekli bu mülâhazalar çerçevesinde gezdirir ve maddî-mânevî, cismânî-rûhânî her şeyin çehresinde vahdet temâşâlarıyla Bir'i görür, Bir'i duyar, birlikle alâkalı renk, desen ve şîveyle ürperir; her nesne ve her hâdisede O'nun ilim, irade ve kudretinin âsârını müşâhede edip kendinden geç; geç de:

*Cemâlini nice yüzden görem diyen dilber,
Şikeste âyineler gibi pâre pâre gerek..*

diye mırıldanır ve her an yeni bir vuslat rampasında duruyor gibi, ebediyet televvünlü bir temâşâyâ start verileceği heyecanı ile kendini O'nu müşâhede kapısının önünde sanır.

Evvel, Allah birdir. O'nun birbirinden farklı değişik sıfat ve isimlerini ayrı ayrı hususiyetleriyle aksettiren aynalar ise pek çoktur. Her yerde ve her zaman "vahdet-i asliye"nin yanında bir "kesret-i tebeiiye" de mevcuttur.. ve inanmış bir gönül erinin nazarında müşâhede edilen bütün kesret âlemleri, değişik yorum ve değerlendirmeler ile her zaman gidip vahdete dayandığı gibi, böyle temiz bir ruh nazarında kesrete ait bütün ses ve görüntüler de bir zembere-i vahdet'e dönüşerek hep O'nu söylemekte, O'na bakmakta, O'ndan mesajlar sunmakta ve sürekli O'nu soluklamaktadır.

Aklın zâhirî nazarında bu kevn ü fesattaki mecâlî ve mezâhirin taaddüdü bir kısım kesret kılıklı farklılıklar ortaya koysa da, bu kat'iyen menba ve mercideki vahdete münâfi değildir. Her şey, her hâliyle O'nunla irtibatlı ve O'nun kass u iradesine bağlı çalkalanmakta; gelmekte-gitmekte ve O'na dönmektedir. Bu itibarla da kesretten, kenz-i mahfî-i vahdetin halk ve icad çerçevesinde bir inkişaf tecellîsi diye de söz edebiliriz.

Tabiî bütün bu mülâhazalar, yakın bulunup uzak duranlar için değil, konumuna göre duruşunu ayarlayabilmiş yakın durup yakından görenler içindir. Bir meczup, böyle bir mülâhaza ile alâkalı şunları söyler:

*“Ol sana senden yakındır, sen sakın olma O’na irak,
Kesreti kov, vahdeti bul, kalbdeki irfanla bak!”*

Evet, kalb ve ruhun hayat seviyesine erip otağını rûhânîlerin uçuştığı zirvelere kurabilen, lâzaman ve lâmekân, lâleyle ve lânehâr hak erleri için kesret de vahdet de problem olmaktan çıkar ve birer “ma’kûlü’l-mânâ” hâline gelirler.

Bu her zaman hep böyledir; bir taraftan, insanlığın idrak ufkunu tabiat-i beşeriye zulmeti kuşatsa da, bir başka zaviyeden her şeyi ve herkesi nur-u hakikat ve ziya-i vahdetin ihata ettiği duyulur ve hissedilir. İnsan, cismânî tabiat atmosferinin üstüne yükselebildiği ve nazarını öteleştirdiği takdirde, vahdet dünyasının aydınlıklarıyla tanışır; idrak, ihsas ve müşâhedelerinde kendini el değmemiş, göz görmemiş sürprizler sağanağı içinde bulur. Ne var ki, böyle bir mevhibe sağanağı mazhariyetine eren hak yolcusu, eğer diyanetin ruhundaki ahengi koruyamaz ve bağlı bulunması gerekli olan usûlüddin prensiplerinden uzak düşerse, iç içe kazançlar kuşağında kaybetme ihtimali de söz konusudur. Zâhir-Bâtın, aynı hakikatin göz ardı edilmeye tahammülü olmayan birer buudu olduğu gibi, bu isimlerin tecellî alanı sayılan kesret ve vahdet ahkâmında muvazeneye riayet de fevkalâde önemlidir.

Onun için seyr-i rûhânîde sırf bâtinî hüviyet ve onun inkişafı sayılan müşâhede ve mükâşefeleri nazara alanlar, tevhid-i hakikîyi, *“O’ndan başka hakikî bir mevcud yok.”* şeklinde duymuş ve ifade etmişler; sadece zâhirî hüviyete bakıp ona değer verenler ise çok defa natüralizme saplanmış ve şirkte boğulmuşlar; zâhir ve bâtını beraber kabul etmenin yanında, hâl ve zevk televvünü ile az da olsa

bâtını bir-iki kadem öne çıkaranlar ise –hakka daha yakın olmaları müselleme– tevhîd-i kâmilî meşhûdâtlarına bağladıklarından لَا مَشْهُودَ إِلَّا هُوَ “Meşhûd olan sadece O’dur.” diyerek, gaybe imandaki itlakın enginliğine rağmen, imanî mülâhazalarını kayıt altına almışlardır. Mütalâa ve değerlendirmelerini tamamıyla esmâ ve sıfât-ı sübhâniye ile irtibatlandırıp varlık ve hâdiselere bu zaviyeden bakanlar ise, tevhid telâkilerini itlakın enginliğiyle ele alıp zâhirî tevhidleriyle “fark” a mürâât, bâtinî tevhidleriyle de “cem’ maa’l-fark” a işaret sadedinde لَا مَعْبُودَ إِلَّا اللَّهُ “O’ndan başka mâbud, maksûd ve matlûb yoktur.” hakikatiyle gürelemiş, Kur’ân ve Sünnet’le ortaya konan hakikî ve iltibaslara kapalı bir tevhidi ilân etmişlerdir. Zannediyorum, işte böyle bir telâkki sayesinde, hem tevhîd-i Zât hem de tevhîd-i sıfâtın vurgulanması yanında zâhir ve bâtin arasındaki muvazene de korunmuş olacaktır.

Aslında tevhîd-i bâtin bir çekirdek ise, tevhîd-i zâhir de bir ağaç ve meyve mâhiyetindedir. Ne var ki, ilkinin büyük ölçüde vicdan mekanizmasıyla duyulup hissedilmesine karşılık, ikincisi daha çok, kesret âlemini mütalâada bulunmak, mütalâa edilen şeyleri yorumlayıp değerlendirmek suretiyle zâhir ve bâtin hâsselerle anlaşılıp zevk edilmektedir. Ayrıca böyle bir bakış farklılığının beraberinde getirdiği bir mukabele farklılığından da söz edilebilir. Şöyle ki, Hazreti Ehad ü Samed’i, kesretle münasebetimiz ve zâhir duyu organlarımızın idrak ve ihsas ufku açısından ve böyle bir mülâhazaya vurguda bulunma zaviyesinden andığımız zaman –hacda, bayramlarda olduğu gibi– cehrî olarak anarız; vicdanî sezi ve sır zirvesi açısından yâd ettiğimizde de kalbin dili, sırrın soluklarıyla yâd ederiz.

Evêt, kendi kendimizi murakabe ve muhasebe atmosferinde, halvethânelerdeki hususî zikir ve yakarışlarımızda

kalb, sır ve hafî ufkuna bağlı kalmaya çalışır; bayram, cuma ve hususiyle de hacda, şeâiri ilânın esas olması mülâhazasıyla gürül gürül O'nu haykırır, hem kendi hesabımıza hem de bütün varlık ve varlık ötesi, arzdan semaya, semadan arza gelip giden şuur sahiplerine bir şeyler söylemeye çalışır; çalışır, mezâhir ve mecâlîye fazla takılıp kalmadan, kesretin o boğucu atmosferini delik-deşik ederek her zaman vahdete müteveccih olduğumuzu gösteririz. Böyle bir tavır, mebde ile beraber müntehâya da riayet etmenin ifadesi ve zâhirî imtissas ve ihsaslarımızın yanında bâtinî duyularımızın da dilini kullanmak demektir.

Bunu biraz daha açabiliriz: Her şeyin ilmî vücudu itibarıyla mânevî bir suret ve mâhiyeti –suret ve mâhiyet tabiriyle yine kelime yetmezliğine takıldığımızı itiraf etmeliyim– vardır. Böyle bir suret ve mâhiyet, kaderî plân çerçevesinde, akdes feyiz televvünlerine bağlı, feyz-i mukaddesle önce –bu da bizim gibi zamanla mukayyet olanlara ait bir husus– rûhânî mâhiyetler seviyesine getirilir; sonra cismâniyet urbası giydirilir ve her varlık, topyekün eşyâyı kuşatan bir ilmî program çerçevesinde, kendi mânâ ve muhtevasına göre belli hüviyete bürünerek başka bir mazhar ve meclâ durumuna yükselir. Kaba bir benzetme yapacak olursak; her varlık, ilmî vücut mertebesinde, kelime ve cümleleri meydana getiren harflerin özü ve ruhu gibidir. Bunlar, kelime mertebesine yükseldiklerinde belli mânâlara delalet ettiği gibi, mevcudat da farklı taayyünlerle farklı şekiller alır. Bunların misalî levhalardaki silüetleri, âyetlere; belli numara, belli drop ve belli kalıplar çerçevesindeki şekilleri, resimleri de, çerçevesi belirlenmiş müstakil sûrelere benzetilebilir.

Temelde her şey, bâtını itibarıyla, çoklarımızın idrak ufkunu aşkın bulunsa da, nuranî, şeffaf ve vahdet edalı olduğu açıktır. Zâhirî televvünleri açısından ise büyük ölçüde esbâb alaşımı ve kesret edalıdır. Bu, biraz da aynaların kabiliyet ve

hususiyetleriyle alâkalıdır: Evet, tıpkı Kur'ân sûrelerinin âyetlerden, âyetlerin kelimelerden, kelimelerin harflerden, harflerin de nokta ve belli hatlardan meydana gelmesi gibi, canlı-cansız bütün varlık da misalî levhalardan, misalî levhalar kelimât-ı ruhâniyeden, bunlar da –tabir caizse– hurûf-u ilmiye tecellîsinden ezeli program çerçevesinde, kudret ve iradenin taallukuyla meydana gelmiş cümleler, paragraflar, risaleler ve kitaplardır. Bunun böyle olduğunu duyup zevk eden ârifler, her zaman kesret arkasında vahdeti, ehadiyet cilveleri verâsında da vâhidiyeti temâşâ etmiş ve cemâlin rasathânelerinden ihataları aşkın celâlî tecellilerin mehâfet ve mehâbetini duymuş ve tâzimle iki büklüm olmuşlardır. Başta namaz olmak üzere bütün ibadetler, bu seviyeye açık ruhlarla, yerine getirecekleri sorumlulukları gösterme, tarif etme ve hatırlatma açısından fevkalâde önemlidir.

Varlık ve onun önüne-arkasına, ehadiyetin yaklaştıran menşûrundan, cemâlin aydınlatan meş'aleleriyle bakamayanlar, maddî ve cismânî âleme ait esbâb ve vesâit perdelelerine takılmış ve binlerce-yüz binlerce ışık kaynağına rağmen ışığa hasret gitmişlerdir. Kur'ân okurken ses ve nağmelerin ötesine geçemeyenler, onu yorumlama adına mantık ve felsefe dedikodularıyla ömürlerini tükettikleri gibi, kâinat kitabını doğru okuyamayan, okuduklarını yanlış anlayan, yanlış anlayıp esbâba takılanlar da, sürekli okudukları hâlde hiç mi hiç okumanın ötesini görememiş, vahyin aydınlatıcı ışıklarından mahrum yaşamış ve kesret deryasının amansız dalgalarıyla sağa-sola sürüklenmiş; sonra da bir türlü vahdet sahiline ulaşamamışlardır.

Hazreti Âdem'in hilâfet pâyesiyle şereflendirilmesinin arkasında, onun esmâ-i ilâhiyeye vukûfu ve o isimlerin müsemâmaları da diyebileceğimiz eşyâyı iyi okuması, derken

esmâdan Müsemmâ-i Akdes'e yönelmesi ve her şeyin mâhiyetini, hakikatini kavraması olsa gerek. O, kendisine talim edilen isimleri müsemmâlarıyla, müsemmâları da kendilerine ait hususiyetleriyle okumuş, değerlendirmiş ve her şeyin çehresinde vahdet gerçeğini temâşâ ederek kesret dağdağasından kurtulmuş ve bütün perdeleri aşıp gönlündeki kenz-i mahfinin ihsas ve ışığıyla Hazreti Zât'a yürümüştü. Başka bir yaklaşımla o, şeriat-ı fitriye de diyeceğimiz tekvînî emirlerin suret-i cereyan ve televvünlerinin çehresinde ulûhiyete ait esrarı, hem de kusursuz olarak okumuş ve “ حَفَاتِقُ الْأَشْيَاءِ ثَابِتَةٌ ”⁹¹ hakikatini duyduğu aynı anda, Hazreti İlim ve Vücut'un te-sirlerini de ilan ederek, melekûtun dilrubâ kametleri meleklere “Münezzeh لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ *ve mukaddessin ya Rab! Biz, Senin bize bildirdiğinden başkasını bilemeyiz; her şeyi hakkıyla bilen Sen, hikmetle yaratan da Sensin...*”⁹² dedirtmişti ki bu, Hakk'ın mükerrem ibadından daha mükerremlerin de bulunabileceğinin ilanı ve insanoğlunun hilâfetine de ciddî bir vurgu demektir.

Herkes kesrette vahdeti görüp duyamayabilir; zâhirde bâtını temâşâ gibi çoklukta Bir'i bilip, Bir'i duymak imkân-ı aklîyle mümkün olsa da her babayiğidin kârı değildir. İlk insan ilk peygamber Âdem nebi, aynı zamanda kesrete açık ve fakat müntehâ-i vahdete çağırın ilk mürşiddi. O, kesretin tahminleri aşan boğuculuğu, dağıtıcılığı, cazibesi karşısında başı dönmeden, bakışı bulanmadan, hemen her zaman vâhidiyetin celâlî tecellîleri içinde ehadiyetin cemâlî cilvelerini görmüş, hissetmiş ve her nesnede, hususiyle de canlılarda ilâhî isimlerin tecellîlerini müşâhede ile, bu iç içe celevât ve füyuzât arasında, kendi hakkındaki -tabiî insanoğlu adına-

⁹¹ “Eşyanın hakikati sabittir.” Ömer en-Neseî, *el-Akâid* s.1.

⁹² Bakara sûresi, 2/32.

hususî bir teveccühün unvanı sayacağımız cemâlî esintileri de duymuş; kalbinin kapılarını ardına kadar Zât-ı Akdes'e açarak O'ndan gelen ışıklar sayesinde gönlünün gözleriyle her varlığın çehresindeki vahdet sikkesini okumuş ve her şeyin en önemli derinliğinin O'na baktığını görüp anlamış, sonra da birer birer her varlık ve toptan bütün eşyâdaki değişimlerinden dönüşümlerin hep o Kudreti Sonsuz'un tezgahından çıktığını, "ayne'l-yakîn" müşâhede etmiş ve derin bir iz'anla ne rubûbiyetinde ne de ulûhiyetinde O'nun eşi-menendi, muîni ve veziri bulunmadığını ilan ederek mâhiyet ve donanımının hakkını yerine getirip meleklerin önüne geçmişti; geçmiş ve kapıyı da her müstaidin geçeceği şekilde aralık bırakmıştı.

Evet, bu yol, günümüzün vahdet yolcuları için de aynıyla söz konusudur; gözlerini her zaman tefekkürle açıp-kapan, sineleri sürekli şefkatle çarpan, âcizliğini O'nun kudretine ulaşma dinamiği, fakirliğini de yine O'nun servet ve gınasına ermenin vesilesi sayan basîretli ruhlar, tıpkı Hazreti Âdem gibi vahdeti kesret aynalarında temâşâ edebilir; her simada O'nun zıya-i vücudundan parıltılarla O'nun varlığını hisseder ve celâlî tecellîlerin göz açtırmıyor gibi görünen sağanakları karşısında dahi ehadiyet televvünlü cemâlî cilvelerin üfûl üfûl esintileriyle serinler ve "bî kem u keyf" yudum yudum O'nunla bulunuyor olmanın hazlarını yudumlayabilirler.

Vâkıa, bazen böyle bir noktaya ulaşanların yer yer iltibasa düştükleri ve hâllerini ifadede kullandıkları kelimeleri iyi seçemedikleri, ya da onların gönül dünyasında sürekli "sübhât-i vech" esintileri esip durduğu için "hulûl"e ve "ittihad"a çekilebilecek sözler ettikleri görülmüştür; ama bunun her zaman böyle olmadığı da bir gerçektir. Ve hele, seyr-i rûhânîsini Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'ın (aleyhi ekme-lüttehâyâ) mişkât-ı nübüvveti altında sürdürenler için bu durum hiçbir zaman söz konusu olmamıştır ve olamaz da...

Aslında bu makam, hak yolcularının gönlünde *لَمِنَ الْمُلْكِ* *اليَوْمَ* “Deyin bakalım bugün mülk kiminmiş?”⁹³ hitabına, Hazreti Vâcibü'l-Vücut'un *لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ* “Kudret-i kahire sahibi Allah'ındır.”⁹⁴ hakikatinin tecellîlerinden muhit bir ziya ya da bir aks-i sadanın görülüp duyulduğu makam olduğundan; yani, asıl olan vahdet-i zâtiyenin, ârızî olan kesret-i fer'iyeyi bütünleriyle kuşatıp her şeye bir vahdet rengi verdiğiinden –tabîî böyle bir mesele avam için asla söz konusu değildir– hâle mağlup ve istiğrak eksenli yaşayan bu kimseler, iltibasa açık o kabîl beyanlarında mazur görülebilirler. Buna, sâlikin belli bir kurb mertebesine erince, müşâhede ufku itibarıyla her yanda ayan-beyan esmânın tüllemesi, insanî latîfelerin her an Müsemmâ-i Akdes'i duyması, bütün ihsas ufuklarında sıfat televvünlerinin kalben görülüp sezilmesi ve latife-i rabbâniyenin, Hazreti Mevsûf-u Mukaddes'i mülâhazaya alma heyecanıyla çarpması makamı da diyebiliriz ki; bu ölçüdeki ihsas ve imtisaslarla kuşatılmış bir gönül eri, tecellî-i vahdetle her şeyin silinip-süpürülüp götürüldüğünü ve dört bir yanda hep O'nun bayrağının dalgalandığını duyup zevk eder ki, böyle birinin sahv hâlindekiler gibi düşünmesi de bir mânâda kendiyile çelişki olur.

Bazıları, ruhun bu seviyede irtifa ve inkişafına, kalbin kendi derinlikleriyle bedeni kuşatması, bazıları da ruh-u insanın nefha-i ilâhî olmasına bağlı, özündeki güce ulaşması demişlerdir ki; kendini aşmış ve kendi rekorunu kırmış bu seviyedeki bir hak erinin nazarında artık ne arz u sema farklılığı ne de ötelere ve burası ayrılığı kalır. Böyle biri beden ve cismanîyetiyle arzda bulunsa da, latife-i rabbâniye ve sırrıyla

⁹³Mü'min sûresi, 40/16.

⁹⁴Mü'min sûresi, 40/16.

semalar ötesinde; heykeliyle, şekliyle aramızda görünse de ruhuyla hep a'lâ-yı illiyyindedir.

Evet, o, bütün bütün kalbî ve ruhî hayat ufkuna kilitlendiğinden, artık her zaman vâhidiyet tecellileri içinde ehadiyet cilveleriyle yaşar ve bâtinî hislerinin menfezlerinden sürekli cilve-i vahdeti temâşâ eder; eder de, gayrı Vâhid ü Ehad'den başka hiçbir şey duymaz ve hiçbir şey hissetmez. Önce de ifade edildiği gibi, böyle bir ufku ihraz edince, bazen Muhî'tin vüs'at ve ihtişamı, muhâtın da hakâreti, muzmahil ve mütelâşî olması karşısında, mazur görülecek bir iltibasa düşerek: "O'ndan başka bir şey görmüyorum." veya "Sizin gördükleriniz bütününüle vehm u hayalden ibarettir." diyebilir.

Aslında, bir nesnenin var veya yok farz edilmesi, biraz da, o objenin bâtinî duygularla hissedilme şekline bağlıdır. Varlık ve hâdiselerin yorumlanması, bütün bütün öteleşmiş bâtinî duyguların imbiklerinde değerlendirilince, zâhirin tesir alanı da daraldıkça daralır; hatta, hak yolcusunun, objeleri tamamen bâtına göre değerlendirmesi ölçüsünde sır ve hafî atlası itibarıyla zâhir onun gözünde bütününüle silinir gider ve her yanda bâtinin bayrağı dalgalanmaya başlar. Artık böyle birinin nazarına yer yer kesret resimleri ilişse de bunlar, hiss-i mârifetin bağrında gelişmiş ve latife-i rabbâniyenin hâlî ve zevkî bir buudu hâline gelmiş hiss-i vahdete söz dinletemezler. Dinletemedikleri içindir ki varlığı böyle bir ufuktan temâşâ eden bir hâl eri, zaman zaman, "أَنَا الْعَبْدُ وَأَنْتَ الْحَقُّ"⁹⁵ diyeceğine, iç ihsaslarının tesirinde "أَنَا الْحَقُّ"⁹⁶; "سُبْحَانَ اللَّهِ"⁹⁷ demesi gerektiği bir yerde de "سُبْحَانِي مَا أَعْظَمَ شَأْنِي"⁹⁸ ^{العظيم}

⁹⁵Ben kulum, Sen ise Hak.

⁹⁶"Ben Hakk'ım." Bkz.: el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* 1/36.

⁹⁷Yüceler yücesi Allah'ı tenzih ü takdîs ederim.

⁹⁸"Tenzih ü takdîs ederim ki; benim şânım ne yücedir." Bkz.: el-Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ* 1/154; İbnü'l-Cevzî, *Telbisü iblîs* 1/417.

şeklinde iltibaslı ve muhkemât-ı şeriat nazarında hatarlı beyanlarda bulunabilir.

Usûlüddin açısından, diyanetin ruhu ve kul olmanın lâzımı sayılan tevazu ve mahviyete münâfi olması bir yana, aklın zâhir nazarında istiklâl iddiası hissini uyarın bu türlü mülâhazalar, ubûdiyetin ruhuna tamamen zittir ve peygamberlerin talim buyurdıkları tevhid telâkkisine de münâfidir. Hele bir kısım mübtedîlerin, bu kabîl sözleri söylemeleri veya bu sözlere dayanarak hulûl ve ittihaddan dem vurmaları bütün bütün İslâm'ın ruhuna aykırı, bedâhet-i akla münâfi ve Kur'ân muhkemâtına da muhalif bir dalâlettir.

Sünnet yolunun yolcuları, her zaman kesret içinde vahdeti müşâhede etmiş, Hazreti Zât'ı, kendi sıfât ve esmâ-i hüsnâsı zaviyesinden, mâsivâyı da kendi keyfiyet ve hususiyetleriyle ele almış; Hazreti Hakk'ın müteâl bir varlık olduğunu, izafî hakikatlerin de O'nun var etmesiyle var olduklarını, kayyûmiyetiyle de devam ettiklerini düşünmüş; her türlü tasavvurda, taakkulde, inançta iltibaslardan uzak durdukları gibi ifadelerinde de ulûhiyet hakikatiyle telifi imkânsız beyanlarda bulunmamışlardır. Evet onlar, لَوْلَا الْإِعْتِبَارَاتُ كَبَطَلْتُ

الْحَقَائِقُ “Eğer izafiyât olmasaydı pek çok nisbî hakikat maruz-u butlan olurdu.” fehvasınca, her zaman hakâik-i eşyânın –Hakk'ın ziya-i vücudunun gölgesinin gölgesi olsa da– varlığını vurgulamış ve bunun da asla vahdete münâfi olmadığını düşünmüşlerdir.

Hâsılı, gözlerimizle, gönüllerimizle görüp duyduğumuz bütün eşyâ, O'nun kudret ve iradesiyle meydana gelmiş âdetta bir meşher; küre-i arz canlı-cansız aksesuarıyla, ilim, irade ve kudret tezgahından çıkmış, olabildiğine mükemmel bir dizaynla müşâhidlerin temâşâlarına arz edilmiş geniş ve muhteşem bir saray, insanoğlu da bütün bunları tanıyıp değer-

lendirmeye memur bir vazifelidir. Her yanda görülen bir kesret televvünü; her nesne ve her hareketin özünde duyulup hissedilense bir vahdet ruhudur. Hüşyâr gönüller bunu hep böyle bildi Hakk'a yürüdü; ifrat ve tefrite düşenlerse takılıp yollarda kaldı.

اللَّهُمَّ أَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَأَرِزُقْنَا اتِّبَاعَهُ وَأَرِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلًا وَأَرِزُقْنَا اجْتِنَابَهُ
وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَيَّ عَقْدِ النَّبِيِّينَ وَقَائِدِ الرَّكْبِ الْمُرْسَلِينَ وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ
الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ أَجْمَعِينَ

RUH VE ÖTESİ

Kalbin Zümrüt Tepeleri ama, önce, Şehristânî'nin “*el-Milel ve'n-Nihal*”i, Gazzâlî'nin “*Tehâfütü'l-Felâsife*”si, Mustafa Sabri Bey'in “*Mevkıfu'l-Akli ve'l-İlmi ve'l-Âlem*”i, Günaltay'ın “*Felsefe-i Ülä*”sı, Ali Arslan Bey'in “*El-Ba's ve'l-Hulûd*”u çerçevesinde, tasavvuftaki ruh telâkkisine giriş niteliğinde, aklın gri yamaçlarında küçük bir gezintinin yararlı olacağını düşündüm. Şayet konuya ve konunun arkasındaki hakâike saygısızlıkta bulundu veya bâtili tasvirle saf ve temiz düşüncelerde bulantı hâsıl etti isem Rabbim'den afv u mağfi-ret dilerim...

İnsan vücudunda, hayat, hareket, idrak, his, şuur ve her türlü gelişmenin gayr-i maddî temel unsuru sayılan ruh –vahye, Kur'ân'a, vahiy meleğine de aynı ismin verilmesi mahfuz– kutsal kitaplardan filozoflara, en ibtidâî toplumlardan en mütemeddin milletlere kadar hemen herkesin alâka duyduğu bir mevzu ve hakkında söylenen sözler mücelletlere sığmayacak ölçüde geniş bir konudur. İhtimal, bu biraz da, ilk insan ve ilk peygambere/peygamberlere bildirilen ruhun hakikati ve “mâhiyet-i nefsü'l-emriye”siyle alâkalı icmâlî emirlerle yetinmeyip tafsîle girmekten ve değişik çağların ilim, mârifet ufku zaviyesinden ileri sürülmüş yorumlardan, ya da aslında, bir hareket, hayat, idrak ve his esası olan ruh cevherinin hakikatini, onun fonksiyon ve faaliyetleriyle karıştırıp hepsini müşterek mütalâa etmekten kaynaklanmıştır/kaynaklanmaktadır. Ne var ki, ruhun anlatılmasıyla alâkalı düşünce ve ifadeler

nasil olursa olsun, onun, hayat, hareket, his, şuur ve idrakin biricik kaynağı olduğunda şüphe yoktur.. ve bu konuda din, felsefe ve tasavvuf düşüncesi âdeta ittifak hâlinindedir.

Evet, insanoğlu var olduğu günden beri, hep böyle bir cevherin mevcudiyetini düşünmüş, hatta rüya vesaire gibi şeylerle onu kısmen hissetmiş ve bir adım daha atarak onun hakikatini anlamaya çalışmıştır. Ne var ki insanoğlu bu tecesüs, tefahhus ve araştırmalarında, pek çok yanları itibarıyla, aklın idrak alanı dışındaki böyle bir konuda, semavî fermanlardaki icmâlle iktifa etmeyip tafsile ve indî yorumlara girdiğinden, bazen “akıl”, bazen “ruh”, bazen “nefs-i nâtika”, bazen de “ene” dediği bu cevher-i mücerredi, taktığı isimlerin çağrıştırdığı değişik mülâhazalarla ele almış ve konuyu âdeta içinden çıkılmaz bir ucube hâline getirmiştir.

Allah, hayat sıfatı ufkundan görülen-görülmeyen bütün canlılara umumî bir ruh bahşettiği gibi, Hazreti Âdem’e de –ve tabîi daha sonra onun evlâtlarına da– emir âleminde şuurlu bir ruh nefhetmiştir.. ve konunun Kur’ân ve Sahih Sünnet’teki⁹⁹ icmâli sadece bundan ibarettir. İşte böyle bir icmâl, zamanla değişik din ve kültürlerle bağlı mütefekkir ve filozofların ve tabîi bazı sofî ve mutasavvifin biraz ruhun “hakikat-i nefsü’l-emriye”si, biraz da onun fonksiyon ve bedenle münasebeti açısından, tevil, tefsir ve tafsiliyle mücelletlere sığmayacak bir bilgi ve nazariyeler havzı oluşturmuştur.

Bizim burada esas üzerinde durmak istediğimiz konu, tasavvufçuların ruhtan, kalbî ve ruhî hayattan ne anladıkları hususu olmasına rağmen, onun, birbirinden farklı çerçevelerde değişik din, değişik millet ve değişik felsefî sistemlerce,

⁹⁹ Hicr sûresi, 15/29; Sâd sûresi, 38/72; Secde sûresi, 32/9; Enbiyâ sûresi, 21/91; Tahrîm sûresi, 66/12; Buhârî, *bed’ü’l-halk* 6; Müslim, *kader* 1; Tirmizî, *kader* 4; Ebû Dâvûd, *sünnet* 16; İbn Mâce, *mukaddime* 10; Müsned, 1/382, 430.

nasıl anlaşılıp nasıl kabul edildiğini gösterme bakımından biraz eskilere gidip, kuş bakışıyla dahi olsa onunla alâkalı ortaya atılmış mülâhazalara bir göz atmanın aydınlatıcı olacağını ve biraz daha geniş bir mukayese imkânı vereceğini düşündük.

Öyle ise şimdi gelin, Yüce Yaratıcı'nın ruh hakkındaki – ısrarla vurguladığımız– icmâlî bilgilendirmesinin, en ibtidâî kavimlerden filozoflara, materyalistlerden spiritüalistlere, rasyonalistlerden sofilere, tefsircilerden kelâmcılara kadar değişik kesimlerce nasıl yorumlandığına hep beraber bir göz atalım:

İnsanlığın upuzun geçmişine baktığımızda, tarihin hemen her döneminde, değişik toplumlar arasında, avamca veya ilmî olarak, ama mutlak surette ruh ve onun menşeiyle alâkalı bir hayli şeyle karşılaşırız. En karanlık çağlarda dahi –tabîî biraz farklı çizgilerde– insanoğlu, açık-kapalı ruh hakkında bir şeyler düşünmüş, bir şeyler söylemiş; onun mebdei ve akıbeti arasında gelip gitmiş; nereden geldiğini, niye geldiğini, nereye gideceğini sürekli kendine sorup durmuş; yer yer peygamberlerin vesâyeti sayesinde doğru düşünmüş; ama çok defa yanılmış; bu dünyaya gelişi-gidişi ve bir süre ikamet eyleyişi arasında irtibat kuramama tökezlemeleri yaşamış; kendi yorumlarının yanlışlıklarına takılarak sık sık tenakuzlara düşmüş; ancak hemen her zaman hayatın arkasında ve bu fizikî dünyanın ötesinde muharrik, müdrük, şuurlu metafizik bir gücün bulunduğu inanmış ve onun hakkında yanlış-doğru veya doğruya yakın kitaplar dolusu şeyler söylemiştir.

Kimileri bu fizik ötesi gücü, nefis, hevâ, can, rüzgâr kelimeleriyle, Sanskritçe konuşanlar “Atman”, Yunanlar “Psyche”, Lâtinler “Animus”, Fransızlar “Esprit”, Gotlar “Saivala”, Farslar “Revân”... gibi ayrı ayrı sözcüklerle ifade etseler de hemen hepsinin maksadı, beden ve ceset arkasındaki hayat, his ve hareketin kaynağı o zîşuur kanun-u emrî olmuştur.

İnsanlarda, madde ve cesetten başka ikinci bir varlığın bulunduğu düşüncesi hemen bütün ibtidâî toplumlarda çok yaygın olmakla beraber, bu cevherin nasıl olduğu hususundaki mülâhazalar birbirinden oldukça farklıdır. Ne var ki, bu mülâhazalardan hangisi derin bir tetkike tâbi tutulsa, hemen hepsinde ruhun, maddeden mücerret bir varlık veya esir gibi yarı cisim bir nesne şeklinde algılanmış olduğu görülecektir.

Bunların yanında ayrıca, ruhların akıbetleriyle alâkalı kanaat ve düşünceler de büyük ölçüde birbirine yakın mülâhazalar etrafında dönüp durmuştur. Çoğunluğun kanaatine göre, ruhlar dünyadan göçtükten sonra başka bir âlemde hâllerine uygun bir yaşama çizgisinde hayatlarını sürdürecektir ve dünyevî hayatlarına bağlı bir yaşama biçimine ereceklerdir: Hümete şâyân müstakîm ruhlar hürmet görecektir, fenalıklarla kirlenmiş nefisler de fena muameleye maruz kalacaklardır.

Görüldüğü gibi çok ibtidâî insanlar dahi oldukça erken bir dönemde, “mâhiyet-i insaniye”de bir ikiliğin bulunduğunu sezmiş, bizim ruh dediğimiz cevheri şöyle-böyle duymuş, ama idrak ufuklarını aşkın tafsilata girince meseleyi karıştırmış ve iltibasa düşmüşlerdir ki; yanlışıyla-doğrusuyla “dinler tarihinin” animizmiyle alâkalı bölümlerinde bu kabîl iltibaslardan doğmuş bir hayli hurafe görmek mümkündür. Hiç şüphesiz bu hurafelerden biri de tenasüh akidesidir. Ruhun müstakîl bir cevher olmasına inanan insanoğlu, benliğindeki ebediyet arzusunu tatmin adına “ruhların devr-i daimi” diyeceğimiz akideye sığınmış ve vicdanında hissettiği ebediyen yok olup gitme ızdırabını bununla tâdile çalışmıştır.

Bu akideye göre –*Tereddütler* kitabında kısmen temas edilmişti¹⁰⁰– cesetler ruhların kalıpları gibidirler. Ruhlar âdeta bir umumî devr-i daim içinde bu kalıplara girerek onlarda bir dinamo vazifesi görür, onlara hayat ifaza eder, şevk u zevk

¹⁰⁰ Gülen, M. Fethullah; *Asrın Getirdiği Tereddütler-1*, s. 114-126.

duyularını harekete geçirir; o kalıp çöküp dağılınca da başka bir kalıba, daha sonra bir başka kalıba... girip çıkmaya devam ederler. Eğer girdikleri kalıp insana ait ise, hiss u zevkin yanında onda, idrak, şuur ve irade sistemlerine de hükmeder ve farklı durumlar sergilerler.

Tylor; animizmle alâkalı mülâhazalarını serdettiği yerde, tenasühün menşeyini çok eskilere götürür ve bir hayli renkli örnekler verir. Dinler tarihi, tenasühün menşeyinin eski Mısır halkının “Hermes”ine dayandığını ve filozof Pisagor (Pythagoras) vasıtasıyla kadim Yunan’a götürüldüğünü söyler. Tarihçi Herodot (Herodotos) ise, Pisagor’dan evvel tenasühün Yunanlılarca bilindiğinden söz eder.

Gün gelir bu düşünce bir fantezi olarak bazı semavî din mensuplarınca da benimsenir. Hatta Eski Ahit’teki Niobe’nin mermere, Hz. Lut’un eşi “Edithe”nin de tuzdan bir heykele dönüşmesi –arada nasıl bir münasebet olduğunu anlamış değilim– tenasühe birer mesnet gibi gösterilir.

Tenasüh düşüncesinin ilk telâffuz edildiği yerlerden biri de hiç şüphesiz Ganj ve Sind havzalarıdır. Dahası Vedalar’daki bir kısım münacat ve yakarışlarda onun küllenmiş bir kısım izleriyle karşılaşmak mümkündür. Vaiseshika, öldükten sonra fena ruhların aşağı bir hayat mertebesinde sürüm sürüm olacaklarından söz eder. Vedanza, mârifet-i mukaddeseye erinceye kadar bütün ruhların farklı seviyedeki cesetlerde zelil, perişan ve ızdırap içinde kıvranıp duracakları kehanetinde bulunur ki, bütün bunlar tenasühe kail olanlarca birer referans olarak değerlendirilmiştir/değerlendirilmektedir.

Buraya kadar bir özet mâhiyetinde arz edilen bu bilgiler ve benzeri diğer mütalâalara dayanarak Charles Fourier, bir tenasüh mütenebbîsi gibi akla-hayale gelmedik gaybî haberlerle konuyu süsler, bezer ve ilimle telifi imkânsız bir sürü kehanette bulunur. Onun bu kehanetleri –maalesef– bir kısım

din mensuplarınca da benimsenir, dinî nasslarla desteklenmeye çalışılır ve açık-kapalı konunun propagandası yapılır.

Gulât-ı Şia ve Hurûfiler istisna edilecek olursa, tenasüh yalanından en az müteessir olanlar Müslümanlardır; zira eğer tenasüh akidesi ebediyet arzusuyla yanıp tutuşan insanoğlunun bu arzusuna bir cevap ve yok olup gitme endişesine karşı da bir çare olarak, hikmet, adalet, ceza ve mükâfat mülâhazalarıyla ortaya atılmış bir felsefe ise –ki pek çok kimse bunun böyle olduğuna inanmaktadır– İslâm, ebed için yaratılan ve ebede namzet olan insanoğluna, muvakkat bir ayrılığı müteakip, umumî bir “*ba’sü ba’del mevt*”le ebediyet vaad etmekte ve onun yok olmakla alâkalı bütün endişelerini gidermektedir. Evet İslâm, müntesiplerine, dünyanın binlerce sene mesudane hayatı, içinde bir saat ikamete mukabil gelmeyen bir Cennet saadeti, hatta o Cennet saadetinin de bin kat üstünde Cenâb-ı Hakk’ın cemalini görme ve ebedî hoşnutluğuna erme gibi mutluluklar vaad ederek¹⁰¹ onların gözlerini ve gönüllerini doyurmuş ve başka hayalî arayışlara hiç mi hiç ihtiyaç bırakmamıştır.

İran’ın Mazdekiye’sinden (Mazdeizm) ve Hindistan’ın Brahmanizm’inden mülhem Gulât-ı Şia ile Hurûfilerin benimsediği hulûl ve ittihad edalı tenasüh düşüncelerine gelince, bu, hem Sünnî imamlar hem de Şîî âlimler tarafından şiddetle reddedilmiş ve bir ilhad sayılmıştır. Sofilerden bazılarının tenasüh akidesini işmam eden sözleri ise –Bedrettin’in hezeyanları müstesna– bunlar, ya hâl ve istiğrak ehlinin, mazhariyetlerini ifadede kelime yetmezliğine takılmalarından kaynaklanmış ya da bizim, onların o türlü beyanlarındaki maksatlarını yanlış değerlendirmelerimizden doğmuştur/-

¹⁰¹ Bkz.: Âl-i İmran sûresi, 3/15, 133, 136; Mâide sûresi, 5/119; Tevbe sûresi, 9/21, 72, 100; Muhammed sûresi, 47/15; Vâkıa sûresi, 56/11; Hadîd sûresi, 57/21; Mücadele sûresi, 58/22; Kiyâmet sûresi, 75/23; Beyyine sûresi, 98/8.

doğmaktadır. Aslında başta Şeyh-i Ekber olmak üzere “Vahdet-i Vücut” a kail olduğu bilinen hemen bütün sofilerin tenasüh gibi algılanan sözleri tamamen “bürûz” mülâhazasına bağlı söylenmiş ifade türlerindedir. Daha önce de geçtiği gibi tenasüh, ruhların tâbi buldukları cesetler fenâ bulduktan sonra, ya daha aşağı bir canlı mertebesinde veya daha yukarı bir hayat seviyesinde herhangi bir cenine hulûl etmesi şeklinde yorumlanmasına karşılık; bürûz, kâmil ruhların müstaid ve pak gönüllere feyizler ifazasıyla onları kendi ufuklarına yükseltmeleri ve onların mir’ât-ı ruhlarına kendi ilhamlarını aksettirmeleri, ya da seyr u sülûk-i rûhânîsini önemli bir aslın yörüngesinde devam ettiren tâbiin bazen metbû şeklinde görülüp o zannedilmesinden kaynaklanan bir iştibahtır. Bazı ahvâlde ciddî iltibaslara da sebebiyet verebilen böyle bir durum, semavî dinlerin hemen hepsinde çokça görülmüş –bir kısım hüsn-ü zan kurbanları ve haddini bilmez benciller müstesna– bazı kimselerin mesihiyet ve mehdiyette iddiaları da işte böyle bir iltibastan kaynaklanmıştır/kaynaklanmaktadır.

Ayrıca Şeyh-i Ekber, ruhların beden değiştirmesini, rüyalarda olduğu gibi misâlî bedenlerle temessül etme şeklinde –ki ehlullahtan ebdallar arasında yaygınca cârî bir keyfiyettir– anlamaktadır. O, farklı ifadelerle bu hususu sık sık tekrar eder.

Aslında, bizim burada üzerinde durmak istediğimiz konu tenasüh değildi; biz ruhun akıbetiyle alâkalı bir mülâhaza sevkiyle istitrâdi olarak böyle bir mevzuya girdik. Daha önce de işaret edildiği gibi, geçmişte bu hususa hafif temas edilmişti; gerekirse daha sonra özel bir çalışma konusu da olabilir. Aslında biz burada hem Müslümanların, hem Hıristiyanların, hem Yahudilerin hem de Hindistan, Mısır ve kadim Yunan gibi semavî dinlere bağlı olmayan toplumların –telâkki farklılıkları mahfuz– ittifakla üzerinde durdukları cesetten ayrı bir cevherin mevcudiyetinden söz ediyorduk.

Öyle ise şimdi gelin, kadimden bu yana, ruh hakkında kim ne demiş, onun mâhiyet-i nefsü'l-emriyesi ve fonksiyonları hakkında neler söylemiş, onunla alâkalı yazıp çizen mütefekkirler neler düşünmüş, neler konuşmuş... özet olarak bunları ele alıp bu farklı düşünce ve dimağların ruhtan ne anladıklarını görmeye çalışalım:

İlk mütefekkir ve filozofların varlık ve eşyâ hakkındaki malumatları gibi, ruh konusundaki bilgileri de gayet basitti. Onlara göre küre-i arz düz bir satıh, sema onun üzerinde kapalı bir kubbe, güneş, ay, yıldızlar cirimleri ölçüsünde bu kubbede birer lamba veya beşer kaderinin sayfa, satır ve kelimelerinden ibaretti. Bütün kâinatlar ve eşyâ; toprak, su, hava ve ateş unsurlarından meydana gelmişti. İşte böyle bir telâkkiye göre, ruh da bunlardan biraz daha latîf bir cisim veya cevher olmalıydı.

İyonya

İyonya filozoflarından Tales (Thales), ruhu, cesede hayat veren su gibi sıvı bir nesne zannediyordu. Aynı mektebin diğer bir üstadı sayılan Anaximandros onu su, hava, ateş gibi maddelerin dışında muayyen ve nâmütenâhî bir cevher telâkki ediyordu. Onun talebesi Anaximenes, letâfetinin cazibesine kapılarak ruhu havaya bağlıyordu. Aynı zincirin halkalarından sayılan Heraklit (Herakleitos)'e gelince o, seleflerinden farklı düşünerek ruhun cesetten ayrı bir varlık olduğunu söylüyor, ama yine de eskilerin tesirinde kalarak, ona “ateş gibi bir şey” diyordu.

Bu itibarla İyonyalı bütün hakimleri bir mânâda, madde ile hayatın esasını, özünü, mebdeni, menşeyini kabil-i tefrik görmeyen “Hilozoist”lerden sayabiliriz. Eğer İyonya filozoflarından ise –ki bazı felsefî tarihçiler öyle diyorlar– bütün geçen bu isimler arasında Anaxagoras'tır ki, ilk defa ruhun –o buna

akl-ı küllî de diyordu– müstakil bir varlık olduğunu ileri sürdü ve maddeyle kuvvet, ruh ile ceset ikiliği üzerinde durarak, mebde'de amâyı harekete geçirip nizama koyan haricî bir kuvvetten açık olarak söz etti. Ne var ki, bu cesur dehanın düşünceleri de tafsil ve te'vilin gadrine uğrayarak, ruha latîf bir cisim demekle noktalanıyordu.

İlk İyonya filozoflarının, madde alaşımli oldukça garip ruh mülâhazalarına en ciddî darbeyi, İtalya Croton'dan, eş-yânın kendisini değil de zihnî suret (ide)lerini esas alan Pisagor vurmuştur. Önce Pisagor, sonra da takipçileri, bizim havâssiye diyeceğimiz “Sensualisme” mektebini ciddî olarak sarsmış –buna yıkılmış da denebilir– onun yerine, icmâl itibarıyla bizim ruh telâkkimize yakın görünen İftikâriye, yani *idealizm* mezhebini ikame etmiştir. Pisagor ve onun arkasından da Empedokle (Ampedocles)in ortaya atıp müdafaa ettikleri idealizm, daha sonraları İslâm dünyasında suret-i zihniye, misal ve mesel kelimeleriyle ele alınmış, üzerinde titizlikle durulmuş, gerektiğinde bu felsefenin tenkidine gidilmiş ve hususiyle bu cereyanda sağlam bir meâd hakikati söz konusu olmadığı için, sistemin tenasühe açık görünüşü, bir de ruh-u cüz'înin, ruh-u umumînin tecellîsi olduğu iddiası, oldukça ciddî tenkitlere tâbi tutulmuş ve mütekellimîni bir hayli meşgul etmiştir.

Pisagor, her zaman düşünce çizgisini korumuş kararlı bir düşünce insanı olmasına karşılık, Empedokle bazen natüralizme, bazen hisbanîliğe (şüphencilik), bazen de mistisizme sarakarak, hiçbir zaman ruh hakkındaki mütalâalarında net bir tavır ortaya koyamamıştır. Dahası gün gelmiş halkın şahsına karşı gösterdiği aşırı teveccühü hazmedemeyerek “A dostlar, ben bir insan değil bir mabudum.” deme cür'etinde bulunmuş, hem idealizmle alâkalı mülâhazalarında hem de diğer mütalâalarında bütün bütün itibar kaybına uğramıştır.

Bu arada ruhla ilgili dikkatleri çeken daha başka cereyanlar da olmuştur. Bunlardan sadece Elea medresesinin panteizmini, Zenon'un ruhun ölümsüzlüğü felsefesini ve bunların tam aksine bütün metafizik mülâhazalara kapalı bulunan Demokrit (Demokritos)'in atomizm düşüncesini sadece hatırlatıp geçelim.

Sokrat

İyonya ve İtalya felsefelerinin bu uzun serencamesinden sonra, ruh konusu Sokrat (Socrates)'la yeni bir safhaya girer. Sokrat, ruhu cismâniyet ve maddenin dar çerçevesinden çıkararak onu kendi genişliğine göre daha farklı bir tahlile tâbi tutar. Günaltay'ın naklettiğine göre, Sokrat'ın birinci derecede talebesi sayılan Eflatun (Platon) "Phaidon" kitabında, üstadının ruhla alâkalı görüşlerini şöyle açıklar: "Allah, her şeyi kuşatan bir hikmet kaynağı ve bütün kâinatın ruhu ve aklıdır. İnsanın cesedi bir kısım maddî unsurlardan meydana geldiği gibi, ruhu da bu umumî ruhun bir cüz'î tecellîsidir. Allah nasıl görünmeden bütün kâinatları idare ediyor, ruh da insan bedeninde işte bu şekilde tasarrufta bulunmaktadır. Bir gün gelir, beden bütünüyle çözülüp gider ama, ruh hep baki kalır." Bu mülâhazalar kelimesi kelimesine Sokrat'ın düşünceleri midir; yoksa içinde Eflatun'un yorumları da var mıdır, orasını Allah bilir..!

Eflatun

Felsefe tarihinde, ruh-akıl-nefis unvanlarıyla, cismâniyet ve madde ötesi bir kısım latîf varlıklardan net olarak ilk söz eden, rûhiye (spiritüalizm) medresesinin önemli isimlerinden Anaxagoras olmakla beraber, bu mesleği daha da geliştirip bütün dünyaya duyuran, Sokrat'la onun meşhur talebesi Eflatun olmuştur. Daha çok Eflatun'un kaleme aldığı Sokrat

ve Eflatun felsefesi pek çok değişik dile tercüme edildiği gibi, çok erken bir dönemde Arapça'ya da çevrilmiş ve İslâm âlimlerinin mütalâalarına arz edilmiştir; arz edilmiş ve İslâm hükemâsını ciddî meşgul etmiştir. Bu itibarla da, bilhassa ruhu alâkadar eden konularda, biraz Şehristânî, biraz da Günaltay'ın tespitlerine dayanarak Eflatun'un düşünceleri –ki bu düşünceler hem Anaxagoras'ın, hem Pisagor'un ve hem de Sokrat'ın mütalâalarının inkişafından ibarettir– üzerinde durmak, hiç olmazsa kuşbakışı bir göz atmak istiyoruz.

Eflatun, insanda şehvânî, gadabî iki farklı nefis yanında –siz bunlara duyular diyebilirsiniz– “nefs-i nâtika” diye üçüncü bir nefisten de bahseder. O, nefs-i şehvânîyi cismânî arzu, istek ve iştilaların; nefs-i gadabîyi de her türlü öfke, şiddet, hiddet gibi tavır ve davranışların kaynağı kabul eder. Nefs-i nâtıkayı ise, idrak etme, duyma, taakkulde bulunmanın temel cevheri sayar. Eflatun'a göre, ruh da dediğimiz nefs-i nâtika, doğrudan doğruya Cenâb-ı Hak tarafından var edilip bir kalıba konmuş, görünmeyen ve belli bir şekli olmayan, asla parçalanmayan ve cisimler gibi çözülüp dağılmayan bizzat müteharrik bir cevherdir. Aynı zamanda o, ilâhîdir, dolayısıyla da ölüp yok olmaz. Bedenden evvel var edildiği için de, bedenden sonra da varlığını devam ettirir. Yine Eflatun'a göre, akıl ve zekâ ruhun birer derinliği, ruh da bütün sistematiğiyle cesedin hareket kaynağıdır. Keza, Şehristânî'nin ifadelerine göre Eflatun, âlemi de ikiye ayırır: 1- Rûhânî ve suretlerden ibaret olan misal, mesel –ideler âlemi de diyebiliriz– âlemi. 2- Mahsûsat diyeceğimiz şu duyulup sezilen cisimler, nesnelere ve şahıslar âlemi. Ona göre, insanoğlu bu âleme gelmeden evvel âlem-i misalde hakikatlerin müşâhedesiyle şereflendirilmiş bir talihliydi. O, bir gün bu yüksek ve latîf âlemde cismâniyetin dar dünyasına inince, kendine has derinliklerden de uzaklaşarak gidip cismâniyetin karanlıklarına gömüldü.

Eflatun'un, nefsi-nâtika hakkındaki mülâhazalarını da şöyle hulâsa etmek mümkündür:

1- Ruh, ölümsüz manevî bir idrak ve tefekkür unsurudur; sürekli düşünür, kavrar ve değerlendirir.

2- Ruh, bizzat muharrikdir ve cesetten evvel var edilmiştir.

3- Ruh, bütün fazilet ve hayırların temel esası ve kaynağıdır. Onun en büyük düşmanı da fesad-ı ahlâktır. Fesad-ı ahlâk ruhu mânen öldürür.

Daha sonraları ortaya çıkan Neoplatonizm felsefesi tamamen Eflatun'un işte bu düşüncelerine dayanacaktı.. yeri geldiğinde dar bir çerçevede onun da ne olup ne olmadığı üzerinde durulabilir.

Aristo

Hiç şüphesiz Eflatun'dan sonra felsefe tarihinin en önemli simalarından biri de Aristo (Aristoteles)'dur. Aristo tesis ettiği, istikrâya dayanan Meşşâiye mektebiyle asırlarca yaşadı ve hâlâ da bir ölçüde yaşamaktadır. Aristo, hocasının aksine, istikra yoluyla cüz'iyattan külliyata, külliyattan da umumiyata terakki şeklinde bir metotla üstadından çok farklı bir yol takip ediyordu. Bu yol, büyük ölçüde aklın kurallarını öne çıkarma esasına dayanıyordu. Aristo, kendi geliştirdiği bu yeni metoduyla uzun ömürlü olmasını temin yanında, Mihanikiye ve Helezonizm düşüncesine de şiddetli darbeler indiriyordu. Aristo'ya göre hayat ruha dayanıyordu. Hayat bir hareket ise, ruh onun muharrikiydi. Ruh, beden ve cesetten olmadığı gibi tamamen onlardan müstakil de değildi. Ceset, âdeta ruhun enstrümanı gibi bir şeydi ve hayatın inkişafı da ona bağlıydı.

Aristo da, üstadı gibi ruhu birkaç kategoride ele alıyordu ancak, ona göre ruh, bedenle beraber yaratılmıştı; bedenin

çözülüp dağılmasından sonra da aslına rücu edecekti. O, ruhun bedende bir kemal vetiresi yaşadığını, kemale erince de Hz. Zât'a müşabehet peyda edeceğini ve daha sonra rû-hânî lezzetlerle müstağrak yaşayacağını iddia ediyordu. Aristo, bu kabîl düşünceleriyle uzun asırlar boyu, hem İslâm âlimlerini hem de Hıristiyan düşünürlerini ciddî meşgul etti ve uğraştırdı. Ne var ki, bugün artık o da sadece meraklıların tettebbuuna emanet bir tarihten ibarettir.

Aristo'dan sonra, ne onun muasırı sayılan Epikür (Epikuros) ne de Zenon, ruh hakkında kayda değer bir şey söyleyemediler. Epikür, Demokrit'in çizgisinde ihsasâta (sensations) bağlı kalarak hep dar düşündü. Zenon ise, kurduğu Revâkiye (Stoacı Panteizm) medresesinde, her şeye biraz şüphe bulaştırarak eskilerin düşüncelerini tekrar etmekle ömür tüketti. Dahası o, "Araştırmacıların ve ilim adamlarının vazifesi eşyâ ve hâdiseleri tettebbudan ibarettir; onlar, bu çerçevede içinde kalmalı ve eşyâyı okuyarak mutlak hakikate ulaşacakları hayaline kapılmamalıdır." diyerek bir mânâda araştırmanın önüne de set çekmiş oluyordu.

Filon

Ruh konusunda, İskenderiye mektebinin repertuarı da oldukça zengin sayılır. Bu mektepte ilk dönem itibarıyla, Meşşâiye ve Revâkiye tesirinde düşünürler yetişirken, mektep daha sonraları Yahudiler'in tesirinde eski çizgisinden uzaklaşarak yeniden Eflatunculuğa yöneldi ve bu felsefe Yahudiler'in Eflatun'u sayılan Filon (Philon) vasıtasıyla, biraz da değiştirilerek Musevîliğin ruh, hayat anlayışlarıyla telif edilmeye çalışıldı.

Filon felsefesi iki temel esasa dayanır: "Allah" ve "madde". Allah, ilk ziyadır ve ona bağlı akıllar, ruhlar, nefisler hep onun ile aydınlanmaktadır.. ve yine ona göre, eşyânın misal-

leri, zihnî suretleri Hz. Zât'ta mündemiçtir. Bizim duyu organlarımızla duyup hissettiğimiz her şey, işte o zihnî suret modellerine göre yaratılmıştır. Âlemin Allah'tan zuhur ettiğini ve "İbnullah" olduğunu, Hz. İsa'dan tam otuz sene evvel söyleyen de yine bu zattır. O bu zuhur mülâhazasını şöyle anlatır:

İnsan ruhu, ilâhî cevherden çıkmıştır ve dolayısıyla da ebedîdir. Ne var ki bu ruh ikidir veya iki buudlu bir bütündür. Bu buudlardan biri fikrî, diğeri ise hissîdir. Bu iki ayrı cepheden hangisi galebe çalarsa diğeri ona nisbeten zayıflar; zira her iki taraf da aynı mevcudiyete sahiptir.

Filon, İşrakiye de dediğimiz (İlluminisme) Neoplatonizm düşüncesinin öncüsü; bu felsefenin ilk mimarı ve müessisi ise, İslâmî eserlerde Flutin diye geçen Plotin'dir. Plotin, Eflatun felsefesini esas alarak bir Eklektizm mezhebi tesis etmek istemiş; ama bu işte çok da başarılı olamayarak sonuçta gidip mistisizme saplanmıştı. Plotin'e göre, ulûhiyet hakikatinde üç uknûm (zat, rükün) mevcuttur:

- 1- Sıfatsız zât mânâsına ehadiyet-i sırfe,
- 2- Her türlü yoruma açık şekliyle akıl,
- 3- Ve ruh-u küllî.

Bunlardan birincisi, tam müstağni-i ale'l-ıtlak bir vücut veya cevher, diğeri ise bundan zuhur etmiş varlıklardır. Yani, Zât-ı Ehad'den ilk evvela bir akıl, bundan da muharrik bir cevher ve kuvvet kaynağı olan ruh-u küllî meydana gelmiştir ve onun sudur dediği de işte budur. Varlık ve var olma hakikatini bu şekilde ele alan Plotin, felsefesinin gayesini de, ruh-u küllîden bir parça sayılan insan ruhunun terakki edip onunla bütünleşmesi şeklinde ortaya koyar ki, bunu, İslâm tasavvufundaki "Fenâ fillâh"a benzetenler de olmuştur. Ona göre, böyle bir mazhariyetin yolu da, ruhun ibadet ve vecd ü istiğrakla Allah'a teveccüh etmesidir. Bu şekilde Allah'a yönelen ruh öylesine rûhânî zevklere müstağrak olur ki, artık ne

ızdırıp bilir ne de elem.. keza, böyle bir insan nâmütenâ-hileştiğinden fevkânî ve aşkın bir tefekküre ulaşır; tefekkür sayesinde aşka erer ve aşkın ötesinde de visal zevkiyle kendini bile hissetmeyecek şekilde mest-i müdâm hâle gelir.

Plotin'e göre, ruh ebedîdir ama, bu ebediyet müstakil bir ebediyet olmayıp ruhun Hz. Zât'ta eriyip kaybolması ebediyettir. Eflatun çizgisinde bir ruh felsefesi vaz'eden Plotin, böylece sonuçta işin içine biraz da Aristoculuk ilâve ederek onun, ruhun aslına rücuu düşüncesini kullanmış gibi görünür.

Görüldüğü gibi Hindistan'dan Mısır'a, oradan da Yunan'a kadar pek çok yerde ve daha sonraları bütün dünyada ruhla alâkalı düşüncelerini ortaya koyan –bir kısım materyalist mülhitler ve hakları olmayan tafsille yanlış yorumlara girenler istisna edilecek olursa– hemen bütün filozoflar, aşağı-yukarı aynı neticeye vararak “Allah” ve “ruh” demişler ve her zaman metafizik mülâhazalara açık durmuşlardır. Hem Hıristiyan aziz ve filozofları hem de İslâm mütefekkirleri bazen kadim düşünürlerin, bazen mahallî kültürlerin ve ilmî gelişmelerin tesirinde şöyle-böyle bir kısım inhıraflar yaşasalar da, hep ruh demiş ve ruhun akıbetiyle alâkalı bazı mülâhazalar serdetmişlerdir.

Günümüze Doğru

Son asırlara gelince, eski felsefenin bütün esasları yeneden gözden geçirilerek sorgulandı. Hür düşüncenin kısmen de olsa önü açıldı. Hatta dinî metinler bile tenkide tâbi tutulmaya başlandı; hakikat aşkı, ilim ve araştırma iştiyakı beşerin idrak ufkunu daha bir açtı ve genişletti... Bu arada yeni ilmî metodlar geliştirildi ve skolastik düşünce yerini daha farklı mülâhazalara bıraktı; ama ruh meselesi her zaman ağırlığını korudu. Hatta Rönesans sonrasında bile o, pek çok mütefek-

kir ve ilim adamının en önemli meşguliyet alanlarından biri olarak devam etti. Başta Gherardo da Gremona, Campanella, Bacon, Hobbes, Descartes (Dekart) Moleschott, Malebranche, J. Stuart Mill, Spinoza, Locke, Leibniz, David Hume, Thomas Reid, Hamilton, Voltaire, Auguste Comte, Luis Büchner, Hegel, Bergson... gibi mütefekkir ve filozoflara kadar bir hayli insan ruh muammasıyla uğraşıp durdu.. Kimileri eski materyalistler gibi bizzat ruh diye bir mevcudun bulunmadığını, bizim ruh kabul ettiğimiz şeyin, belli organların, aktivitelerini icra etmelerine yine bizim yakıştırdığımız bir unvan olduğunu ileri sürmüş; kimileri, ruhun biricik hakikat olduğunu ve bu hakikatin dışındaki şeylerin ise, onun bir kısım tezahürlerinden ibaret bulunduğunu iddia etmiş; kimileri ruhu da madde gibi bir hakikat görmüş; kimileri ona bedenden ayrı müstakil bir mâhiyet ve cevher nazarıyla bakmış.. herkes farklı bir şeyler mırıldanmış; ama pek az materyalist müstesna hemen hepsi de ruh demiş ve bu ilâhî sır, daha doğrusu rabbânî icmâl hakkında mücelletler dolusu mütalâalar serdetmişlerdir.

Materyalistler, öteden beri her şeyi maddeye irca ederek, insanı, kemik, kas, dimağ ve sinir sisteminden ibaret cismânî bir heykel görmüş ve onun his, idrak, şuur... gibi bütün aktivitelerini büyük ölçüde dimağa bağlamışlardır. Bunlardan Tutil, dimağ sayesinde, cansızlar seviyesinden canlılar mertebesine yükseldiğimizi iddia etmiş; Carl Foht dimağ ile fikir arasındaki münasebeti, karaciğer ile safra kesesi arasındaki irtibatın aynı görmüş; Moleschott, tefekkürü maddenin hareketinin sonucu kabul etmiş; Büchner, ışık, esîrî dalgalanmaların bir şekli ve kasların kasılması da adale liflerinin bir kısım özel hareketlerinden ibaret olduğu gibi, tefekkür ve diğer akli faaliyetlerin de tabiatın genel ahenk ve hareketlerinin sinir sistemi üzerindeki tesirinden başka bir şey olmadığını ileri

sürmüş ve her şeyi maddeye ve organizmaya bağlamış, ruhu da, ruhun fonksiyonlarını da inkâr etmiştir.

Dün ve bugün bütün materyalistler bu iddialarını ya di- mağın esrarengiz faaliyetlerine sığınarak; ya transformizm, darvinizm gibi nazariyelere dayanarak; ya da “evolusyon”, “mutasyon” diyerek ispat ettiklerini/edeceklerini sanmışlardır. *Kalbin Zümrüt Tepeleri* bu türlü şeylerin yeri olmadığı için benim veya bir başkasının daha farklı bir bantta, bu büyük iddialara (!) ve onların mesnetlerine elbette diyeceğimiz bazı şeyler olacaktır.

Öteden beri, idealizm taraftarları, maddiye mezhebinin aksine bir yol takip etmiş ve ruha da, bedene de daha farklı bakmışlardır. Materyalistlere göre, maddenin biricik esas ve gerçek olmasına karşılık; idealistler, “Yegâne hakikat fikirdir.” iddiasında bulunmuşlardır. Descartes, “Düşünüyorum, öyley- se varım.” derken, bu mülâhazayı ortaya koyuyor ve bizim “iftikâriye” diyeceğimiz felsefî sistemin en önemli esasını ifa- de ediyordu.

Aslında, idealizmin dayandığı esaslar ciddî bir tetkike tâ- bi tutulur ve bunların çok da sağlam olmadıkları görülecek- tir. İdealizmin dayandığı temel hususlardan birini kısaca Berkeley şöyle ifade eder: Düşünen nefisten başka hakikî hiçbir şey yoktur. Eşyanın hakikati nefisler tarafından düşü- nülmüş olmakla kâimdir. Tıpkı lamba bulunmayan karanlık bir odadaki eşyanın varlığı bilinmediği gibi. Fikir olmayınca da varlığın durumu ayındır ve onların mevcudiyetinden kat’iyen bahsedilemez. Buna, varlık ve hâdiseleri, şuurun kendinden ibaret kabul etme de denilebilir.

İdealistlerce ileri sürülen bir diğer esas da şöyle özetle- mek mümkündür: “Görüyor ve hissediyoruz.” dediğimiz nesnelere, zihnî suretlerden başka bir şey değildir. Eğer çev- remizde bir âlem varsa o sadece bir şuur âlemidir.” Görüldü-

ğü gibi, materyalistlerin, her şeyi dimağa bağlayıp ruhu ve onun fonksiyonlarını inkâr etmelerine karşılık; idealistler, varlık ve bütün şuûnu fikirlere, idelere irca ederek dolaylı yoldan onlar da “nefs-i nâtika”ya hakk-ı hayat, hakk-ı vücud tanımama gibi, farklı bir yolla da olsa aynı sonuca varmaktadır. Bu itibarla da diyebiliriz ki, birbirine zıt bu iki mezhep arasındaki teâruz, netice açısından ruh adına çok ciddi bir farklılık ifade etmemektedir.

Bergson

Bergson felsefesi, indeterminizme dayanmaktadır. Determinizme göre, eşyânın herhangi bir durumu, ondan evvelki hâlin zarurî bir sonucudur. Böyle bir mülâhazayı, “Kâinatta aynı şeyler hep aynı sonuçları netice vermektedir” şeklinde de ifade edebiliriz. Bergson, bu yaklaşıma karşı çıkararak, hiçbir zaman aynı şeylerin meydana gelmeyeceğini ve dolayısıyla da zarurî bir gerekliliğin söz konusu olmayacağını ileri sürer. Bergson ruh mevzuundaki mütalâalarında idealizm taraftarlarından Berkeley’ye yakın durur ve ihsaslarımızın hakikî illetinin maddî bir şey olamayacağını ve hakikî sebebin nefis olduğunu söyler. Ona göre, var olmak idrak ediyor olmak demektir. Dolayısıyla, müdrük olmayan mevcud da sayılmaz. Yine ona göre, idrak eden ruhtur; ruh her zaman aktif ve müessirdir. İdrak olunan da düşüncedir. Bu itibarla da, hakikî var olan sadece ruh ve fikirdir. Bir yerde Bergson da, iftikâriye taraftarları gibi varlık ve eşyâyı hayalî suret ve imajlardan ibaret görür. Maddecilerin, zihnî suretleri, dimağın hareketlerine bağlı ve ondan sonra oluşuyor gibi görmelerine mukabil Bergson, zihnî suretleri dimağın hareketlerinden evvel tasavvur ederek dimağa ait olan faaliyetleri, hakikî müessir ve muharrik olan zihnî suretlerin birer eseri gibi tasavvur eder.

Vücutiye

Vücutiye mesleğine mensup olanların ruh telâkkileri diğ-
 ğerlerinden tamamen farklıdır. Bu meslek taraftarlarınınca –ken-
 di aralarındaki bir kısım farklı mülâhazalar müstesna– ruhla
 beden aynı şeydir.. ve her ikisi de müteâl bir tecelliyattan
 ibarettir. Bu cereyanın önemli simalarından biri sayılan
 Spinoza’ya göre, Zât-ı Ulûhiyet’le âlem – تَعَالَى اللهُ عَمَّا
 يَقُولُونَ¹⁰² – aynı şeydir. Bizzat mevcut ve kendi kendine kâim
 olandan başka hiçbir hakikat yoktur. Hakikî vücut nâmüte-
 nâhîdir ve onun nâmütenâhî sıfatları ve kevnî suretleri veya
 akisleri vardır.. ve mevcudatın esası da işte bundan ibarettir.
 Ruh da, ceset de Zât-ı Mutlak’ta birleşen birer şe’ndir.

Spinoza’nın bu mülâhazaları, ifadelerdeki küçük farklılık-
 larla, kendilerini “vahdet-i vücut”çu kabul ettiğimiz bazı sofi-
 lerin vecd ü istiğrak hâlinde söyledikleri şeylere çok benze-
 mektedir. Burada iki ayrı hususa dikkatlerinizi bilhassa rica
 etmekte fayda mülâhaza ediyorum: Vahdet-i vücut mülâha-
 zasını bir meslek, bir felsefe olarak benimseme ayrı şey,
 Vacibü’l-Vücuda hasr-ı nazar ederek O’nun hesabına varlık
 ve eşyâyı görmeme, duymama, hissetmeme ayrı şeydir ki,
 böyle bir mülâhaza netice itibarıyla gider vahdet-i meşhûda
 dayanır; diğ-erleri ise vahdet-i mevcudu (monizm) işmam
 eder. Monizmde, hususiyile de Hegel monizminde, metafizik
 tamamen dışlanmış ve cismâniyetle ruhî tecelliyat aynı şey
 kabul edilmiştir. Hegel’e göre –hâşâ– “Allah haricî âlemin
 içinde mündemiçtir. Ruhumuz, ruh-u umumînin bir parçası
 ve maddemiz de onun ayrılmaz bir yanıdır. Madde-kuvvet,
 aynı cevherin görünen şeklinden başka bir şey değildir.” Ne-
 ticede o da, az bir farkla, tıpkı materyalistler gibi maddeyi

¹⁰² “Allah onların bu iddialarından çok yüce, son derece müteâl ve münezzehtir.”

öne çıkararak, ruhun fonksiyonlarını ona bağlı ve onun içinde mütalâa etmektedir.

Ruhiye Mezhebi

Ruhiye mezhebi diyeceğimiz spiritüalizm ise, insanda hem beden hem de ruhun mevcudiyetini kabul eder ve bütün fizyolojik faaliyetleri bedene bağlarken, nefisle alâkalı fonksiyonları da ruhun daire-i tasarrufunda görür. Spiritüalistlere göre, fikrin dayandığı esas da yine “ruh” dediğimiz bu cevherdir.. bizim “ene” dediğimiz bu cevher bedenden ayrı ve müstakildir. Spiritüalistler, diğer bütün felsefî ekollere nisbeten ruh konusunda daha açık ve daha nettirler. Eflatun ruhtan, ruhun bekasından tenasühe açık bir üslûpla bahsetmiş; Aristo onu, insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli husus olarak görmüş; çağların değişik ilim ufku ve ona dayalı ortaya konan yorum farklılıkları mahfuz, Descartes, Berkeley, Leibniz “misal” de deseler, “monadoloji” de deseler, mevzuu getirip “düşünce”ye de bağlasalar, büyük ölçüde hemen hepsi de konuyla alâkalı aynı şeyleri söylemişlerdir: O da, insanda cesetten başka düşünen, dileyen, idrak eden mücerred bir cevherin mevcudiyetidir ve bu cevher de ruhtur.

İnsan dünyaya geldiği andan itibaren sürekli değişip durduğu hâlde, benlik olarak değişmeyişin bir esası olmalıydı ve vardı da; işte bu esas ruhtu. Malebranche, bu mülâhazalara şöyle bir ayrıntı ilâvesinde bulunur: Her zaman, ruhla beden mütakabil, birbirlerine karşı tesirleri söz konusudur. Allah’ın vaz’edip ortaya koyduğu kanunlar çerçevesinde ruhun irade izhar etmesiyle bedende birtakım hareketler, beden huzur ve hareketleriyle de ruhta bazı intibalar hâsıl olmaktadır. Her iki hâdisenin hakikî illeti de ilâhî iradedir – Bu mülâhaza Eş’arîlerin irade anlayışından iktibas edilmiş gibi görünüyor–. Bedenin ruh üzerinde, ruhun da beden üzerinde var gibi görülen tesirleri âdiyat çerçevesindedir –ki

biz buna, sebeplerin izzet ve azamete perde olması nazarıyla bakıyoruz–. Her şeyde, her şe’nde illet-i hakikî, ilâhî iradedir ve müessir-i hakikî de Allah’tır. Her şey, her şe’n, her nesne ezelde Allah’ın takdir buyurmuş olduğu bir nizam çerçevesinde cereyan etmektedir ki, bu sayede ruh ve beden faaliyetlerinde de tam bir ahenk müşâhede edilmektedir.

Buraya kadar, ruh konusunu felsefecilerin ve değişik dünyalardan farklı düşünürlerin mülâhazaları çizgisinde icmâlen mütalâa etmeye çalıştık; çalıştık ve gördük ki, birkaç düşünür ve birkaç filozof müstesna hemen bütün bir düşünce dünyası, madde ve mahsûsâtın arkasında kimisi akıl, kimisi ruh, kimisi de nefis unvanıyla metafizik bir güçten bahsetmekte ve insanlardaki his, hareket, şuur ve idrak gibi hususları da bu basit cevhere bağlamakta, bu itibarla icmâlî tafsil etmenin, mülâhazaları nakilde ayniyeti koruyamamanın hâsıl edebileceği çarpıklıklar istisna edilecek olursa, ruh cevherinin de ulûhiyet hakikati gibi açık-kapalı herkesin kabul ettiği bir gerçek olduğunu söyleyebiliriz.

Şimdi gelin bir de İslâm dünyasının ve İslâm ulemâsının düşüncelerini görmeye çalışalım.

Ruhun diğer enbiyâ-yı izâma hangi icmâlî çerçevede tebliğ buyurulduğunu tam bilemiyoruz; ama Kur’ân’ın bu konudaki beyanı açık ve üslûbu da nettir. O, وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ

“Sana ruhtan soruyorlar. De ki, ruh Rabbimin emrindedir.”¹⁰³ diyerek, mâhiyet-i nefsü’l-emriyesi itibarıyla ruhun zîşuur bir kanun-u emrî olduğunu hatırlatır ve o konuda daha fazla bir şey de söylemez. Selef buna sadık kalarak ruhun zatıyla alâkalı herhangi bir tafsil ve yoruma girmemişlerdir. Aslında, batılı düşünürlerden Claude

¹⁰³ İsrâ sûresi, 17/85.

Bernard, Raymond, Spencer, Hamilton gibi mütefekkirler de bu mülâhazaya yakın mütalâalarda bulunmuşlardır.

Selefin yolu ve tavrı emin ve hatarsız olmakla beraber –ki onların Kur’ân müteşâbihâtı karşısında da tavırları aynıdır– sonraları felsefî eserlerin tercüme edilip İslâm toplumu içinde yayılmasıyla İslâmî kaynaklarda müteahhirîn unvanıyla anılan diğer bir cereyanın temsilcileri muhkemâta bağlılık içinde hem ruhun mâhiyet-i nefsü’l-emriyesi hem de fonksiyonlarıyla alâkalı bir kısım tevil ve tefsirlere girerek konu üzerinde ciddî ciddî durmuş ve eski mirasın tesiriyle meydana gelmiş bulunan muhtemel yanlış anlamaları önlemeye çalışmışlardır. Evet, o güne kadar herkesi meşgul eden ruhun mâhiyeti, kadîm veya hâdis olması, keza onun cesedin fenâ bulmasından sonraki durumu, nihayet saadet ve şekavet-i uhreviyesi ulemâ sınıfını da bir hayli meşgul etmiştir.

Bunlar arasında, çok az da olsa, Demokrit’in atomizm felsefesine sıcak bakanlar olduğu gibi kadîm hilozoistler gibi düşünenler de olmuştur. Keza bunlardan bazıları konuya günümüzün fizyolojistleri gibi bakıyor; bazıları ruh-u hayvanî, ruh-u tabîî, ruh-u insanî şeklindeki düşünceleriyle Aristo’nun takipçileri gibi davranıyorlar. Kimi mütekellimîn onu insanın hususî heykelinin bir özelliği sayıyor; hekimlik yanı ağır basan diğer bir kesim ise, Galen (Calinus) gibi düşünerek onu, kan-safra-balgam-sevda gibi unsurların dengede olmasının tezahürü görüyor; kimileri ona, zeytinyağının zeytin tanesinde ve gülyâğının gülde bulunması nev’inden bedenle münasebet içinde olan “latîf bir varlık” diyor; kimileri de teşbih u temsilden kaçınarak sadece bir “cevher-i müdrîk u hassas” demekle iktifa ediyorlar.

Mütekellimîn ve mutasavvıfın büyük çoğunluğu ruhu, insan mâhiyetinin hakikati mücerred bir cevher olarak görmüş, cesedin değerini de ruha bağlılığı içinde mütalâa etmiş

ve ölümlle bedenln çözümlp dağılımasına karşılıklı onun baki kalacağını ve berzaha haşr u neşr intizarında bulunacağını, sonra da bir “ba’sü ba’del mevt”le ebedî saadet veya şekavete yürüyeceğini ısrarla vurgulamış; böylece hem materyalistlerden, hem spiritüalistlerden, hem monistlerden ve hem de tenasühçülerden ayrılmış oluyordardı.

Ayrıca, İslâm ulemâsı –Eflatuncu düşüncenin tesirinde farklı görüş belirten az bir kısmı müstesna– ruhun sonradan yaratıldığına kâildir. Ancak, âlimler arasında onun bedenden evvel mi yoksa anne karnında cenine hayatın nefh edilmesi anında mı var edildiği hususunda ihtilâf vâki olmuştur. Tabii böyle bir ihtilâfta haşrin rûhânî veya cismânî ya da hem rûhânî hem de cismânî olabileceği mevzuu da söz konusuydu. Ne var ki, bütün ulemâ, hükemâ ve mutasavvıfın fûrûata ait bir kısım meselelerde farklı görüşler serdetseler de, ruhun hakikati, fonksiyonu ve Allah’ın kayyûmiyeti ile bekası konusunda ittifak içinde idiler.

Evet, Kindî, Fârâbî, İbn Sina, İbn Bâcce, İbn Rüşd, Nasîruddin et-Tûsî gibi filozof ve mütefekkirler; Râgıb Isfahânî, Sadru’s-Şirâzî, Ebû Zeyd Debbûsî, İmam’ul-Harameyn, Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî, İbn Kayyim, Sadeddin Taftazânî, Celâleddin Devvânî ve İmam Şa’rânî gibi farklı derinlikleri olan muhakkikler.. ayrı ayrı meslek ve meşreplerine rağmen ruhun insanın özü ve hakikati olduğu konusunda icmâ ediyorlardı...

Şimdi gelin hem bu filozoflardan hem de mütefekkir ve muhakkik ulemâdan çok meşhur olmuş birkaç simanın ruh konusundaki mütalâalarına kısaca bir göz atalım; ondan sonra da sofilerin ruhtan ne anladıklarını, onlara göre ruhun hayat mertebesini ve ruh cevherinin en önemli mekanizması olan vicdan sistemini görmeye çalışalım.

Ruh konusunda İbn Sina:

Kendinden sonra gelen hemen bütün fikir adamları ve mutasavvıfın üzerinde büyük tesirleri görülen İbn Sina, üstün dehası, fevkalade azmi ve engin ilim aşkıyla kadim filozofları iyi okuyup doğru anlamasının yanında, Kindî ve Fârâbî gibi felsefecilerin fikirlerine de vâkıf bir isimdir. O, eserlerinde İyonya, İtalya ve Elea filozoflarından alıntılar yaptığı gibi, kendi sistemiyle uyuşan konularda Kindî ve Fârâbî'den de nakillerde bulunur. Bu itibarla onun düşünceleri üzerinde durduğumuz aynı anda, Kindî ve Fârâbî'yi de görmüş ve mütalâa etmiş oluruz.

İbn Sina'ya göre, hayat; his, hareket ve ruhun eseridir. Şuur ve idrakle alâkalı bütün aktiviteler tamamen ruh ve hayata dayanmaktadır. Ne var ki, hayat tecellîsinin arızasız devamı için cismânî sistem ve beden mekanizmasının da kusursuz çalışır olması şarttır. Kezâ İbn Sina, sisteminde nebâtiye, hayvânîye ve insânîye adlarıyla yâd edilen üç tür nefis kabul eder. Ayrıca, nebâtâtın hususî mânâda bekasına hâdim “kuvve-i gâziye” ve “kuvve-i nâmiye” diye iki kuvveden ve nev'in bekasına bakan “kuvve-i müvellide” gibi ayrı bir kuvveden daha söz eder. Bunların yanında nefs-i hayvanîde de muharrike ve müdrike diye iki kuvvenin bulunduğunu söyler; bunlardan kuvve-i muharrikeyi kendi içinde kuvve-i bâise, kuvve-i fâile adlarıyla ikiye ayırır; daha sonra da fonksiyonları itibarıyla kuvve-i bâiseyi kuvve-i şeheviye, kuvve-i gadabiye namlarıyla iki kategoride mütalâa eder. Sonra kuvve-i fâileyi de kuvve-i şeheviye ve kuvve-i gadabiyenin tesirinde bedendeki bir kısım organların farklı yönlerdeki hareketlerinin muharriki olarak görür.

Ayrıca İbn Sina, beş adet zâhirî duyu organının yanında hiss-i müşterek –ki o buna Aristo'nun “fantazyâ”sından bozma “bantasya” der–, vâhime, hayal, zâkire ve mütahayyile

gibi bâtinî hâsselerden de bahiste bulunur ve uzun uzun bunların vazife ve faaliyetleri üzerinde durur.

İbn Sina'nın "ilmü'n-nefs"le alâkalı mütalâasının en önemli kısmını akıl ve kuvve-i aklîye teşkil eder. Ona göre, nefs-i insaniye cisim olmadığı gibi cisimle de kâim değildir. O, zatında maddeden mücerred ama faaliyetlerinde maddeye mukârin bir cevher-i latiftir. O bir tanedir ama pek çok kuvveye sahiptir. Onun bedenle münasebetlerinde bütün bu kuvveler birer vasıta ve birer perde mâhiyetindedir. Yine ona göre, bu kuvvelerden başka, insanoğlunun önemli derinliklerinden sayılan "kuvve-i âlime" ve "kuvve-i âmile" diye iki kuvvesi daha vardır ki, bu kuvvelerden ikincisi kendi altında bulunan ve bir mânâda emrine musahhar olan âlemlerle münasebet içinde bulunur ve onları inkıyat altına alır; birincisi ise, kendi üstündeki avâlim-i ulviye ile münasebete geçer, insanîyetine gâye teşkil eden hususları gerçekleştirmeye çalışır. Bir yerde İbn Sina, kuvve-i âmile'yi insanın cüz'î hareketlerinin esası ve mebdei; kuvve-i âlime'yi de onun akli ve müdrikesi gibi kabul eder.

İbn Sina akli, taakkul etme istidat ve kabiliyeti, bedihiyyat ve zaruriyyatı idrak etme hâli, nazarî şeylerde istinâtca bulunma mertebesi ve bazı hususî donanımlı kimselerde de fevkalâde idrak ve taakkul seviyesi gibi bölümlere ayırır. O bu son mertebedeki akli da "Ruhü'l-Kudüs"le münasebete geçmeye müstaid ve bir kuvve-i kudsiyeyi haiz kabul eder. Ona göre, bu mertebenin zirvesini nübüvvet tutar; sonra da dâvâ-yı nübüvvetin vârisleri gelir. Bu mütalâalarıyla İbn Sina, hem nübüvveti hem de nebinin ulvî âlemlerle münasebete geçmesi gibi hususiyetleri ve onun gayba ıttılânı kabul ederek Fârâbî'den ayrılır; Fârâbî nebilerin gayba muttali olabileceklerini kabul etmez.

İbn Sina, vahye temas ettiği bir yerde "Ârifler ârifi olan nebilere, kalblerini tasfiye sayesinde 'aklı faal'le münase-

betleri kuvvet kazanır ve farklı bir kuvve-i kudsiye elde ederler. Böyle bir kuvve-i kudsiye vesâyetinde fizik ötesi âlemlere muttali olurlar. İşte böylelerine vasıtalı-vasitasız berk-i hâtif gibi bilgiler yağar. Bu yağın bilgileri, mânâ ve ifade tarzı birlikte sunulmuşsa, o ‘vahy-i sarîh’tir; yok, onun ruhuna akan malumatın şekillendirilip ifade edilmesi onun tasarrufuna bırakılmışsa bu da bir ‘vahy-i gayr-i sarîh’tir.” der. Bunlarla da kalmaz o, bu seviyedeki bir nefsin, varlık ve eşyâ üzerindeki müessiriyeti esasına bağlayarak mucize ve kerametleri de hem kabul eder, hem de onları ispat sadedinde bir hayli delil îradında bulunur. Konuyu

104 اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ...

âyetiyle delillendirir ki, daha sonra başta Gazzâlî olmak üzere Allâme Hamdi Yazır’a kadar pek çok kimse bu bereketli kaynakla alâkalı oldukça ilginç yorumlar ortaya koymuşlardır.

İbn Sina nefsi-nâtıkanın ruhiyetini ısrarla vurgular ve bu konuda bir hayli de delil serdedir. Ezcümle;

1- Nefs-i nâtıka herhangi bir vasıta ve sebebe muhtaç olmaksızın kendi mevcudiyetinin farkındadır. Öyle ki o, hiçbir zaman ve hiçbir durumda kendi varlığı mevzuunda şüphe yaşamaz; şüphe yaşamaz ve o uyku hâlinde, sarhoş olduğu zamanlarda veya vecd u istiğrak durumlarında bile hep kendi varlığının şuurundadır. Hatta o, gözlerinin hiçbir şey görmediği, kulaklarının hiçbir şey işitmediği, hiçbir nesne ile temasının bulunmadığı, tecerrüd edip mutlak bir boşlukta kaldığı hâllerde dahi yine kendinin farkındadır ve ne olduğunu müd-

104 “Allah göklerin ve yerin nûrudur. O’nun nûrunun misali, tıpkı içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir...” (Nûr sûresi, 24/35)

riktir. İşte, hemen herkesin kendi özünde bulunup kendisinin kendi olduğunu idrak eden böyle bir cevher duyulan, görülen, temas edilen beden ve cisim olmadığı gibi, o beden ve cismin bir parçası sayılan dimağ ve sinir sistemi de olamaz. İnsan mâhiyetindeki bu muharrik, hassas ve müdrük güç esbâb çerçevesinde ruhtur, nefis-i nâtıkadır. Bu ruh öyle bir cevherdir ki, tıpkı bir ağacın, yerin altında ve üstünde, kökleriyle, dallarıyla sağa-sola dal budak salıp ulaşabildiği her yerle münasebete geçmesi gibi, o da insanın bütün âzâ ve cevârihi üzerinde böyle bir tesire sahiptir. İbn Sina'nın bu konuda serdettiği delilleri “*en-Necât*” ve “*el-İşâre*” kitaplarında görmek mümkündür.

2- İbn Sina'ya göre ruh dediğimiz nefis-i insaniye bedenle beraber var edilmiştir. Ne var ki o, beden ölmesiyle fenâ bulmaz; beden dağılıp çözüldükten sonra da başka bir âlemden mevcudiyetini devam ettirir. Beden ruhun kullandığı bir sistem ve bir mekanizmadır; sistem ve mekanizma mîâdı dolunca yok edilir; ama, ruhiyeti müsellemler “nefis-i insanî” farklı bir âlemden, ayrı bir hayatla yaşamasını sonsuza kadar sürdürür.

3- Ruhun bedenle münasebeti ve onun üzerindeki tasarrufu, ona hulûl etme ve onunla bütünleşme (ittihad) şeklinde değildir. Bu münasebet, temas ederek veya etmeyerek, bir idare ve tedbir münasebetidir. Ruhun mevcudiyeti bedene bağlı olmadığı için onun inkırazıyla da münkariz olmaz. Esasen ruh, bir kısım cüz'-i fertlerden meydana gelmiş bir mürekkep değildir; o inkısam ve tecezzisi kâbil olmayan basit bir cevherdir. Binaenaleyh, beden ölümüyle ondan ayrılan ruh –Eflatun bu noktaya kadar aynı düşünür ama o daha sonra ruhun bekasını tenasüh devr-i daimine bağlar– ya tavsifi kâbil olmayacak şekilde bir zevk u haz zemzemesi içinde yaşar; ya da, gittiği yerde tariflere sığmayacak ölçüde elem ve

ızdıraplarla kıvrılır durur. Bunlardan birincisi, iman edip amel-i salih işleyen, ikincisi de küfür ve dalâletle hayatını israf edendir. Bu mütâlâalarıyla da İbn Sina, haşr u neşri kabul ettiğini açık-seçik olarak ortaya koyar. Gerçi, İmam Gazzâlî, İbn Sina'nın “*ba'sü ba'del mevt*”i kabul etmediğini ileri sürerek ona ciddî tenkitler yöneltir ama, aslında İbn Sina'nın haşirle alâkalı problemi onun aklen ispat edilemezliği ile alâkalıdır ki, böyle düşünenlerin sayısı da az değildir.

Ruh ve İmam Gazzâlî:

Pek çok alanda olduğu gibi ruh konusunda da İmam Gazzâlî, hem kadim filozofların düşüncelerini hem Kindî, Fârâbî, İbn Sina gibi seviyeli düşünürlerin felsefelerini, hem de eski felsefenin yeni çırakları sayılan Mu'tezilenin fikirlerini temelden sarsmış ve Eş'arî mektebi çizgisinde Ehl-i Sünnete yepyeni bir tettebbu sahası açmıştır. Onun “*Kitabu Tesviyeti'r-Ruh*”, “*Kitabü'l-Maznûn*”, “*Kimya-yı Saâdet*”, “*Usûlü Erbaîn*” ve “*Tehafütü'l-Felâsife*” gibi telifatı, eski-yeni onun çarpık saydığı bütün düşüncelere karşı mücadelesinin sesi-soluğu, “*İhyâu Ulûmi'd-Din*” eseri ise Ehl-i Sünnet anlayışını, yaşadığı çağın üslûbuyla yeniden bir kere daha hatırlatmanın nefesleri gibidir. Bu son eserinde İmam, nazariyattan daha çok ibadet ü taat, ihlâs ve münkerattan içtinabı işler; tezkiye-i nefis ve tasfiye-i kalb üzerinde yoğunlaşır.

İmam Gazzâlî'nin, yukarıda isimlerini zikrettiğimiz eserlerinde “*İlmu'r-Ruh*” unvanıyla psikoloji oldukça önemli bir yer işgal eder. O, *سُرِّيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ* “Biz ileride onlara hem âfâk hem de kendi nefislerinde delillerimizi göstereceğiz de, Kur'ân'ın (veya onun anlatmak istediği şeylerin) hakkın ta kendisi olduğu anlaşılacak.”¹⁰⁵

¹⁰⁵ Fussilet sûresi, 41/53.

âyeti ve *“وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ* Ya-kîne açık ruhlar için yeryüzünde nice deliller vardır; nefislerinizde ve kendi özlernizde de. (Bu açık hakikati) hâlâ görme-yecek misiniz!”¹⁰⁶ ilâhî fermanı.. ve aynı istikamette Efendi-miz'den (sallallâhu aleyhi ve sellem) şerefsudur olmuş hadis-lere dayanarak ısrarla nefis üzerinde durur ve tetkikatını da büyük ölçüde bu istikamette yürütür.

İmam, ruh konusunda Sünnî ulemanın önemli bir müda-fii durumundadır. O, sık sık mâhiyet-i insaniyede bedenden ayrı bir ruh bulunduğunu hatırlatır ve bu konuda sürekli tahşidatta bulunur. Bazen nefis-i nâtika, bazen ruh, bazen nefis, bazen de kalb der ve yerinde bunlar arasındaki nüans-lara da işaret eder; ama, hemen her zaman bu kelimelerle hep aynı konu etrafında döner durur ki, o da hakikat-i insa-niyedir.

İmam Gazzâlî'yi tam tanımayanlar ruh-beden ikiliği üze-rinde durduğu yerlere bakarak onu spiritüalistler gibi düşü-nüyor sanabilirler. Bedenin zâtî kıymetinin bulunmadığı ha-tırlatmalarına ve nazarları “hakikat-i insaniye”ye çevirme istikametindeki mülâhazalarına bakanlar da onu vücudiye mesleğine kail gibi görürler. Oysaki Hazreti İmam ne spiritüalisttir ne de panteisttir; o, ruhu, bedenden ayrı fakat onu kontrol eden bir cevher kabul eder. Bu mülâhazalarını ortaya koyarken de bir taraftan kemal-i hassasiyetiyle ruhun cisim ve cevher olmadığını, diğer taraftan da onun bedenle münasebetinin hulûl ve tahayyüz şeklinde değil de, idare etme ve müessir olma tarzında olduğunu ısrarla vurgular. O, “Kitabü'l-Maznûni's-Sağîr”de, “Ruh bedene dahil olmadığı gibi bütün bütün ondan kopuk da değildir.” der. Zira, ittisal ve infisal dediğimiz şeyler cisim ve mütehayyiz olan nesnelere

¹⁰⁶ Zâriyât sûresi, 51/20, 21

ait hususiyetlerdendir. Ruh ise ne cisimdir ne de mütehayyiz. Ruhun bedene tesiri ve onun üzerindeki müessiriyetine gelince, zihinlerde, hususiyle de avamın düşüncelerinde, Allah'ın eşyâ ve hâdiseleri idaresine ve onlar üzerindeki tesirine benzetme gibi bir iltibasa sebebiyet vermemek için bu bir sırr-ı ilâhîdir deyip geçiverir. İmam, ruhun zaman ve mekana ihtiyacı olmaması konusunda da aynı hassasiyeti göstererek her zaman tenzih ağırlıklı bir üslûp kullanır.

Gazzâlî'ye göre ruh hâdistir (sonradan olmuş). Ancak bu hudûs, bir nâmütenâhî menbâdan beden kılıfına bir tecellî feyezânî gibidir. Allah, bazen Hz. Âdem'de olduğu gibi balçık gibi bir şeyi tesviye ederek bu heykeli, ruhu kabule müstaid hâle getirir,¹⁰⁷ bazen de bir nutfeyi.¹⁰⁸ Aynı zamanda bu feyezân, menbândan bir cüz'ün ayrılması şeklinde ayrılmış da değildir. “ *وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى* ”¹⁰⁹ O, aynalardaki temessülât mâhiyetindedir. Aslında, İmam'ın verdiği bu misallerde kullanılan malzeme tamamen cismâniyete ait olduğundan maksadı tam ifade ettiği söylenemez. Her şeyden evvel ruh, âlem-i emirdendir ve cismâniyet mikyasları ile izah edilmesi de imkânsız gibidir.

İmam Gazzâlî beden fenâ bulduktan sonra ruhun bekası üzerinde de durur ve *وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا* “Allah yolunda öldürülenleri öldü sanmayın. Bilakis onlar berhayat ve Rabbileri nezdinde merzukturlar.”¹¹⁰ gibi âyetler ve kabir ötesi hayattan haber veren hadislerle istidlâlde bulunarak ısrarla berzah hayatını hatırlatır ve muhalif mülâhazaları redde çalışır. “*Ba'sû ba'del*

¹⁰⁷ Bkz.: Hicr sûresi, 15/29; Sâd sûresi, 38/72.

¹⁰⁸ Bkz.: Secde sûresi, 32/8; Mürselât sûresi, 77/20.

¹⁰⁹ “En yüce sıfatlar Allah'ındır.” (Nahl sûresi, 16/60)

¹¹⁰ Âl-i İmran sûresi, 3/169.

mevt” konusunda da İmam, “İnsan, bedeniyle değil, ruhuyla insandır.” diyerek öbür âlemdeki varoluşa da bir “halk-ı cedit” nazarıyla bakar.

Ruh ve Fahreddin Râzî

Fahreddin Râzî ruh konusunda bütün Sünnî ulema gibi düşünür. Ne var ki, tafsile girdiği yerlerde bir hayli farklı şeyler söylediği de bir gerçektir. İmam Râzî'nin, tıpkı İmamü'l-Haremeyn ve İmam Nevevî gibi ruhun gül suyu ve gül yağının gülde mevcudiyeti mâhiyetinde latîf bir semavî cisim olduğu kanaatini taşıdığı sanılsa da; o, ruha cisim demeden her zaman kaçınmış ve ruhun nuranî bir cevher-i latîf olduğunu söylemiştir. O, “*Meâlimu Usûli'd-Din*” ve “*Mefâtîhu'l-Gayb*”de, hakikat-i insaniyenin cesetten ibaret olduğunu iddia edenlere karşı, tıpkı İmam Gazzâlî gibi, insanın hakikatinin ruhtan ibaret olduğu istikametinde pek çok delil îrad ederek, hem materyalistlere hem spiritüalistlere ve hem de üslûbunu bulamamış bir kısım mütekellimîne ciddî tenkitler yöneltir. Râzî'nin konuyla alakalı îrad ettiği delilleri şöyle hülâsa etmek mümkündür:

1- Beden daima değişip durduğu hâlde benlik hiçbir zaman değişmemektedir. Evet beden, bir kışla gibi sürekli dolup-boşaldığı, ondan ayrılıp giden parça ve parçacıkların yerini yeni gelenlerin aldığı ve bu kışlada her zaman bir tebedül ve tagayyür yaşandığı hâlde insan, dünüyle-bugünüyle kendini kendi olarak idrak etmektedir. Bu da, insan hakikatinin bedenin ötesinde bir cevher olduğunu göstermektedir.

2- İnsan, bir şeye tam konsantre olup, bütün bütün bedenden gafil olduğu anlarda bile –bu yaklaşım İbn Sina ve Gazzâlî'ye aittir– kendi benliğinden asla gafil değildir ki, buna “malumun gayr-i maluma mugâyereti” denir. Bu bedihî bir

gerçektir, dolayısıyla da hakikat-i insaniyenin temel unsuru beden değil, ruhtur.

3- İnsan ilim ve mârifet sahibi bir varlıktır. İlim ve mârifetin bedenle kaim olduğunu iddia ise kat'iyen doğru değildir. Öyleyse hakikat-i insaniye beden üstü ve beden ötesi bir cevherdir.

4- Âyet ve hadisler de, mâhiyet-i insaniyenin özünün ruh olduğunu gösterirler.¹¹¹ Allah, Kur'ân-ı Kerim'de يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً “Ey itminana ermiş ruh! Sen Rabbinden razı, O da senden razı olarak dön Rabbine..!”¹¹² buyurarak insan benliğinin, şu görüp hissettiğimiz cesetten ibaret olmadığını hatırlatır. Zira, “ اِرْجِعِي ” hitabı, ölüm hâlindeki nefs-i mutmainneye müteveccihdir. Demek, cesedin fenâ bulup gitmesinden sonra mâhiyet-i insaniyede ilâhî hitaba ehil olacak bedenden başka bir şey var ki, ona “Rabbine dön!” deniliyor.

5- Keza, Furkan-ı Mübîn وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفِرُّونَ ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ “Allah, kulları üstünde tek hâkimdir. O, sizin üzerinize Hafaza meleklerini gönderir (onlar sizi korurlar) ve birinize ölüm gelip çattığında da (bu işle) alâkalı elçilerimiz, işlerini aksatmadan ve bir kusur etmeden onun ruhunu alıverirler. Sonra da o ruhlar, götürülüp hak mevlâları olan

¹¹¹ Bkz.: Hicr sûresi, 15/29; Sâd sûresi, 38/72; Secde sûresi, 32/9; Enbiyâ sûresi, 21/91; Tahrîm sûresi, 66/12; Buhârî, *bed'ü'l-halk* 6; Müslim, *kader* 1; Tirmizî, *kader* 4; Ebû Dâvûd, *sünnet* 16; İbn Mâce, *mukaddime* 10; Müsned, 1/382, 430.

¹¹² Fecr sûresi, 89/27-28.

Allah'a teslim edilirler.”¹¹³ demektedir ki, bu da, cesedin ölümünden sonra mâhiyet-i insaniye ile alâkalı götürülüp Allah'a teslim edilecek bedenden başka bir cevherin bulunduğunu göstermektedir.

Bundan başka İmam Râzî, selefleri gibi, şehit olanların ölmeyip Allah indinde merzuk bulduklarını¹¹⁴ ... ifade eden ilâhî beyan; Âl-i Firavun hakkında şerefnüzul olan “Onlar sabah-akşam ateşe arz edilirler.”¹¹⁵ mealindeki âyet ve “En-biyâ-yı izam ölmezler, bir diyardan başka bir diyara intikal ederler..”¹¹⁶ keza “Kabir ya Cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennnem çukurlarından bir çukurdur.”¹¹⁷ mânâsındaki hadislerle hem ruhun mevcudiyetine hem de berzah hayatına istidlâlde bulunur ve bu âlemi, ahiret yolunda bir intizar salonu gibi gösterir.

Bütün İslâm uleması gibi, ruhu ve ruhun bir mâhiyet-i mücerrededen ibaret bulunduğunu ısrarla vurgulayan Râzî yine umum İslâm büyüklerinin reddettikleri tenasüh akidesine de şiddetle karşı çıkar. Dahası bu konuda kendi gibi düşünen İbn Sina'nın ortaya koyduğu delilleri yetersiz bularak bir hayli yeni delil îrad eder.

Fahredden Râzî'nin haşr-i cismânî mevzuundaki düşünceleri de, İslâm ulemasının çoğunluğunun kabul ettiği istikamettedir. “Mefâtihu'l-Gayb”den arz edeceğimiz şu özet bilgi, onun bu konudaki düşüncelerinin ne kadar net olduğunu göstermektedir:

¹¹³ En'âm sûresi, 6/61.

¹¹⁴ Âl-i İmran sûresi, 3/169. Ayrıca bkz.: Bakara sûresi, 2/154.

¹¹⁵ Mü'min sûresi, 40/46.

¹¹⁶ Bkz.: Ebû Dâvûd, *salât* 201, *vitr* 26; Nesâî, *cum'a* 5; İbn Mâce, *ikâmet* 79, *cenâiz* 65; Dârimî, *salât* 206; Müsned, 4/8.

¹¹⁷ Bkz.: Buhârî, *cenâiz* 68, 87; Müslim, *cennet* 70; Tirmizî, *cenâiz* 70; Nesâî, *cenâiz* 110; Müsned 3/3, 4/287.

Cenâb-ı Hak, insanları, iyi ve kötüyü birbirinden ayırt edecek bir akıl ve hayra-şerre esas teşkil edecek bir iktidarla donatmıştır. Allah, adl ve hikmetinin iktizası olarak bu şekilde yarattığı insanları ilhada, inkâra, dalâlet ve cehalete düşmekten tahzir etmiş; enbiyâ, evliyâ ve sair kimselere eza ve cefada bulunmaktan sakındırmış ve her zaman onları salih amel ve yüce ahlâka teşvikte bulunmuştur. Böyle bir sakındırma ve teşvik ise ancak hayırlı ve güzel işleri mükâfatlandırma vaadi, şer ve çirkin davranışları da cezalandırma tehdidi ile semeradâr olur. Oysaki, bu âlemde hayırlar, güzellikler gereken mükâfatı görmediği gibi şerler, çirkinlikler de büyük ölçüde cezasız kalmaktadır. Demek, hem ceza hem de mükâfat için başka bir âlem var ve her şey oraya bırakılıyor. İşte o âlem Ahiret âlemidir.

Nefis ve hevâ, insanları sürekli cismânî arzu ve lezzetlere sürüklemektedir. Bu itibarla da insanın akli ile nefsi arasında bitmeyen bir kavga yaşanmaktadır. Böyle bir kavgada aklın desteklenmesine ihtiyaç vardır. Böyle bir destek de ancak, mükâfat ve ceza adına Cenâb-ı Hakk'ın vaad ve tehditleri ile olabilir. Bu vaad ve tehditler burada gerçekleşmediğine göre demek başka bir âleme bırakılıyor ki, biz o âleme "Ahiret" diyoruz.

İnsanın akli, Hakîm olan Allah'ın hikmeti, iyilik edenler ile fenalıkta bulunanlar arasında bir fark olmasını iktiza eder. Hâlbuki, bu dünyada çok defa böyle bir farkın bulunduğunu göremiyoruz; umumiyet itibarıyla nice fena kimseler var ki, izzet ve refah içinde sefâ sürüyor ve nice fazilet abidesi şahıslar da var ki mihnet ve sefalet içinde kıvranıp duruyor. Âdil ve Hakîm olan Allah'ın hikmet ve adaleti iktiza eder ki, iyiye mükâfat, kötüye de cezanın verileceği bir başka diyar bulunsun; işte o diyar öteki âlemdir.

Zulmedenlerden mazlumun, gadredenlerden de mağdurun hakkını alıp ihkâk-ı hak etmek ilâhî hikmet ve adaletin gereğidir. Oysaki, pek çok zalim zulmüyle, pek çok gaddar da gadriyle, ceza görmeden bu dünyadan göçüp gidiyorlar; demek herkesin, mutlaka ettiğini bulacağı başka bir dünya var. İşte o diyar Kur'ân'ın sıkça ihtar ettiği öteki âlemdir.

Eğer ahiret hayatı olmazsa saadet açısından insanlar hayvanlardan daha aşağı bir derekeye düşmüş olurlar. Zira hayvanlar, bugünleri ve yarınları itibarıyla tefekkür, tedebbür ve teemmüle sahip olmadıklarından, onlar için herhangi bir keder ve tasa da söz konusu değildir. Onlar sadece içinde buldukları dakika ve saniyelere bağlı bir sıkıntı yaşarlar. Ne geçmişin hüznünü duyar ne de geleceğin endişeleri ile dağidâr olurlar. Bulurlarsa yer-içer, yatarlar; bulamazlarsa ya aramaya devam eder ya da buldukları ile yetinirler. İnsana gelince o, çok defa geçmişin hüznü ve elemelerini, geleceğin korku ve endişeleri ile iç içe duyar.. ve hele, iman ve teslimiyeti de sağlam değilse, sürekli tahammülfersâ ızdıraplarla kıvrırır durur. Öyle ise, his, şuur ve idrake serfiraz kılınarak oldukça farklı bir donanımla dünyaya gönderilen insanoğlunun sürekli mesut olabileceği başka bir âlem olmalıdır. Yoksa, her biri birer imtiyaz vesilesi olan akıl, fikir, şuur... gibi hâsseler, onun için birer azap unsuru hâline gelerek her zaman onu inciteceklerdir.

Râzî, bu konuda, daha başka deliller de getirerek hem mâhiyet-i insaniyeye göre onun kendine mahsus akıbeti üzerinde durur, hem insanoğlunun ebediyet arzusuna Kur'ânî çizgide cevaplar verir ve bu arada hayır ve şerrin, mükâfat ve mücazâtın tenasüh hezeyanına bağlanmasını da şiddetle reddeder. Ona göre, haşr-i cismânî kat'îdir ve hayallerimizde ruhları başka maceralara sürüklemenin de âlemi yoktur. Allah her şeyi, bidayette yarattığı gibi, yeniden ihyâ da edebilir; aklın nazarında bu ikinci yaratılış –Kur'ân'da buyurulduğu

gibi¹¹⁸– daha ehvendir. Aslında Allah, yoğu var etmeye muktedirdir.. ve bu hususta Kudreti Sonsuz, o kadar ciddî tahşidatta bulunmuştur ki, aksine ihtimal vermek, O’na acz isnadında bulunmak demektir. Aynı zamanda, O’nun haşri halketmemesi, vaad ü tehditlerini gerçekleştirmemek suretiyle sözünden dönmesi mânâsına gelir ki, Allah bütün bunlardan münezzehtir.

Mutasavvıfın Ruh Hakkındaki Mütalâaları

Mutasavvıfın, felsefecilerin ve bir kısım kelâmcıların ruhla alâkalı mülâhazalarını havanda su dövme kabilinden görür, onların abesle iştilal ettiklerini düşünürler. Ne var ki, bunların da büyük bir kısmının ruh mülâhazalarında “vahdet-i vücud” emare ve işaretleri görülür.

Mustafa Sabri Bey, Sadeddin Taftazânî’den naklen, tasavvufçuları, vücud hakkındaki görüşleri itibarıyla iki sınıf hâlinde mütalâa eder ki, bu aynı zamanda onların farklı ruh telâkkilerinde de belirleyici bir husustur.

Şimdi bu sınıfları yukarıdaki kaynaktan kısmen özetleyerek, kendi üslûbumuz çerçevesinde arz etmeye çalışalım ki, bu, ileride takdim etmeyi düşündüğümüz, sofilerin ruh telâkkilerinin daha iyi anlaşılmasına da yardımcı olacaktır.

Taftazânî’ye göre tasavvufçular vücud mevzuunda iki zümreye ayrılırlar: sofîye ve mutasavvıfın. Sofîye, mütalâalarını “حَقَائِقُ الْأَشْيَاءِ ثَابِتَةٌ”¹¹⁹ esasına bağlı götürürler. Onlara göre, “mevcud” gibi “vücud” da da kesret söz konusudur. Ne var ki, seyr u sülûk-i rûhânî esnasında bazı sâlikîn, “vâsılûn ilâllah” veya “fenâfillâh, bekabillâh” unvanlarıyla yâd edilen Hakk’ın zıya-i vücudu karşısında zevken ve hâlen muzmahil

¹¹⁸ Rûm sûresi, 30/27.

¹¹⁹ “Eşyanın hakikati sabittir.” Ömer en-Neseî, *el-Akâid* s.1.

olup da, Hak'ta fâni olma ufkuna ulaşınca; dört bir yandan tevhid dalgalarıyla kuşatılırlar; derken zâtları Zâtullah'ta, sıfatları da ziya-yı sıfâtillah karşısında tamamen belirsizleşir ve zevkî, hâlî olarak Hak'tan başka hiçbir şey duyup hissetmez hâle gelirler. İşte, erbâb-ı tasavvufun “fenâ fi't-tevhid” dedikleri böyle bir seviyeye ulaşan sâlik-i kâmil, hâlini ifade sadedinde bazen “Öyle bilmezdim kendimi / O ben miyim ya ben O mu?!” şeklinde iltibasa açık beyanlarda bulunur; bazen de kullandıkları ifadeler açısından bizim düşüncelerimiz iltibas üretir. Aslında, dâvâ-yı nübüvvetin vârislerinde böyle bir durum hiçbir zaman söz konusu değildir; olsa da onlar, âlem-i sahveye döndüklerinde bu kabîl sözlerini şeriat filtresinden geçirerek hemen düzeltiverirler.

Mutasavvıfîne gelince bunlar, vahdet-i vücudu bir felsefe olarak benimsemişlerdir; ona inanır ve açıktan açığa onu müdafaa ederler. Bunlara göre vücud birdir. Aslında böyle bir mülâhaza temelde, Mustafa Sabri Bey'in de dediği gibi, “Vücud sıfatı Zât'ın aynıdır.” düşüncesine dayanmaktadır. O da Vücud-u Mutlak olan Zât-ı Bârî'den ibarettir. Böyle bir felsefeye inananların bazılarına göre âlemde müşâhede edilen kesret tamamen bir hayal ve serap; bazılarına göre ise birer taayyünattan ibarettir.

Bu itibarla da, hâl ehli sofilere vahdet-i vücud telâkkilerini bir duyma, bir zevk etme ve hâle mağlûp olmaya bağlasak da, mutasavvıfının nazârî ve felsefî vahdet-i vücud telâkkileri için aynı şeyleri düşünmek mümkün değildir. Muhakkıkın Hallac'ı, İbn Fârid'ı, Sühreverdî'yi, Celâleddin-i Devvânî'yi hatta bir mânâda Muhyiddin İbn Arabî ve Molla Câmî'yi bu kategoride mütalâa edegelmişlerdir. Bazıları, “Âyân-ı sâbite vücud râyihasını duymamıştır ve duymayacaktır da.” diyen Bedreddin'i de aynı sınıf içinde mütalâa etmişlerse de, “Vâri-dât”ı göz önüne alınca onun bu çerçevede mülâhazaya alınmasının doğru olmadığı anlaşılacaktır.

Mutasavvıfınin, vücud mevzuundaki felsefelerini, daha önce kısmen arz etmişim. Bu konu daha geniş bir çerçevede yeniden ele alınabilir. Bizim, burada icmâlen ifade etmeye çalıştığımız husus, onların “Vücud Zât’ın ayındır.” deyip, sonra da bütün mevcudâtı bir mezâhir ve mecâlî kabul etme düşüncelerinden kaynaklanan ruh felsefeleridir. Evet mutasavvıfınin ruh hakkındaki mütalâalarıyla, vücud mevzuundaki düşünceleri hemâhenktir; onlara göre bütün varlık gibi ruh da belli merâyâ ve mecâlîye akseden bir tecellî ve şe’nden ibarettir. Şahsiyet-i insaniye, nefsü’l-emirde bizzat hakikî bir mevcut olmadığı gibi, ruh da müstakil bir varlık değildir; aksine o, Zât-ı Bârî veya Ruh-u Küllî’nin bir şe’ni ve cilvesidir. Ehl-i ilim ve hususiyle de felsefecilerin “ruh-u nebâtî”, “ruh-u hayvanî”, “ruh-u insani” ve “nefs-i nâtika”... gibi tabirleri belli şe’n ve taayyünlere göre insanlar tarafından verilmiş isimlerdir. Yoksa bunlar hakikatte mevcut olan nesnelere değildir. Ancak, Muhyiddin İbn Arabî’nin, öbür âlem açısından konuyla alâkalı mülâhazaları biraz farklıdır. Ona göre; Cenâb-ı Hak ölümle, bu varoluş ve neş’eti tamamen yıkmamakta, aksine daha farklı bir resim ortaya koymaktadır. Evet Allah, ölümle insanı kendi nezdine aldığı vakit, onun ruh ve hakikati için bu bedenden başka bir mürekkebe vaz’eder ki, bu yeni heykel, ölen kimsenin intikal ettiği/edeceği makam cinsinden ve o yere uygun olur. Yani insan, berzahta hem kendi hâline hem de oraya muvafık bir suret, mahşerde oraya göre bir şekil, Cennet’te onun ufkuna göre bir keyfiyet ve Cehennem’de de onun hususiyetine uygun bir mâhiyet alır. Gerçi bu ifadeler oldukça muğlak sayılır. Ama yine de İbn Arabî farklılığını aksettirir mâhiyettedir.

Ruh hakkında tasavvufçulardan bazıları sofîyenin düşüncelerini, bazıları da mutasavvıfınin felsefesini benimsemişlerdir. Bu arada kelâmcılar gibi düşünenlerin sayıları da az değildir. Gerçi onların içinde de, hem felsefeciler gibi konu-

şanlar hem vahdet-i vücudcularla aynı çizgide hareket edenler hem de selef-i salihîn gibi her şeyi icmâlê bağlayıp tafsîle kapalı duranlar vardır; ama, büyük çoğunluk Kitap ve Sünnet mesnetli muhakkikine daha yakın durmaktadır.

Baştan buraya kadar, bir kısım felsefecilerin, çok derince ve kapsamlı olmasa da bazı mütekellimînin ve bu arada –Taftazânî'nin tabiriyle– birkaç mutasavvıfın ruh hakkındaki mülâhazalarını arz etmeye çalıştım ve artık sözü yakaza ve temkin erbabının ruh ile alâkalı mütalâalarıyla noktalama zamanının geldiğini zannediyorum. Ancak sabrınızı suiistimal etmiş gibi olsam da, içinizden bazılarının, çağın en salâhiyetli dimağlarından biri sayılan Bediüzzaman'ın konuyla alâkalı mülâhazalarını merak ediyor olmasına binaen sadece bir-iki paragraf çerçevesinde ve küçük bir özet mâhiyetinde onun düşüncelerini de arz etmeden geçemeyeceğim.

Bediüzzaman, değişik risalelerinde hem umum varlık karşısında hayatın önemi üzerinde durur hem Kur'ân ve Sünnet çerçevesinde ruh için denmesi gerekli olanları der, hem ruh hakikatini melekler ve rûhânîlerle aynı çizgide ele alır ve hem de ruhun akıbetini “*ba'sü ba'del mevt*” gerçeğine bağlayarak Sünnî telâkkiyi son bir kere de o, gürül gürül haykırır. Bediüzzaman, ebed için yaratılan, ebed isteyen ve ebedî saadete müştak bulunan insanoğlunun bu türlü arzu, istek ve beklentilerini karşılamayı, ne damlanın deryaya dönme tesellileri gibi nazarî mülâhazalara, ne o zahmetli tenasüh yolculuklarına, ne de reenkarnasyon devr-i daimlerine bağlar; o, rûhânî ve cismânî ebedî saadet muştularıyla sinelele inşirahlar üfler ve beklenti içindeki bütün ruhlara bir kere daha Kur'ân ve Sünnet matlaından ebedî saadetin doğuşunu gösterir.

Hayat hâdisesi, Bediüzzaman'ın her zaman ısrarla üzerinde durduğu bir konudur. Ona göre, umum kâinattaki ha-

yağın arkasında Cenâb-ı Hakk'ın Hayy ve Muhyî isimleri olduğu gibi, bir nefha-i ilâhî olan insan ruhu da yine aynı menbada fışkırmıştır. İsterseniz şimdi gelin bir özet çerçevesinde, konuyla alâkalı onu dinleyelim:¹²⁰

“Hayat, şu kâinatın en ehemmiyetli gayesi, en büyük neticesi, en parlak nuru, en latif mâyesi, kâinatın süzölmüş bir hulâsası ve onun en mükemmel meyvesi; en yüksek kemali; en güzel cemâli; en parlak ziyneti; ayrıca varlığın sırr-ı vahdeti, rabita-i ittihadı, kemalâtının menşei; hem sanat ve mâhiyetçe en harika bir zîruhu, hem en küçük bir mahluğu kâinat hükmüne getiren mucizekâr bir hakikati; hem güya bütün kâinatın küçük bir zîhayatta aksettirilmesine vesile oluyor gibi koca kâinatın bir nevi fihristesini o zîhayatta göstermekle beraber, o zîhayatı ekser mevcudatla münasebettar ve küçük bir kâinat hükmüne getiren en harika bir mucize-i kudreti; hem onunla en küçük bir cüz'ü en büyük bir küll kadar büyüten ve bir ferdi, küllî gibi bir âlem hükmüne getiren ve rububiyeti cihetinde kâinatı tecezzî, iştirak ve inkısam kabul etmez bir küll, bir küllî hükmünde gösteren fevkalâde, harika bir sanat-ı ilâhiye; hem kâinat içinde Zât-ı Hayy u Kayyûm'un vücub-u vücuduna, ehadiyet ve vâhidiyetine şهادet eden burhanların en kat'isi ve en mükemmeli; hem masnuat-ı ilâhiye içinde en hafisi, en zâhiri; en kıymettarı, en ucuzu; en nezihî, en parlağı ve en mânidar bir sanat-ı rabbâniyedir.” der ve sonra, hayatın, iman gerçeğinin altı rüknüne baktığını izah eder; eder ve iman esaslarıyla hayat arasındaki o sırlı münasebeti açar.. ve nihayet getirir neticeyi Allah'a kulluğa bağlar.

Bediüzzaman, hayatın hâlis, sâfi bir cevheri ve onun müstakil zâtı dediğı ruh hakkında da şunları söyler:¹²¹ “Ruh

¹²⁰ Bediüzzaman, *Lem'alar*, 30. Lem'anın 5. Nüktesi'nin 1. ve 4. Remizleri.

¹²¹ Bediüzzaman, *Mektûbât*, Hakikat Çekirdekleri, 19.Madde; *Sözler*, Lemeât, “Ruh, vücud-u haricî giydirilmiş bir kanundur”.

bir kanun-u zîvücad-u haricîdir, bir nâmûs-u zîşuurdur. Sabit ve daim olan fitrî kanunlar gibi, ruh dahi âlem-i emirden sıfat-ı iradeden gelmiştir. Kader ona bir vücud-u hissî giydirmiş ve bir seyyale-i latîfeyi de o cevhere sadef yapmıştır. Mevcud ruh ve mâkul kanun kardeşdir. İki de âlem-i emirden gelmiş ve daimîdirler. Şayet nev'lerdeki kanunlara Kudret-i Ezeliye bir vücud-u haricî giydirseydi, onlar da birer ruh olurlardı. Eğer ruh şuurunu başından indirseydi o da lâyemut bir kanun olurdu.”

Bediüzzaman ruh ve hayatı iç içe mütalâa ettiği bir başka risalede şu tespitlerde bulunur:¹²² “Vücudun kemali hayat ile dir. Hayat vücudun nurudur; şuur hayatın ziyasıdır.. hayat her şeyin başıdır ve esasıdır. Nasıl ki ziya ecsâmın görünmesine sebeptir ve bir kavle göre renklerin sebep-i vücududur. Öyle de, hayat dahi mevcudatın keşşafıdır ve onun keyfiyatının tahakkukuna bir sebeptir. Hayat kesret tabakasında bir çeşit tecellî-i vahdettir.. ve kesrette ehadiyetin bir âyinesidir. Bak, hayatsız bir cisim büyük bir dağ da olsa yetimdir, gariptir, yalnızdır. Münasebeti yalnız oturduğu mekân ve ona karışan şeyler ile dir. Kâinatta başka ne varsa, o dağa nisbetle madumdur. Şimdi gel, küçük bir cisim olan bal arısına bak; o hayata mazhar olduğu için kâinatla öyle bir münasebete geçer ve hususiyetle zeminin çiçekleri ve nebatlarıyla öyle bir ticaret eder ki, diyebilir: Şu arz benim bahçem ve ticarethanemdir.” gibi ifadeleriyle farklı yerlerde farklı üslûplarla hep hayatın ehemmiyetini hatırlatır.

O, fizik ve metafizik mülâhazalarıyla alâkalı olarak, bir yerde:¹²³ “Şu madde ve şehadet âlemi, âlem-i melekût ve ervah üzerinde serpilmiş bir perde gibidir.” der. Ayrıca şunları söyler: “Bittecrübe madde asıl değil ki vücud ona münhasır

¹²² Bediüzzaman, *Sözler*, 29.Söz'ün 1.Maksadının 1.Esası.

¹²³ Bediüzzaman, *Sözler*, 29. Söz'ün 1. Maksadının 1. Esası.

olsun, belki madde bir mânâ ile kaimdir; işte o mânâ hayattır, ruhtur. Hem bilmüşâhede madde mahdum değil ki her şey ona ircâ edilsin, bilakis o hâdimdir ve bir hakikatin tekmine hizmet etmektedir; o hakikat ise hayattır ve o hakikatin esası da ruhtur. Hem bilbedahe madde hâkim değil ki, ona müracaat edilsin; tam aksine o mahkûmdur ve bir esasın hükmüne bakmaktadır. İşte o esas da hayattır, ruhtur, şuurdur.” Diğer bir yerde de Bediüzzaman, aynı çizgide melâike ve rûhânîlerin vücudlarıyla alâkalı aklî, naklî bir hayli delil serdettikten sonra şu mütalâada bulunur:¹²⁴

“Madem ehl-i hikmet, ehl-i diyanet ve ashâb-ı akl u nakil mânên ittifak edip; mevcudat şu âlem-i şهادete münhasır değildir, demişler. Hem madem şu zâhirî âlem-i şهادet camid ve tekevvün-ü ervaha nâmuvafilek olduğu hâlde bu kadar zîruhla tezyin edilmiş; elbette vücud ona münhasır olmayacaktır; belki onun daha çok tabakatının bulunması iktiza edecektir ki, âlem-i şهادet onlara nisbeten sırf münakkaş bir perdeden ibaret kalacaktır.”

Bediüzzaman melâike ve rûhânîlerin vücutları üzerinde de ısrarla durur. Ve her fırsatta ısrarla ruhun bekasını vurgular. “Haşir Risalesi” ve “Yirmi Dokuzuncu Sözün İkinci Maksadı”nı bu hususa ayırır, esmâ-i ilâhiye ve sıfât-ı sübhâniyenin vesâyetinde aklî ve naklî delillerle, vicdanlarda kanaat-i kat’iye hâsıl edecek şekilde haşr-i cismânîyi isbata çalışır. Sonra, öldükten sonra dirilmenin ahlâkî buudlarının önemini vurgular ve okuyucularına Sünnî düşünce çizgisinde hayat, ruh, beka-yı ruh, mükâfat ve mücazat konularında oldukça önemli ipuçları verir.

¹²⁴ Bediüzzaman, *Sözler*, 29. Söz’ün 1. Maksadının 3. Esası.

Sofîye ve ruh

Sofîye, ruhu, ilâhî hayatın bir tecellîsi, bir zıllı ve hakikatine Cenâb-ı Hakk'ın kimseyi tam muttali kılmadığı bir cevher olarak tarif etmiştir ki, hükemâ ona “nefs-i nâtika”, sofiler de وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوْحِي “Kendi ruhumdan ona üfledim.”¹²⁵ âyetine dayanarak “ruh-u menfûh” demişlerdir. Onlara göre, insanın insanlığı bu ruha bağlı olduğu gibi, onun kemalâtı da bu ruh ve onun önemli bir esası olan kalbin ayak ve kanatlarıyla gerçekleşmektedir. Evet bu ruh, insanın Hakk'a yürüyüp yükselmesinde bir vesile ve Allah'ın insanla münasebetinde de önemli bir vasıtaadır. Öyle ki insan ancak, bu ruh-u menfûhla metafizik düzlüklere açılabilir, onunla Hak'la münasebetini duyar ve onunla kalb, sır ufuklarından, cismâniyete kapalı ne müşâhede edilmezleri müşâhede eder..

Ceset, bu ruhun matıyyesi ve biniti, cismânî kalb latîfe-i rabbâniyenin ve bâtinî havâs da sırrın. İnsan, bildiklerini bu ruhla bilir; idrak ettiklerini/edeceklerini bununla idrak eder ve kendini de onunla duyar, onunla kavrar. Uyku ve baygınlık hâli gibi durumlarda o, minvechin bedenden irtibatını keser ve kendi ufkunda serbest dolaşmaya başlar; ölüm vuku bulunca da tamamen cesetten ayrılır ve öbür âlemdeki “halk-ı cedid” ânına kadar bir berzah vetiresi yaşar; yaşar ve kat'iyen yokluğa maruz kalmaz.

Ruhun esası melekûtîdir. كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٌ “Arz üzerinde bulunan herkes fânidir.”¹²⁶ âyeti mucebincede fenâsı da itibarî ve ihtimal ki bir “gaşy”den ibarettir. İnsan öbür âleme, ruha bağlı hayatıyla girer; berzahı o hayatıyla geçer, mizana onunla yürür. Berzah sonrası oldukça uzun, inişli ve çıkışlı seya-

¹²⁵ Hicr sûresi, 15/29; Sâd sûresi, 38/72.

¹²⁶ Rahman sûresi, 55/26.

hatte de ceset ruha tâbi olur. Ötedeki cismânî ve rûhânî bütün zevkler, lezzetler, burada ruhun hayat seviyesine göre ömür sürdürmeye; bütün elemeler, kederler de hayvanî hayat mertebesinde kalmaya bağlıdır. İnsan, inkişaf etmiş ruh-u menfûhun vesâyetinde Cennet'e girer; nuranîleşmiş beden de bu mazhariyeti onunla paylaşır. Böyle bir mazhariyet keramet ve mucize çizgisinde, "mustafeyne'l-ahyâr" a dünyada da müyesser olabilir; Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'ın (aleyhi ekmelüttehâyâ) miracı böyle bir mazhariyetin en parlak örneğidir.

Ruh, bedende konaklamaz; ama yine de onun adresi bedendir. Onun bir mekân ve hayyize ihtiyacı yoktur ama bu, onun letâfetine Hakk'ın teveccühündendir. Aksine, onun mekândan müstağni olması, Zât-ı ulûhiyete müşabeheti akla getiren zaman ve mekândan münezzehiyet mânâsında değildir. Beden, ruhun onun üzerinde faaliyetlerini icra etmesi için bir sistem ve onunla duygularını seslendirmesi için de bir enstrüman mâhiyetindedir. Ne beden bir parçası ve ona bitişik, ne de onun eczasından bir cüzdür. Kökleri âlem-i emirde, dal ve yaprakları adresinin ufkunda bir münasebet-i meçhule ile hep o konuşur, o düşünür, o sever, o acır ve yüzü Hakk'a müteveccihse sürekli iyi şeyler üretir ve Cennet'e doğru yürür. Şayet o, bedene bend edilmiş ve ağzına fermuar vurulmuşsa, o zaman söz de, düşünce de ayağa düşmüş gibi hayvaniyet ve cismâniyetin kuruntuları ve hırıltıları hâline gelir.

Ruh, melâike türünden latîf bir varlıktır ve onun, başta vicdan mekanizması olmak üzere cismânî ve rûhânî bütün duyu organları ve letâif-i insaniye üzerinde de sebeplerin perdedarlığı ölçüsünde her şeye hâkimiyeti söz konusudur. Materyalistlerin ve fizyolojistlerin her şeyi ona bina etmek istedikleri dimağ, maddî organizma ile ruh arasında bir santral merkezi; ruha bağlı letâifin müktesebâtına bir hazine ve depo; duyu organlarının birbiriyle irtibat mahalli; akıl ve nefsi

insaniyenin cihanları istiâb edecek geniş bir kütüphanesi; his, hareket ve idrak aktiviteleri adına iç içe şalterler sistemi; ilâhî vâridâtın tefrik, temyiz, tahlil ve terkip laboratuvarı olması gibi çok hayatî fonksiyonlarıyla ruhun dinamik bir elamanıdır.

Sofilerin büyük bir kısmına göre, âlem-i emirden de olsa, ruh mahlûktur; ancak mahlûkatın en latîfi, en sâfisi, en nura-nîsi; en kesif şeylere bile nüfuz edebilecek mâhiyette bir mir'ât-ı esmâ u sıfâtır ve her zaman safvet ve şeffaflığıyla de Hazreti Zât'a işaret etmektedir. Görebilme, duyabilme donanımına sahip olanlar, görülüp duyulma şanından olan her şeyi onun ufkundan ya latife-i rabbâniye ya da sır vasıtasıyla ama mutlaka onunla irtibatlı olarak görür, duyar ve hissederler. Ehl-i hakaik, müşâhede ve keşfiyât zirvelerine ruhun kanatlarıyla yükselir. Baştaki gözler, ancak eşyânın zâhirini görür ve temâşâ eder; ruh ise, kalb menfezleriyle her şeyin melekûtunu, sır aralığından da esmâ ve sıfâtın verasını müşâhedeyle şerefendirilir. Ahirette her mü'mine müyesser olacak böyle bir mazhariyetin –kâmil mânâda– biricik kahramanı da “*أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي*”¹²⁷ diyen Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'dır. (aleyhi efdalüssalevât ve etemmütteslîmât)

Ruh, âlem-i emirden bir nefes-i menfûh olmakla beraber, iktiran ettiği şahsa göre bir taayyün gösterir ve nuranî kılıfıyla özel bir şekil alarak görüleceği merâyâda o insanın dublesi gibi görünür. O şahsın ölüp fenâ bulmasıyla iktiranı firaka dönüşse de Hakk'ın kayyûmiyetiyle ölümsüzlüğün remzi olarak hep bir yeni visali beklemeye durur.

Hayat dediğimiz şey, genel mânâda, “Hay” ve “Muhyî” isimlerinin umumî bir tecellisi, insanlar açısından da ruh-u menfûhun belli mezâhirde tezahüründen ve tezahür içinde

¹²⁷ “Allah'ın en evvel var ettiği, benim nurumdur.” el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ* 1/311-312.

değişik televvünlerle ortaya koyduğu aktivitelerden ibarettir. Ruh, insana taalluku itibarıyla hâdistir ve hudûsu da her an yenileniyor gibi, her saati, her dakikası, her saniyesi.. ve her âşiresiyle Hazreti Hayy u Kayyûm'un hayat-ı sermediyesinden esip gelen nefehâtla devam etmektedir. Hayatın arkasındaki bu sırrı görmeyenler, ruhu ya canlının fizyolojisine ya dimağına bağlamış, ya da onun arkasındaki istinat ve istimdat noktalarından gafletle, onu kadim ve ezeli görek binefsihi bekasına hükmetmişlerdir. Oysaki o, perde dahi olsa, ne esbâba isnat edilecek kadar değersiz ne de kendine “kıdem” isnat edilecek kadar küstâhtır. O, Hakk'ın var etmesiyle var olmuştur, O'nun kayyûmiyetiyle de devam etmektedir ki *أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ رُوحِي* (başka bir rivayette: نُورِي) “Allah'ın ilk yarattığı benim ruhumdur (veya nurumdur).” beyan-ı nebevîsi de bunu işaretlemektedir.

İnsan denen bu en şerefli varlık, âlem-i halka bakan casedi ve nefsi, âlem-i emre nâzır ruhu, âlem-i melekûta açık kalbi ve âlem-i ceberûta müteveccih sırrıyla –bu son buudları itibarıyla potansiyel olarak öyledir– eşi-menendi olmayan bir nüsha-yı kübrâdır. Ne var ki, bu ölçüdeki yüksek donanımına rağmen onda hem ahyar evsâfı diyeceğimiz “sıfât-ı ruhaniye” hem de eşrâr hususiyetleri kabul ettiğimiz “sıfât-ı nefsanîye” vardır –Böyle bir taksim, ruhu ve nefsi birbirinden ayrı mütâlâa edenlerce söz konusudur–. Rûhânî sıfâtların da, nefsanî evsâfın da tesiri ve yönlendirmesi, haricî ef'âl itibarıyla. İtikat, niyet, azim, disiplin, kararlılık ve tabii her şeyden evvel Hakk'a teveccüh veya O'ndan i'raz etme birer tohum gibidirler ki, esbâb açısından hayır da, şer de onlara bağlı olarak gelişir, genişler ve böylece insan, ya “a'lâ-yı illiyyîn”e yükselir, ya da “esfel-i safilîn”e yuvarlanır.

Nefis ve ruhu ayrı ayrı cevherler olarak kabul edenler, nefsi, insanın derununda fena huy ve fena sıfatların merkezi,

ruhu da ahlâk-ı hamîde ve insanî değerlerin kaynağı görmüş, akla ruhun lisanı, basîrete de onun tercümanı nazarıyla bakmışlardır. Bu yaklaşıma göre, akıl, nefisle değil, ruhla irtibatlıdır. Bu görüşü benimseyenlerce ruh; ilim, irfan, firaset, ilham, yakîn ve vicdan mekanizmasıyla mâhiyet-i insaniyenin özü, esası ve hakikatidir. Sağlam ve arzasız bir bedende ruh; gözde basar, lisanda zevk, kulakta duyma, ağızda tatma, bu-
runda koklamanın –esbâb plânında– biricik merciidir.

Ruhun bedenle şuuru aşkın bir aşk u alâka irtibatı da vardır; ama bu onun, her biri esmâ-yı ilâhiyenin ayrı bir tecellisi sayılan cismâniyete ait ahvâl ve hususiyetleri beden vasıtasıyla duyup zevk etmesi ve “hakka'l-yakîn” çerçevesinde maddenin mâhiyetine nüfuz edebilmesi itibarıyla. Tabî bunların hiçbiri, ruhu ve nefsi aynı mânâda kullananlar için söz konusu değildir. Onlar ruhu nefis, nefsi de ruh kabul eder.. ve “ruh-u nebatî”, “ruh-u hayvanî”, “ruh-u insanî” dedikleri gibi, “nefs-i hayvanî”, “nefs-i insanî” de demiş; sonra da bu nefsi –Kalbin Zümrüt Tepeleri’nde geçtiği üzere– “nefs-i emmâre”, “nefs-i levvâme”, “nefs-i mülheme”, “nefs-i mutmainne”... şeklinde taksim etmiş ve itminan mertebesini de bir doruk saymışlardır. Erbab-ı hakikatin çoğunluğuna göre bu seviyeye yükselen bir nefis artık, mezmum işlerden bütün bütün uzaklaşır ve şer’an memduh amellerle bütünleşir; derken bir adım daha atarak hatrâtını dahi kontrol altına alır ki, işte böyle bir ufka ulaşan hak erinin üzerinde rûhânîlik âsârı nümayan olmaya başlar; ardından da ona “ilm-i gayb” kapıları aralanır ve zamanla böyle bir nefis mahz-ı ruh hâlini alır. İsterseniz buna, nefsin ruh kisvesine bürünmesi ve nefsanîliğin rûhânîlik hâline gelmesi de diyebilirsiniz. Bunu biraz daha açabiliriz:

Tasavvuf erbabınca, ruhun kendi ufkunda güçlendirilmesi sayesinde, nefiste de istikamet temayülleri başlar. Böyle bir başlangıç iyi değerlendirilerek nefis tezkiye tezgahından geçirilir, beden de ibadetle tasaffi ederse bunlar ruhun vesâ-

yetinde Hakk'a müteveccih olmanın bütün hazlarından istifade edebilirler. Bu konuya şöyle bakmak da mümkündür: Nefs-i hayvanînin bedene hükmedecek ölçüde güç ve iktidarı, fonksiyonel olarak ruhun ölümünü, aksine hayatın kalbe bağlı yaşanması ve ruhun kuvvetlenmesi de nefsin ölümünü; hiç olmazsa onun teslimiyetini ya da tesirsiz kalmasını, hatta üstün bazı kimselerde meleklik rengine bürünmesini netice verir. Güzel görme, güzel düşünme, müstakim itikat, sürekli ibadet ü taat, her zaman tazarru ve niyaz, her vakit istiğfar; nefsanî levsiyattan arınmanın, ruhu besleyip güçlendirmenin ve nefsi teslim mecbur etmenin en emin yoludur ve ihlâsla bu yolda yürüyenlerin yolda kaldıkları da hiç görülmemiştir; yolda kalmak bir yana, bu yolda sık sık konumunu gözden geçirip, abd-Mâbud münasebeti çerçevesinde duruşunu ayarlayanlar hep "a'lâ-yı illiyîn"e yürümüşlerdir ki bunlara "er-vah-ı nuraniye" ashâbı denmiştir. Aksine, karanlık gören, karanlık düşünen, ömürlerini malihulyalarla geçiren, itikatta bir türlü istikamete ulaşamayan, ibadet ü taate karşı alâkasız kalan, dua ve niyazlarla hayır temayüllerini güçlendiremeyen, istiğfarlarla şer eğilimlerinin önünü alamayanlara; alamayıp "esfel-i safilîn"e sürüklenenlere de "ecsâm-ı zulmaniye" denmiştir.

Evet, her zaman nefsanî arzuların frenlenmesi; gönlün mârifet, muhabbet ve aşk u şevkle şahlanması ve diyanetin hayata hayat olması ölçüsünde ruh, âdeta bir ahiret üveyki ve bir melek hâline gelir. Aksine, hayatın beden ve cismânî arzulara bağlı yaşanması nisbetinde de ruh zaafa uğrar, kalb renk atar, his-şuur kirlenir ve sır da sesini duyuramaz olur. Sözün özü; hemen her zaman nefsanîliğin güç ve hakimiyeti, rûhânîliğin felç olmasını; ruhun kıvamını koruması da, nefsin teslimiyet ve tezkiyesini netice vermiştir/vermektedir. Ehlullah bu hususu ifade sadedinde: "Tenperver olanlar canperver olamaz; canperverler de tenperver olarak kalamaz." demiş-

lerdir; demiş ve sürekli çevrelerine, ruhu keşfetmenin sınırlarını fısıldamışlardır.

Aslında, ruhun vesâyetinde olmayan tezkiye görmemiş bir nefis, cismânîliğe meyyal ve sürekli bedenî hazlar peşindedir. İtminana erip ruh ufkuna ulaşacağı ana kadar da o, az-çok hep böyle bir karakter sergiler. Aksine, Hak inayetinde erip rıza mertebesine ulaştınca onun da sesi-soluğu tıpkı ruhun nefesleri gibi sımsıcak bir hâl alır. Mâhiyet-i insaniye böyle bir hâl alınca, mütecessis, münekkit ve araştırmacı olan akıl, şer'î delillerin tahlilcisi ufkuna yükselir, kalbin rengine bürünür ve latife-i rabbâniye rasathanesinden fizik ötesi âlemleri temâşâyâ başlar; kalb ceberûta ait esrarı avlamak üzere pusuya yatar ve sır da Hazreti Zât iştîyakıyla soluklanmaya durur.

Kalb ve sır, ruhun sonsuza bakan iki gözü mesabesinde-dir. Latife-i rabbâniye yol boyu âlem-i ceberût hülyalarıyla, sır ise âlem-i lahût iştîyakıyla bir nabız gibi atar; murat hâsıl olunca da, her biri kendi ufkunun hayret ve dehşetiyle medhuş hâle gelir. Sırdan kalbe akan ve kalb reseptörlerinde melekûfî bir renge boyanan ilâhî vâridât, kalb lisaniyla ruha intikal edince, tecellî alanında melek şivesiyle tınlamaya başlar; bu husus, sır ve kalb derinlikleriyle ruhlara benzetebileceğimiz melâike-i kiramın, ilâhî esrarı enbiya-yı izama intikal ettirmeleri konusuna, biraz dar ve sığ da olsa, yine de zihne takrib edici bir misal sayılabilir. Zaten bir yerde vahye de, *“يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ”* *“Emir âleminde ruhu (vahyi) kullarından dilediğine indirir.”*¹²⁸ fehvasınca ruh denmiyor mu.! Evet ruh, cesette hayatın özü ve esası olduğu gibi, vahiy dahi mânevî ve rûhânî hayatın en önemli esası, en ciddî vesilesi ve sebepler üstü sebebidir. Ruh, vasıtalı-

¹²⁸ Mü'min sûresi, 40/15.

vasitasız bir nefha-i ilâhiye, vahiy dahi kelâm sıfatından gelen ayrı bir nefha-i sübhaniyedir. Bu ilâhî sırra hıyanet bilmeyen sırrın emin emanetçileri de hakikî veya izafî insan-ı kâmillerdir. Bu konuda hakikî insan-ı kâmil olan Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'ın (aleyhi ekmelüttehâyâ) alıp ümmetine nefhettiği ruh-u mutlak esas; izafî insan-ı kâmillerin mevhibe ve vâridâtları ise, o Zât'ın vaz'ettiği kriterlerle test edilmek şartıyla, ümmete birer vesile-i rahmet ve vüs'attir.

Bu iki ruh da, insan için çok önemlidir. İnsanın cisim ve bedeninin teneffüs ve inkişafı ruh-u menfûhla olduğu gibi, bütün dünya ve kevn ü mekânların teneffüs ve hayatı da insan-ı kâmilin nefhettiği ruh ile kaimdir. Dünyanın evveli, mânevî ve cismânî ruh tecellisinden mahrum –okuyup yorumlayacak ve gözlere ışık saçıp her şeyi aydınlatacak kâmil insan ve onun nefehâtının olmaması mânâsına– bulunduğu karanlık sayılırdı. Ortası, ruhun, Ruh-u A'zamin ve Ruh-u Kuds'ün saçtığı ziya sayesinde nurefşan bir hâl aldı; şayet bir gün bu ziya çekilir gider de her taraf yeniden karanlığa yenik düşer; eşyâ ve hâdiseler de rastlantılara bağlanarak izah edilmeye kalkışılırsa, işte o zaman insanoğluna yeni bir âlemin yolu görünür. Yani tıpkı yer küredeki gece-gündüz münavebesi gibi, mânevî çehresi kararan bu dünya da, yerini ötelere pürnur gündüzlerine bırakır. İsterseniz burada bir kez daha sözü Bediüzzaman'a bırakalım:¹²⁹

“Evet, nasıl ki hayat, kâinattan süzölmüş bir hulâsadır; şuur, his dahi hayattan süzölmüş hayatın bir hulâsasıdır; ruh dahi, hayatın hâlis, sâfi bir cevheri, sabit ve müstakil zâttır; öyle de, maddî-mânevî hayat-ı Muhammediye (sallallahu aleyhi ve sellem) dahi kâinatın his, şuur ve aklından süzölmüş en sâfi bir hulâsadır. Belki maddî-mânevî hayat-ı Muhammediye (aleyhi salevâtullahi ve selâmuh), âsârının şehadetiyle

¹²⁹ Bediüzzaman, Lem'alar, 30. Lem'anın 5. Nüktesinin 4. Remzi.

hayat-ı kâinatın hayatı; risalet-i Muhammediye de (aleyhi ekmelüttehâyâ) şuur-u kâinatın şuur ve nurudur.

Evet, evet, evet! Eğer kâinattan risalet-i Muhammediye'nin (aleyhissalâtü ve ekmelüttahiyyat) nuru çıkıp gitse kâinat vefat edecek. Eğer Kur'ân gitse kâinat divane olacak ve küre-i arz kafasını, aklını kaybedecek.. belki de şuursuz kalan başını bir seyyareye çarparak kıyameti koparacak.”

İslâm, Nebi ve Kur'ân küllî birer ruh mâhiyetinde, bütün varlığı kuşatan, onun şuru, hayatı ve nuru mesabesinde olduğu gibi, ruh-u menfûh da potansiyel olarak mâhiyet-i insaniyede aynı şeyleri ifade etmektedir. Ancak onun, cismâniyet âleminde kendini arzasız ifade edebilmesi için bir sisteme, bir mekanizmaya ihtiyacı vardır. Hayat-ı umumî ve âlem-i emirden gelen küllî kanunlar için her seviyedeki latif ve kesîf bütün ecsâm; muayyeniyetleri itibarıyla topyekün canlılar, özel donanımıyla insanoğlu, hususî mazhariyetleri ve müstesnâ mâhiyetleri ile de insan-ı kâmiller kendilerine has çerçevelerde ruhun metâlîi sayılırlar.

Ayrıca, insan ufku itibarıyla da ruhun birkaç vilâdeti söz konusudur: 1. Onun taayyün-ü evveldeki vilâdeti ki, bu, hakikat-i Ahmediye'ye bakar. Bu mülâhaza, ruhun cesetten evvel yaratılmış olduğunu kabul edenlere göredir. 2. وَنَفَخْتُ

“Ona kendi ruhumdan nefhettim.”¹³⁰ fehvasınca ruhun âdemiyetteki vilâdeti. 3. Mevcut ruhun, cismâniyet ve hayvaniyet üstü mânevî vilâdeti ki; buna, kalb ve sır ufkunda onun yeniden neş'eti de denilebilir. Bu vilâdet aynı zamanda insanoğlunun fiilen hilâfet pâyesini ihraz etmesinin de değişik bir unvanıdır. Hilâfet pâyesinin mazhar-ı tâmmı insan-ı kâmilidir.. ve insan-ı kâmilin beden ve cesedi dahi –ruhun geri-

¹³⁰ Hicr sûresi, 15/29; Sâd sûresi, 38/72.

sinde dursa da– ruhaniyet televvünlüdür. Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'ın (sallallâhu aleyhi ve sellem) keramet mebede'li miraç hâdisesinde, cesed-i mübareklerinin –O'na ruhlarımız feda olsun– ruhlarının yedeğinde seyahat-i semaviyesinin buna bir misal teşkil ettiğini daha önce hatırlatmıştık. İsterseniz siz ona ruhun emriyetinin cismin halkiyetine galebesi de diyebilirsiniz. Böyle bir cisim, pek çok ahvâl-i âdiyesinde dahi mücellâ bir ayna gibi إِذَا رُؤِيَ ذُكِرَ اللهُ “Göründüğünde Allah anılır.”¹³¹ mazmununca hep O'na nâzırdır, O'nun evsâf-ı celâliye ve kemaliyesini aksettirir, O'nu hatırlatır, O'nu duyurur ve O'nu hissettirir.

Evet bir insan-ı kâmil, konumunda ve konumuna göre duruşunda sürekli farklılık sergiler. O kendine has farklılığıyla doğar, zâhirî ve bâtinî hâsseleriyle bu farklılığın hakkını eda etmeye çalışır, farklılığının şuurunda olarak yaşar.. ve yaşadığı gibi de ötelere yürür. Hatta onun cesedi dahi bu farklılıktan nasibini alır. Enbiyâ-yı izamın (alâ nebiyyinâ ve aleyhimüssalâtü vesselâm) cesetlerini toprağın yemeyeceği¹³² buna bir misal sayılabilir..

Taayyünde “İkdü'n-Nübüvvet”in (aleyhissalâtü vesselâm) ruhu, ervahın ilki ve ruhu'l-ervah şerefiyle müşerref, haricî vücut itibarıyla zuhûru ise peygamberlik manzumesinin kafiyesi, varlık ağacının semeresi, nübüvvet semasının kutup yıldızı ve risalet ufkunun da “kavl-i fasl”ı olması itibarıyla beklenti iştihak ve heyecanıyla tebcil-i tehirine bağlanmıştır.

Evet O, semere olduğu gibi çekirdektir de; ilk işaret olduğu gibi son alâmettir ve besmele ile mermuz bulunmasının yanında sırr-ı fatihadır. O'na, geriden gelen öncü de diyebilir-

¹³¹ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân* 11/132; el-Münâvî, *Feyzu'l-Kadir* 2/528, 3/115, 234; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* 4/160, 10/162.

¹³² Bkz.: Ebû Dâvûd, *salât* 201, *vitr* 26; Nesâî, *cum'a* 5; İbn Mâce, *ikâmet* 79, *cenâiz* 65; Dârimî, *salât* 206; Müsned, 4/8.

siniz; zaten kendileri de نَحْنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ “Biz ipi göğüsleyen arkadaki öncüleriz.”¹³³ demiyor mu.! Her nebinin ümmeti kendi peygamberinin arkasından yürüyeceğine¹³⁴ göre, Hazreti Ruh-u Azam’a (sallallâhu aleyhi ve sellem) iktida edenlerin nerede durdukları/duracakları bizim için en büyük bir bişaret olsa gerek.. evet O, Ruh-u Azam’dır (aleyhi ekme-lüttehâyâ) ve ümmeti de en bahtiyar ümmettir.

Tasavvuf terminolojisinde geçen “Ruh-u Azam” tabirini, hakikat-i Ahmediye (aleyhi salavâtullahi ve selâmuh) olarak yorumlayanların sayısı hiç de az değildir. Aslında O zat, bütün esmâ ve sıfât-ı sübhaniyenin mücellâ bir aynası olması itibarıyla, âlem-i mülkün de, melekûtun da en dirahşan çehresi ve en dilruba kametidir. Onun neşrettiği nurlar sayesinde bütün eşyâ ve hâdiseler doğru-dürüst okunan bir kitap hâline gelmiş; insanlık nereden gelip nereye gittiğini açık-seçik öğrenmiş; ebediyete meftun insan ruhu onun sonsuz saadet vaatleriyle yepyeni bir vilâdet yaşamış ve derken bütün cismâniyetin karanlıklarından kurtulmuştur.

Ruh-u Azam’a, bütün kâinatları kuşatan hayat tecellisi diyenler olduğu gibi, vâhidîyet tecellî dalga boylu celâlî celevat veya تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ “Ceste ceste melekler ve ruh iner.”¹³⁵ âyetine dayanarak, mübarek bir gün ve gecede, mü’minlere vesile-i inşirah olmak üzere inen “Ruh-u Azam-ı Küllî” şeklinde yorumlayanlar da olmuştur. Ayrıca O’na mebde ve müntehânın mazhar-ı tâmmı, “akl-ı evvel”, “nefs-i külliye” diyenler de az değildir. İşin aslına bakılacak olursa, menba-ı feyz-i enbiyâ ve mürselîn kabul edilen, künhü

¹³³ Buhârî, *vudû’* 68, *cum’a* 1, 12, *enbiyâ* 54, *eymân* 1, *diyât* 15, *ta’bir* 40, *tevhid* 35; Müslim, *cum’a* 19, 21; Nesâî, *cum’a* 1; Dârimî, *mukaddime* 8.

¹³⁴ Buhârî, *tıb* 17, 42; Müslim, *imân* 332, 374; Tirmizî, *sıfatü’l-kıyâmet* 16; Müsned 1/271, 401.

¹³⁵ Kadir sûresi, 97/4.

nâkâbil-i idrak Ruh'ül-Kuds gibi Ruh-u Azam-ı Küllî de bizim için bir mevcud-u meçhul mâhiyetindedir.

Aslında, her insanın ruhu bir mânâda melekûta açıktır ve ona bakmaktadır ki, erbabı bu zaviyeden bir bakış, duyuş ve sezışe “feth-i karîb” demişler; sıfât-ı sübhaniye ve âlem-i ceberûta nâzır kalbin ihsas ve imtisaslarına “feth-i mübîn” unvanı vermişler; âlem-i lâhûta müteveccih bulunan sırrın müşâhedelerini de “feth-i mutlak” pâye-i mübecceli ile yâd edegelmişlerdir.

İnsan Cennete de ebediyete de, Cennette rü'yet ve rıdvana da bu latifeleriyle namzettir. Ötedeki bütün mazhariyetler, ruh, kalb ve sırta baktığı için beden ve cismâniyet itibarıyla kavrayamayacağımız lütuf ve ihsanların *أَعَدَدْتُ لِعِبَادِي*

الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ

“Salih kullarıma gözlerin görmediği, kulakların işitmediği ve insan tasavvurlarını aşkın şeyler hazırladım.”¹³⁶ medlulünce birer sürpriz şeklinde sunulacağına işaret edilmiştir. Evet, ötedeki eltâf-ı sübhaniyenin, idrak ufku sınırlı bulunan akl-ı meâş ile kavranamayacağı açıktır. Hele, dünyada mârifet, muhabbet ve aşk u şevk adına *هَلْ مِنْ مَزِيدٍ* “Daha yok mu?”

diyenlere *وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ* “Nezdimizde daha fazlası vardır.”¹³⁷

ferman eden Zât *لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ* “İhsan şuuruyla ihsanda bulunan ve güzellere peyrev olanlara en güzel mü-

¹³⁶ Bkz.: Buhârî, *bed'ü'l-halk* 8, *tefsîru sûre (32)* 1, *tevhid* 35; Müslim, *îmân* 312, *cennet* 2-5; Tirmizî, *cennet* 15, *tefsîru sûre (32)* 2, (56) 1; İbn Mâce, *zühd* 39; Dârimî, *rikak* 98, 105; Müsned, 2/313, 370, 407, 416, 438, 462, 466, 495, 506, 5/334.

¹³⁷ Kaf sûresi, 50/35.

kâfat ve bir de fazlası var."¹³⁸ menba-ı vaadinden kim bilir ne sürprizler ne sürprizler lütfedecektir.! Aslında مَنْ كَانَ لِلَّهِ "Kim Allah içinse Allah da onun içindedir." mazmununca, tefaddul dalga boylu ilâhî mukavelenin muktezası da bunun böyle olmasını düşündürmektedir.

Mevzuu hulâsa edecek olursak; kâinattaki hayat her şeydir ve Hazreti Hayy u Kayyûm'a bakmaktadır. Cenâb-ı Hakk'ın hayatı, hayat-ı zâtiye ve hayat-ı sermediyenin ta kendisidir. Evet O'nun hayatı, başka bir ruhla değil, kendi kendiyile kaimdir. Mahlûkattaki ruh ise, sebab-i hayat bir cevherdir. Melekler cism-i latîf olmaları itibarıyla müteayyin birer ruh ile kâimdirler. Letâfetlerinden onların hayatları da ruhları gibidir. Bu açıdan da bazıları, onların fenâ bulmasını cisimlerin fenâ bulması şeklinde değil de, bir gaşy ve bayılma türünden olacağına hükmetmişlerdir. Böyle düşünenler, bir mânâda ruhları da aynı şekilde mütalâa etmiş, onların fenâ bulmalarını da gaşy ile yorumlamışlardır. Onlara göre ruhlar, âlem-i emirden zîşuur ve basit birer kanun-u emrîdirler. Dolayısıyla onlar, belli parçacıklardan meydana gelmiş mürekkepler gibi çözülüp dağılmadan, münkariz ve mütelâşî olmadan masûndurlar, ama

وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ

*"Sûra üflenince göklerde ve arzdakiler ölür ve yerle bir olurlar."*¹³⁹ medlulünce, onların da o dehşetengiz ahvâl içinde gaşy hâliyle dahi olsa, bir ölüm köprüsünden geçecekleri mukadderdir.

¹³⁸ Yûnus sûresi, 10/26.

¹³⁹ Zümer sûresi, 39/68.

Sofilere göre, ruh dediğimiz hakikat, birbiriyle mütelâsik ve fakat farklı çerçeveleriyle, tıpkı bir külliye'nin üç ayrı fakültesi gibi, ayrı ayrı mevhibelerin meclâsı üç farklı buudu bulunan bir vâhiddir:

Birincisi; ruh-u zât diyeceğimiz rahmânî ilk tecellîdir ki, esbâb açısından canlıyı meydana getiren unsurların özel durumları ve belli konumlarıyla kaim görünen ruhtur.

İkincisi; ruh-u menfûh da dediğimiz akıl, ilim, irade, latîfe-i rabbâniye, his ve şuurla serfiraz “nefs-i nâtika”dır ki, insanın yaratılmasından evvel veya anne karnında belli bir safhadan sonra cenine nefhedilen zîşuur kanun-u emrîdir ve hadisin ifadesiyle, bu ruh embriyolojik vetire esnasında melek vasıtasıyla yavruya üflenir. Bu ruh Hz. Âdem'e وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوْحِي “O heykel-i evvele kendi ruhumdan nefhettim.”¹⁴⁰ fehvasınca, bizzat Cenâb-ı Hak tarafından, Hz. Meryem'e ise Cibril vasıtasıyla üflenmiştir. İşte bu kabîl bütün nüfûs-u menfûhaya “ervâh-ı cüz'iyeye” denir. Yani ruh, cemalî ve ehadî tecellî ile, fertlerin mazhar oldukları/olacakları ilk mevhibelere bağlı, onların hususiyet, karakter ve kabiliyetlerine göre bir atâ ve sübhanî birer ifâzadır.

Bu ervâh-ı cüz'iyeyi, güneşin, farklı donanım ve farklı hususiyetleri hâiz mâhiyetlere, farklı ifâzaları gibi düşünebiliriz; evet, canlı-cansız her nesnenin, onca farklı hususiyetlerine rağmen, zâhirî keyfiyet ve mazhariyetlerini –esbâb plânında– güneşten aldıkları kabul edilecek olursa, işte böyle bir durumdaki merâyâ ve mecâlînin kesreti, mütecellînin vahdetine muarız sayılmaz; sayılmaz zira bu, güneşte küll hâlinde bulu-

¹⁴⁰ Hicr sûresi, 15/29; Sâd sûresi, 38/72.

nan hususiyetlerin, değişik aynalarda tafsîlî bir görüntüye ulaşıp taayyün etmiş cüz'iyat şeklinde kendini göstermesi demektir. Konuyu –tam vazıh olmasa da– böyle bir misale bağlayarak diyebiliriz ki, yeryüzünde, hatta diğer gezegenlerdeki ziya, hararet ve sair hususiyetler, güneşin aks-i nuru ve bir mânâda gölgesi olduğu gibi ervâh-ı cüz'ie de ilmî bir program çerçevesinde, zâtî ve sübutî evsâf-ı celâliye ve cemâliye sahibi bir Zât'ın hayat sıfatının bir aksi, Hay ve Muhyî isimlerinin de birer cilvesi ve gölgesi mâhiyetindedir.

Bu itibarladır ki, âriflerden hâl ve istiğrak erbabı bazı kimseler, vücud-u zillîye bakarken dahi –biraz da vecd u istiğrak sevkiyle– hep vücud-u aslîyi mülâhazaya aldıklarından veya sübuhât-ı vechin ziyası ile medhuş bulduklarından O'ndan başka bir şeyi görmediklerini, duymadıklarını ifade etmiş; hatta bunlardan ehl-i cezbe bir kısım kimseler daha da ileri giderek, cüz'iyattaki tecellîyi, insanın aynadaki cansız sureti şeklinde görmüş ve bütün varlığa hayal nazarıyla bakmışlardır.

Aslında bu bir iltibastır; hâl, zevk kaynaklı ve istiğrak televvünlü bir iltibas.. dolayısıyla onların bu şekildeki mülâhazaları panteistlerin nazarî ve felsefî mülâhazalarına karıştırılmamalıdır. Bu iki üslup arasında zâhiren bir benzerlik söz konusu olsa da ehlullah meseleye her zaman bir tecellî şeklinde bakmış; diğerleri ise konuyu hulûl ve ittihadı bağlamışlardır.

Üçüncüsü; eskilerin ruh-u hayvanî dedikleri biyolojik ruhtur ki, ruh-u menfûh veya nefs-i nâtikanın matiyyesi, ceset ile insanî ruh arasında bir iltisak unsurudur; buna ruhun izzet, letâfet ve nezahetinin ism-i Zâhir'e bakan bir perdesi de diyebiliriz. Nefha-i ilâhî olan ruha gelince o bir cevher-i mücerred olduğu gibi aynı zamanda mahlûkiyet çerçevesinde de bir mânâda münezzehtir. İnsanların, saadet ve şekavet

arası gel-gitleri tamamen ruh-u hayvanî perdesine bağlı cereyan etmektedir. Öyle ki, eğer ruh-u menfûh müstakillen dinlenilebilse, ondan hep saadet nağmelerinin yükseldiği duyulacaktır. Ruh-u insanînin hâkim olduğu kimselerde, ruh-u hayvanînin âlâm ve ızdırapları, ruh-u menfûh için birer terakki ve tekamül vesilesidir. Aksine, ruh-u menfûh itibarıyla güçlü bulunmayanlar, tabir-i diğerle vicdanlarıyla diri olamayanlar Allah'la münasebetleri açısından ölü sayılır ve çektikleriyle kalırlar. Ruhun en önemli mekanizması vicdandır; vicdan ise Hak temâşâsına açık bir rasathanedir.

اللَّهُمَّ أَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَأَرِزُقْنَا اتِّبَاعَهُ وَأَرِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلًا وَأَرِزُقْنَا
اجْتِنَابَهُ تَوْفَنَّا مُسْلِمِينَ وَالْحَقَّ بِالصَّالِحِينَ
وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى الثُّورِ الْبَارِزِ مِنَ الْعَيْبِ إِلَى الْوُجُودِ الْحَامِلِ حَقِيقَةً
كُلِّ مَوْجُودٍ الْقَائِمِ بِكَ لَكَ فِي عَالَمِ اللَّاهُوتِ
وَالْمُتَخَلِّقِ بِأَخْلَاقِكَ فِي عَالَمِ الْجَبْرُوتِ وَعَلَى إِلَهٍ وَأَصْحَابِهِ الْمُتَمَثِّلِينَ
مَا جَاءَ بِهِ النَّبِيُّ فِي عَالَمِ النَّاسُوتِ

VİCDAN

İnsanın özü, kendini duyuş ve biliş de diyebileceğimiz vicdan; insan ruhunun, iyiyi kötüden tefrik edebilen irade, kalbin ayrı bir derinliğinin unvanı sayılan latîfe-i rabbâniye (fuâd), şuur vâridâtıyla zihin ve ihsas televvünlü his halîtasından oluşan bir mekanizmadır; insanın, hem kendini hem de bütün varlığı, varlığın Allah’la münasebetini duyan, sezen, yorumlayan ve rükünlerinin canlılığı ölçüsünde imana, mârifete, muhabbete, aşk u iştiyaka menfezler oluşturan melekûfî bir mekanizma. Farklı metafizik derinlikleri haiz olan bu sistemde her zaman bilkuvve (potansiyel olarak), iradenin sesi-ni-soluğunu, “latîfe-i rabbâniye”nin sezi ve müşâhedelerini, zihnin şuur menbalı bilgi ve müktesebâtını, hissini ihtisas dalga boylu sübjektif mevhibelerini ve ihsas televvünlü mârifet çağlayanlarını duyup sezmek mümkündür.

Vicdan, aynı zamanda kendi acz u fakr ve ihtiyaçlarının farkında olması ve bunları karşılayacak bir güç ve kuvvete dayanma lüzumunu duyması açısından da Zât-ı Ulûhiyet’e iman, teslim ve tevekkül ile sığınıp mârifet, muhabbet, aşk u şevkle mukabelede bulunma konumunda zîşuur bir müşahid ve yorumcudur. İlim ve mârifet adına bütün eşyâ ve hâdiselerin o talâkatlı hitap ve beyanlarını görüp, duyup taakkul, tefekkür, tezekkür, tahattur, tahlil ve terkibe tâbi tutması yanında, kendi iç dinamik ve rükünleriyle, sessiz fakat olabildiğine derin, herkes tarafından rahatça sezilemeyen ama bir

hayli engin öyle aşkın bir ifade gücüne sahiptir ki, onu iyi dinleyip değerlendirebilen biri bazen artık başka hiçbir şeye ihtiyaç hissetmeyebilir.

Hemen belirtmeliyim ki, böyle bir mülâhaza ile biz, ne rasyonel düşünceyi tamamen gereksiz görme, ne pozitif telâkkileri hafife alma ne de telâhuk-u efkâra bağlı müktesebâtı reddetme düşüncesindeyiz. Aksine biz bu mülâhaza ile, kıymet-i harbiyesi ölçüsünde aklın semerelerini, tecrübenin ürünlerini, müşâhede ve zâhirî ihlasların neticelerini değerlendirmeye almanın yanında, yaşanarak duyulan ve sezgi yoluyla kendini hissettiren ve bir bakıma da aracısız hâsıl olan ayrı bir bilgi ve mârifet kaynağının var olduğunu vurgulamak istiyoruz.

İşte bu kaynak, hakikati keşif ve tespit için herhangi bir vasıtaya ihtiyaç duymadan, yaşayıp duyarak çok defa insanı doğru bilgi ve mârifete ulaştırır. Böyle bir bilgi ve mârifet her zaman objektif görülmesi de, kalbî ve rûhî hayat ufkuna açık olanlar için en az esbâb-ı ilimle elde edilen müktesebât kadar önem arz ettiği söylenebilir. Bu arada hemen ifade etmeliyim ki, bu çerçevede vıdanı, ilim ve mârifet kaynağı kabul edenlerin sayısı hiç de az değildir.

Bu mülâhazayı paylaşanlara göre, vıdan yolu bir mâ-nâda, bizlere hakikatin harita ve şemasını sunma yerine doğrudan doğruya bizi onunla buluşturup tanıştırdığından daha ehemmiyetli ve daha sağlamdır. Eşya ve hâdiseleri müşâhede, mütalâa, tevil, tefsir, tahlil, terkip bize hakikati uzaktan temâşâ ve onun etrafında dolaşma imkânını verse de, onunla yüz yüze gelmemizi ve onu “hakikat-i nefsu’l-emriye”sine uygun bir iç müşâhede ile tanımamızı sağlayamaz. Oysaki vıdan, onu vasıtasız olarak bizzat duyar, değerlendirir ve bir hükme bağlar. Bu itibarla da insan birinci şıkta, değişik obje ve nesnelere ilim ufkuna, âfâkî müşâhede ve özel bakış açısına

göre yorumlama durumunda kalır; dolayısıyla da elde ettiği malûmat, ulaştığı hakikat, izafilikten öte bir şey ifade etmez. İkinci şıkta ise, her şeyi vicdanın enginliğiyle “hakikat-i nefsü'l-emriye”sine uygun kavrar ve ona göre bir hükme varır. Bu sayede o, her şeye esas kabul edilen maddeyi aşar; lâmekânî bir hâl alır ve iç dünyasının safvet ve vüs'ati ölçüsünde salt hakikatle rahatlıkla tanışabilir.

Bediüzzaman, değişik eserlerinde farklı bir vicdan resmi ortaya koyar ve ona önemli misyonlar yükler: Ona göre vicdan, tekvînî ve fitrî kanunlar türünden zîşuur bir fitrat ve sistemdir. Çekirdeklerdeki neşv ü nemâ kanunu, sperm ve yumurtadaki tekvînî esaslar, bazı sınırlardaki donup genişleme tabiatı... gibi ilâhî meşîyetten gelen irade yörüngeli, latîfe-i rabbâniye ufuklu, zihin/şuur derinlikli, ihsas ve ihtisas buudlu bir fitrat-ı zîşuur; erkânının canlılığı ölçüsünde de, ilim ve mârifet adına mutlaka doğru gören, doğru değerlendiren, doğru konuşan önemli bir lisandır. Öyle ki bazen akıl; nazar, tefekkür ve tedebbürde gaflet edip ihmal gösterse de o, kendi tabiat ve rükünlerinin diliyle her zaman Allah'ı ilân eder; O'nu görüp sezdiğinin ihtisaslarıyla soluklanır; O'nu duyar, O'nu düşünür ve özündeki istinat ve istimdat hâllerinin lisanıyla, tıpkı günebakan çiçekler gibi hem kendi hayat ve revnakdarlığı adına hem de Yaratıcısını ilân hesabına sürekli O'nu takip eder ve basîret gözünü asla O'ndan ayırmaz. Hads (vasıtasız sezgi) her zaman onu teyakkuza çağırır; hadsin bir üstü diyeceğimiz ilham devamlı onun ufkunu aydınlatır; yoğunlaşmış mârifet sayılan arzu hep O'nu gösterir; alev alev kendini hissettiren iştîyak ve magmalar gibi sürekli köpürüp duran ilâhî aşk mütemadiyen onu, Hazreti Mârûf'u rasat ufkuna davet eder ve avans türü televvünlerle ona beden ve cismâniyet üstü hayatın en büyüğü yanlarını fısıldar.

Şimdi, isterseniz, bu sırlı mekanizma ve fitrat-ı muazzamanın rükünleri sayılan latîfe-i rabbâniye, irade, zihin –buna

bütün buudlarını birden nazara alarak şuur da diyebiliriz– ve his... gibi latîfelere kuş bakışı bir göz atalım.

Aslında bu rükünlerden her birinin bir zâhir bir de bâtın yanı, bir mülk bir de melekût çehresi, bir fizik bir de metafizik derinliği vardır. **Latîfe-i rabbâniyenin**, zâhir yönü, mülk ciheti, fizikî yanı sayılan, bizim sine dediğimiz “sadır” onun, bâtînî ve melekûtî derinliklerine, ceberûtî televvünlerine bir mahfaza ve mânânın maddedeki resmi mâhiyetindedir. Bu mahfaza içinde kalb; gönül dünyasının dışa bakan ve içi rasat etme konumunda bulunan değişik tecellî dalga boyundaki feyizlere bir “beyt-i lâhût”, “fuâd” da diyeceğimiz latîfe-i rabbâniye ise, bilkuvve (potansiyel olarak) ilâhî isim ve sıfatların mücellâ bir aynası, âlem-i ceberûtun –inkışafı ölçüsünde– bir müşahid-i hâssı, iman nuru ve iz’an ziyasının mahall-i tecellîsi, kamer-i irfanın matla’ı, keşf ü ilhamın âhizesi ve ilâhî vâridâtın da mahzeni ve nâkilesidir. Böyle bir konum ve misyonu itibarıyla onun “şağaf” dediğimiz derinliği, her zaman iştîyak ateşiyile alev alev yanan, âdeta bir fırın ve ocak gibidir ki, çevresinde sürekli aşk u vuslat çatırtıları duyulur. “Sır” ise, o ihata edilmez fevkâniliğiyle her zaman latîfe-i rabbâniyenin omuzlarında, ona dayalı, daire-i ulûhiyete müteveccih lâhûtî bir dürbün veya mücellâ bir aynadır ki, her zaman nüzûl unvanıyla bir kasr-ı tecellî kabul edilegelmiştir; mâsivâ kirlerinden pak olduğu sürece her dem misafiri bulunan bir kasr-ı tecellî.. evet, böyle bir tecellînin vukû ve temadîsi için şuur, idrak ve ihsas ufkunun cismâniyete ait isten-pastan pak olması şarttır. Nâbî merhum ne hoş söyler:

*“Âyine-i idrakini pâk eyle sivâdan,
Sultan mı gelir hâne-i nâ-pâke, hicab et!”*

Aynı mülâhaza ve mütalâayı, zamanın âlem-i melekûta daha açık bir faslı sayılan gecelere bağlayarak İbrahim Hakkı Hazretleri ise, sesini yükseltip temcid veriyor gibi:

*“Dil “beyt-i Hudâ”dır ânı pâk eyle sivâdan
Kasrına nüzûl eyleye Rahman gecelerde...”*

der ve gönüllere teyakkuz çekerek onları gece koylarında halvete çağırır.

“Hafâ” ve “ahfâ” latifeleri ise, mâhiyet farklılıklarıyla beraber, hakikati nâkabil-i idrak bir ufka müteveccih, teveccühlerinde mütelâşî, üstler üstü sır yumağı birer menba-ı hayret, kalak ve heymandırlar.. ve müstakil tahlil isterler. Tecellî-i hâs mânâsında nüzûlün ilk şerefliendirdiği mecâlî, hafâ ve ahfâ şâhikaları; ikinci derecedeki mir’ât, sır ufku; üçüncü mevhibe aynası ise latîfe-i rabbâniye otağıdır.

Latîfe-i rabbâniye, gözde gözbebeği, beyinde görme merkezi, hânede kabul salonu, çekirdekte öz, lâmbada fitil ve Arz’da Kâbe mâhiyetindedir. İman, nurunu o latîfe ufkundan neşreder.. huşû, takva, muhabbet, rıza, yakîn, tevekkül, temkin, teyakkuz, havf u reca... gibi mârifet yolunun esasları hep onun yamaçlarında boy atar, gelişir. O, öyle bir sırr-ı ehadîyettir ki, ışığı iradenin el açışı, hissin sezisi ve şuurun ona karşı duruş ve teveccühünden akıp gelmektedir. Bu teveccüh kesildiğinde ziya görünmez olur, ışık söner ve latîfe de latîfe-i rabbâniye olmadan çıkar. Bu latîfe-i rabbâniye, hikmet-i vücudu sayılan teveccühünü iman, iz’an, amel-i salih ve mârifetle devam ettirebildiği takdirde her zaman semavî bir çerağ gibi par par yanar ve Hazreti Sifât’ın bir rasat sistemi veya râsıdı hâline gelir. O, bütün şuur, ihsas ve idraklerimizin önemli bir temyiz elemanı, mârifetin madeni, ruhun da can ocağı ve ışık kaynağıdır. Ona, bu mânâda lâmekânî de diyebiliriz; bu lâmekânî latîfe, ilim ve mârifetin mihenk merkezi, ihsas ve idraklerimizin en hayatî mahzeni, küfür ve dalâletle öldürülmediği veya cankeş edilmediği sürece de her zaman Cenâb-ı Hakk’ın nazargâhı ve tecellî otağıdır.

İnsan, bu latîfe gözleri ile (basîret) her şeyi olduğu gibi dupduru görür; doğru yorumlar ve yorumlarından da yanılmayan sonuçlar çıkarır. Onun vesâyetinde insan mükâşefe ve müşâhede ufuklarına açılır, onunla sır ufkunun tabanını deler, hafâ ve ahfâ şâhikalarını tahayyül etmeye başlar. Aksi-ne bu latîfe, günah ve masiyetlerle kirlenir, küfür ve dalâletlere açık hâle gelirse, o zaman da *كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا* “Hayır hayır! Gerçek şu ki, onlar yapageldikleri o kötü işler yüzünden kalblerini is-pas sardı da (ondan dolayı inkâr yaşıyorlar.)”¹⁴¹ mazmununca, bütün ufukları kararır; temyiz kabiliyetini kaybeder; beyazı siyah, siyahı beyaz görmeye başlar; başlar ve “*خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ*”¹⁴² fehvasınca Allah da ona mühür basar ve bir daha da kendine gelmesi, fitrî safvetini elde etmesi çok zor olur. Hatta bazen bütün bütün imkânsızlaşır. Böyle bir mühürlenme ve damgalanmanın kesbi insandan, halk’ı da Allah’tandır. Bu hususu, insanın gaflet ve bir kısım fenalıklara alışması sonucu bir deformasyon şeklinde de yorumlayabiliriz. İman, amel-i salih işlene işlene insan tabiatının bir derinliği hâline gelip sübut mührüyle şerefleendirildiği gibi, her biri küfrün ayrı bir kapısı sayılan günahlar da tevbe, inâbe ve evbe ile giderilmediği takdirde, insanın üst üste ve iç içe kaymalar yaşaması kaçınılmaz olur. Bu itibarla, böyle bir “hatm”de kat’iyen cebir söz konusu değildir; zira arzu, intihab, ihtiyar insana, mükellefe; böyle bir temayüle halk’la cevap vermek de –isterse veremeyebilir– Cenâb-ı Hakk’a aittir. Bu tür bir sebeple onun sonucu arasında tenasüb-ü illiyet prensibine göre tam bir münasebet görünmese de şart-ı âdî plânında münasebet vardır diyebiliriz.

¹⁴¹ Mutaffifin sûresi, 83/14.

¹⁴² Bakara sûresi, 2/7.

Latîfe-i rabbâniye kendi çapında bir ayna, levh-i mahfuz da kendi azametine göre ayrı bir ayna. Levh-i mahfuz, onda tecellî eden şeylerle mâhiyetinde değişikliğe uğramaz; hep lâyetebdedel bir kitap olarak devam eder. Latîfe-i rabbâniye ise, farklı arızalarla her zaman renk, şekil ve desen değiştirebilir ve bunun farkında olan ruhlar kim bilir günde kaç defa

رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا “Rabbimiz, bizi hidayete erdirdikten sonra kalblerimizi kaydırma...”¹⁴³ der ve o en ulu dergâha müracaat üstüne müracaatta bulunurlar.

Konumuna göre sağlam bir duruşta olduğu sürece bu latîfe, sıfât-ı sübhâniye ufkunun iyi bir mütâlâacısı, ilâhî teveccühlerin mücellâ bir aynası, mârifet, muhabbet, aşk u şevk ve cezb u incizabın da en önemli muharrikidir. İnsan onun gözleriyle ötelere temâşâ edebilir, onun kulaklarıyla çoklara müyesser olmayan harfsiz-kelimesiz hutbeler dinleyebilir ve onunla en kutsal tecellîlerin mihmandarı olabilir.. elverir ki fitrat-ı asliyesini koruyup onu iman, mârifet ve muhabbetle tezyîn edebilsin. İsterseniz şimdilik bu latîfe-i rabbâniye konusunu Hanîfî'nin şu hoş sözleriyle noktlayıp iradeye geçelim:

“Aşk için sâf eyle gel sûfi derûn-u kalbi kim,
Zeyneder kâşânesin elbette mihmân isteyen.”

Usûlüddin Açısından İrade:

Lügat mânâsı itibarıyla dileme, isteme, ihtiyâr etme, mütesâvi iki şeyden birini tercihte bulunma anlamlarına gelen bu kelime etrafında önemli dört ayrı cereyan oluşmuştur:

1. İradeyi bütün bütün yok sayarak, insanları da tıpkı cansızlar gibi şuursuz, iradesiz ve muhtâr değil de muztar kabul edenlerin görüşü diyeceğimiz “cebr-i mutlak” cereyanı;

¹⁴³ Âl-i İmran sûresi, 3/8.

2. İnsanlarda nisbî bir kudret ve irade farzetmekle beraber, bu sıfatların kat'iyen müessir olmadığını, sadece herhangi bir işe temayül gösterildiğinde bir kudret ve istitâat (istitâat maa'l-fil) hâsil olduğunu iddia edenlerin mütalâası sayılan “cebr-i mutavassıt” akımı;

3. İnsanı, mutlak mânâda kendi iradesi ve kendi ihtiyâ- rıyla hareket ediyor gören ve “Kul fiilin hâlıkıdır.” diyen, dolayısıyla da ef'âl-i beşeriyenin Allah tarafından kullara ha- vale edilmiş olduğunu söyleyen “mutlak tefviz” hareketi;

4. Cebr-i mutlaka da, tefviz-i mutlaka da “hayır” deyip; insanın kâsib –ki *لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ* “Herkesin kazandığı iyilik kendi lehine, işlediği fenalık da onun aleyhi- nedir.”¹⁴⁴ bunu açık-seçik ifade eder– Cenâb-ı Hak'ın da Hâlık olduğunu söyleyen Matürîdî medresesi.

Evet, insanda cüz-i ihtiyârî unvanıyla, bir kesb, bir meyil veya o meyilde bir tasarruf söz konusudur ki, Cenâb-ı Hak, yaratacağı şeyleri, şart-ı âdî plânında –O, buna da mecbur değildir– hep böyle bir kesb, meyil veya ondaki tasarrufa göre yaratmaktadır diyen, tefviz-i mutavassıt erbabı kabul edilen Matürîdîler..

Matürîdîler'e göre, maddî-mânevî bütün mâhiyetimiz gi- bi, kudret ve iradelerimiz de mahlûktur. Ancak iki türlü kud- ret olduğu gibi iki nevi de irade vardır:

1. İrade-i külliye

2. İrade-i cüz'iyeye

İrade-i külliye bilkuvve (potansiyel) bir dileme, isteme ve seçme kabiliyetidir ki, bizimle beraber yaratılmış –şahıstan şahısa küçük bir kısım farklılıklar mahfuz– hiçbir hareket ve aktivitenin söz konusu olmadığı durumlarda bile, mâhi-

¹⁴⁴ Bakara sûresi, 2/286.

yetimizde hep mündemiç ve vicdan mekanizmasının da harekete hazır bir rûkn-ü sâmiti sayılır. Böyle bilkuvve bir iradenin hususî ve muayyen bir işe sarfedilmesine gelince ona “irade-i cüz’iye” denir ki, biz, böyle belli bir iş, belli bir hareket istikametinde ortaya konan isteme, dileme, tercihte bulunmaya “cüz’î irade” dediğimiz gibi onu “kasıt”, “azim”, “ihtiyâr” sözcükleriyle ifade ettiğimiz de olur.

Herhangi bir iş ve eserin meydana gelmesinde esas kabul edilen “illet-i tâmmе” ise, insanın, şu veya bu istikamette ortaya koyduğu azm u kastın yanında, ilâhî kudret ve meşîetin taallukuna bir unvan olagelmıştır. Ona irade-i külliye veya irade-i cüz’iye demek doğru değildir. O, kühü nâkabil-i idrak bir irade ve kudret-i asliyedir ki, küllî irade mahlûkiyetiyle, cüz’î irade de itibarî vücuduyla o kudretin sadece birer tecellîsinden ibarettir.

Dünden bugüne bazı kimseler, irade-i cüz’iyelerini, o nâmütenâhî kudret ve irade gibi müessir tasavvur ettiklerinden kendilerini her şeye kadir ve her istediklerini yapabilecek ölçüde muhtâr sanarak şirke kapı araladı ve bir hayli insanın da dalâlete sürüklenmesine sebebiyet verdiler. Oysaki, bugüne kadar nice devâsâ kâmetler, nice kabına sığmayan cehbarlar, nice firavunlar, nice nemrutlar bir bir geldikleri gibi bir bir gittiler; arkalarında, tarihin küflü sayfalarına emanet kirli birkaç satır ve hafızalarda da mülevves birer hatıra bırakarak geldikleri gibi gittiler. Buna mukabil tarih nice cılız gibi görülen ses ve soluklara şahit olmuştur ki, bunlar iradelerini Allah’ın özel lütuflarıyla derinleştirip güçlendirmeleri sayesinde, her zaman sinelerimizde birer yâd-ı cemil olarak yaşamakta ve hâlâ bugünkü hülyalarımıza, yarınki rüyalarımıza can olup kan olup akmaktadırlar.

Bütün bunlardan anlaşılan şudur; var olmanın da, özel bir mâhiyete mazhar bulunmanın da sırlı anahtarı, evvel ve âhir hep o Kudreti Sonsuz’un elinde olmuştur ve olacaktır. O

Nâmütenâhî Kudret bazılarının zannettiği gibi kâinatları yaratıp sonra da belli kanun ve nizamlara emanet eden bir kudret-i âtila değil; O, ilklerden ilk, parça-bütün her şeyi yaratan evvelerden evvel bir ezeli ve canlı-cansız her nesneyi kendi kayyûmiyetiyle devam ettiren/devam ettirecek olan, âhirlerden âhir bir *فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ* “Dilediği her şeyi yapıp yaratan.”¹⁴⁵

ebedîdir. Bu müstakim düşünceyi kavrayamayanlar, biraz da her şeyi varlığın dış yüzü itibarıyla ve tekvînî emirlerdeki şartlı determinizmaya göre değerlendirdiklerinden, acz u ihtiyaç psikolojisiyle itidali koruyamayıp yer yer cebre düştükleri gibi, şartların elverdiği, istek ve dileklerinin karşılık bulunduğu, dolayısıyla da bütün bütün küstahlaştıkları dönemlerde de mutlak tefvize saplanarak “ben ben” demeye başlamışlardır. Oysaki insanoğlu, beden ile ruhun, kalb ile aklın, kabiliyet ile inayetin, esbâba riayetle “Müsebbibu’l-esbâb”a itikadın, irade ile mecburiyetin birleşik noktasında bütün yaratılmışlardan farklı bir câmiyeti haiz, bir fâil-i münfail, bir muhtâr-ı muztar, bir sahib-i akl u kalb, bir merhamete muhtaç ve merhamet edilen, bir teveccühte bulunduğu tenevvür eden, çok buudlu garip bir varlıktır ve hiçbir vasfı ve hususiyeti itibarıyla da mutlak ve müteâl değildir. Bu itibarla ıztırara saplananlar, farkına varsınlar varmasınlar, Allah’a zulüm ve cevr isnad etmiş olurlar. Hep ihtiyârdan dem vuranlar da sonuçta insanı ilâhlaştırmış sayılırlar. “Sırat-ı Müstakim” erbabı ise ne mutlak cebr iddiasında bulunmuş ne de bilâkayd u şart mutlak ihtiyârdan dem vurmuşlardır; aksine onlar, insanoğlunun acz u fakrını, ihtiyaç ve ıztırarını Kudreti Sonsuz’un bir şahid-i sadıkı görmüş, arzu ve iradelerini de Allah meşîetinin rahmet televvünlü bir ihsanı bilmişlerdir. Evet onlar, kendi darlıkları içinde mücessem birer ıztırar ve ihtiyaç timsali, Hakk’ın engin rahmeti sayesinde de birer mukayyed

¹⁴⁵ Hûd sûresi, 11/107; Bürûc sûresi, 85/16.

muhtârdırlar. Bütün inayet ve lütufların Allah'tan olduğuna inanır, vesilelik plânında bunlara mazhariyeti de ihtiyaç, arzu, istek ve temayüllerine bağlayarak sebeple sonuç arasında bir münasebet bulunsun-bulunmasın esbâba riayette kusur etmemeye çalışır ve tercihlerine göre muamele göreceklerini de asla hatırlarından çıkarmazlar.

Evet işte biz her zaman bu çizgiyi korumaya çalışır ve “ef’âl-i ihtiyâriye” dediğimiz şeyleri, irade-i cüz’iye açısından kendimize nisbet ederek “yedik, içtik, uyuduk, oturduk, kalktık..” demede beis görmeyiz ve bu tür işlerin en yakın sebebi olmamız itibarıyla da bu kabîl ifadeleri mahzursuz sayarız. Bununla beraber, bu fiilerin hakikî sebebi biz olmadığımızı, bizim de diğer sebeplerin de birer perde bulunduğuna yürekten inanır ve “Madde âtil, sebepler şuursuz, bizler tâlib u kâsib, Allah ise biricik Hâlık’tır.” deriz. Aksine, irade-i cüz’iyelerini her şey sayanlar ve taleplerini de bilâkayd u şart var olmanın mutlak sebebi görenler, her zaman itikadî bir inhiraf içinde bulunmalarının yanında çok defa, isteyip talep ettikleri şeylerin gerçekleşmediğini gördüklerinde akidelerinin aksine gidip kopkoyu bir cebre gömülmüş ve ye’s’e yuvarlanmışlardır. Vâkıa, Cenâb-ı Hakk’ın “Cebbar” ve “Kahhar” ism-i şerifleri, her zaman istediğini râm etmeyi, dilediğine dilediğini yaptırmayı hatırlatmaktadır; ama, böyle bir mülâhazadan O’nun, kulların cüz’î irade ve ihtiyârlarını nazar-ı itibara almadığı mânâsı kat’iyen çıkarılamaz; O, Cebbar u Kahhar olduğu gibi “Rahman u Rahim” ve “Adil u Hakîm”dir de.

İrade denince hâl ehli ondan, sıdk, ihlâs, vefa, Hak rızası ve i’lâ-yı din... gibi hususlarla alâkalı temayül, niyet, azim ve kararlılığı anlamış ve onu hemen her zaman uhrevî değer hükümlerine bağlı mütalâa edegelmişlerdir. İradeden dem vurup sürekli eğri-büğrü yaşama; yaptığı, yapacağı şeyleri bir karşılığa bağlama; hak etsin-etmesin ömrünü beklenti içinde

geçirme; duygu, düşünce ve projelerini riya ile, süm'a ile kirletme, hatta şirkle karartma, iradeye karşı en büyük saygısızlık ve Sahib-i iradeye karşı da bir küstahlık sayılmıştır.

Âriflerin mebd-i hareketlerinde burhana bağlı yürüme-leri, her hâllerinde beyanı takip etmeleri ve irfana ulaşma cehdini göstermeleri iradenin ilk hamleleri sayılır. Tema-yüllerini inkıtasız bu istikamette devam ettirebilene “mürid” denir. Böyle bir gayretin devam ve temadisi neticesinde hâlis vicdanlara nazar-ı Hak ayan olur; ve bu kez de mürid mura-da inkılâp eder. Yani bu ölçüde Hakk'ı arayanı gök ehli arama durur ve o kimse de artık Hakk'ın matmah-ı nazarı olur.

İrade, bir temayül, bir cehd, bir gayret, bir azim ve kararlılık olduğu gibi, sonunda şerefendirileceği cezb u incizabla da Hakk'a vuslatın en önemli vesilelerinden biridir. Cenâb-ı Hakk'ın iradeye yüklediği değer sayesinde insan, azm ü cehdi ve sabr u ikdamıyla dünyada uhreviler gibi yaşar; maddî-mânevî hazlarını terk edip kalben tam bir târik-i mâsivâ hâline gelerek âdeta aşkınlığa ulaşır. İnsan, bir kere dileğini tam ve yerinde tutmaya dursun –aslında o, bunu hakkıyla başarabilir– Hak da murad buyurursa, ruh ilk adımda sıyrılır gafletten ve ulaşır “tebah” ufkuna; serer seccadesini tevbe, inâbe, evbe zeminine; durur takva ve vera' soluklamaya, sıdk u ihlâsla nefes alıp vermeye; muhasebe ve murakabeyle mırıldanmaya ve derken yürür tevekkül, teslim ve tefviz zirvelerine...

Bu mânâda, ehl-i irade ehl-i tefviz demektir. Mürid iradesini evvelâ mürşidin iradesinde ifnâ eder, Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'ın (aleyhi salevâtullahi ve selâmuh) iradesiyle bir “ba'sü ba'del mevt”e ulaşır.. ve tam o ufkun şualarıyla ayrı bir fenâ-yı mukayyed zevkiyle “gaşy” içindeyken, ilâhî irade ve meşîetin şiddet-i zuhuruyla hâli ve zevkî bir fenâ-yı

mutlak içinde kendini bulur. Buna “fenâ fi’l-irade” diyeceksek, bundan sonra kendini bir farklılık içinde duyusuna da “bekâ bil-irade” diyebiliriz. Böyle bir sâlikin nazarında kelâmcıların “hakâik-i mümkinе” dedikleri her şey adem rengine bürünür ve müşâhede ufkunda “Hakikatü’l-Hakâik”ten başka bir şey kalmaz. “Allah’ım, kendi istek ve dileklerimden teberrîde bulunarak Senin irade, meşîet ve rızanı talep ediyorum!” sözleri her zaman bu ufkun tâliplerinin vird-i zebanı olagelmıştır.

İradeyle alâkalı bu mazhariyetler, cehd ü gayrete, sadakat ve ihlâsa Allah’ın birer lütfudur.. ve zannediyorum yolun başındakilerin bunları duyması da imkânsızdır. İrade hak yolcusunun ilk soluğu ve Hazreti Murad’a götüren yolun da ilk menzildir. Sâlik bu menzilde ilm u burhan arası gider gelir; ikinci kademde burhan u irfan temâşâsıyla gözüne, gönlüne ziya saçılır; üçüncü adımda kalbin, sıfât-ı sübhaniye ufkunu müşâhedeyle ürpertiler yaşar; bir hamle daha yapabilirse sır dürbününü ulûhiyet ufkuna tevcih eder ve donanımının müsaadesi ölçüsünde hayret ve kalaklar yaşamaya durur.

Bazıları da sâlikin iradesini azm u gayreti açısından şöyle bir cehd ü himmet vetiresi içinde mütalâa etmişlerdir: İlk defa kalb iradî olarak sadakat ve ihlâsla Hazreti Matlub’a teveccüh eder; derken cezb u incizabla, iradenin maruz kaldığı/kalacağı usürler yerlerini yüsürlere bırakır. Mevsimi gelip de, yakınlık meltemleri ruhu okşamaya başlayınca, onun bütün benliğini dayanılmaz bir aşk u iştiyak hissi kuşatır; kuşatır da tema-yüller mukavemetsûz birer düşkünlüğe dönüşür.. ve artık sâlik, her nefes alışverişinde “Ciğerim kebab oldu / Derdime derman yok mu?” der inler. Dahası iradesinin hakkını tam eda etmiş böyle bir babayiğit an olur, aşkı da unuttur ve âdetta hep bir gaşy yaşamaya başlar. Öyle ki Leylâ’nın yanında iken dahi Leylâ rüyaları görür ve Leylâ hasretiyle sızlanır.

Aslına bakılırsa, tatmayan bilmez.. duymayan anlamaz.. tadanlar söylemez.. söyleseler de çok kimse inanmaz.

Zihin:

Zihin; anlama, bilme, belleme melekesi ve şuur aktivitesinin bir havzı, bir kütüphanesi ve âdeta bâtinî bir laboratuvardır. Şuuraltı-şuurüstü müktesebât zihin disketine akar, hafızaya dökülür, işlenir, sonra da tedayi kodlarına bağlanarak dışa vurmaya hazır bir hâl alır ve aktif beklemeye geçer.

Zihin konusunda şuur en önemli bir elemandır. O başka şeyleri duyup değerlendirdiği gibi kendisinin de farkındadır; aynı zamanda basit ihtisaslarının yanında, mürekkep ve oldukça komplike ihsaslara da açık bir donanımı haizdir. Şuuru, insanî duyguların, ihsasların ve ihtisasların merkezi şeklinde yorumlayanlar da olmuştur. Ayrıca onu, kendi muhtevasının (zihnî müktesebât) farkında olması ve akılla irtibatlı bulunması itibarıyla, zâhir-bâtın bütün his âlemine açık bir latife olarak yorumlayanlar da az değildir.

İslâm ulemasının bir kısmı şuuru, zühûlün zıddı görerek, henüz his hâlinde bulunup akıl ve hafızaya tamamen mâl olmamış, idrakin ilk basamağı, zâhirî bilme ile bir şeyin ilk duyulma mertebesi ve zihnin de ilk tecellisi diye yorumlamışlardır. Buna göre biz şuura, ruhun mânâyâ ilk ulaşma köprüsü de diyebiliriz. Bunu şöyle bir vetireyle açmak mümkündür: Ruh, bir şeyin “mâhiyet-i nefsü'l-emriyesi”ne muttali olmuş ise o bir “tasavvur”; ilk tesir ve teessür faslı geçtikten sonra, müracaat edildiğinde o bilgiler değerlendirilebilecek şekilde korunmaya alınmışsa o bir “hıfz” ve daha sonra bu müktesebât değerlendirilmek üzere ele alınabiliyorsa o da bir “tezekkür” ve “tahattur” olarak yâd edilegelmiştir.

Şuur, bir mânâda bilmenin ilk ve en zayıf mertebesidir. Zihinde tam istikrar sağlayacağı âna kadar da onun tam değerlendirilmesi söz konusu değildir. O, ağaca nisbeten bir çekirdek, canlıya nisbeten bir sperm keyfiyetinde, zayıf mâhiyetli, fakat istikrara açık, vicdan içinde önemli bir rükün ve dayanaktır. Şuur bir yanıyla, zâhirî hâsselerle haricî ihlaslara dayanır ve zihni bu yolla besler. Buna karşılık bir de, nefsin kendinin şuurunda olması hususu vardır ki buna da hiss-i bâtın derler ve zihinleşen vicdanın rüknü de işte onun bu yanısıdır. Tam zihinleşip hafızada karar kılmış böyle bir şuura, tezekkür, tahattur, tedebbür ve tefekkür taalluk eder ki, bu artık basit ve ibtidâî kabul ettiğimiz tek buudlu şuur değil, tahlil ü terkibe müsait değişik eb'âdı haiz tam bir şuurdur. Terki ü tahlile giren böyle bir şuur, hafızada birer zihnî surete bürünür ve aklın kullanmasına müsait hâle gelir ki, asıl ilim de işte bu merhaleyi müteakip ortaya çıkar. Akıl, her zaman şuurun çakmasıyla devreye girer ve zihne akan bilgilerin taakkul ve tedebbürüyle ruhî duruma göre kuvve-i müfekkireyi tetikler; böylece tasavvur, taakkul, tefekkür sistemleri bir bir harekete geçer ve şuurdan zihin laboratuvarlarına, bu laboratuvarlardaki tahlil ve terki ü imbiklerine yerleşik bilgiler akmaya başlar; derken latife-i rabbâniyenin rengine, iradenin desenine göre yeni yeni komprimeler ortaya çıkar.

Zihin, her zaman şuur kanallarıyla beslenir; elde ettiği bilgileri arşivler veya disketler, değişik kuvvelerin değerlendirmesine hazır hâle getirir; ne var ki şuurun da kendine göre önemli bir bilgi kaynağı vardır; işte bu kaynak da histir.

His:

Kendi dışındaki nesnelere duyma ve sezme hâli diyeceğimiz his, hiss-i zâhir ve hiss-i bâtın olmak üzere ikiye ayrılır:

1- Kuvve-i bâsıra (görme duyusu), kuvve-i lâmise (dokunma duyusu), kuvve-i sâmia (işitme duyusu), kuvve-i

şâmme (koklama duyusu), kuvve-i zâika (tatma duyusu) gibi zâhirî kuvvelerin yanında, hayaliye, iradiye, musavvire, mutasarıfe, müdrike, müfekkire, vâhime, zâkire... gibi bir kısım bâtinî latifeler de vardır ki, bunların hemen hepsi vicdanın diğer rûkûnleriyle koordinasyon içindedirler ve her latife kendini alâkadar eden hususlara kendi boyasını çalar, –hayatîyetini devam ettiriyorsa– onları kendi ufkuna yönlendirir ve yaratılış gayelerine göre bir hedefe bağlar.

Zâhirî duyu organları veya bâtinî latifelerle duyulup zevk edilen şeylerin sebeplerine şayet haricî bir kıymet atfedilebiliyorsa bu bir ihsastır ve objektif olarak şuurun ilmî kıymeti de işte onun bu yönü itibarıyla. Aksine, bilinmedik bir sâikle (hiss-i sâika) ihtiyârsız herhangi bir cihete yöneliyor veya sebepleri sezilmedik bir şevk duygusuyla (hiss-i şâika) keyiflenip neşeleniyorsak, bu da bir ihsas-ı bâtin veya daha doğru ifadesiyle bir ihtisastır; sübjektiftir ve kıymet-i ilmiyesi de ona göredir.

Evet, hissin temelinde, sevindirici bir hâdisenin zuhuru, bedeninin soğukta üşüyüp titremesi, sıcakta terlemesi, karanlıkta bir ışığın çakması, gelip kulaklarımıza bir sesin çarpması... gibi büyük-küçük herhangi bir sebep varsa o bir ihsastır ve herkesçe anlaşılıp kavranan asıl şuur da işte budur.

Ne var ki, böyle bir şuurla ancak mahsûs olan nesnelere duyulup, görülüp kavranabilse de, mâverâ-yı tabiat, fizikötesi bütün gayb âlemleri böyle bir ihsas dairesinin dışında kalır ve ayrı bir ihsas isterler. Hazreti Musa'nın mahsûsât ufkunu itibarıyla "أَرِنِي أَنظُرُ إِلَيْكَ" "Görün bana bakayım Sana!"¹⁴⁶ talebine "لَنْ تَرَانِي" "Aslâ göremezsin."¹⁴⁷ şeklinde cevap verilmesine

¹⁴⁶ A'râf sûresi, 7/143.

¹⁴⁷ A'râf sûresi, 7/143.

mukabil, Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'ın (aleyhi efdalüs-salevât ve etemmütteslîmât) –Miraç'ta böyle bir rü'yeti kabul edenlerce– mir'ât-ı ruhuna göre onun müşâhedeyle şerefendirilmesi, fenâ-yı hissiyat ufku sayılan “Kâb-ı kavseyni ev ednâ” mertebesini ihrazı veya ruhu gibi beden-i misalîlerinin de ötelere ait hususiyetiyle mücellâ bir ayna olması itibarıyladır ki, bir hak dostu:

*Yâ Resulâllah yüzün oldu Senin mir'ât-ı Hak,
Zâhir oldu suretinde sırr-ı pâk-i Zât-ı Hak;
Mushaf-ı esrar-ı Mevlâ'dır vücudun serteser;
Sûretin sûresi içre var durur âyât-ı Hak.*

diyerek bunu ifade etmeye çalışmıştır.

Hâsılı, zâhir-bâtın her hissin bir ihsas bir de ihtisas yanı vardır. Hissin, ilmî ve objektif olması onun ihsas yanı itibarıyladır. Aksine ihtisas yönü ise sübjektiftir; şahıstan şahsa, hâlden hâle her zaman bir farklılık arz edebilir.

Sofiler, his konusunda şöyle bir tasnif üzerinde durmuşlardır:

1. Mübtedilerin âlem-i mülk ve melekûtla münasebetleri hissiyat ileldir; onlar daha ötesini asla idrak edemezler.

2. Mutavassıt bir sınıf sayılan havassın hem mülkle hem de melekûtla alâkaları melekât-ı ruhiye ve akliye ileldir.. ve bunlar her zaman ufuk ötesini de müşâhedeyle namzet sayılırlar.

3. Ömürlerini kalb ve ruhun zirvelerinde sürdüren haslar üstü haslara gelince, bunların Hak'la irtibatları özel bir mevhibe ve teveccüh eseri olarak latife-i rabbâniye ve sır rasat-hanesiyedir. Hz. Musa'da söz konusu olmasa da, hiss-i zâhirin hicab teşkil ettiği kimseler “لَنْ تَرَانِي”¹⁴⁸ ile mahcûb u

¹⁴⁸ A'râf sûresi, 7/143.

mukayyettirler; hiss-i bâtınıyla kanatlanmış ervah-ı neyyire ashabı ise “سَتْرُونَ...”¹⁴⁹ bişaretiyle mübeşşerdiler.

Şimdi isterseniz bu önemli konuyu da yine Bediüzzaman’ın veciz bir mütalâasıyla hulâsa edip noktalayalım: ¹⁵⁰

İyiye kötüden ayırt edip iyilikten lezzet ve inşirah duyan, kötülüklerden de muzdarip ve mükedder olan vicdan dediğimiz fitrat-ı zîşuurun, latîfe-i rabbâniye, irade, zihin ve his gibi dört ana unsuru vardır ki, bunlar aynı zamanda ruhun da hâsseleri sayılırlar. Değişik vazife ve fonksiyonlarının yanında bunlardan her birerlerinin bir de gâyetü’l-gâyâtı vardır: İradenin ibadetullah, zihnin mârifetullah, hissini muhabbetullah, latîfe-i rabbâniyenin de müşâhedetullahtır.. ve takva denilen ibadet-i kâmile de işte bu dört hususu tazammun etmektedir ki, Şer’-i şerif bunları hem tenmiye, hem tehzib hem de gâyetü’l-gâyâta sevk etmektedir.

اللَّهُمَّ أَعِنَّا عَلَى ذِكْرِكَ وَشُكْرِكَ وَحُسْنِ عِبَادَتِكَ

اللَّهُمَّ أَحْسِنْ عَاقِبَتَنَا فِي الْأُمُورِ كُلِّهَا وَأَجِرْنَا مِنْ خِزْيِ الدُّنْيَا وَعَذَابِ الْآخِرَةِ
وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى مِفْتَاحِ الْكُونَ وَالْأَكْوَانِ وَتَرْجَمَانَ الْقُرْآنِ وَآلِهِ وَأَصْحَابِهِ الطَّيِّبِينَ
الطَّاهِرِينَ مَا دَامَ الْمَلَوَانِ

¹⁴⁹ Buhârî, *tevhid* 24, *mevâkîf* 16, 26, *tefsîru sûre (50)* 2; Müslim, *mesâcid* 211; Tirmizî, *sıfatü’l-cennet* 16, 17; Ebû Dâvûd, *sünnet* 19; İbn Mâce, *mukaddime* 13; Müsned, 4/360, 363, 365.

¹⁵⁰ Bediüzzaman, *Hutbe-i Şâmiye*, 2.Zeylin 2.Kısım.

AKIL

Anlama, idrak etme, us mânâlarına gelen akıl; ıstılah olarak, zâhirî hâsselerle idrak edilemeyen şeyleri kavrayıp değerlendirebilen ilâhî bir nurdur. Akla, maddeden mücerret, ama faaliyetlerinde madde ile müşterek ve bitişik hareket eden bir cevher ve “ben” ile işaretlenen “nefs-i nâtika” diyenler de olmuştur. Ayrıca onun, insan bedeninde ruha bağlı bir latife ve nefs-i nâtikanın önemli bir buudu olduğunu iddia edenlerin yanında, ona, insan derununda, belli ölçüde de olsa, hakkı bâtıdan, iyiyi kötüden, güzeli çirkinden ayıran ilâhî bir cevher nazarıyla bakanların sayısı da az değildir. Bu son tevcihe göre akıl, nefs-i nâtıkadan başka bir latife telâkkî edilmektedir.

Başka bir yaklaşıma göre akıl, nefis, zihin aynı şeyler olmakla beraber, fonksiyonları itibarıyla ayrı ayrı unvanlarla yâd edilen çok yönlü bir vahiddir. Ona, mücerret ve nuranî bir cevher olması açısından akıl, ortaya koyduğu aktiviteler itibarıyla nefis ve ihsasları zaviyesinden de zihin denmiştir. Bütün bunlar birer nazariye olmaları açısından önemsiz görünseler de, aklın, insandaki kuvvelerin en hayatîlerinden biri olduğunda şüphe yoktur. İyiyi-kötüyü birbirinden tefrikte, güzeli-çirkinini dış yüzleri itibarıyla temyizde mutlak hâkim olmasa da, sadık bir şahit olduğu bedîhîdir. Evet yerinde o, yararlı ve zararlıyı birbirinden ayırt edebildiği gibi maslahat ve mefsedetler hakkında çok şey söyleyebilir; kezâ, zarurî ve nazarî bilgilerin farklılığını sezebildiği gibi nefs-i emmârenin

tesirinde kalmadığı sürece, kalb ve ruhun vesâyetinde sahibini tefekkür, tedebbür ve tezekküre sevk ederek onda meâlîye iştîyak arzularını şahlandırabilir. Ehlullah böyle bir akla, “akl-ı meâd”, “akl-ı ukbâ” diyegelmişlerdir ki, bunun karşısında da bütün bütün meâlîye kapalı olan “akl-ı meâş”, “akl-ı dünya”, “akl-ı mecaz” vardır.

Ayrıca akıl, idrak ufku itibarıyla da farklı unvanlarla yâd edilmektedir:

1- Söylenen sözleri anlayan, belli ölçüde hayrı-şerri tefrik, kârı-zararı temyiz edebilen akla “fitrî akıl” demişlerdir ki, bu akıl ruhun lisanı, basar ve sem’in tercümanı, ilâhî tekliflerin de muhatabıdır.

2- Kendini idrak eden, ilâhî emir ve yasaklardaki espriyi kavrayan, bugünü-yarını ve bunların birbirleri ile olan irtibat ve münasebetlerini değerlendiren, dünyevî-uhrevî maslahatlarını idrak eden akla “akl-ı hüccet” diyegelmişlerdir ki; fitrî akıl ruhun basit bir nuru olmasına mukabil, bu seviyedeki akıl ruhun inkişaf etmiş bir ziyasıdır. Birincisi herkeste mevcuttur; ikincisi ise sadece i’âmâl-i fikredip tefekküre, tezekküre açık duran kimselerde bulunur.

3- Tekvînî emirleri okuyan, teşriî disiplinleri kavrayan; okuduklarını sürekli terkip ve tahlile tâbi tutarak ilim yolunda yürüyen, hakikî ilim ve mârifet hedefli akla da “aklû’t-tecribe” demeyi uygun bulmuşlardır. Bazen böyle bir akla *ilim*, *hilm*, *nühâ* ve *hicâ* dedikleri de olmuştur ki, bunların hemen hepsi bu seviyedeki bir aklın, farklı fonksiyonları itibarıyla aldığı isimler olsa gerek...

Hangi mertebede olursa olsun akıl, ilâhî ilmin bir nuru ve ziyası bulunması açısından hem kendini hem de bütün eşyâ ve hâdiseleri –sınırlı da olsa– idrak edecek mâhiyette bir cevher-i muazzezdir. Hatta nazarı, kalb ve ruhun temâşâ uf-kuna açık bir akıl, böyle yüksek bir maiyyete terettüp eden mevhibelerden istifade ederek onlarla aynı vâridâtı paylaşı-

bilir. Akl-ı meâş, akl-ı dünya dediğimiz kalbî ve ruhî hayattan habersiz, kendi kendine kalmış gayr-i münevver akla gelince, o hemen her zaman, kapkaranlıklardan karanlık ufkuyla bir bahtsızlık örneği, “esfel-i sâfilîn”le de iç içe ve yüz yüzedir.

Evet, cismâniyet, hevâ ve hevesin tesirlerinden sıyrılarak belli ölçüde de olsa aşkınlaşan akıl, kalbin birkaç adım gerisinde, fakat onun refiki ve kendi ufku ölçüsünde latîfe-i rab-bâniye mevhibelerinin de mazharıdır. İşte böyle bir refakat sayesinde akıl, arz ve semayı aşar, esrar-ı kâinatı temâşâyâ koşar ve gider tâ “Mele-i A'lâ” sakinlerinin soluklarını duyabileceği noktalara ulaşır. Akl-ı meâşın sadece zâhire takılıp kalmasına karşılık, akl-ı ukbâ ve akl-ı meâd, bütün hâsselerin ihsas alanlarıyla alâkalı daha farklı ihtisas enginliklerinde dolaşır, varlığın bâtınına açılarak sebepleri hallaç eder; sürekli illetten ma'lûle, ma'lûlden de illete gelir-gider, hikmet ve maslahatların şifresini çözerek yaratılış gayesini okumaya çalışır. Öyle ki hemen her gün âdeta hem bütün kâinat ve hâdiseleri hem de kendini daha değişik şekilde yeniden keşfeder ve sürekli dirilişler yaşar.

Böyle nuranîleşen bir akıl, kalb ve ruhun ötelere açık menfezlerinden fizik ötesi âlemleri mütalâa ettiği sürece, mütemadiyen onun ufkunda tecellîleri tecellîler, inkişafı da inkişafı takip eder.. ve böylece davranışlarıyla ufku arasında bir salih daire (doğurgan döngü) oluşur: Onun Hakk'a teveccühleri yeni yeni feyizlere kapılar aralar ve döner bu feyizler de onda teveccüh azmini şahlandırır; derken Nâmü-tenâhî'ye yönelik bu kârlı alış-veriş ve muamele sürer gider.

Aslında, yaratılış itibarıyla akıl, hep Yaratan'a açıktır, sürekli O'nu arar; hevâ ve hevâse yenik düşmemişse mütemadiyen ışığı kovalar ve dünyevîliği aşabildiği andan itibaren de bir mârifet mahzenine dönüştürerek O'nun aşk u iştihakıyla sabahlar-akşamlar ve kalbin süt emdiği aynı memeden süt emmeye başlar. Ruh, varoluş gayesi itibarıyla melekûta mü-

teveccih ceberût hulyalı; latife-i rabbâniye, ceberûta nâzır sır mefkûreli; sır ise, her zaman şiddet-i zuhûr ve azametle mest ü mahmûrdur. Kalb refakatindeki akla gelince o, belli ölçüde bu pâyeleri tahayyül, hatta tasavvur eden fark ufkunun bir şahidi gibidir.

İslâm hükemâsı açısından akıl; özü itibarıyla ruhla irtibatlı, kalb ufkuna açık, dimağ yoluyla nurunu neşreden öyle bir latifedir ki, insanoğlu hislerle algılanamayan şeyleri onunla avlar ve onunla kavrar. Sebep sonuç, müessirle eser arasındaki münasebeti onun sayesinde idrak eder; bir sestten o sesi çıkaranın ne ve kim olduğunu, bir kokudan onun arkasında hangi çiçeğin bulunduğunu, bir izden oradan ne tür bir şeyin geçtiğini, bir sistemden o sistemin kurucusunu, bir nizamdan o nizamın nâzımını aklıyla bulur ve değerlendirir. Aynı zamanda akıl böyle zâhirî hâsselerin ihsas alanları çerçevesindeki şeyleri kavrayan bir latife olduğu gibi, hiçbir duyu organının vesâtetine ihtiyaç hissetmeden kendi kendine değişik düşünce ve mülâhazalar da üretebilen ruhun önemli bir elemanıdır. Bakar-okur; tahlil ve terkipte bulunur; bölereparçalar, derler-toparlar; parçadan bütüne yürür, bütünden parçalara iner; hiç olmazsa potansiyel olarak her zaman bunları yapmaya hazır bulunur. Onun cüz'iden cüz'îye, fertten yine ferde intikaline temsil veya kıyas denir. Cüz'iden küllîye, fertten bir nev'e, neviden bir cinse intikaline istikrâ (tek tek olanlardan genel hükümler çıkarma, tümevarım) denir ki, ilimlerdeki umumi kaidelerin büyük çoğunluğu bu yol ile tespit edilegelmiştir. Onun küllîden cüz'îye, herhangi bir cinsten onun içindeki nev'e veya bir neviden o nev'e dahil herhangi bir ferde intikal ve ulaşmasına ise istintâc (tümden-gelim, istidlâlde bulunma) denir ki, bu da hem tekvînî emirlerde hem de teşriî esaslarda sonuç elde etme ve bir hükme varma adına önemli bir yoldur.

İlim dünyasında ehemmiyeti müsellemlilik (kozalite) kanununun iyi kavranması sayesinde, yukarıda sözü edilen yollarla akıl, Allah'ın âyetlerinden, O'nun varlığına, birliğine ve rahmetinin enginliğine dünya kadar deliller, şahitler çıkarabileceği gibi, konumu, sorumluluğu ve akıbeti hakkında da bir kısım ipuçları elde edebilir. Ancak aklın, bu metotlarla bir netice elde etmesinin önemli iki yolu vardır: Bunlardan birincisinde akıl tadrîcî hareket eder, biraz âheste davranır ve işi zamana yayarak götürür ki, buna tefekkür, tedebbür, tezekkür yolu diyebiliriz. İkincisinde ise, zamanı aşar, müddete ihtiyaç duymaz ve bir hamlede, bir nefhada matlûba, maksuda ve neticeye ulaşır ki, buna hads (sezgi-intuition) diyegelmişlerdir. Hadsin, mümarese ve tecrübeler sonucu elde edilenine kesbî, insanî istidatların seri inkişaf etmesi veya bir ilâhî mevhibe ile ulaşılanına da "kuvve-i kudsiye" mahsulü denir ki, herkes potansiyel olarak böyle bir vâridâta açık yaratılmıştır. Böyle bir vâridât ve ilham sağanağının merkez noktasını enbiyâ-yı izâm tutar; onların arkalarında da müstakim akıl, selim kalb ve nezih ruhlar yerlerini alırlar.

Ne var ki akıl, her hükmünde isabet edemediği, hatta yer yer hatalara düştüğü gibi; mantık ve muhakeme adına ortaya koyduğu tespit ve kaziyelerin de hakikî fâili ve mûcidi değildir; o, Cenâb-ı Hakk'ın, icraatına sadece perde olarak kulandığı bir alet, bir enstrüman, verileni kabul eden bir kâbil, Hak hitabını anlamaya müsait yaratılmış bir mânevî sistem ve bir vasıttır. Bu alet ve bu vasıta, konumunu kavrayabildiği takdirde hep Mevlâ'ya müteveccih durur ve O'ndan başkasına da asla teslim olmaz. Sürekli O'nunla muamele içinde bulunur; varlığa bakarken onu herkesten farklı görür ve düğün okur. Duyup hissettiklerini, görüp öğrendiklerini mârifete çevirip kalbe emanet eder ve oturur kalkar mârifet ve muhabbet soluklar.

Mârifet, akıl için hem bir ihtiyaç hem de tabiatına uygun bir beslenme kaynağıdır. Bu kaynağa ulaşan akıl, vücudun en ibtidâî mertebesinde, onun zirvelerinden önemli bir şâhika sayılan kendi durduğu noktaya kadar bütün mertebeleri tekrar tekrar mütalâa eder; duyup hissedebildiği mazhariyetleriyle gerilir ve sürekli Allah'a şükranla gürlür. Elinde olmayarak hevâ ve heves, lüks ve fantastik düşünceler ufkunu bulandırdığında da, hemen Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm (aleyhi ekmelüttehâyâ)'nın vesâyetine sığınır ve böylece kalbin bir iki adım gerisinde de olsa, onun refiki olma pâyesini korumaya çalışır ve gözünü onun fizik ötesi temâşâ ufkundan hiçbir zaman ayırmaz.

Sofilere göre akıl, insanın en kıymetli latîfelerinden biri olduğu gibi aynı zamanda onun felaketine de sebebiyet verecek meş'ûm bir alettir; evet, bir yönüyle o, insanı hayvaniyet ve cismâniyetin üstünde önemli bir noktaya yükseltir; ona kalb ve ruhun ihtisasları adına kendi diliyle ötelere ait pek çok müteâl şeyler mırıldanır ve en aşkın şeylere hem âhizelik hem de nâkilelik yapar; yapar ve yaptığı hizmetin değeriyle mebsûten mütenasip (doğru orantılı) ruh ufkunun bütün mevhibelerinden istifade eder. Bu itibarla da o, paha biçilmez bir kıymete yükselir ve âdeta ruh olur, kalb olur ve sır ufkuna âşına hâle gelir. Böyle bir aklın karşılığı ahmaklıktır ve Allah nazarında O'na muhatap olamayacak kadar da önemsizdir. Mevlâna Hazretleri Mesnevî'sinde Efendimiz'in (aleyhissalâtü vesselâm): "Kim akılsız ahmak ise o bizim düşmanımız ve yol kesen eşkıyamızdır." şeklindeki bir sözünü nakilden sonra şu ilâvede bulunur: "Akıllı insan bizim canımızdır. Ondan gelen serin meltem bize reyhân ve fesleğen kokusu getirir. Akıl kızıp bana sövse de, ben rıza gösterir ona ses çıkarmam... Aksine ahmak gelip ağzıma helva koysa, ben onun helvasından ateşlenip hastalanırım." der. Başka bir münasebetle ise o: "Akıl, nuranî ve iyiliğe talip bir hakikat

arayıcısıdır.” buyurur.. ve ayrıca, imanla tenevvür etmiş bir akıl için de şu övgüde bulunur: “İmanlı akıl, adil bir zabıta memuru gibidir; o, gönül şehrinin hem hâkimi, hem de muhafızdır.” İman, adalet ve istikametle düzene girmiş bir akıl için böyle düşünen âşıklar sultanı Mevlâna, Allah’a mütevec-cih olmayan akli da ahmaklığa eş tutar ve “Eğer aklın hak yolunda sana ayak bağı oluyorsa, o akıl değil bir yılan ve akreptir.” der. Aynı mülâhazalara kendi üslûbuyla iştirak eden Fuzûlî ise:

Ben akıldan isterim delâlet

Aklım bana gösterir dalâlet.

diyerek bu müfsit akla göndermede bulunur.

Yine Mesnevî’de Mevlâna, idlâl eden böyle bir akıl için, biraz daha ağır bir üslûpla şunları söyler: “İfsat eden bu akli sat, elden çıkar, hayret ve hayranlığı satın al. Böyle akıl bir zan ve vehim kaynağıdır. Hayranlık ise farklı bir bakış ve görüştür. Akli Hazreti Muhammed’e (Aleyhissalâtü ve’t-teslîmât) kurban et. Sonra da ^{اللَّهُ} حَسْبِيَ *“Allah bana yeter, de.”*¹⁵¹ ifadesinde bulunur ve aklın hem zehir hem de panzehir olduğunu hatırlatır.

Bazı mutasavvıfınin, Herakleitos ve Anaxagoras’ın, aklın özü, mâhiyeti ve fonksiyonlarıyla alâkalı düşüncelerine benzer mütalâalar ileri sürmelerine karşılık, diğer bir kısım sofiler ise onu, Zât-ı Baht’ın, bilinme mertebesine tenezzülü şeklinde anlamışlardır. Bunlara göre, ulûhiyet mertebesi de denen hilkat vetiresinin bu basamağında, esmâ ve sıfât-ı sübhânîye, tecellî alanları itibarıyla henüz tafsil edilmemişlerdir. İşte böyle bir ilk zuhûra “taayyün-ü evvel” mertebesi dendiği gibi, “tecel-lî-i evvel”, “kabiliyet-i evvel”, “makam-ı ev ednâ”, “berzah-ı kübrâ”, “ruh-u a’zam”, “zıll-i evvel”, “hakikat-i Muhamme-

¹⁵¹ Tevbe sûresi, 9/129; Zümer sûresi, 39/38.

diye” de denmiştir. Böyle düşünenlere göre Allah, “hüviyet-i mutlaka” veya “lâ taayyün” âleminden Zât’ının muktezası olarak sıfât-ı sübhâniyesiyle tenezzül buyurunca bundan kâinat ağacının esası olan hakikat-i Muhammediye taayyün etmiştir. Bazıları bu taayyüne “akl-ı küll”, “kelâm-ı evvel”, “nur-u evvel” de demişlerdir. Bunu böyle kabul edenler nazarında, bütün varlık ve hâdiseler bu mertebenin zuhûr ve inkişafından ibaret câmî bir aynadır.

Seyyid Şerif gibi bazı mutasavvıfın ise, akl-ı evvel; hakikat-i Muhammediye, hakikat-i esmâ-i sübhâniyedir ve kâinat hakikatinin de özü, esası ve çekirdeği mesabesindedir, derler. Ona cevheriyeti itibarıyla “nefs-i vâhide” ve nûrâniyeti açısından “akl-ı evvel” diyenler de olmuştur. Nesîmî bu mülâhazaları kısaca şöyle ifade eder:

*Cûş kıldı akl-ı küll geldi vücuda kâinat,
Kâf-nûn emrinden oldu bu cihan yekpâre mest.*

Bazıları akl-ı evveli, maddeden mücerret, gayr-i mahsûs, levh u kalem unvanıyla da yâd etmişlerdir ki, hilkat vetiresinde ilklerin ilki olması itibarıyla Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm (aleyhi ekmelüttehâyâ) bir kalem; peşi peşine taayyünler silsilesinin esası olması açısından da nuranî bir levh hakikatidir. Ayrıca, bu tespitlerin hemen hepsi Efendimiz'e (aleyhissalâtü vesselâm) ait bir beyana dayandırılmakla takviye edilmek istenmiştir: Evet, aklın evveliyetiyle alâkalı O'nun: *أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلُ* “Allah’ın ilk yarattığı, akıldır.”¹⁵² sözlerini; kalemin ilk olmasını dillendiren, *أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمُ*

¹⁵² ed-Deylemî, *el-Müsne'd* 1/13; el- İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* 6/289; el-Münâvî, *Feyzu'l-Kadır* 4/510; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ* 1/275, 309.

“Allah’ın en önce yarattığı, kalemdir.”¹⁵³ beyanlarını; ilk nur, O’nun nuru olmasını gösteren, *أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي* “Al-lah’ın en evvel var ettiği, benim nurumdur.”¹⁵⁴ sözlerini de bu düşüncelerine birer esas olarak göstermişlerdir.

Bunlardan başka az da olsa akl-ı evvele “beyzâ” diyenler de olmuştur. Bu isim onun gaybî olan ilmî vücud mertebesinden taayyün-ü evvel zirvesinde zuhûruna bakması açısından uygun düştüğü gibi, eşyâ ve hâdiselerin, onun neşrettiği nur sayesinde okunan bir kitap, temâşâ edilen iç içe meşherler hâline gelmesi itibarıyla da ona beyzâ demek gayet muvafık olsa gerek. Aslında okunmayan bir kitap, temâşâ edilmeyen bir meşher, keşfedilip ortaya çıkarılmayan hazineler bir mânâda mâdûm mesabesinde dirler ve yok sayılırlar. Taayyün-ü evvelle ilk zuhûr ve ilk ziya ona bağlandığı gibi, bir sürü taayyünden sonra her şeyin, mükemmel bir nizam şeklinde haricî vücutla şerefendirilerek kâinat, eşyâ ve insan unvanıyla ortaya çıkması da yine onun bakıp görmesine, temâşâ edip değerlendirmesine emanet edilmiştir.

عَلَيْهِ صَلَوَاتُ اللَّهِ وَسَلَامُهُ مِلْءَ السَّمَوَاتِ وَمِلْءَ الْأَرْضِ
وَعَلَىٰ آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ

¹⁵³ Tirmizî, *kader* 17, *tefsîru sûre (68)* 1; Ebû Dâvûd, *sünnet* 16; Müsned, 5/317; et-Tayâlisî, *el-Müsned* s.79; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* 7/259, 264, 271; Ebû Ya’lâ, *el-Müsned* 5/317; el-Bezzâr, *el-Müsned* 7/137.

¹⁵⁴ el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ* 1/311-312.

NEFİS

Nefis, zatında maddeden mücerred, ama iş ve icraatında her zaman maddeye mukarin bir cevherdir ki, herhangi bir şeyin özü, esası, kendi demektir. Onu; ruh, kalb, ceset, hevâ, heves ve şeytanın insana nüfuz sistemi; hatta zaman zaman akıl yerinde de kullananlar olmuştur. Şariat örfünde nefis; şehvet, gazap, öfke, kin, nefret, hiddet... gibi hâl ve kuvvelerin esası, merkezi, beden ve cismâniyet edalı kabil-i tahavvül ve terakki bir mekanizmadır.

Nefsin, insan bedeni ile ruhu arasında, o alanla alâkalı, tecrübe ile duyulup hissedilen mütemâdî bir irtibatı söz konusudur. İnsanın zâhirî ihsaslar muhassalası ve bâtinî ihtisaslarla mâverâ-i tabiata (fizik ötesi) ittılai, hep bu irtibat sayesinde gerçekleşir. Yine bu irtibat sayesinde ruhta meydana gelen herhangi bir hâl, bir zevk, bir mevhibe, bir vârid beden üzerinde bir iz bırakır ve onda infîale sebebiyet verecek bir tesir icra eder. Böylece ruhtaki her teessür beden üzerinde bir çeşit kendini hissettirdiği gibi, bedende hâsıl olan herhangi bir hâl ve infîalin de mutlaka ruh ufkunda bir tesiri görülür.

Meselâ, bazen insanda bulantı hâsıl eden bir nesnenin düşünülmesi onda istifrağ hissi hâsıl eder. Hatta bazen insana sıkıntı veren ve ruha dokunan bir kısım hâdiselerin onun bedeninde –psikosomatik rahatsızlıklar gibi– rahatsızlıklara sebebiyet verdiği de olur.. tatlının zikredilmesiyle zâika sisteminin onu tatmış gibi olması, acının anlatılmasıyla kuvve-i zâikanın

tepki göstermesi hep böyle bir tesir ve teessüre verilebilir.. bunun gibi, bedende meydana gelen değişik durumların da her zaman ruhta bir kısım akisleri duyulur ve âdeta bu iki sistem arasında sürekli bir teâtî yaşanır.

Fena tasavvurlar, sevimsiz tavırlar, olumsuz davranışlar, –tabiri caizse– ruhta bazı takallüsler meydana getirdiği gibi, nezih mülâhazalar, Hak hoşnutluğunu hedefleyen plânlar, projeler, kalb ve lisanın “Allah Allah” diye gürlemesi de ruhta inşa rah ve inbisatlar hâsıl eder/etmektedir. Çok defa biz farkına varmasak da bu hâl nûrâniyete inkılâp ederek “latîfe-i rabbâniye” yolu ile bütün ruh ufkunu sarar; sırrı tenbih edip harekete geçirir ve insanın metafizik derinliklerinde değişik şekilde yankılanmaya başlar. Bunun gibi beden de ne zaman, ibadet ü taatle Hakk’a inkiyadını ifade eder, yaratılışının gayesine (mâ hulika leh) uygun yaşar, imanını diyanetle derinleştirir ve ibadetini ihsan şuuruyla taçlandırır, bu defa da ruhta âdeta bir şölen havası hissedilmeye başlar. Ümit ve reca o insanda Hakk’a ıstiyak duygularını kamçılar; mehâfet ve haşyet mülâhazalarına kapı aralayan davranışlar da onun ruhunda saygı, temkin ve teyakkuz hissi uyarır. Böylece, denizlerin tebahhur edip buluta yürümesi, bulutların yağmurlaşp arzın başına boşalması, sonra da çağlayıp ummanlara akması... gibi bedenden ruha, ruhtan da bedene sürekli böyle bir dolup boşalma söz konusu olur.

Bu şekilde karşılıklı bir tesir ve teessür sayesinde cismâniyetin galebesi sonucu insanın baş aşağı “esfel-i sâfilîn”e sükutu mukadder olduğu gibi; iman, İslâm ve ihsan yörüngesinde hareket etmesi sayesinde de –bi iznillah– insanî tamamiyete ve “a’lâ-yı illiyyîn”e yükselmesi söz konusudur. Seyr u sülûk dediğimiz şey de işte böyle bir teâtî ve alış verişle Hakk’a vuslatın ayrı bir unvanı ve insan-ı kâmil olmaya yürümenin de önemli bir yoludur.

Bütün bu alış verişler, mütemâdî teâtîler, yürüyüşler ve varışlar, hep bu nefsi insanî biniti, sefinesi ve peyki vasıtasıyla

gerçekleşmektedir. Bu hakir görünümlü merkubun pusulası iman, rotası İslâm, kaptanı Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm (aleyhissalâtü vesselâm) ve bu uzun yolda durmadan yol almanın dinamiği de zikir ü fikirdir. Ne var ki, bu binit, bu sefine ve bu peykin belli maksatlar için mâhiyetine yerleştirilmiş bulunan zâhirî bir kısım muzır hususiyetler de vardır ki, şayet nefis umumi bir tezkiye ile tadil edilmemiş/edilememişse, ruh-beden veya beden-ruh arası inip çıkan, çıkıp inen mânâların, mazmunların, ilimlerin, mârifetlerin, zikirlerin, fikirlerin ulaşacakları noktaya ulaşmaları esnasında bir kısım türbülanslara maruz kalmaları, hatta ciddî laboralar yaşamaları kaçınılmazdır.

Aslında bunları da kendi kendine meydana gelen hâdiseler şeklinde yorumlamak doğru değildir. Bu kabîl olumsuzluklar bazen, insanların günah, gaflet ve temkinsizliklerinden kaynaklanır; bazen muvakkat kabz girdapları gelip pusulaya, dümene dokunur; bazen cismânî neş'e ve inşirah anafolarıyla rota kaymalarına maruz kalınır; bazen de böyle bir seyahat âdâbına uymayan hataları göremeden veya sevaplarla fahirlenme ve küstahlaşmadan meydana gelir. Eğer insanlar, bu hususları ruhu öldüren/öldürecek olan birer virüs gibi görür ve onlardan uzak durabilirlerse; ezkaza bulaştıklarında da hemen tevbe, inâbe, evbe kurnaları altına koşarak ciddî bir arınma gayreti gösterirlerse, فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ ¹⁵⁵ “Allah onların seyyielerini haseneye tebdil eder.” ve şer kabiliyetlerini hayır istidatlarına çevirerek onlara yeniden dirilme fırsatı verir.

Nefis, kibir, gurur, bencillik, haset, haksızlık, düşmanlık... gibi ruhun kolunu-kanadını kıran/kıracak olan şeytanî hususiyetlerine rağmen, özünde ruh refakatine yükselecek seviyede kıymet ifade eden önemli bir potansiyeli de hâizdir. Eğer

¹⁵⁵ Furkan sûresi, 25/70.

konumunun, Hakk'ı tanıyıp anlamaya bir vasıta olduğunu kavrar, iddiayı bırakır, duaya yönelir ve mâhiyetindeki potansiyel fenalık hislerinden ötürü Rabbine sığınır, Hakk'a vuslat yolunda kalb ve ruhun arkasında durursa, o da rekleriyle beraber "alâ-yı illiyyîn" e yürüyebilir.

Aslında nefis, insanda metafizik gerilim adına da çok önemli bir unsur sayılır. Âdeta o, potansiyel insanın hakikî insanlığa yükselmesi adına bir zemberek gibidir. Uğraştırır insanı ve fırsat vermez onun uyumasına. Biler sürekli insandaki mücadele azmini ve beynini kullananlara beyin fırtınaları yaşatır. Nihayet mâhiyet-i insaniye, yaratılışıyla hedeflenen kıvama erince o da kalb melikinın memlukü hâline gelir ve ona her zaman "Mağrur olma padişahım senden büyük Allah var!" der gibi bir tavır alır. İsterseniz siz buna;

وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا

"Her bir nefse ve onu düzenleyene; ona hem kötülüğü, hem de ondan sakınma yolunu ilham edene yemin olsun ki: nefsinin maddî ve mânevî kirlere arındırma felaha erer."¹⁵⁶ feh-vâsınca, tezkiye imbiklerinden geçmiş ve fücuru aşarak takvaya ulaşmış "müzekkâ nefis" de diyebilirsiniz. Ne dersiniz deyiniz artık bu hâliyle o, ruhun bir dublesi hâline gelmiştir.. ve hep kaçır şerden, yürür hayra.. tiksinti duyar seyyieden, koşar haseneye.. ve bir an gelir ki, misyonunu âsâb, hassasiyet ve beşerî diğer garîzelere tevdi ederek ömrünü ruh mihtemdarlığında geçirmeye başlar.

Sofilerin, seyr u sülûkta, zevken duyup yaşadıkları bu konuyu biz, nefis-i emmâre, nefis-i levvâme, nefis-i mülheme, nefis-i mutmainne, nefis-i râziye, nefis-i marziyye, nefis-i zekiyeye veya sâfiye unvanlarıyla daha önce arz etmeye çalışmıştık. Nefis bu kademelerden birer birer geçip yukarıya doğru yük-

¹⁵⁶ Şems sûresi, 91/7-9.

seldikçe, mâhiyet-i insaniye üzerindeki cismâniyete ait zulmetler de arka arkaya yırtılır. Herkesin derecesine göre dört bir yanda rûhânîliğe ait şualar parıldamaya başlar ve sâlik kendini melekûtî ufuklarda sanır.

Bu mertebelerden her birinin kendine göre bir vâridi, bir mevhibesi, bir zevki, bir ufku, bir şîvesi, bir ihsası ve bir de ihtisası vardır. Bunlar bazen müşşidin işaretleriyle, bazen de kendini bilen, ruhunu dinleyen yüksek murakabe ve muhasebe insanlarına özel bir teveccühle ihsas edilir veya açıktan açığa bildirilir.

Aslında, nefis nefistir; ama iyi bir tezkiye sayesinde hevâsına muhalefeti ve Rabbine muvafakatı sağlanabilirse insanî ufukta, ışığı güneşten, tıpkı bir dolunay gibi o da pırl pırl bir ziya kaynağı hâline getirilebilir. Aksine, eğer tezkiye görmezse er-geç ufkunu hevâ ve hevesin sisi-dumanı sarar, derken cismânî düşüncelerin tesirinde yamuk-yumuk hâle gelir ve varlığın perde arkasını sezemeyecek kadar da körelirse, kat'iyen ruha refakatini devam ettiremez ve münkerâta açık tabiatının gereği insan mâhiyetinde âdetâ bir fenalık girdabına dönüşür. Sonra da insanoğlunun zayıf yanları sayılan bir kısım boşlukları kullanarak bir anda pek çok cepheden hücumla –hafızanallah– bir hamlede onu yere serebilir. İstiğfar ve dua ona karşı birer önemli sütte; seyr u sülûkta esas kabul edilen disiplinler ilâhî sıyanete fiilî birer çağrı ve Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm'ın (aleyhissalâtu vesselâm) vesâyeti de onun için en emin bir sığınaktır. Beşerî ihtiyaçları gereklilik miktarına bağlamak, meşru dairedeki zevk, lezzet ve keyiflerle onun sesini kesmek, gayrimeşru arzu, istek ve iştihalarının ürperten akıbetleriyle sürekli ona tenbihte bulunmak da onu zapturapt altına almanın bir başka yolu olsa gerek...

* * *

İşin aslına bakılacak olursa, nefsin de insan mâhiyetindeki diğer elemanlardan hemen hiçbir farkı yoktur. İn-

san, ilk yaratılışıyla kendisine tevdî edilen bu elemanları, Yaratılan'ın belirlediği çerçevede ve yaratılışın gayeleri istikame-tinde kullandığı takdirde o vedâyı değerler üstü değere yük-seltmiş olur.

Meselâ, göz, görülebilen şeylere karşı bir pencere mâhi-yetinde; kulak, belli dalga boyundaki sesleri beyin merkezine ulaştırmada bir âhize ve nâkile; ağız, bütün sistemiyle değişik tatlar üzerinde bir müfettiş ve duyguları, düşünceleri ifade adına da bir tercümandır. Gözler bakılacak nesnelere bakma-ları gerektiği gibi bakar; kulaklar, fena seslere-soluklara ka-panır, iyiye-güzele nâkilelik yapar; ağız, teftiş vazifesini şuur-luca sürdürerek insanda tefekkür ve teşekkür duygularını tetikler, sonra bir beyan vasıtası olarak yaratılış gayesine uy-gun hareket ederse bunların her biri birer birer, sonra da hepsi birden insanı insanî kemalâta yükselten bir kanat hâli-ne gelirler. Aksine göz, dinin levsiyat saydığı şeylerle meşgul olur ve kendini kirlenmeye salar; kulak, Allah'ın sevmediği şeylere âhizelik yaparak bir habâis santrali gibi işler; ağız, teftiş vazifesini unutarak kendi zevklerine bağlı yaşar ve ölçü-süz-tartısız konuşursa kalbin kolu-kanadı kırılır ve ruhun da gözlerine kezzap dökülmüş gibi olur.

Nefsin de bunlardan pek farkı yoktur; o da, yukarıda işa-ret edilen çerçevede tezkiye edilerek insan bünyesinde şeyta-na santrallik yapmadan kurtarıldığı takdirde, “mâhiyet-i nefsü'l-emriye”si itibarıyla yerlerde sürüm sürüm sürünen bir sürüngen iken âdeta sırlı bir metamorfoz görmüş gibi birden-bire başlarımız üstünde pervaz eden bir güvercine dönüşüve-rir. Ve adına Cenâb-ı Hakk'ın: وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ “Kendini sorgulayıp kusurlarına pişmanlık duyan nefse andolsun.”¹⁵⁷ iltifatkâr sözleriyle taltif edilir. İki adım daha atınca,

¹⁵⁷ Kıyâmet sûresi, 75/2.

“*Ey itminana ermiş nefis, sen Rabb’inden Rabb’in de senden razı olarak dön Rabb-i Kerimine.*”¹⁵⁸ teveccüh esintileriyle okşanır ve ruhun gidip yaslandığı aynı kanepeye yaslanır.

Böylece *انَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ* “Şüphesiz nefis her zaman fenalıkları ister ve kötü şeyleri emreder.”¹⁵⁹ beyanlarıyla ortaya konan yılandan-çıyandan daha muzır bu katı tabiatlı cevher, günahlarının farkına varıp istiğfara koşması; hatalarını görüp onlardan tiksinişi; küfürden, nifaktan, fısk u fücurdan uzak durmaya çalışması ve en iyi hâllerinde bile mazhariyetlerinin istidrac olabileceği endişesiyle tir tir titremesi; hatta bir hamle daha yapıp kendini tezkiyeyi, tezkiyesizliğe bağlaması sayesinde, olduğu yerden fersah fersah yukarılara yükselmiş ve o ölçüde de semavîlere yaklaşmış olur. Felsefecilerin “nefs-i nâtika”, Kur’ân’ın da “nefs-i mutmainne” dediği bu nefis, artık ruh ve kalb ufkuna açık, melek edalı öyle bir arzlıdır ki, ulaştığı bu nokta itibarıyla, o âna kadar hoşlanmadığı, ağır bulduğu tekâlîf-i diniyeden zevk almaya başlar. O güne değin acı gördüğü şeyler birdenbire tatlılaşır; onun bu hâline muhâzî olarak latîfe-i rabbâniye ve sırrın üzerindeki nefsanîliğe ait toz-duman da tamamen silinir gider; varlık ve hâdiseler daha bir başka edaya bürünür. Her nesneden aldığı O’na çağrıyla yer yer haşyetler yaşar, zaman zaman da sevinçle çoşar ve kendini rûhânîler arasında sanır.

Bir an gelir ki, artık akıl orada bütün bütün kalbe yaklaşır; ma’kulât latîfe-i rabbâniye mevhibelerinin rengine bürünür. Uğranılan her menzilde mehâfet ve mehâbet esintileri duyulur; yer yer hayâ hissiyle iki büklüm yola devam edilir; zaman zaman da lütuf sağanaklarıyla inşirahlar yaşanır. Kal-

¹⁵⁸ Fecr sûresi, 89/27-28.

¹⁵⁹ Yûsuf sûresi, 12/53.

bin “Allah Allah” solukları onun “Ya Gaffâr, Ya Settâr” nefeslerine karışır.. sesler hep O’nu söyler, nefesler hep O’nunla inler ve bir yandan *fuâd* ufkundan ona sinyaller iner, onu verâlara uyarır; diğer yandan vâridlerin inkıtâ endişesi ve beklenmedik haylûletler korkusu beyninin içinde yıldırımlar gibi gürlür; gürlür de ürperir O’na sığır ve sevinir her şeyi O’ndan bilir.

Artık onun şevki, tam bir kalb iştihakı, hüznü de bir evvâb hüznüdür. Geçmişini tiksintiyle seyrederken “Henüz her şey bitmedi, aydınlık bir gelecek var.” der âtiye koşar ve arkada bıraktığı boşlukları da önündeki fırsatlarla telâfi edebileceği ümidiyle şahlanır. Geçmiş hayatındaki boşlukları âh u efgân nağmeleri ve zikr u fikr neşideleriyle doldurmaya çalışır. Âlem yeyip-içip-yatarken o: “Ben bunları geçmişte yaşamıştım.” der, yapması gerekli olan şeyler arkasında koşar.

Gayrı o, hep Rabb’in huzurundadır ve O’nun huzurundaki her kıyâmı bir tâzim faslı, her rükûu bir hicab hâli, her secdesi bir mahviyet tavrı ve her celsesi de bir murakabe vakfesidir. Titrer durur yol boyu ve kalbe refakatin hakkını eda etmeye çalışır. Ürperir O’nu düşünürken, rahmetini tezekkürle soluklanır, çevresini bir arayış ve bir buluşa yürüyüş mülâhazasıyla süzer ve gözlerini sürekli vuslat iştihakıyla açar-kapar. Sık sık kulluğa yaraşmayan nakîselerini hatırlar ve onları kendisi ile Rabbisi arasında birer uçurum gibi görür ve döner *لَا تَكْلِبْنِي إِلَى نَفْسِي طَرْفَةَ عَيْنٍ* “Göz açıp kapayınca kadar olsun beni benimle baş başa bırakma.”¹⁶⁰ diye mırıldanır.

Şeytandan uzaklaşmıştır ama, yine de onun nüfuz menfezlerine karşı kapı üstüne kapı yerleştirir ve kapıları açılmaz sürgüler ve anahtarsız kilitlerle kapalı tutmaya çalışır. Şeytanı her hatırlayışında kendini haramiler vadisinde hissediyor gibi

¹⁶⁰ Ebû Dâvûd, *cihâd* 35; Müsned, 5/288.

olur; istiâzeden istiâzeye koşar ve رَبِّ اَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ وَأَعُوذُ بِكَ رَبَّ اَنْ يَحْضُرُونِ “Ey Rab, şeytanların vesvese ve dürtülerinden Sana sığınırım, onların bana mülâzemet ve huzurlarından da.”¹⁶¹ sözleriyle soluklanır ve günde bilmem kaç kere bu mülâhaza ile gider O’nun kapısına dayanır.

Güvenmez asla kendine, emeğine, ameline; beğenmez yaptıklarını, yapacaklarını; debbağın deriyi yerden yere vurduğu gibi ayaklarının altına alır ettiklerini de edeceklerini de. En hayırlı işlerinde bile riyaya, süm’aya, alkış ve takdir beklentisine girdiği/girişiyor olduğu endişesiyle sarsılır, rüzgârlarla salınıp sarsılan ağaçlar gibi. Yol boyu hep bu mülâhazalarla yürür tâ son noktaya kadar; yürür de, sağda-solda bir sürü derbederin ve dökülüp yollarda zayi olanların يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ

لِحَيَاتِي “Ah keşke sağlığımda şu hayat için bir hazırlıkta bulunabilseydim.”¹⁶² deyip inlemelerine karşılık يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ

الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّاتِي “Ey nefs-i mutmainne, dön Rabbine, sen O’ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak; dön ve gir hâlis kullarım arasına, gir Cennetime.”¹⁶³ iltifat ve teveccühleriyle istikbal edilir. Bilinmedik uhrevî bişaretlerle şereflendirilir ve kalb ufkundan ne mevhibelere ne mevhibelere mazhar olur.

O, dünyada, “riyâzet” demiş; az yemiş, az içmiş, az uyumuş, kendinden geçmiş; yürümüş itminan ve rıza ufkuna doğru. Aczini, fakrını ve O’na olan ihtiyacını duyarak kendini böyle bir yürümeye mecbur bilmiş; mevsimi gelince de O’nun servet ve ginasına ulaşmış özel inayet ve ihsan faslin-

¹⁶¹ Mü’minûn sûresi, 23/97-98.

¹⁶² Fecr sûresi, 89/24.

¹⁶³ Fecr sûresi, 89/27-30.

dan. Duymuş en duyulmazları, görmüş en görülmezleri; çamurdan, balçıktan “eşref-i mahlûk”un yaratıldığını, madde-
nin ruhla atbaşı hâle geldiğini; nefs-i emmâreden bir nefs-i
mutmainne çıktığını görmüş ve talihinin gülen yüzünü temâ-
şâ zevki içinde yürümüş mekân içinde lâ-mekâna, cisim için-
de câna, onca gaybûbetten sonra ayâna.

Nefse böyle bakmış erbab-ı hakikat, onu böyle görmüş
ashab-ı hikmet. Zaten Malikü'l-Mülk öyle dilemişse, artık
orada bütün sebepler lâl kesilir. O, “yok”a varlık külahı giy-
dirmişse, “hiç”in her şey olmasını niye yadırgayalım ki! O
isterse damlayı derya yapar; isterse zerreyi güneşe döndürür
ve yokta bin türlü varlık cilvesi gösterir; gösterir ve hiç olma-
yacaklara da sultanlıklar bahşeder.

اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ نَفْسًا بِكَ مُطْمَئِنَّةً، تُؤْمِنُ بِلِقَائِكَ وَتَرْضَى بِقَضَائِكَ وَتَقْنَعُ
بِعَطَائِكَ وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَيَّ أَكْمَلَ الرُّوحِ وَأَتَمَّهُ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ حَبِيبِكَ وَآلِهِ
وَأَصْحَابِهِ الْمُحِبُّوَيْنَ عِنْدَكَ

KERAMET

Bu bölümde Zümrüt Tepelerin konusu sadece keramet olacaktı; ancak onunla mucize arasında, cereyan ve zuhur keyfiyeti açısından ciddî bir paralellik bulunduğundan, kuşbakışı da olsa evvela “mucize” deyip sonra esas konuya geçmeyi düşündük.

Âciz bırakmak, acze düşürmek mânâlarına gelen “i’câz” sözcüğünden türetilmiş “mucize” nübüvveti tasdik, dini teyid ve mü’min kalblerde itminan hâsıl etmeye matuf, peygamberin eliyle Allah’ın yarattığı harikulâde hâl, olağanüstü söz ve tavır demektir; bu hâl ve tavrın nübüvvet dâvâsına iktiran etmesi de onun en önemli şartıdır. Kur’ân-ı Kerim, Sünnet-i Sahîha ve kütüb-ü sâlîfe, enbiyâ-i izâma ait pek çok mucize-den bahseder ve onlara inanıp inanmamanın akıbeti ile alâkalı bir hayli de örnek sergiler. Ben şimdilik o hususa temas etmemeyi düşünüyorum.

Keramete gelince o, ihsan, lütuf, cömertlik mânâlarına gelen “kerem” kelimesinden türetilmiştir ve Allah’ın halk etmesiyle hak dostlarından sadır olan fevkalâde hâl, söz, davranış, nazar, teveccüh ve tesir demektir. Biraz daha açalım: Peygamberlik dâvâsına mukarin fevkalâde hâllere şeriat lisanında “mucize”; hak bir dine mensup ve “tezkiye-i nefis”, “tasfiye-i kalb”e muvaffak olmuş bir veliden sudur eden olağanüstü hâle/hâllere “keramet”, iman ve amel-i salihe iktiran etmeyen böyle harika bir hâl, söz ve tavra da “istidrac”

denilegelmiştir ki, bu son husus bazen herhangi bir dine mensup olmayan fasık ve facir kimselerin eliyle de ortaya konabilir ve bu onlar için Allah'ın bir mekri, başkaları için de bir imtihandır.

Diğer bir ifade ile keramet, Allah'ı seven, O'na itaat eden ve O'nun tarafından da sevilen veli kullara, mucizenin gölgesinde bahşedilmiş ekstra bir ikram ve peygambere ittibaa Cenâb-ı Hakk'ın özel teveccühünden ibaret bir harikadır. Ehlullah, böyle bir harikayı, tıpkı mucizeler gibi mânevî ve kevnî keramet diye iki bölümde ele almışlardır:

1. Mânevî keramet ki, ehlullaha göre kâmil iman, salih amel, sağlam mârifet, yürekten muhabbet ve Hakk'a tam merbûtiyetten ibaret bir hâldir ve keramet dendiğinde hak dostlarının büyük çoğunluğunun üzerinde durduğu da işte bu tür bir ikram-ı ilâhîdir. İlimdeki bereketi, irşaddaki müesiriyeti, Hakk'ı sevip sevdirmedeki gayreti, ruh-u revân-ı Muhammedî'nin (aleyhi ekmelüttehâyâ) dört bir yanda şehbal açması istikametinde ortaya konan azm ü ikdam ve performansı da bu kabil ikramlar içinde zikretmek mümkündür.

2. Kevnî kerametlere gelince onlar; az bir yiyeceği çoğaltma, hiçbir şey yiyip içmeden günlerce aç durabilme, çok kısa bir zamanda oldukça uzun mesafeleri kat etme; havada uçma, batmadan suda yürüme; uzaktan bazı cisimleri hareket ettirme ve benzeri şeylerdir ki, bunların hiçbirisi hak dostlarınınca birer meziyet kabul edilmemiş; hele asla arkalarına düşülmemiş ve kendi kendine talepsiz gelenlerin de elden geldiğince gizli tutulmasına çalışılmış; hatta Hak kapısının sadık bendeleri çok defa böyle bir harikanın istidrac da olabileceği endişesiyle tevbe, inâbe ve evbe ile Allah'a teveccüh etmiş ve hâlis tevhid adına "ahd ü peyman" yenilemesinde bulunmuşlardır. Dahası, bunlardan bazıları, kevnî kerametleri çocukları eğlendiren oyunlara benzetmiş ve onlara iltifat etmeyi

asla düşünmemişlerdir. Ahmed Rufâî Hazretleri bu tür harikaların, kadınların aybaşı hâllerini gizledikleri gibi gizlenmesi lâzım geldiğini söylemiş ve daha çok Sünnet yolunu nazara vermiş; benzer bazı büyükler ise, daha da ileri giderek, havada uçmayı, batmadan suda yürümeyi birer hayvanî tavır olarak görmüş ve asıl kerametın kesintisiz Allah'ın rızasına müteveccih bulunmada olduğunu ifade ederek bunun dışındaki bütün fevkalâdeliklerden irâdî olarak uzak durmaya çalışmışlardır; çalışmış ve "Allah'ım, sırrımı Zâtına âşına kıl ve beni sırlarının âşınası kılarak imtihan etme" demiş, âdeta, iman, mârifet ve muhabbetin dışındaki bilumum harikulâde hâllere ve hatta zevk-i rûhânî gibi mazhariyetlere karşı kapalı kalmayı tercih etmişlerdir.

Gerçi kerameti de, bir teveccüh ve bir ikram-ı ilâhî olarak görüp hamd ü senâ vesilesi yapmak mümkündür; ama, müzekkâ olmayan nefisler için böyle bir şeyin fahre, gurura bâdî olması da her zaman ihtimal dahilindedir. Bu itibarla da, şayet Allah'a yakın durmanın bir semeresi sayılan böyle bir ikram ve ihsan bazı ahvâlde Hak'tan uzak düşmeye sebebiyet veriyorsa, O'nun yakınlığı hatırına mânevî hazlar dahil, O'ndan gayrı her şeyden kalben uzak bulunmaya çalışmak, daha az hatarlı olsa gerek.

Mucize ise öyle değildir, her şeyden evvel o, peygamberlik dâvâsında nebinin doğruluğunu tasdik, hasımları ilzam ve dostları da teyide matuf olduğundan risaletin ruhuyla alâkalıdır ve sahib-i risaletin onu iş'âr ve izhar etmesi lâzımdır. Zira nübüvvet dâvâsı dinin temel esası, diyanetin de en önemli dayanağıdır. Mucize ise, işte bu esası iş'âr ve bu dayanağı tenbih etmek için ortaya konmuştur ve dolayısıyla da ilzam edici bir mâhiyeti hâizdir. Ayrıca mucizenin; mü'minleri teyid ve takviye etmesi, böyle bir harikanın müşâhedesi İslâm'ı seçecek fitratlar için bir delil, bir işaret olması, münkirlerin de bahanelerini ellerinden alması ve onların seslerini kesmesi

gibi daha başka faydaları vardır; bu itibarla da kerametın aksine onun izharı zarurîdir.

Bugüne kadar, mucizenin mânâ, muhteva ve türleriyle alâkalı bir hayli “Delâil” yazılagelmiştir –On Dokuzuncu Mektup’u da bu tür Delâil’den saymak mümkündür– ve bunların hemen çoğu da mevsuktur. (Efendimiz’le alâkalı mucizeleri merak edenler onlara müracaat edebilir.) Biz şimdilik burada Mevlâna Şiblî’nin Asr-ı Saadet serisinden –tercümesi Ömer Rıza Bey’e ait– Efendimiz’in (aleyhisselâm) rûhânî hayatıyla alâkalı bir bölümü özetleyerek arz etmenin yeterli olacağını düşünüyöruz. Şiblî şöyle diyor:

“Maddî âlemin muttarid hâdiselerinden sayılan gündüzleri gecelerin, baharları da kışların takip etmesi, baharda yazda çiçeklerin açılması, ağaçların meyve vermesi, semada yıldızların ahenkli ve bir hesaba bağlı hareket etmesi gibi kanunlar ve disiplinler olduğu misillü, ruhaniyat âlemlerinin de kendilerine göre bir kısım kanunları ve kuralları vardır; evet, güneş, ay, yıldızlar ve yerküre üzerindeki hâdiseler, onlarla alâkalı vaz’edilmiş kanunlar çerçevesinde hep bir ittırad arz ettikleri gibi hidayet-dalâlet, rahmet-azap, risalet ve ona müteallik hususlar da ilâhî bir kısım kurallara mukarin olarak cereyan ederler: Peygamberler Allah tarafından seçilir ve O’nun tayin buyurduğu zamanlarda gönderilirler. İnsanlar onları ya kabul eder veya tekdizde bulunurlar. İnananlar kurtulur, inanmayanlar da haybet ve hüsrana uğrarlar. Böyle bir mücadelede esnasında Allah, bizim idrak ve anlayışımızın çok çok üstünde, seçip gönderdiği o üstün insanların elleriyle bir kısım harikalar yaratır/yaratmıştı...

Ne var ki biz, baharda çiçeklerin nasıl var olduklarını, nasıl açtıklarını; ağaçların nasıl bizim ihtiyacımız olan meyveleri verdiklerini; yıldızların neden belli yörüngelerde hareket ettiklerini; ağaçların niye tohuma dayandığını, tohumların

nasil meydana geldiğini ve aldığımız gıdalarla bünyelerimiz arasındaki sırlı alış verişi tam bilemediğimiz gibi, peygamberlerin de neden peygamber olarak seçildiklerini, neden değişik zaman dilimlerinde gönderildiklerini, işin “hakikat-i nefsü'l-emriye” sine uygun olarak anlayamayız; biz ancak, belli zamanlarda, belli kavimlere peygamberlik vazifesiyle belli kimselerin seçilip gönderildiğini ve onların bir kısım inkılâplar gerçekleştirdiklerini.. ve ısrarla iman, islâm gibi esaslar üzerinde durduklarını bilebiliriz.

Haddizatında peygamberlerin peygamber olarak zuhurları dahi birer mucizedir; evet, onların her hâlleri ve tavırları nübüvvetlerine sessiz birer şahit gibidir. Gözleri açık olanlar çok defa başka herhangi bir hususiyete ihtiyaç hissetmeden onları hemen anlayabilmiş; sağır olmayanlar mesajlarından onları tanıyabilmiş ve akıllarını kullananlar da mutlaka onları tasdik edegelmişlerdir. Hemen her devirde bu ölçüde duyan, gören ve idrak edenlerin yanında, bir hayli de düşük seviyeli kimseler olmuştur. İşte Allah, idrak ufukları böyle olanları da mahrum etmemek için peygamberlerin elleriyle onları irşad ve münkirleri de ilzam ve ifham edici bir kısım harikalar yaratıp ortaya koymuştur. Zaten mucizeler de daha çok bu gibi hususlara ve bu tür insanlara karşı izhar ediliyordu. Yoksa, sîret, ahlâk ve karakterleri itibarıyla peygamberleri tanıma bahtiyarlığına ermiş olanlar arasından hiç de mucize talebinde bulunan çıkmamıştı.

Hazreti Musa karşısında Harun ve Yuşa gibi müstesna fitratlar; Hz. İsa çevresindeki bir kısım havârîler ve Efendimiz'in (alâ nebiyyinâ ve aleyhimüssalâtü vesselâm) ashabından “sabikûn u evvelûn” hiçbir zaman mucize isteğinde bulunmamış; onları sadece sıdkları, güvenilirlikleri, tebliğ hassasiyetleri, mâsumiyetleri, yanılmayan fetânetleri, halkla muamelelerindeki istikametleri, başkaları için yaşama cehdleriyle tanımış ve tasdik etmişlerdi.

Evet, bunların mucize istekleri olmamıştı; istemedikleri hâlde zuhur eden harikulâde hâlleri de Cenâb-ı Hakk'ın bir teveccühü sayarak daha bir şahlanmış ve artan bir güvenle yürümüşlerdi yollarına.

Nemrudlar, Firavunlar, Ebû Cehiller ise sürekli mucize isteyip durmuş; ama, nârın “berd ü selâm”a dönüşmesi¹⁶⁴; üzerlerine tufanların gelmesi, her tarafı çekirge, kurbağa, haşerenin sarması, suların kan gölüne dönmesi¹⁶⁵ ve ayın parçalanması¹⁶⁶... gibi mucizeleri gördüklerinde de “sihir” de-yip¹⁶⁷ yine temerrütlerine devam etmişlerdi. Şüphesiz bu mucizeler sayesinde, Hazreti Musa karşısındaki sihirbazlardan, Hazreti Mesîh'e yakın duran havâîrlerden ve Peygamberimiz'i (sallallâhu aleyhi ve sellem) görme şerefine eren bahtiyarlardan bir hayli iman eden de olmuştu; ama, inkârcılar da inkârlarında kararlıydılar. Ne var ki, bu türlü olağanüstü ilâhî icraat sayesinde imanı daha bir güçlenen, yakîn seviyesi yükselen ve itminanları artan insan sayısı az değildi.”

Şiblî mucizelere, onlarca sayfa ayırarak çok ciddî tahşidatta bulunduktan sonra, konuyla alâkalı değişik çevrelerden gelen itirazlara da cevaplar verir ve düşüncelerini –üslûp bize ait– şöyle hulâsa eder:

1. Mucize, peygamberlik sıfatlarını hâiz, nübüvvet seciyesiyle serfiraz mümtaz bir insan vasıtasıyla yaratılan ve meydana geldiği şartlar itibarıyla esbâb ve ileli idrak edilemeyen harikulâde bir hâdisedir.

¹⁶⁴ Bkz.: Enbiyâ sûresi, 21/68-69)

¹⁶⁵ Bkz.: A'râf sûresi, 7/133).

¹⁶⁶ Bkz.: Buhârî, *menâkıb* 27, *menâkıbü'l-ensâr* 36, *tefsîru sûre (54)* 1; Müslim, *sıfâtü'l-münâfikîn* 43, 47, 48; Tirmizî, *tefsîru sûre (54)* 1-3, 5; Müsned 1/377, 413, 447, 456, 3/207, 220, 275, 278, 4/82.

¹⁶⁷ Tirmizî, *tefsîru sûre (54)* 5; Müsned, 4/82.

2. Bu gibi vak'alar olağanüstü olsalar da imkânsız değildir; meydana geliş keyfiyetiyle ender görülseler de Kudreti Nâmütenâhî tarafından yer yer izhar buyurulmuş ahvâldendirler.

3. Gerçi bu tür hâdiseler, bildiğimiz tekvînî emirler gibi bir ittîrad arz etmezler; ama, o ittîrad biraz da bizim bakış ve değerlendirmelerimizle alâkalıdır. Aslında, kâinatta halk, ibdâ', inşâ, ihyâ, imâte adına vuku bulan her şey birer mucizedir; ancak, enbiyânın eliyle ortaya konan harikaların cereyan çizgisi farklıdır.

4. Ayrıca iman, her zaman haricî bir tesirât ile vücuda gelmez; görme başka, ihata etme başka; bunları insafla değerlendirmek ise tamamen başkadır. İnanmaya gelince o, önyargısız bakıp değerlendirebilen insanların vicdanlarında ilâhî meşîetle parıldama hususiyetini hâiz bir ruh ve bir mânâdır. Sırf zâhirî sebeplerle onu iş'âle de kimsenin gücü yetmez.

5. Kalbde böyle bir ruh ve mânânın meydana gelmesi, biraz da gaybe imana açık olmaya bağlıdır. Mütekebbir mütemerritler, zalim münkirler, çarpık yorumcular ve bâtil taklitler ağında emekleyip duranlar ekstra bir inâyet olmazsa asla inanamazlar.

6. Bir vicdan gaybe açık duruyor ve inanmaya da hazır-sa, artık o, mucizeye de inanır, onunla verilmek istenen mesajı da.¹⁶⁸

* * *

¹⁶⁸ Asr-ı Saadet, cilt: 3 Peygamberimizin Rûhânî Hayatı

Konuyla alâkalı Hamdi Yazır'ın mütalâası da arz edilme-ye değer mâhiyettedir. Allâme Hamdi Yazır tefsirinde, mucizeyi kabul etmeyen düşünür ve filozoflara karşı oldukça ciddi bir müdafaa serdettikten sonra özetle şu tespitite bulunur: "Bizim bilgilerimizin en sağlam esası sayılan "illiyet ittihad"ları (sebeup-sonuç çerçevesinde hâdiselerin bidüziye cereyanı) hakkındaki malumatımız ne tam ne de mutlakdır. Aksine, bizim bu konuyla alâkalı bütün bilgilerimiz cüz'î ve nisbîdir. Bu itibarla da, bilmediğimiz bir kısım illet ve âdât-ı ilâhiyeye ait kuvveleri inkâra hakkımız olmamakla beraber, bunları birer küllî esas kabul ederek "Falan şey asla olmaz." demeye ve Mutlak Kudret'e acz isnat etmeye de hakkımız yoktur. Aslında ruhu bir tarafa bırakalım, bir ışığın parlamasıyla sönmesi arasındaki sürat bile bize, ne kadar seri bir şekilde yaratılıp yok olmaların cereyan ettiğini göstermektedir. Ne var ki, kalbleri kaskatı hâle gelmiş olanlar bütün bu mümkün şeyleri görmez de dar kafalarının almadığı ve takılıp kaldıkları her noktada hemen ümitsizliğe düşüp boğuluverirler. Hele bunlardan bir sınıf vardır ki onlar, arzu ve isteklerine ters gelen hak da olsa, hakikat de olsa kat'iyen kabule yanaşmaz da onunla mücadelede bulunmak için her haksızlığı irtikap edebilirler. İşte bunlar birer firavundur ve onların bu hâline de firavunluk denir."¹⁶⁹

Bugüne kadar insanlık bir sürü firavuna şahit olmuştur; kendini ilâh sananlardan madde ötesi her şeyi inkâr edenlere, insanları halâyık gibi kullananlardan onları hayvan şeklinde görenlere, düşünce ve söz hürriyetine yasak koyanlardan, din ve diyaneti hafife alanlara, kevnî ve mânevî harikaları görmezlikten gelenlerden Kudret-i Nâmütenâhî'ye karşı küfre sapanlara kadar bir sürü firavun. Böyleseleri, iddialarının hiçbir mantığı olmasa da, kaba kuvvetle şuursuz kitlelere ve

¹⁶⁹ Hak Dini Kur'an Dili C: 3 S: 2238

eğitimsiz yığınlar pek çok isteklerini her zaman kabul ettirebilmişlerdir. Bunlar, yapmayı düşündükleri şeyler hakkında muhakemeye asla lüzum hissetmemiş; sürekli kuvvete başvurmuş, kuvveti hakkın önünde görmüş ve düşlerini hep kelle alarak gerçekleştirmeyi düşünmüşlerdir. Bunlar öyle asi ruhlardır ki; ne Allah tanır ne de peygamber bilirler; ne risalet kabul eder ne de mucizeye saygı duyarlar. Aslında bunlar, hem bütün varlığa karşı hem de varlığın arkasındaki Kudreti Sonsuz'a karşı birer saygısızlık örneği ve birer hilkat garîbesidirler; ama, kimseye düşünme fırsatı vermedikleri için mâhiyetlerini tahlil imkânı da bulunmamaktadır. Böylelerinden bir şey olabileceği mülâhazasıyla zamanı israf edip onlarla meşgul olmaya değmez; insanları ısırmamaları için sadece tahrik etmemek ve tepki almamak yeter zannediyorum. Mucize de, keramet de önyargısız insanlara Hakk'ın birer lütuf tecellisi ve fitrî meyilleri harekete geçirme amelîyesidir. Tabiat deformasyonuna uğramış kimselere onların bini bile hiçbir şey ifade etmez.

Mucize de keramet de birer harikulâde hâl ve hâdiseler olmaları itibarıyla birbirine benzeseler de temelde farklı mazhariyetlerdir: Mucizât, enbiyanın sıdkına delâlet eden fevkalâde bir hâl olup, görüp iman edenlerin kurtuluş vesilesi olmasına; mağrurların, mütekebbirlerin ve temerrüt gösterenlerin de helâketlerine sebebiyet vermesine mukabil; keramât, nübüvveti sabit bir peygambere ittibaa, Cenâb-ı Hakk'ın bir teveccüh ve iltifatıdır.

Mucize, nübüvvet dâvâsını isbat, münkirleri de ilzam u ifham için izhar edilir; keramet ise, herhangi bir zaruret bulunmadığı sürece bir sırr-ı ilâhî olarak ketmedilir/ketmemelidir.

Mucize, dâvâ-yı nübüvvete delil olduğu gibi, gönülleri ilâhî mesaja uyurma hedefli fevkalâdeden öyle bir lütuftur ki,

onu gören veya emin bir kanaldan işiten hemen herkesi bağlar; keramet ise, sadece ona mazhar olan şahsa râci bir teveccühtür ve bağlayıcılığı da söz konusu değildir.

Nebi, bir mucize izhar ederken, Allah'ın onun eliyle ortaya koyduğu o harikulâde hâl, tavır ve söze rahatlıkla "Bu bir mucizedir." diyebilir, hatta onu izhar mecburiyetindedir; ama bir veli, seviyesi ne olursa olsun, kendinden sadır olan bu kabîl olağanüstü hâllerin keramet olduğunu iddia edemez. Böylesi bir iddia ve hüküm bir yana, çok defa uhrevî semerâtı dünyada harcıyor olma endişesiyle veya o hâlin bir istidrac olabileceği korkusuyla tir tir titrer.

Mucize sahibi, mucizesiyle misyonunu seslendirir, onu Hak namına değerlendirir ve o harikulâde hâli, şer'-i şerîf adına söyleyeceği teşriî esaslara birer basamak yapar; ehlullah gelince onlar, bütün mevhibe ve varsa vâridlerini tâbi buldukları peygamberin mucizelerinin bir izdüşümü şeklinde görür ve ona bağlarlar.

Mucize, dinin hayatî bir rüknü olan nebinin nübüvvetini, mesajının da hakkaniyetini işaretler; keramet, ikram ve değişik mânevî keşifler ise, nübüvveti müsellemler o nebiye ittiban semeresi olarak değerlendirilir.

Mucizede, onu gösteren zatın sadık, emin, masum, kusura müberrâ, sahib-i fetânet, vahiyle müşerref ve o harika hâlinin de nübüvvet dâvâsına mukarin olması esasının bulunmasına mukabil, keramet ehli için son vasıf asla söz konusu olmadığı gibi böyle birinin diğer hususları da bitemami hâz olması şartı söz konusu değildir.

Daha önce de kısmen işaret edildiği gibi, nebi, Allah'ın yaratmasıyla harikulâde şeyler izhar eder ve bütün bunların birer mucize olduğundan gayet emindir; veli ise, kerameti kasta iktiran etsin etmesin, kendisinden sadır olan olağanüstü hâlleri kuşkuyla karşılar; zira, özel bir irşad ve i'lâm söz

konusu değilse, bunların birer ibtilâ ve imtihan olmaları ihtimal dahilindedir ve böyle bir imtihanın da kaybedileceğinden her zaman korkulmalıdır.

Vâkıa, bir kısım hak dostları bazen bir zaruret veya ihtiyaca binâen, bazen de din ve diyanet adına veya hâle mağlup olarak, Allah'ın murad buyurduğu ve yarattığı çerçevede bir kısım harikulâde şeyler izhar edebilirler; ancak veliler, böyle bir mazhariyeti bağlı buldukları nebiye intisaplarına bir mükâfat olarak değerlendirmelidirler ve kat'iyen onu şahsî bir krediye çevirmemelidirler. Keramet, ister bir hak dostunun kasd ve iradesine iktiran eden bir harika olsun, ister onun hiçbir dahli olmadan sürpriz bir ihsan ve ikram şeklinde tecellî etsin, zuhur keyfiyeti itibarıyla büyük ölçüde mucizeye benzer: Meselâ, aç kaldığında yiyecek bir şeyler ikram edilmesi; susadığında kendisine fevkalâdeden su verilmesi; muharebe anında olağanüstü hâller izhar etmesi; yol alma konusunda "tayy-i mekân" a mazhar olması; birkaç dakika içinde çok işler görebilecek şekilde "bast-ı zaman" yaşaması; yeni ölmüş cenazelere, muvakkaten dahi olsa Allah'ın izniyle hayat üflemesi; batmadan bir ırmak veya denizde yürümesi; Süleyman Aleyhisselâm misali havada uçar gibi seyahat etmesi... türünden mucizelere benzer kerametler her zaman söz konusu olagelmıştır.

Peygamberlerin, bu türden ve daha başka yollarla gerçekleşmiş mucizelerini Kur'ân-ı Kerim ve Sünnet-i Sahîha açık seçik söylüyor. (Bir başka münasebetle Efendimiz'in mazhar bulunduğu kevnî mucizeler üzerinde müstakillen durulabilir.) Evliyâ-i Kiram'ın harika hâl, tavır, söz ve –biiznillâh– tasarruflarını da tabakat kitapları, hilyeler ve menkıbe risaleleri ifade ediyor. Biz burada konuyla alâkalı sadece bir-iki küçük misal serdetmekle yetineceğiz:

1. Hz. Mesih'in ölümü ihyâ etmesi türünden, ehlullahtan Ebû Ubeyd el-Büsri, Şeyh Ehdel ve Şah-ı Geylânî... gibi mümtaz zatların da kerametleri olduğundan bahsedilir: Ebû Ubeyd, cihad esnasında ölen atı için Allah'a yalvarır ve Cenâb-ı Hak da onun atını yeniden diriltir. Şeyh Ehdel, ölmüş kedisine seslenince Allah'ın izniyle kedi doğrulur ve şeyhin yanına gelir. Abdulkadir Geylânî, pişmiş ve yenmiş tavuğun kemiklerine "kum biiznillâh" deyince, tavuk toparlanır, ayağa kalkar... Bunlar sadece bir iki misal.. menkıbe kitaplarında daha nice şeyler anlatılır...

2. Cansız cenazelerle konuşma mevzuunda, Ebû Saidi'l-Harraz ve Şah-ı Geylânî Hazretlerine ait menkıbelerden söz edilir...

3. Bunlardan başka suyun yarılıp hak dostlarına geçit vermesi; kendilerine öldürücü zehir içirildiği hâlde ölmemele-ri; bir yerden bir yere giderken yolların düzülmesi; vahşi hayvanların gelip onlara inkıyat etmesi; dualarının anında kabul görmesi; haram yiyip içmelerine fırsat verilmemesi; çok uzak yerlerde cereyan eden hâdiseleri –Allah'ın izniyle– müşâhede etmeleri ve düşmanların fenalıklarından korunmaları... gibi enbiyâ-i izâmın mucizelerinin gölgesinde cereyan etmiş ve eden bir hayli harika hâdisedir ki, bunların hepsi keramet hak olduğunu ve bir kısım hak dostlarının bu kabîl ikramlarla şerefendirildiğini gösterir/göstermektedir.

Aslında, peygamberlikle serfiraz kılınacağı âna kadar Efen-dimiz'den (aleyhi ekmelüttehâyâ) sâdır olan fevkalâde hâller ve şöyle-böyle O'nunla münasebeti bulunan olağanüstü olaylar da "irhâsât" unvanıyla bu kabîlden birer keramet mânâsı taşımaktadır. Ne var ki, veliler eliyle ortaya konan ve yüksek birer pâye nişânesi sayılan bütün o kerametler, ikramlar, ihsanlar ve ekstra

lütüfler, nübüvvet pâyesinin gerçek vâridât ve mevhîbelerine nisbeten birer “mebâdî” mâhiyetindedirler ve tamamen tâbî buldukları nebinin harikalara açık atmosferinden takattur etmiş birer damla sayılırlar. Bu itibarla da hak dostları, bu kabîl teveccühleri hiçbir zaman kendilerini ifade etme yolunda kullanmayı düşünmez; bu tür mülâhazalar arkasına düşmez; Allah’la olan kulluk münasebetlerini, bunları kendi hesaplarına değerlendirmekle soldurmaz; talepsiz, kendi kendine gelen ikramları elden geldiğince ketmetmeye çalışır; hatta bir imtihan ve ibtilâ olabilecekleri endişesiyle hemen Rabbileriyle münasebetlerini gözden geçirmeye durur; O’na “tahsîs-i nazar” ameliyesini bir kere daha yeniler ve “rıza” der inlerler ki, bence Allah’ın sadık kullarına yaraşan da işte budur.

Hak kapısının sadık bendeleri, günde birkaç defa O’na acz ü fakr tezkeresiyle yönelir; O’nun kapıkulları olma sevinciyle kendilerinden geçer; O’nun yolunda bulunma şükürüyle oturur kalkar ve her zaman maiyyet ümidiyle coşar; sonuçta da, tam bir vuslat yaşama iştiyakından başka her şeye karşı – bu; keşif, keramet, rûhânî zevk ve daha değişik mevhîbeler de olabilir– âdeta kapanırlar. Kendilerini hiç ender hiç görür, herkesi nefislerinden kat kat faziletli bilir; hayatlarının her faslında tam bir tevazu ve mahviyet örneği sergiler; Hakk’a karşı hep hâlisâne bir duruş içinde bulunur, halka karşı ciddî bir îsar ruhuyla sürekli şefkatle soluklanır, onların mutlulukları adına rahatlıkla kendi saadetlerini feda edebilir, hatta şahsî füyuzât hislerinden dahi bütün bütün vazgeçerek hayatlarının her saat, her dakika, her saniye, her salisesinde... sadece ve sadece Allah’ın hoşnutluğunu dilerler.

Ulaşabildikleri ölçüde –imkânı varsa– bütün gönülleri imanla donatmak; her yerde, dinin hayata hayat olmasını temine çalışmak; bilumum karanlıkta kalmış ruhları aydın-

latmak; içinde buldukları toplumun sıkıntılarını gidermek; kendi namus ve şereflerini koruma hususunda gösterdikleri hassasiyeti aynıyla başkaları için de göstermek; ellerini Allah'a her açışlarında kendileri hakkında olduğu kadar, hatta daha da fazla, umum Müslümanlar hakkında hayır dileğinde bulunmak; sabah-akşam:

اللَّهُمَّ ارْحَمْ أُمَّةَ مُحَمَّدٍ ﷺ ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأُمَّةِ مُحَمَّدٍ ﷺ

dualarıyla ümmet-i Muhammed'e merhamet ve mağfiret dilemek; kendilerine kötülük yapanları dahi affedecek kadar civanmertçe davranmak; herkese kucak açmak ve onlara gönlünün sıcaklığını duyurmak; bütün bunları yaparken de en küçük teferruatına kadar dinin âdâbını korumak; diyanet adına da O'nun izini sürüyormuşçasına adım adım Peygamber'i (aleyhissalâtü vesselâm) takip etmek; Kur'an'ın resmettiği o yüce ahlâkı kusursuz temsile çalışmak; kin, nefret, haset, suizan ve düşmanlık... gibi hayvanî huylardan uzak durmaya kararlı olmak bu babayiğitlerin en önemli vasıflarıdır ve her biri birer keramet olan bu hususlar kevnî harikaların kat kat üstünde kıymetleri hâizdirler.

Evet, en büyük keramet, arızasız ve aralıksız Kur'an ahlâkıyla yaşamaktır ve Allah'a en yakın olanlar da zannediyorum işte bu ruhun temsilcisi olanlardır.

اللَّهُمَّ اجْعَلْنَا مِنْ عِبَادِكَ الْمُخْلِصِينَ الْمُخْلِصِينَ الْمُتَّقِينَ الْوَارِعِينَ
 الزَّاهِدِينَ الْمُقْرَبِينَ الرَّاضِينَ الْمَرْضِيِّينَ الْمُحِبِّينَ الْمَحْبُوبِينَ الْخَاشِعِينَ
 الْخَاضِعِينَ الْمُتَخَلِّقِينَ بِأَخْلَاقِ الْقُرْآنِ آمِينَ
 وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى سَيِّدِ الْمُحِبِّينَ الْمَحْبُوبِينَ وَاللهِ وَأَصْحَابِهِ الْمُقْرَبِينَ

NAZAR VE TEVECCÜH

Bakma, göz atma, mülâhazaya alma, iltifat etme diyeceğimiz “nazar” kelimesiyle; yönelme, yakınlık duyma, iltifatta bulunma, sevme veya sevgi emâreleri izhar etme... mânâlarına gelen “teveccüh” sözcüğü bir anlamda aynı şeyleri ifade ediyor gibi olsalar da, pek çok farklı yanları bulunduğu açık, birleştikleri noktalar da az değil.

Ayrıca bu kelimeler, Zât-ı Ulûhiyet’e nisbet edilince farklı, yaratıklara isnat ettiğimizde ise daha farklıdır. Veya biz, böyle bir nisbet ve isnatla onlara bu farklı mânâları yükleriz: Cenâb-ı Hakk’ın nazar ve teveccühü, umumî bir feyiz ve bu celâlî bakış içinde rahmet edâlı belli eşyâ ve eşhâsa hususî bir mevhibe şeklinde tahakkuk eder; yaratıklarınki ise, bir kâbile, bir merâyâ ve mecâlî olabilme mâhiyetinde gerçekleşir.

Allah her şeyi var eder, var ettiklerinin bazılarını hususî donanımla şereflendirir; sonra da onların istidatlarına göre teveccühte bulunup –tahsis Kendine ait– belli özellikleri itibarıyla onları ekstra mevhibelerle serfiraz kılar. Evet O, umumî himâye, sıyânet, rahmet, şefkat ve inâyet... gibi celâlî ve vâhidî nazarıyla her şeyi görüp gözetmenin yanında, bazı kimselere özel iltifatı, kendine yaraşır şekildeki muhabbeti, fevkalâdeden merhamet ve şefkati... gibi cemâlî ve ehadî teveccühlerde de bulunur. O, bütün varlık ve hâdiselere kuşatan bir nazarla baktığı aynı anda –ki O her zaman böyle bakmaktadır– değişik cins, tür, fert ve fertçiklere de, konum, kabiliyet

ve istidatlarına göre nazar eder; hâl, kâl ve ıztırar diliyle iste-yip diledikleri her şeye cevap verir ve –hikmetine bağlı istisnalar mahfuz– hiçbir varlığı da mahrum bırakmaz...

Nebinin nazar ve teveccühü ise, bütün o harikulâde istidadı ve o fevkalâde kabiliyetiyle Hakk’a yönelme, zâhir ve bâtin havasıyla O’nun marziyyatının peşinde olma, hatta tamamen O’nun hoşnutluğuna kilitlenme; teşriî ve tekvînî emirleri düzgün okuyup doğru yorumlama, Allah haklarını her şeyin üstünde tutma, ilâhî mesajların ışığı altında ümmetini dünyayı imar etmenin yanında ebedî saadete ehil hâle getirme, getirip öteye hazırlama, sıradan insanlara hakikî insan olma ufkunu gösterme, Cennet yolunda arkasındakilere rehberlik yapma... gibi icmâlî hususlardan ibarettir.

Daha önce de işaret edildiği gibi, Cenâb-ı Hakk’ın kâinat, eşyâ ve içindekilere (mâsivâyâ) nazarı, cemâl, celâl, kemal edalı ve tenzih televvünlüdür ki, buna “nazar-ı âmm” ve bu nazardan meydana gelen feyze de “feyz-i umumî” denilir. Aynı zamanda böyle bir nazar ve muhit bakışa “vâhidiyet tecellîsi” de diyebiliriz. O’nun imkân âlemlerine teveccühü ise, daha ziyade rahmet, hikmet, inâyet, şefkat edâlı ve adalet şîvelidir. Her şeyi merhametle görüp gözetme, hikmetle yerli yerine koyma, şefkatle kayırıp sıyânet etme ve adaletle her hak sahibinin hakkını koruyup bütün varlığı kuşatacak şekilde bir denge vaz’etme... gibi küllî ve celâlî teveccühlerinin yanında yine kendi meşîet tezgahından çıkmış farklı donanımlı, farklı zevât ve özel mâhiyetlere, hususiyetle her bir ferdi başlı başına birer nev’ konumunda bulunan insanlara ve onlar içinde de enbiyâ, asfiyâ ve evliyâ... gibi belli mazhariyet sahiplerine has bir teveccühü, farklı bir iltifatı, daha engin bir rahmeti ve fevkalâdeden bir inâyeti vardır ki, buna da “ehadiyet tecellîsi” denegelmiştir.

Hazreti Feyyâz-ı Mutlak, kuluna böyle bir teveccühte bulununca, onun mecazî mâhiyeti sayılan vücud-u cismânîsi

âdeta silinir gider ve onun yerini bir vücud-u câvidânî alır ki, bu sayede tâlib veya sâlik bir hamlede ve bir nefhada hemen muhlasîn ufkuna yükselebilir. Bu şekilde ekstra bir mazhariyet, ilimle, hatta “ilmü’l-yakîn”le elde edilmesi muhtemel makam ve pâyelerden çok farklıdır. Böyle bir nazara ehlullah, “tecellî-i ilim” demişlerdir ki, “ilm-i ledün” dalga boylu böyle bir teveccüh sayesinde birdenbire her şeyin mâhiyeti değişir; insan âdeta melek oluverir, cisim ruh keyfiyetini alır, ateş “berd ü selâm”a dönüşür, tuzlu deryalar kevser ırmakları hâline gelir, zehir de panzehire inkilâb eder.

Böyle bir nazarla taltif edilen sâlik veya tâlib, bâtinî duygularının inkişafıyla bir kalb ve ruh kahramanı olma ufkuna ulaşır; Arz’da bulunduğu aynı anda semâvîlik soluklar ve Hakk’ı gösteren bir mir’ât-ı mücellâya dönüşür. Bu mazhariyeti ifade sadedinde bir hak dostu:

“Nur-u Hak akseylese pür-nûr olur dil hânesi,
Saf cevher sureten bulur bu ten kâşânesi.” der.

Ne var ki, böyle bir mazhariyetin temâdîsi de esmâ ve sıfât âlemine, ihtiram ve intizar içinde mütemâdî nazara, daire-i ulûhiyete karşı da ubûdiyet, ubûdet çerçevesinde tam teveccühe vâbestedir. Mârifet ufkunda muhabbet duymuş, aşk u şevk zirvesinde rûhânî zevk yudumlamış kimseler için Hak kapısında, Hakk’a teveccühte bir yorgunluk ve usanma söz konusu olmasa da, bu ölçüde mârifetten nasip alamamış mübtedilerde bazen gevşemeler olabilir. Bu itibarla da, Hak rızası ve O’nun muhabbetine talip olanlar, ne olursa olsun o kapının önünde her zaman iki büklüm bulunmalı ve asla melâlet ve ülfete girmemelidirler. Zaten, Cenâb-ı Hakk’ın teveccühlerinin temâdîsi de buna bağlıdır. *إِنَّ اللَّهَ لَا يَمَلُّ حَتَّى*

تَمَلُّوا “Siz yorgunluğa düşüp melâlet yaşamadıkça Allah te-

*veccühlerini kesmez.*¹⁷⁰ fehvasınca, insan hiçbir zaman gözünü O'nun kapısından, kapısının aralığından ayırmamalıdır; ayırmamalıdır ki seviyesine göre nazar ve teveccüh esintilerinden mahrum kalmasın; ikbâli, ikbâl mukabelesi görsün; nazar ve niyazı da, teveccüh atiyyelerine dâî olsun...

Evet, O'na teveccühte kusur eden, nazar-ı merhamet ve şefkatten mahrum kalır; ubûdiyetle O'na yaklaşma azminde olmayan da maruz-u hizlân olur. مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَبْرًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذَرَاعًا “Bana bir karış yaklaşıp Ben bir arşın yaklaşıyorum.”¹⁷¹ mazmunu da bunu ifade eder.

Aslında, ilâhî vâridât da ancak, Cenâb-ı Hakk'a tam teveccüh, teveccühte devam ve O'nun da bu mütemâdî yönelişe karşı merhamet teveccühleri sayesinde gerçekleşebilir. Aksine kalb, mâsivâdan (O'ndan gayrı her şey) arındırıldıktan sonra ilâhî nazarda da –rahmetinin vüs'ati ve gazabına sebkatı araya girmezse– temâdî söz konusu olmayabilir. Her şeyden evvel, daimî teveccüh ve sürekli murakabe her maksada ulaşmada ve her engeli aşmada en önemli bir dinamiktir. Sâlik ve tâlib, zâhirî sorumluluklarını yerine getirmeye çalışırken teveccüh ve murakabede de kusur etmemelidir ki, vefa, sadâkat ve sebata esip gelen meltemlerden mahrum kalmasın.

Cenâb-ı Hakk'ın rahmânî nazar ve teveccühünün bazen umumî, bazen de hususî olduğunu daha önce hatırlatmıştık. Ne var ki O, her şeyde esbâbı izzet ve azametinde perde yaptığı gibi, değişik konumdaki kullarına bir kısım iltifatlarında da bazen bir nebi, bazen bir velî ve bazen bir üstadı perde yapabilir; yapar, hediye ve behiyyelerini onların eliyle bu kabîl

¹⁷⁰ Buhârî, *iman* 32; Müslim, *müsafirîn* 215; Ebû Davud *tatavvu'* 27.

¹⁷¹ Buhârî, *tevhîd* 15; Müslim, *zikir* 20-22, *teube* 1; Tirmizî, *deavât* 131; İbn Mâce, *edeb* 58; Müsned, 2/413, 435, 480, 482, 509, 524, 534...

muhtaç ve muntazırlara sunar. Böyle bir muamele O'nun tarafından nebiye, veliye ve üstada bir taltif işaretleme sayılmasının yanında, bazen de sâil ve tâlib için bir imtihan vesilesi olabilir. Ancak bütün bu verip almalarda nazar ve teveccüh Hakk'a olmalıdır. Bu arada şayet zâhirî esbâbın eli öpülecekse, o da yine sırf bir vasıta olma mülâhazasıyla öpülmelidir. Aslında işin arkasından gaflet edilmeden o el her zaman öpülmelidir; zira ona ihtiram, onun eliyle bize ulaşan mârifet, mevhibe, nazar ve teveccühe, dolayısıyla da bütün nimetlerin, inâyetlerin, riayetlerin kaynağına bir ihtiramdır.

Türkçemizde, “Müridden hizmet, mürşidden nefes”, “Dede himmet, oğul gayret”, “Teveccüh et, teveccüh bul”... türünden söylenmiş çok güzel sözler vardır ki, bunların hepsi aynı mülâhazaya râcidirler. Zâhirî esbâb kendi çerçevesinde, Hazreti “Müsebbibü'l-Esbâb” da kendi müessiriyetinde kabul edildikten sonra, ne nebiye, ne meleğe ne de herhangi bir hak dostuna saygı nazarı ve ihtiram teveccühünün zararı olmasa gerek; zarar esbâba tesir-i hakikî vermede, halk, ibdâ, inşâ, ihyâ, imâte ve terzîk gibi ilâhî ef'âli canlı-cansız sebeplere taksimdedir.

Bizim tevhid telâkkimize göre, makro âlemden normo âleme, ondan da mikro âleme kadar meydana gelen bütün değişim ve dönüşümler O'nun teveccühünden, bütün görülüp gözetilmeler de O'nun her şeye nazarındandır. Her zaman şahit olduğumuz bu muttasıl ve muhît tecellî ve bu tecellî ile varlığın mâhiyetinde görüp temâşâ ettiğimiz mütemâdî tebeddül, tagayyür, elvân u eşkâl bütünüyle O'nun teveccühünün âsârıdır. Eşya ve hâdiselere bu şekilde nazar ve teveccüh bir “hüdâ”, mülâhazalarımızın onların zatlarına bağlı kalması ise bir “hevâ”dır. Gözü Hakk'ın eserlerinde, gönlü onların ötesindeki –tabii herkesin ilim ve yakînine göre– ef'âl, esmâ, sıfât ve hatta Zât mülâhazasında olan basîretli bir sâlik,

اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الرِّضَا بَعْدَ الْقَضَا وَبَرْدَ الْعَيْشِ بَعْدَ
 oturur kalkar الْمَوْتِ وَكَدَّةَ النَّظَرِ إِلَى وَجْهِكَ
 “Allah’ım, Senden kazâna rıza, ölüm ötesinde rahat bir hayat ve cemâlini temâşâ lezzeti istiyorum.”¹⁷² sözlerini mırıldanır ve bu vuslat yolunun her sa-
 bah ve her akşamını âdeta bir vuslat demine çevirir.

Aslında, böyleleri neye nazar ederlerse etsinler, bakıp gördükleri nesnelere cismâniyet darlıkları içinde değil, “haki-
 kat-i nefsu’l-emriye”lerine göre müşâhede ederler. Aksine, Hakk’a teveccühü yamuk-yumuk, eşyâya bakışları da mad-
 diyâtları itibarıyla olan vech bilmez yüzüzler hiçbir şeyi doğ-
 ru göremez ve doğru değerlendiremez; zira, Hak nezdinde yüzü olmayanda –basîret mânâsında– göz de olmaz; gözü olmayanlar nazar bilmez, nazar bilmeyenlere de nazar edil-
 mez. Her şeye, hususiyle de insan mâhiyetine ve insan sîma-
 sına basîretle bakabilenlerdir ki, bu aynalarda her zaman ilâhî isimleri temâşâ eder, Müsemmâ-i Akdes mârifetine da-
 lar; latife-i rabbâniyenin gözüyle sıfât-ı sübhâniyeyi müşâhe-
 deye koşar, çok defa dehşetlere kapılır, sırrın temâşâ ufkun-
 dan öteleri, ötelerin de ötelerini seyir iştîyakıyla şahlanır ve sürekli kalak ve heyman arası gel-gitler yaşarlar.

Bütün peygamberlerin, hususiyle de Sultan-ı Enbiyâ Efendimiz’in (aleyhi ekmelüttehâyâ) O’na nazar ve tevec-
 cühünde iki durum söz konusudur: Nebi (aleyhi efdalüs-
 salevâti ve ekmelüttahiyât), misyonu ve o aşkın mârifet ufku itibarıyla O’na bütün kevn ü mekânların Rabbi olarak bakar, bütün varlık ve hâdiseleri bu engin mülâhazaya bağlı olarak değerlendirir; kâinat kitabının okuyup anlayan bir mütalâacı-
 sı, bir baştan bir başa bu âlem sarayının serrehberi, eşyâ ve hâdiseler meşherinin/meşherlerinin bülendâvâz bir dellâli,

¹⁷² Nesâî, *sehv* 62; Müsned, 4/264.

kulluk hakikatının en hâlis temsilcisi, ebedî saadet yolunun yanılmayan rehnümâsı... olma gibi küllî ve umumî nazarının yanında, Efendimiz'in kendi hususiyetinden kaynaklanan özel istekleri, kimsede görünmeyen farklı arzu ve talepleri de vardır ki, buna da O'nun, –Hazreti Vâhid ü Ehad'in nazar ve teveccühüne mukabele-i kâmile ve müvâcehe-i tâmmesi mahfuz– cüz'î ve hususî, fakat ekstra istimdatları nazarıyla bakabiliriz.

Ayrıca, O'nun bu tür Hakk'a nazar ve teveccühleriyle beraber bütün cin ve inse, hatta bütün varlığa karşı, aldığı tevzi etme, muamele gördüğü gibi muamelede bulunma mâ-nâsına küllî ve umumî bir rahmet, şefkat, inâyet ve riayet teveccühleri de vardır ki, bazen –Allah'ın izniyle– kömürü elmasa, taşı-toprağı altına ve taştan daha katı yürekleri de balmumuna çevirebilir. Hatta kibir, zulüm, bakış zaviyesindeki inhıraf ve atalarını taklitte körelmiş vicdanları birkaç dakikalık huzur insibağıyla sahâbî ufkuna yükseltebilir ve böyle bir kutlu buluşmaya kadar yerlerde sürüm sürüm sürünen canlı cenazeleri ruhlarında seri bir metamorfoz geçirmiş çesine kâmil insanlar semasının üveykleri hâline getirebilir.

Ulemâ-i amilîn ü muhlasîn ve evliyâ-i kâmilînin de, Hakk'ın halifeleri ve O'nun da vârisleri olmaları itibarıyla, Hakk'a bakışları tam, teveccühleri muhlisâne ve ihatalı, arka-larındakilere nazarları da –biavnilâh– müessirdir. Bunlar, gönüllere nüfuz etme, ruhları yönlendirme ve Hakk'ın müsaa-desiyle bazı tabiatları değiştirip dönüştürme mevzuunda icrat-ı sübhâniyenin birer perdedarı mesabesindedirler ki, tasavvufta “nazar” dendiğinde de işte böyle bir teveccüh anlaşılmaktadır.

Onlar bakarken yukarı âlemlere de, aşağı âlemlere de gözleriyle değil basîretleriyle bakarlar. Göz ancak, şu cevher u araz, şu elvân u eşkâl âlemini görebilir. Basîret ise, mülkle

beraber melekûta, mâverâ-i tabiata ve hakikate nazırdır. Zira o, melekûtun ilk rasathanesi sayılan “latife-i rabbâniye” gibi zâhir ve bâtının iltisak noktası ve Cenâb-ı Hakk’ın da nazar-gâhı sayılan fuâdın görmesidir. İnsan kendi nihâî ufkunu ancak o rasathaneden temâşâ edebilir; ilâhî feyiz sağanakları boşalınca oraya boşalır; Hazreti Müşâhid-i Ezelî’nin insanlarla olan muamelesi de oranın mâmur veya harâbe olmasına göre cereyan eder. Bu itibarla, her zaman insanın nazarı O’nda, gönlü de O’na tam müteveccih ve mütemâdî bir bekleyiş içinde olmalıdır ki, hep lâl ü güher yağsın o beyt-i Hudâ’ya ötelerden.

Enbiyâ ve hakikî evliyânın bakışları, teveccühleri böyledir; onlar ilâhî feyizlerin ümmet ve müntesiplerine sirâyetleri adına da birer nuranî vasıta mesâbesindedirler. Sadece nazar değil, el tutmak, sohbetinde bulunmak, onun atmosferini paylaşmak birer sirâyet vesilesidir. Bütün tasavvuf yollarında nazara önem verilmekle beraber, Mevlevî ve Melâmîlerde onun daha özel bir yeri vardır. Bunlar arasında, nazarı seyrin bir rûknü görenler de olmuştur ki, onlara göre tâlib veya sâlik, üstad ya da mürşidin bir nazarıyla –biiznillâh– cezb u incizab ufkuna yükselir ve çok uzun seyr u sülûklara vâbeste rûhânî mesafeleri birden kat’eder ki buna “nazar-ı hâkanî” derler.

Sofiler arasında nazarı, mürîd, tâlib veya sâlikin ayağını basacağı yere kilitleyip (nazar ber kadem) kendisini dağınıklığa götürecek ağıyâra karşı bütün bütün kapanma şeklinde yorumlayanlar da olmuştur. Bence bu, biraz da “nazar-kadem” ufkuna ulaşmış müntehilere has bir durumdur. Umumun Cenâb-ı Hakk’a nazar ve teveccühü ise, herkesin istidat ve kabiliyeti ölçüsünde, esmâ ve sıfât ufku itibarıyla O’nun tasarruf ve icraatını kavramaya çalışma, aczini, fakrını idrak etme, nisbeten de her zaman vicdanında duyup hissettiği bir istinat ve istimdat noktası arama hissiyle O’na da-

yanma, O'ndan medet isteme, böyle bir bakış ve teveccühe lütfedilen mevhibeleri şükranla karşılama, şevk ile “mezîd” avlama şeklinde gerçekleşmektedir ki, böyle bir nazar herke- se açık olmanın yanında âlâyîş ve gösterişten uzak bulunması itibarıyla da daha emin görülmektedir.

اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَارْضَ عَنَّا وَتَقَبَّلْ مِنَّا وَأَدْخِلْنَا الْجَنَّةَ وَنَجِّنَا مِنَ النَّارِ
وَأَصْلِحْ لَنَا شَأْنَنَا كُلَّهُ وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَي سَيِّدِنَا سَيِّدِ أَوْلَادِ آدَمَ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ
أَجْمَعِينَ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ...

SÜBUHÂT-I VECH

Cenâb-ı Hakk'ın, ârifân kalbinden bütün mâsivâullahı (Allah'tan gayri her şeyi) silip-süpürüp setretme sadedinde –bî kem u keyf– o müteâl varlığını onların o temizlerden temiz gönüllerine duyurma murad-ı sübhânîsine bağlı tecellî eden ve bütün beşerî ihzaslar, ihtisaslar ufkunu kuşatan Zâtî bir nur ve ziya tufanıdır sübhât-ı vech. “Vech” kelimesiyle Zât-ı Bârî'nin kastedilmesi açısından ona, esmâ ve sıfât-ı sübhâniye nurlarını da ihata eden “envâr-ı Zât” diyenler de olmuştur ki, böyle perdesiz, hâilsiz ve min vechin hicabsız bu Zâtî nurlar karşısında, ârifin iç ihtisasları ufkunda *كُلُّ شَيْءٍ* *هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ* “O'nun Zât'ı müstesna her şey hâlik ve mütelâşîdir.”¹⁷³ hakikati zuhur eder gibi olur da bütün mâsivâ, hatta esmâ dahi tamamen silinir gider ve ârif-i billâh, böyle bir şuaât karşısında kendini hayret ve hayret üstü değişik ahvâl içinde bulur.

Sofiyeye göre, bütün eşyâ ve hâdiseler (hakâik-i eşyâ) esmâ-i ilâhiyenin tecellîlerinden ibarettir. Varlığın esası sayılan esmâ-i ilâhiyenin yanında bir de Zât-ı Ulûhiyet'i tenzihe delâlet eden isimler vardır ki, bunlar, Hazreti Zât'ın icraatına karşı birer hicab mâhiyetindedirler. Sofîlerin: “Zât-ı Ulûhiyet'i müşâhedeğe mâni yetmiş veya yedi yüz perde vardır; eğer

¹⁷³ Kasas sûresi, 28/88.

bu izzet ve azamet perdeleri bir an açılıverse, envâr-ı Zât'ın tecellîsiyle her şey silinir gider; ortada ne arz kalır, ne semâ, ne isim ne de O'ndan başka bir müsemmâ." sözleri min vechin bu hakikati ifade eder ki, bu da ehadiyet-i Zât tecellî edince –bazıları buna vâhidîyet tecellîsi demişler– mümkinâtın da, onların taayyünlerinin de bütün bütün gaybûbeti demektir.

İşte böyle zevkî ve hâlî olarak, envâr-ı Zât'ın tecellîsine mazhar olan ârifler, çok defa bütün kevn ü mekânların ziya-i Hak'la kuşatılması ihtisaslarını –bunda mizaç ve meşreplerin tesirini de unutmamak icap eder– ya ¹⁷⁴“ لَا مَوْجُودَ إِلَّا هُوَ ” veya ¹⁷⁵“ لَا مَشْهُودَ إِلَّا هُوَ ” sözleriyle seslendirmiş ve mâsivâullah'ın bir zill-i zâil olduğuna hükmetmişlerdir.

Aslında, bütün varlık O'nun ziya-i vücudundan, bütün şuûn u harekât O'nun esmâ-i sübhâniyesinden, umum keyfiyât ve hususiyetler de O'nun ilim, irade ve kudret... gibi sıfât-ı sübhâniyesindedir. Herkesin anlayacağı bir dille ifade edecek olursak; bütün varlık ve hâdiseler, arkalarındaki sıfât-ı ilâhiye ve Esmâ-i Hüsnâ'nın tecellîlerinden ibarettir. Her ârif-i billâh, –yerinde arz etmeyi düşünürüm– seviye ve donanımına göre Esmâ-i Hüsnâ'nın çehresinde Müsemmâ-i Akdes'i okur; sıfât-ı sübhâniye vesâyetinde O'nu Zât'ına uygun tanımaya çalışır; hâl ü zevk ufku itibarıyla envâr-ı Zât'ı müşâhede zevkine ulaşmışsa o muhît ziya ile kuşatılır; hayretten dehşete, dehşetten kalaka, kalaktan heymana yürür/yürütülür de nefsi dahil artık ağıyâr adına hiçbir şeyi duymaz ve hissetmez olur. Hatta duyup hissetme elinde olsa da kat'iyen böyle bir arzu ve teşebbüste bulunmaz. Onun gözleri hep sırrının ufkunda ve latîfe-i rabbâniyenin dur dediği yerdedir. Bu iradî

¹⁷⁴ “O'ndan başka hakikî bir mevcud yok.”

¹⁷⁵ “Meşhûd olan sadece O'dur.”

midir, gayr-i iradî mi; yoksa bir semere-i cezb ve lütf-u incizab mıdır; مَنْ لَمْ يَذُقْ لَمْ يَعْرِفْ “Tatmayan bilmez.”, bilenler de söylemez. Zaten akl u fikrin sükût edip birkaç adım geriye çekildiği böyle bir noktada dilin söyleyeceği fazla bir şey de olamaz. Aslında eğer haddini biliyorsa, kalbin arkasına geçer ve sükût murakabesine dalar.

Bu makam, cemal ve kemal-i mutlak sahibi Zât'ın izzet ve azametiyle kendini ifade ve işhad makamı olduğundan ya bütün bütün diller lâl kesilir veya mazmunlar, mefhumlar ilâhî heybet ve ululuğun tesiriyle kalıp değiştirerek remizlere, işaretlere ve îmâlara dönüşürler. Bazen bu îmâ ve işaretler beraberlerinde bir kısım iltibaslar da getirirler ki, çok defa bunlar avam halk için birer fitne ve ibtilâ vesilesi olagelmışlerdir. Ne var ki, Zât-ı Baht'ın şiddet-i zuhur, azamet ve ihtasından dolayı his ve idrak dünyamızda varlığın silinip gitmesi başka, eşyâ ve hâdiselerin bütün bütün yok olması daha başkadır.

Bazı muhakkıkîn, ârifin ihsas ufku itibarıyla kâinat ve içindekilerin duyulup hissedilmediği veya tamamen nazardan silinip gittiği böyle bir hâli, bir nesnenin fenâ bulup gaybûbet etmesi ve aslıyla-faslıyla mütelâşî olması mânâlarına gelen “ıstılâm” sözcüğüyle seslendirmişlerdir ki, konuyla alâkalı genel mülâhazalara uygun düştüğü söylenebilir. Biraz daha açacak olursak, ârif-i billâh, cemal ufkunda kemalin, kemal şâhikasında da cemalin tecellîleriyle hayret üstü hayret ve dehşet üstü dehşetle mest olduğu bazı ahvâlde, bir inâyet-i hâssa ile –ki buna “hucub-u inâyet” demişlerdir– ferâiz-i diniyesini yerine getireceği süre zarfında ubûdiyet mülâhazasıyla kendine gelir; seviyesini aksettiren bir derinlikte vazifesini eda eder; sonra da yeniden hususî ihtisaslarına bağlı o ıstılâm hâliyle envâr-ı Zât'ın tecellî ufkuna yönelir ve orada bir kere daha erir gider.

Hucub-u inâyet, Hazreti Zât'ın izzetine, azametine, her şeyi muhîr bulunmasına ve hiçbir nesneye taayyün hakkı vermemesine mukabil; tıpkı, kudret ve iradenin, aklın zâhirî nazarında hasîs işlere taalluku uygun düşmediğinden sebeplerin birer perde olarak vaz'edilmesi gibi, müntehî bir sâlikin iç ihtisasları yanında, din ü diyaneti adına bazen esmâ ve sıfât ufkuna döndürülerek ihsaslarının diliyle ona, ubûdiyet veya ubûdetin hiçbir zaman zimmetten düşmediğini düşmeyeceğini hatırlatmak için, celâlin kuşatan tecellîleri içinde bir cemal ve ehadiyet teveccühüdür. Aynı zamanda böyle bir teveccüh, mümkün mümkince bir soluk aldırma ve cem' içinde onun ruhuna fark'ı da duyurma mânâsına gelmektedir. Böylece ârif, bir yandan sübhât-ı vech'in kâhir şuaâtı karşısında sekr, mahv, fenâ ve ıstılâm'la nefsi dahil her şeye karşı tamamen kapanıp, Mezkûr-u Mutlak alâkasıyla zikri, Mâbûd-u Mutlak münasebetiyle ibadeti, Vücut-u Mutlak ziyasıyla zillî vücudu hissedemeyerek hâlî bir vuslat yaşarken, diğer yandan da hucub-u inâyet ile yer yer kendini ubûdet çağlayanlarına salar, “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ”¹⁷⁶ soluklanır ve hep kul olduğunun şuuruyla oturur kalkar.

Seyahatlerini mişkât-i nübüvvetin ziyasına bağlayamayan/bağlayamamış olan bir kısım hak yolcuları bazen bu gibi ahvâlde ittihad ve imtizaç mânâlarına gelebilecek sözler söylemiş olabilirler. Bunların temel akideleri sünnet çerçevesinde ve usûlüddin prensiplerine de uygun ise, biz onları hâle mağlup olmuş kabul eder ve haklarında hüsn-ü zanda bulunuruz. Yok, bazı mutasavvıfın yaptığı gibi böyle bir anlayışı akide olarak kabulleniyor ya da o mülâhazaya bağlı felsefe yapıyorlar ise, bunların da hayatta bulunanlarına Peygamber

¹⁷⁶ Fâtiha sûresi, 1/5.

(aleyhi ekmelüttehâyâ)'nın yolunu göstermeye çalışır; ölüp gitmiş bulunanları da Allah'a havale ederiz.

Bence, hucub-u inâyet'in ifade ettiği/edeceği mânâlardan biri de işte budur; kısmen dahi olsa, onunla, biraz da temâdîden kaynaklanan iltibaslar önlenmiş olur; sâlik, yer yer kendi kendine: “O Rab, ben ise abdim, O Hâlık, ben ise mahlûkum, O Kâdir, ben bir âciz, o Ganî, ben de bir muhtac u fakirim.. varlığım O'nun ziya-i vücudundan, hayatım O'nun hayat tecellîsinden, benim ve başkalarının devam-ı vücudları da O'nun kayyûmiyetindedir.” der ve fark'ı vurgular. Sekr, mahv ve ıstîlâm hâllerinde bazen böyle bir temyiz kaybolda da her zaman “sahv” hâlinde o hep bunları mırdandır.

Aslında seyr u sülûk-i rûhânîlerini “usûlüddin” çerçevesine bağlı sürdürenler, sübuhât-ı vech ziyasıyla her şeyi min vechin mahcûb görseler de, konumları icabı bir hayret, hatta heymân yaşayabilirler; ama, sükûtlarıyla olsun temkinde kusur etmemeye gayret gösterir; farkına vardıklarında da iltibasa açık ifadelerini tashih eder ve başkalarının değişik vartalara düşmelerine meydan vermemeye çalışırlar.

Hazreti Mevlâna bir rubâîsinde:

دَرِّ بَاغِ هَزَارِ شَاهِدٍ مَهْ رُو بُود،
 گُوْهَا وَ بَنْفَشَهَائِیِ مُشْکِیْنِ بُو بُود،
 وَ اَنْ اَبِ دَرِّهٖ دَرِّهٖ كِهٖ اَنْدَرِ جُو بُود
 اَنْ جُمَّلَهٗ بَهَانَهٗ بُود، اَوْ خُوْدِ اَوْ بُود

“Bağda binlerce ayyüzlü güzel var; güller var, misk kokulu menekşeler var, dereler içinde coşkun coşkun akıp giden sular var. Bütün bunların hepsi zatında birer bahane; âlemde

yalnız O, yalnız O var.” iltibasa açık gibi görünen –aslında öyle olmadığı da söylenebilir– ifadelerini bir başka rubâîsinde, herhangi bir yanlış anlamaya meydan vermeyecek şekilde şöyle seslendirir:

أَنِي كِهْ وَجُودُ وُ عَدَمَتُ أُوسْتِ هَمَهْ،

سَرْمَائِي شَادِي وُ غَامَتُ أُوسْتِ هَمَهْ،

تُو دِيدِه نَدَارِي كِه بَدُو دَر نَكْرِي

وَرَنِي زَسَرَتُ تَا قَدَمَتُ أُوسْتِ هَمَهْ

“Ey insan sen öyle bir yaratıksın ki, varlığın da yokluğun da hep O’dur. Sevincin de gamın da sermayesi hep O’dur. Ama sende görecek göz yok ki, bakıp da O’nu, O’nun yaratma gücünü ve ortaya koyduğu eserleri göresin. Senin varlığında O’nun sanatı, O’nun kudreti müşâhede edilmektedir.” der, bütün iltibas ve sû-i tevil kapılarını kapar.

Sübhât-ı vech karşısında duyulup hissedilen mahv u fenâ veya ıstılâm’ın, yerinde şâyân-ı takdir bir kısım sonuçları olduğu gibi mahzurlu ve hatarlı neticelerinin olması da çok defa kaçınılmazdır: Bu seviyedeki ârif-i billâhın, tamamen Allah’a müteveccih bulunduğundan –şer’î muvazeneyi koruma şartıyla– bütün mâsivâyı tâlî, hatta tâlînin de tâlîsi görmesi, her şeyi Hak tecellîlerinden ibaret sayıp zâhir u bâtınıyla O’nun zîya ve nurlarının bütün varlığı kuşattığını duyması takdire şâyân görülebilir. Şuursuzca sekr ve mahv u fenâ hissiyle nâsezâ, nâbecâ sözler söylemesi, şathiyât ve hezliyât türünden lâkırdılar etmesi ise memnu, tehlikeli ve idlâl edicidir. Bu itibarla, şer’î ölçüleri şuuraltı müktesebât hâline getirmemiş kimselerde mahv u fenâ veya sekr, bazen sebab-i haybet ve hüsrân olabilir.

Sâlik, hemen her menzilde Allah'a karşı derin bir alâka duyma, O'na muhabbet ve aşk u şevkle yönelmenin yanında her zaman temkin peşinde olmalı; insan, kâinat ve bütün eşyâyı O'ndan bilmeli; Kadîm olanla muhdesi (sonradan olmuşu) birbirine karıştırmamalı; âbid-Mâbûd vahdeti, Hâlık-mahlûk ayniyeti mülâhazalarını, sevip perestiş ettiği Zât'a karşı saygısızlık ve kendi hesabına da bir sapıklık saymalı, hep temkinle oturup kalkmaya çalışmalı ve sürekli mehâfet ve mehâbet soluklamalıdır.

Bazı ârifin, sübuhât-ı vech veya envâr-ı Zât'ın tecellî uf-kunu ve böyle bir tecellîye mazhariyet neticesinde kalbde hâsıl olan istilâm hâlini seyr u sülûk-i rûhânîde zirveler üstü zirve kabul etmişlerdir. Tavârik, bevâdî, tavâli', levâmî', levâih... gibi tecellîler ise –bunların hepsi aynı mânâyâ gelir– sâlikin durumu açısından mebde'den müntehâyâ doğru yükseldikçe değişen, aynı mânâdaki teşvik sürprizlerinin unvanlarıdır; daha çok da tefekkür, tezekkür, tedebbür yolcularına âfâkî ve enfûsî deliller yoluyla ifâza edilen lem'alardır ve yoldakilere de birer teşvik primi mâhiyetindedirler. Bunlarla yol doğru görülür, yürüme iştiyakı artar, hedef sezilir; ama, Hazreti Matlûb, Hazreti Maksûd vicdanen tam bilinemez. Bu bilinme kemmiyet, keyfiyet ölçüsünde bir bilinme değildir; zira Zât-ı Bârî nâkâbil-i idraktir ve tariflere girmeme mânâsında da müteâldir. Bir hak dostu:

“Tarife gelir mi hiç Mevlâ

Tarife gitmemektir evlâ.”

der ki, Sünnî düşüncede esas olan işte budur.

Sübuhât-ı vech veya envâr-ı Zât'ın zuhûru ise, yukarıdaki cemalî tecellîlerden çok farklı öyle bir ziya tufanıdır ki, böyle bir mazhariyetle kuşatılan ârif-i billâh, nefsi dahil mâsivâ adına hiçbir şeyi göremez olur; hatta ehadiyet-i Zât'ın muhît

ve mütemâdî şuaâtı karşısında esmâ ve sıfâtın envârını dahi hissedemez hâle gelir. Dahası bunlardan bazı müstağrak ruhlar ilim mertebesindeki temyiz ve taayyünü bile duymaz olurlar da ezelle alâkalı “*Allah vardı ve O’nunla beraber hiçbir şey yoktu.*”¹⁷⁷ Peygamber beyanına, lâyezâlî de katma mülâhazasıyla, “*أَلَا كَمَا كَانَ*”¹⁷⁸ ilâvesinde bulunarak hâllerinin ifadesi bütün bütün hakâik-i eşyâyı göremez hâle gelirler ve Câmî gibi her şeye “hayâl” deyiverirler.

Ne var ki, bu hâl bazılarında temâdî eder de bunlar mahv u sekr ve ıstılâm hâllerini hakikat; bizim idrak ufkumuza giren şeyleri de tasavvurlarımızın ve tahayyüllerimizin ürünü olarak görürler. Bunların bazılarında da “berkî tecellî” denen türden muvakkat envâr-ı Zât tufanı yaşandıktan sonra yeniden âlem-i fark’a dönmeler olur; olur da onlar, içinde buldukları iç ihtisaslar atmosferinden sıyrılır ve zâhirî ihssalar dünyasına avdet ederler. Böyleleri sübhât-ı vechin kuşatan şuaları karşısında tabiatlarının bir derinliği hâline getirdikleri ruh-u şeriatla her zaman temkin soluklar ve teyakkuz içinde bulunmaya çalışırlar. Bunun aksine, tabiatları mizan-ı şeriatla bütünleşememiş ve şuuraltları da diyanetin kontrolünde olmayanlar ise Zât-ı Bârî’yi de idrak alanları içinde mütalâa etme vartasına düşüverirler. Böyle bir durumda da had aşılmış, mutlak takyid edilmiş, muhît de muhît olduğu aynı anda muhât kabul edilmiş olur.

Oysaki, Sahib-i şeriat bizim düşünce alanımızı ef’âl, âsâr ve esmâ âlemiyle sınırlandırarak, bizleri “Zât-ı Baht” hakkında düşünmekten menetmiştir.

¹⁷⁷ Bkz.: Buhârî, *tevhîd* 22; Müsned 4/431.

¹⁷⁸ Bkz.: ez-Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ* 18/474, 19/344.

İster Zât-ı Hakk'ın envâr-ı muhîtası, ister berkî tecellî; bunlar, kalbî ve ruhî hayat kahramanlarına, Cenâb-ı Hakk'ın özel birer teveccühü ve rûhâniyet-i Ahmed ü Mahmud u Muhammed Mustafa'nın (Aleyhissalâtü vesselâmü mil'el-ardı ve mil'es-semâvât) vesâyeti altında varlık ve hâdiselerin perde arkasına muttali olanlara, muttali olup havâss-ı zâhire ve bâtıneleri ile bütün fâniyât ü zâilâtan sarf-ı nazar edenlere vücud, kıdem, bekâ, vahdâniyet ve muhâlefetün li'l-havâdis Sultanına, tabir-i diğerele "Kâbe-i Rubûbiyet"e bir yönelme çağrısıdır.

Böyle bir mazhariyet, şart-ı âdî plânında ârifin teveccühüne bir iltifat mukabelesi olabileceği gibi, O'nun fazlî bir surette bazı müstaid ruhlara özel bir nazarı da sayılabilir. Bir başka yaklaşımla böyle bir teveccüh, fitrat-ı asliyesini koruyup inkişaf ettirme cehdi içinde bulunanlara bir Zât-ı Baht iştiyakı uyarma tecellîsi ve ârife de bir mârifet armağanıdır.

Aslında tâlib, sâlik veya ârif, ne zaman bu noktaya ulaşma azm ü kararı içinde bulunmuşsa, Hazreti Vehhâb da onu, değişik sürprizlerle ödüllendirmiş, ödüllendirip tehzîbe muvaffak kılarak arındırmış; iç ve dışını hürmet ve huşûuyla süsleyerek haremgâh-ı sübhâniyesine kabule hazırlamış; hillet sırlarını ruhuna duyurarak, yönelmesi gerekli olan mutlak mihrabı göstermiş; kalbî uzlet duygusuyla onun ruhunda tevhid-i kible hissini bilemiş; tebeddülle de onu kalbî ve ruhî hayat ufkuna yükseltmiş; böylece sürekli vuslat gölgelerinde dolaştırarak letâifine hakikî vuslat neşvesini duyurup üns billâh'a namzet hâle getirmiş; sonra da, sırrına sırr-ı Zât'ını ihsas ederek gönlünü "Hazîratü'l-Kuds" mülâhazalarıyla taçlandırıp sübhât-ı vechiyle de bütün vuslat rüyalarını gerçekleştirmiştir. Bu suretle o, her şeyden elini eteğini çekerek bü-

tün benliğiyle Hakk'a yönelmiş, Zât-ı Bârî de nur-u vechiyle ona gözlerin görmediği, kulakların işitmediği ekstra teveccühlerde bulunmuştur.

Bu mülâhazayı Şems-i Sivasî ne hoş ifade eder:

“Vâsıl olmaz kimse Hakk'a cümleden dûr olmadan,
Kenz açılmaz şol gönülde tâ ki pürnûr olmadan.”

اللَّهُمَّ يَا مَنْ لَا تَرَاهُ الْعُيُونُ وَلَا تُخَالِطُهُ الظُّنُونُ وَلَا يَصِفُهُ الوَاصِفُونَ وَلَا
تُغَيِّرُهُ الحَوَادِثُ، اغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَاهْدِنَا إِلَى السَّبِيلِ الأَقْوَمِ
وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى أَشْرَفِ خَلْقِكَ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ

VÂRİDÂT VE MEVHİBE

Bağış, ihsan, Hak vergisi ve ekstra ilâhî lütuflar mânâsına gelen mevhibe; kalbe gelen, içe doğan ve insanın gönlüne tulû eden vârid –biz bunu daha ziyade çoğul olarak “vâridât” şeklinde kullanırız– tasavvufçulara göre, yoldakilere Cenâb-ı Hakk’ın özel bir teveccühü, bir iltifatı, bir atıyyesi ve bazı ahvâlde hususi bir tenvir ve irşadıdır ki, buna, hak yolcularının her şeyi doğru görüp doğru değerlendirmeleri için zaman zaman onların iç dünyalarında tecellî eden “envâr-ı sıfât” veya “envâr-ı esmâ” demek de mümkündür.

Başta peygamberân-ı izâm, sonra bütün evliyâ, asfiyâ hatta bir kısım küçük veliler dahi yerinde bu kabîl vâridâta mazhar olabilirler. Ne var ki, enbiyâ-i izâma vârid olan bu tür vâridâtın, ilham olsun, vahy-i gayr-i metlûv olsun, Allah’tan geldiği kat’îdir; nefis ve şeytanın karışması, karıştırması da asla söz konusu değildir; bu itibarla da, bağlayıcıdır ve hüccettir. Nebilerin dışındakilere gelince onlar, böyle bir teminatı hâiz olmadıklarından ilham, mevhibe ve vâridâtlarının muteber sayılması, Kitap ve Sünnet mizanlarıyla tartılıp test edilmelerine bağlanmıştır. Ayrıca, bu kabîl mevhibe ve vâridlerin ilzam edici ve bağlayıcı bir yanı da yoktur.

Lügat itibarıyla mevhibe ve vâridât arasında, yukarıda da işaret edildiği gibi açık bir fark bulunmasına rağmen, sofîye bunları çok defa aynı anlamda kullanmış ve her ikisiyle de, içe doğan ve kalbe gelen ilham esintilerini kastetmişlerdir.

Gerçi, bazen bu kelimelerle insan derûnunda beliren sevinç-hüzün, inşirah-inkisar ve kabz u bast hislerinin kastedildiği de olmuştur; ama, çoğunluğun görüşü, onların yukarıdaki yorumlar çerçevesinde, teemmülsüz ve insan iradesine iktiran etmeyen ilâhî esintiler anlamına geldiği istikametindedir. Evet, mevhibe de, vâridât da, göz ve kulakların tavassutu söz konusu olmadan, Hakk'ın mükerrem kullarının kalbine atılan öyle bir ilâhî armağan ve Hak teveccühüdür ki, hiçbir zaman onu akıl, mantık ve muhakeme ile kavramak mümkün değildir.

Böyle bir tecellî bazen kulun teveccühünün önüne geçer; bazen de ciddî bir im'an-ı nazar ve kararlı bir konsantrasyonu takip eder; ne var ki, her iki durumda da, zihin, his ve şuur üstü bir ekstra teveccüh söz konusudur. Ancak bir kudsî hadiste, şart-ı âdî plânında kulun cehdi önde gösterilerek

“*Bana bir karış yaklaşıp*” *مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شِبْرًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا* *Ben bir arşın yaklaşıp*.”¹⁷⁹ buyurulmaktadır ki, bu da Hak nezdinde insanın irade ve tercihlerinin ne kadar önemli olduğunu hatırlatmaktadır. “Müridden gayret, mürşidden nefes.” sözü farklı bir dairede buna iyi bir örnek; “Viridin inkıtâ, vâridin kesilmesine sebeptir.” beyanı ise Hak'la münasebetlerimizde kulak ardı edemeyeceğimiz ciddî bir tenbihtir. Evet, yağmur duası rahmetin gelmesine vesile olduğu gibi vird ü zikir de bârân-ı vâridâtın en önemli sebeplerinden sayılmıştır; evet, “Çocuk ağlamazsa meme vermezler.” kabîlinden, insan da âh u enîn etmezse gök kapıları ona açılmaz. İnsanların Hakk'a teveccühlerinde herhangi bir beklentiye girmemeleri, O'na karşı saygılarının gereği ve amelde muhlis olmanın da iktizasıdır. Ancak, Cenâb-ı Hak, iltifat ve teveccühlerini şöyle

¹⁷⁹ Buhârî, *tevhîd* 15; Müslim, *zikir* 20-22, *tevbe* 1; Tirmizî, *deavât* 131; İbn Mâce, *edeb* 58; Müsned, 2/413, 435, 480, 482, 509, 524, 534...

veya böyle kullarının kendisine yönelmesine bağlamışsa, o zaman bütün mevhibe ve vâridlerin sihirli anahtarı da işte böyle bir teveccüh olsa gerek...

Allah'tan gelen bütün mevhibe ve vâridler hep ekstra lü-tuf dalga boyludur; ama, "Halkın istidadına vâbestedir âsâr-ı feyz / Ebr-i nisandan sadef dürdâne, ef'î semm kapar." (Be-lîğ) fehvâsınca Kelâm sıfat-ı sübhâniyesinden gelen vâridler de, ister mütemâdî esintiler şeklinde olsun, ister tecellî-i berkî suretinde, şahısların donanım farklılığına, ihlâs ve samimiyet derinliklerine göre değişik şekilde zuhur ederler.

Vâridât ve mevhibe bazen hiç beklenmedik bir anda an-sızın kalbe geliverir. İfade edeceğini ifade eder ve sonra da zâil olur. Bazen de sâlikin, üzerinde durduğu, sürekli meşgul olduğu herhangi bir hususla alâkalı, değişik sinyal ve ema-reler eşliğinde belirir. İster öyle-ister böyle, Şer'-i şerîfe muva-fık her vârid, bir mâide-i semâviye, bir ilâhî armağan, bir irşaddır ve mutlaka temkinle değerlendirilmeli ve hafife de alınmamalıdır.

Aslında Allah, kullarını iyi-kötü, güzel-çirkin, tatlı-acı, se-vinç-keder, inkıbaz-inşirah... gibi konularda önceden bir kı-sım vâridlerle haberdar eder, belli bir üslûpla onları teyak-kuza çağırır; konum ve sorumluluklarına göre onlara bazen şahısları adına, bazen de çevreleri hesabına sinyaller verir, gönüllerini uyarır; kazasına karşı atâsına sığınma yollarını gösterir ve anlayanları atâsıyla mükâfatlandırarak onların şükran hislerini şahlandırır; dahası bazen böylelerine ferdî ve içtimaî problemlerinin çözümünüyle alâkalı alternatif formüller ilham ederek içinde buldukları sıkıntılardan sıyrılma yolla-rını gösterir, basîretli kullarını "cebr-i lütfî" selâmet sahillerine sevk eder. Bazen de mükerrem ibadına bu kabîl sürpriz vâri-dâtıyla huzurunu duyurur ve her zaman onları görüp gözett-iği ihsasında bulunur.

Ne var ki, bazen, yoldakilerin gönlüne bu tür ilham esin-tilerinin yanında değişik şeytanî ve nefsanî vâridlerin (ilkaât-ı şeytaniye) zuhur ettiği de olur ki, henüz akı-karayı birbirinden tefrik edemeyen veya sapı-samanı birbirine karıştıran mübtediler için bu durum çok tehlikelidir. Böyleleri çok defa plâstize bir kısım şeytanî nefesleri rahmânî soluklar sanabilirler.

Hakikî insan olmayı harikulâdeliklerde gören, herkesten farklı ve fâik görünme gibi lüksleri bulunan çocuk-meşrep kimseler ekseriya bu kabîl şeylere açık olduklarından, hatta bazıları itibarıyla hırslı bir beklenti içinde bulduklarından, şeytan, böylelerine bir-iki doğruya yakın ilkaâtı birer yem olarak kullanmak suretiyle, yüzlerce bâtili hak gösterebilir ve ömür boyu böylelerini değişik yalanları arkasından koşturabilir. Bu konuda aldanmamanın biricik yolu, Sâhib-i risâletin (aleyhissalâtü vesselâm) vesâyeti altında Hak rızası hedefli yaşamaktan, keramet ve zevk-i rûhânî dahi olsa Hakk'a kullukta fevkalâde beklentilere girmemektir.

Bazıları, ilâhî vârid ve melekî mevhibeleri, –vahyin bidâyetinde Efendimiz'de görüldüğü gibi¹⁸⁰– beraberinde bir üşüme ve titreme hâlinin hâsıl olacağı ve onu da rûhânî bir haz ve itminanın takip edeceği; aksine şeytanî vâridlerin de, her zaman bir şaşkınlık, bir telaş ve bir aşağılık hissiyle sonuçlanacağı şeklinde, bunları bir kısım emarelere bağlamış iseler de, bunun her zaman böyle cereyan edeceğini söylemek çok zordur. Bu itibarla da bize, Allah'la münasebetlerimizi hiçbir zaman bu kabîl mazhariyetlere bağlamamak, kulluğumuza mukabil O'na karşı alacaklılar gibi davranmamak, aksine derin bir ubûdiyet şuuruyla hemen her zaman verecekliler gibi hareket etmek; hayatımızı Kitap-Sünnet çerçevesinde sürdürmeyi O'nun bize en büyük mevhibe ve vâridi saymak ve fevkalâdeden zuhûrât yerine, Hak rızasını esas almak düşer.

¹⁸⁰ Bkz.: Buhârî, *bed'ü'l-vahy* 3, *enbiyâ* 21, *tefsîru sûre* (96) 1; Müslim, *îmân* 252, 254; Müsned, 6/223, 233.

Aslında, esmâ ve sıfât-ı sübhâniyeden esip gelen her vârid, bizde vefa ve samimiyet duygusunu pekiştirmeye mâ-tuf özel bir iltifat, bir teveccüh ve bir tenbih mânâsınadır. Böyle bir iltifat ve teveccühle hak yolcusu bütün bütün O'na yönelir, sadece O'nu diler ve O'nun hoşnutluğunu arar ki, bir mânâda ilâhî mevhibe ve vâridlerin yaptığı da/yapacağı da işte budur: Her vârid, beklenmedik bir anda sürprizler yapı-larak kalbe vürûd eder. Fâniyât u zâilâta karşı âdeta ism-i Kahhâr tecellisi gösterir; bütün mâsivâullahı siler, süpürür, götürür. Bu esnada ruh bazen sekr yaşasa da, çok defa ken-dini bir inşirah ve itminan içinde hisseder. Kulluk arzusuyla daha bir şahlanır; derken bu türden vâridât çağlayanlarıyla ubûdiyet tavırları arasında salih daireler oluşur ve hak yolcu-su mevhibe sağanaklarıyla âdeta sınırlıklam hâle gelir.

Vâridâtın bu türden vürûdu yanında bir de “envâr-ı sı-fât” tecellisi şeklinde zuhûru vardır ki, yer yer sâlikin kalbiyle beraber kalıbını da nurlandırır ve bu münevver yolcu-yu beşe-rî darlıklardan çıkararak melekî enginliklere ulaştırır; “Lâ hav-le ve lâ kuvvete illâ billâh”¹⁸¹ kenziyle onu, aczi içinde bir muktedir, fakrına rağmen de bir ganî kılarak Hakk'ı gösteren bir mir'ât-ı mücellâ hâline getirir. Böyle bir vâridâtı başka vâridler takip eder; Allah onun ilim ve idrak ufkunu genişlete-rek ibadet ü taat azmini bilir.. masiyetlere karşı sarsılmaz bir mukavemet bahşeder.. belâ ve musibetlerin hem mâhiyet hem de akıbetlerini göstererek dayanma gücünü artırır.. ru-hundaki aceleciliğine karşı, her neticenin bir vakt-i merhûnu olduğunu ilhamla da iradesi üzerinde yoğunlaşmasını sağlar.. ve bütün fâniyât u zâilâtın gerçek mâhiyetlerini irâe etmek suretiyle gönlünü tamamen bâkiyât u sâlihâta yönlendirir. İşte böyle bir sâlik, Hakk'ın cemalini müşâhede arzusunda dahi olsa, buraya gelirken O'nun emir ve iradesiyle geldiği

¹⁸¹ Bkz.: Buhârî, meğâzî 38, deavât 51, 68, kader 7; Müslim, zikir 44-46.

gibi, buradan giderken de, burada ikamet ettiği sürece de “bilâkayd u şart” O’na teslim olur; hüküm ve kazasını rıza ile karşılar ve hayatının hemen her saniyesini, her salisesini içine doğan o envâr-ı sıfâtla hep pürnur yaşar: Aydınlanmış aklıyla âlem-i mülk ve âlem-i şehâdeti doğru okur, doğru yorumlar ve sürekli O’na yürür; tasaffî etmiş kalbiyle âlem-i melekûtu temâşâ eder, rûhânîlerle atbaşı hâline gelir; sır ufkuyla bütün eşyânın verâsına yönelir, esrar-ı ulûhiyeti avlamaya çalışır ve meleklerin “hay-hû”yunu duyar gibi olur.

Böyle bir “münevverü’l-kalb ve’l-akl”, Allah’la münasebetlerindeki tamamîyetin yanında, karşısına çıkan değişik problemleri de –biiznillâh– rahatlıkla çözer; atmosferine girenlerin ruhlarına kolaylıkla nüfuz eder ve her zaman çevresindekilerin gönüllerini mârifet ve muhabbetle coşturabilir...

İşte bu kabîl bir envâr-ı sıfât ve şûun sayesindedir ki, o atmosferin üveykleri sayılan âriflerin kalbi birer mârifet çağlayanına dönüşür; muhiblerin ruhlarından feyiz ve bereket fışkırır, muhakkikîn-i hükemâ, esrar-ı ilâhiyenin tercümanı hâline gelir; hüşyar gönüllere mükâşefe, müşâhede ufukları açılır ve esmâ-i ilâhiyenin arkasındaki hakâik ayan-beyan ortaya çıkar.

Bazıları, bu envâr-ı vârideyi, ziya-i nübüvvetin müstaid ruhlarda tulûu ve şurûku gibi görmüş; bütün mevhibeleri o menba-ı nur’a müteveccih bulunmaya bağlamış, ellerinden geldiğince hep ona karşı teveccüh-ü tam içinde bulunmuş ve herhangi bir haylûlete meydan vermemeye çalışmışlardır. Onların semâ-i risâletin Güneşi’ne karşı, bizim gibi düz insanların da o Şems’e nisbeten kamer mesabesindeki evliyâ ve asfiyâyâ karşı hassas, açık, saygılı ve önyargısız bulunmamız gerekir ki, o envâr-ı vârideye mazhar olabilelim.

Büyük ölçüde nübüvvet vâridâtı sayılan bu envârdan daha güçlü, daha nâfiz bir nur yoktur. Hâtem-i divan-ı nübüvvetin ziyasına gelince o, bütün envâr-ı nübüvvetin biricik

kaynağı ve hepsinin önünde, hepsinden de akdemdir. O, Hak nazarında ve misyonu itibarıyla bir dürr-ü yektâ olduğu gibi, kemalâtıyla da bir ferd-i ferîddir. Zâtıyla hilkat ağacının nüvesi O, misyonuyla varlığın ille-i gâiyesi O, Allah nezdindeki yeriyle makam-ı mahbûbiyetin sahibi O ve hullet/hillet mertebesinin sultanı da O'dur. O'dur cemâliyle karanlıkları yırtan biricik ziya.. O'dur kemaliyle “kâb-ı kavseyni ev ednâ” ufkunun üveyki. O'nun irşadiyle gözler açılmış ve ak-kara birbirinden seçilmiş; O'nun mesajlarıyla varlığın perde arkası sırları ayan olmuş; O'nun bişâretleriyle insanlığın hafakanları dinmiş ve gönülleri oturaklaşmıştır.

Biz, hepimiz Hakk'ı kendine has münezzehiyeti ve mübecceliyetiyle O'nun sayesinde tanıdık; O'nun sayesinde Yaratan'ı sevmeyi ve dostluğuna koşmayı öğrendik. Biz ne hakikî muhabbeti bilir ne de gerçek hulleti anlardık; O'nun neşrettiği nurlar sayesinde ki, sevip sevilmenin, dost olup dostça davranmanın ne demek olduğunu anladık...

عَلَيْهِ أَكْمَلُ الصَّلَوَاتِ وَأَتَمُّ التَّسْلِيمَاتِ مِلءَ الْأَرْضِ وَمِلءَ السَّمَوَاتِ
وَعَلَى إِلَهٍ وَأَصْحَابِهِ حَمَلَةَ الْمُحْكَمَاتِ وَالْمُسَلَّمَاتِ

Hullet

Hullet, içten samimî bir dostluk; hullet ise, bir musâdaka ve kardeşliktir. Hulleti, bir şeyin eczâsı içine nüfuz ederek onun mâhiyetini değiştirme, içten ve dıştan onu kuşatarak başkalaştırıp ikinci bir tabiata ulaştırma şeklinde de yorumlamışlardır. Her zaman itminan ufuklu yaşayan Hazreti İbrahim, ruhundaki hullet özüne Cenâb-ı Hak'tan fevkalâde tecelliler sayesinde, değişik istihâleler geçirerek duyguları, düşünceleri, himmeti, gayreti, sözü ve sohbetiyle kemalâtının ufkuna erişmiş ve zamanla da farklı bir tabiatın sesi-soluğu hâline gelmiştir. Öyle ki, artık o oturup kalkıp her yerde Hakk'ı ilan etmekte, Hak da ona “Halîlim” demektedir.

Hullet'in insan kalbindeki bu tür nüfuz ve tesirine mukabil, muhabbet ise, “latife-i rabbâniye”nin gözbebeği de sayılan “süveydâü'l-kalb” veya “habbetü'l-kalb”i bütün bütün kuşatıp ona kendi boyasını çalması, onu kendi şivesiyle ko-nuşturmasıdır ki; muhabbetle harekete geçmiş ve aşkla inleyen böyle bir kalbde mâsivâ (O'ndan başka her şey) adına hiçbir şey kalmaz; bütün başka alâka ve irtibatlar bir bir silinir gider ve sadece O duyulur, O hissedilir, O düşünülür ve O söylenir.

Öz ve icmâl itibarıyla hullet, Hazreti İbrahim'in mâhiyetine emanet edilmiş bir cevherdir. Bu ona, Hak'la münasebeti ağısından önceden bahşedilmiş ilk mevhibe ve ruhundaki meknî sadâkate rahmanî bir utûfettir.. ve böyle bir utûfet kendinden sonra gelenlere muktedâ-bih olmanın da âdeta bir remzidir. Ancak, umumî mânâdaki bu engin hullet münâ-

sebeti –O’nun vâridâtı ve mevâhibi mahfuz– Hazreti Muhibb u Mahbub’da (sallallâhu aleyhi ve sellem) aşk ve muhabbet şeklinde tecellî etmiştir ki, bu da, aşkın bir mârifet ve gönülden bir ülfet ve ünsiyet sahibine hususî bir teveccüh demektir.

Hullet, saf bir sadâkat ve sadâkate bir tat, bir şîvedir. Muhabbet ise, bir aşk u iştîyak ve bir ihtiraktır. Onun için hullede şevk u şükür birkaç adım önde; hüznü ise, şöyle-böyle bir iki kadem daha geridedir. Yani, hullet erbabında şevk u şükür galip olmasına karşılık, muhabbet ehlinde her zaman zıkr u fikir ve hüzn-ü dâim söz konusudur. Ne latif tecellîdir ki, Hazreti Ruh-u Seyyidi’l-Enâm’ın (aleyhi salavâtullahi ve selâmuh) her zamanki hâli de böyle ümit ve recâ televvünlü, niyaz ve tazarru eksenli bir hüzn-ü dâimdi.

Allah Resûlü, hulleti aşk u iştîyaka inkılâp etmiş bir mahbûb u muhibdi ve böyle bir pâyeye mazhariyetinin de farkındaydı. “Bî kem u keyf” sevildiğini biliyor ve “bî hadd ü hisab” sürekli sevgiyle soluklanıyordu. Ne bir mansıp ne de vuslat talebi.. Mâbud’unu bildiği için ibadet ediyor, imanını mârifetle derinleştiriyor, daha engin bilmeler adına hep “hel min mezîd” kulvarlarında koşuyor ve mârifetinin çağlayanlara dönüşmesi ölçüsünde de garazsız, ivazsız, hâlisâne bir muhabbetle, hem de vuslat hesaplarına girmeden, ciddî bir ubûdiyet temkiniyle O’nu can u gönülden seviyordu. Cenâb-ı Hakk’ı bu çerçevede ve O’nun ululuğuna yakışır şekilde sevmek, O’na âşık olmak ve o uğurda her zaman iştîyakla soluklanmak, o en güçlü iradeye Allah’ın fevkalâdeden bir teveccühü, pâyeler üstü bir pâyesiydi ve bu sâyede O, bu yüce mansıbın biricik kahramanıydı. Hullet’e kendi samimiyetinin boyasını çalan ve insan özündeki o derin dostluğu aşk u şevkle taçlandıran da yine O olmuştu (aleyhi salavâtullahi ve selâmuhû mil’el-ardı ve mil’es-semâvât).

Hullet'in yüce bir mazhariyet olduğunda şüphe yoktur; Hakk'ın sadık bendelerine ılgıt ılgıt esip gelen bütün ülfetler, ünsiyetler, sekîneler, itminanlar hullet örgüsünden birer nakış, ilâhî aşk u iştiyaktan da birer kıvılcımdır. Dahası bütün bunlara terettüp eden rûhânî zevkler de, o mansıba teveccühün küllî-cüz'î bir tezahürü ve gönül yamaçlarının da bir esintisidir. Muhabbet ise, o örgünün temel atkısı, o kıvılcımın yatağı ve kaynağı sayılan kordur. Gerçi, ef'âl-i ilâhiye ağrazla mâlûl değildir; ama, yine de "Hilkat-i kâinatın en parlak mânevî hikmeti muhabbettir." diyebiliriz: Evet, îcâd silsilesi, Yaratın'ın kendi sanatlarını görme istek ve muhabbetiyle harekete geçmiş, sonuçta da o zincirleme gelişmeler Hazreti Muhibb u Mahbub'u netice vermiştir.

Hullet, özündeki ülfet ve ünsiyet unsurlarıyla, büyük-küçük bütün varlık mâbeyninde rûhânî bir imtizaç vesilesi ve itilaf vasıtası mesabesindedir. Bu itibarla, hullet kahramanı sayılan Hazreti Halîl, kendinden sonra gelenlere bu hususiyetiyle hem bir örnek, hem muktedâ-bih, hem de gönülleri belli noktada toplayabilen câmi bir zattır. Kur'ân-ı Kerim onun bu özelliğini: *إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا* "Seni insanlara serkâr ve imam yapacağım."¹⁸² iltifatkâr ifadeleriyle ortaya kor. Evet o, dinin özünde ve ruhunda bütün haleflerine imamdır. Ondaki o öz ve ruhun tafsil ve inkişafı ise, muktedâ-yı küll, rehber-i ekmele ü ekrem, hakikî insan-ı kâmil Hazreti Habibullah'la gerçekleşmiştir.

Hazreti Halîl, hayat-ı seniyyelerinin de şهادetiyle, nazar ufkunun doyma bilmeyen bir itminan tâlibidir. Hazreti Muhibb u Mahbub ise, *فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ* "Son derece kuvvetli o Hükümdar'ın, hak ve dürüstlük otağında

¹⁸² Bakara sûresi, 2/124.

yerlerini alırlar.”¹⁸³ fehvâsınca, hulf ü hilâfa kapalı ve zeval ihtimali bulunmayan bir sadâkat otağının kadem sultanıdır. O, kademi nazarına ulaşmış öyle bir müşâhid-i nuranîdir ki, sadece tasavvurları, tahayyülleri ve nazar-ı temâşâlarıyla de-ğil, kühnü nâkabil-i idrak ve “ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا ”¹⁸⁴ mazmununca gözlerin görmediği/göremeyeceği, kulakların işitmediği/işitemeyeceği ve nazar ufkunu aşkın öyle şâhikalarda pervaz etmiştir de, ne evvel gelenler ermiştir o devlete ne de melekûtun üveykleri erişmiştir bu rif’ate...

Nazar-ı vusûl, bil-asâle Hazreti Halîl’in mazhariyeti; kadem-i vusûl ise, Hazreti Ruh-u Seyyidi’l-Enâm’ın (aleyhi efdalüttahiyât ve ekmelütteslîmât) pâyesidir. Ne var ki, sahib-i kadem, sahib-i nazar’ın ufkunda “ *فَبِهَدَاهُمْ أَفْتَدَهُ* ”¹⁸⁵ “*Sen de onlara, yürüdükleri bu yolda iktida et.*”¹⁸⁵ mefhumunca, min vechin ona/onlara uyar. Tıpkı sultanın, raiyyetinden birinin hanesinde, “ *صَاحِبُ الدَّارِ أَوْلَىٰ بِالْإِمَامَةِ* ”¹⁸⁶ “*Ev sahibinin imam olması daha uygundur.*”¹⁸⁶ deyip tenezzülen onun iş’âr ve işaretleriyle hareket etmesi gibi...

Bir diğer mânâda halîl, dostunun esrar atmosferine giren ve onun muhabbetini kalbinin bütün derinliklerinde hisseden tam bir enîs ve vefalı bir elîf demektir. Hiç kuşkusuz bu ölçüde bir vefa ve sadâkate çok az insan muvaffak olmuştur. Şüphesiz bunların başında da, taayyündeki hususiyeti ve

¹⁸³ Kamer sûresi, 54/55.

¹⁸⁴ Bkz.: Buhârî, *bed’ü’l-halk* 8, *tefsîru sûre (32)* 1, *tevhid* 35; Müslim, *îmân* 312, *cennet* 2-5; Tirmizî, *cennet* 15, *tefsîru sûre (32)* 2, (56) 1; İbn Mâce, *zühd* 39; Dârimî, *rikak* 98, 105; Müsned, 2/313, 370, 407, 416, 438, 462, 466, 495, 506, 5/334.

¹⁸⁵ En’âm sûresi, 6/90.

¹⁸⁶ Bkz.: et-Timurtâşî, *ed-Dürrü’l-Muhtâr* 1/559; ed-Desûkî, *Hâşiye* 1/344.

durduğu noktada başında bulunduğu kaynak itibarıyla Hazreti İbrahim gelir. Halîlü'r-Rahmân, hullet unvan-ı celîlini, işte o fevkalâde sadâkati, وَأَبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى “Ve o çok vefalı İbrahim.”¹⁸⁷ ile müseccel vefası, emre itaatteki inceliği kavrama hassasiyeti, her platformda gürül gürül hakka daveti ve tevhidî haykırması, kalbinin yanında aklını, mantığını, muhakemesini bu çağrının emrine vermesi, başına gelen onca devâhîyi tevekkül, teslimiyet ve tefvîz üstü bir ruh hâletiyle karşılaması; evet o, mütemerritlerden mütemerrit muhatapları karşısında hakkı ilan ederken, bütün kalbiyle onların umum zâhir ve bâtın hislerine seslenmesi; gülererek nâr-ı Nemrud’a yürümesi; tenezzühe çıkıyor gibi yurdundan-yuvasından ayrılıp yâd ellere düşmesi; Rabbi emrettiği için sevgili eşini insizcinsiz bir vadiye bırakması, bırakıp arkasına dahi bakmadan çekip gitmesi; hilm ü silm âbidesi semere-i fuâdını ve aydınlık bir gelecek adına Hakk’ın muradı o hususî evladını فَلَمَّا أَسْلَمَا

وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ “Baba oğul Allah’ın emrine teslim olup da İbrahim onu, şakağı üzerine yere yıktığında...”¹⁸⁸ âyetinin sarahatiyle Hakk’ın emrine teslimiyet ve inkiyâdı; varını yoğunu kimseyi tefrik etmeden herkese infakı; hâsılı, ilâhî ahlâkla tam tahalluk edip, geçmiş bütün enbiyânın medâr-ı fahrı olabilecek bir ufka ulaşması, وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ “Gelecek nesiller arasında hayırla anılmayı nasip eyle bana.”¹⁸⁹ mazmununca Müslümanlar nezdinde hep bir yâd-ı cemîl olarak anılması ve arkadan gelenler arasında da dualarla yâd edilmesi bakımından hulletin en parlak simasıdır. Aslında o, seçkinlerden bir seçkin hüviyetiyle seleflerinin bir semere-i

¹⁸⁷ Necm sûresi, 53/37.

¹⁸⁸ Sâffât sûresi, 37/103.

¹⁸⁹ Şuarâ sûresi, 26/84.

nuraniyesi ve haleflerinin de –hususiyile de Sultanu’r-Rusül’ün (sallallâhu aleyhi ve sellem)– münevver bir çekirdeği olması açısından farklı bir konumu hâizdi ve ona göre de mükemmel bir duruşu vardı. Rabbi ona: “Can u gönülden Hakk’a teslim ol (veya özünü Allah’a teslim et).” deyince o da hemen “Ben Rabbü’l-âlemîn’e teslim oldum.” deyivermişti.¹⁹⁰ Bu peygamberâne teslimiyet ve inkıyâd onda bir öz ve ruh, İnsanlığın İftihar Tablosu’nda bir şecere-i mübareke, ümmet-i Muhammed’e de bir maiyyet semeresi ve mâidesiydi. Bu son hususu Kur’ân şöyle işaretler: *فَإِنْ حَاجُّوكَ*

فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ “Eğer (müşrikler İslâm konusunda) seninle tartışmaya girerlerse de ki: Ben bütün benliğimle Allah’a teslim oldum. Bana tâbi olanlar da tam teslim olup inkıyad ettiler.”¹⁹¹

Hullet’in ana unsurları, herhangi bir kurbet kahramanının zâhir ve bâtın letâif ve havâssına nüfuz edince, onu eşyâ ve hâdiseler hakkında parça parça görüp düşünmekten kurtarır; ihsasları, ihtisasları, iç mülâhazaları, mantikî yorum ve değerlendirmeleriyle tevhid ufkuna ulaştırır; aklı, zihni, hissi, şuuru, kalbi ve sırrıyla –zaviye farklılığı mahfuz– her şeyi birden müşâhede zirvesine yükseltir ve ona havâss-ı zâhir ve bâtının icmâî tarassutlarıyla çok buutlu, çok renkli ama tevhid şîveli, tevhid desenli neler ve neler temâşâ ettirir.

Hullet mesleğinde yol alan her ârif, varlığa Hazreti İbrahim ufkundan bakar; onun vilâyet yörüngesinde seyahat eder. İşin özündeki hullet ruhunu inkişaf ettirebildiği ölçüde o da o âna kadar parça parça gibi görülen umum varlığı bir bütün olarak duyar, damlaları derya şeklinde müşâhede eder; her şeyi âli bir manzaradan mahrûfî temâşâyâ alıyor-

¹⁹⁰ Bakara sûresi, 2/131.

¹⁹¹ Âl-i İmrân sûresi, 3/20.

muşçasına iç içe intizamlı ve birbiriyle sımsıkı irtibatlı olarak her şeyin aynı mânâyı seslendirdiğini, aynı hakikate göndermede bulunduğunu, nizam, intizam ve ahenk diliyle bütün bir kâinatın “Allahu Ehad” dediğini duyar ve bu küllî ve icmâî şahadetle kendinden geçer.

Böyle bir ârifin, bakış ve duyuşlarında sıfât-ı sübhâniye tecellileri nümâyân ve nazarı da rahmânîdir; o, herkese ve her şeye karşı sımsıcaaktır. Her nesneyi âdeta kendinden bir parça bilir, onu şefkatle okşar, herkesi bağrına basar, bir kardeş gibi koklar; âlemin niyet, düşünce, kanaat ve yorumlarıyla alâkalı mülâhazalarını, gizli-açık her şeyi bilen “Allâmü'l-guyûb”a bırakır ve bir Mevlâna edasıyla herkese “gel gel” eder; münasebetsiz bir muameleye maruz kalınca da “eyvalah!” der, ellerini göğsüne bağlar. Zira o, rahmetin vüs’atiyle münasip diyeceğimiz hullet ufkunda seyahat eden sadık bir Hak halifesi, eli bütün varlığın üzerinde bir sıfât-ı sübhâniye aynası, muamelelerinde ilâhî esmânın şuurlu bir meclâsı ve letâifinin farklı menfezlerinden, iki gözün bir görmesi gibi, her şeyi farklı derinlikleriyle tek gören nazarı câmi bir mutarassıddır.

Hullet vilâyeti, vilâyetlerin zirvesidir. Gerçi Allah’a yakın olmanın bir sınırı yoktur, zira O sınırsızdır. Ne var ki, her ferdin tabiat ve donanımı icabı bir “arş-ı kemalât”ı vardır ve bu, o sâlik ya da ârif için mecburi bir serhad oluşturur. Bu itibarla, hullet vilâyetinde hak yolcusu, yedinci kat semâya ulaşırsa yine de onun bir sınırı var demektir. Meğer ki, Cenâb-ı Menân’ın, Rabbülâlemîn unvanıyla, Sahib-i Fazilet, Sahib-i Vesile ve Sahib-i Makam-ı Mahmud’a (sallallahu aleyhi ve sellem) özel teşrifatı nev’inden ekstra bir lütfu olsun, olmuştur da.. ve O, mekânı lâmekân olacağı, mübarek cismi cân olacağı, bütün pinhanların da ayân olacağı öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, orada ne arz u semâ vardır ne de oraya bir melek ve rûhânî uğramıştır.

hıllettir. Hılllet ise, en yakın dost, en fedâkâr arkadaşı, en güzel takdir edici yoldaşı ve en civanmert kardeşi olmayı iktiza eder. Bu hıllletin üssü'l-esası samimî ihlâstır. Samimî ihlâsı kıran adam, bu hıllletin gayet yüksek kulesinin başından sukut eder ve derin bir çukura düşer.”¹⁹³ Ona göre bu düşüş, iflâh etmeyen bir zeyğ ve zimnî bir dalâlettir.

اَللّٰهُمَّ اِنِّ نَفْسِي تَقْوَاهَا وَزَكَاهَا اَنْتَ خَيْرُ مَنْ زَكَّاهَا اَنْتَ وَلِيُّهَا وَمَوْلَاهَا
 وَصَلِّ وَسَلِّمْ اَفْضَلَ صَلَوَاتِكَ وَاكْمَلَ تَحِيَّاتِكَ وَاَجْمَلَ تَسْلِيْمَاتِكَ عَلٰى الْفَاتِحِ
 لِلنَّبُوَّةِ وَخَاتِمِهَا وَعَلٰى اِلٰهِ وَاَصْحَابِهِ ذَوِي الْقَدْرِ وَالْوَفَاءِ

¹⁹³ Bediüzzaman, *Lem'alar* s. 254-255 (21. Lem'anın 4. Düsturu).

İndeksler

1- ÂYETLER İNDEKSİ

Âyet no:

Sayfa no:

1- Fâtiha sûresi

..... 5 289
إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ

2- Bakara sûresi

..... 7 231
خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ
..... 32 162
سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ
..... 34 116
اسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ
..... 124 305
أَنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا
..... 286 233
لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ
..... 286 88
رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا

3- Âl-i İmran sûresi

..... 8 232
رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا
..... 20 308
فَإِن حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ
..... 169 197
وَلَا تَحْسِبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا
رَبَّنَا فَاعْفُرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَتَوَقَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ 193 88

5- Mâide sûresi

..... 54 74
يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ

6- En'âm sûresi

..... 61 199
وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عَرَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ
..... 90 306
فِيهِدَاهُمْ أَقْتَدَهُ
..... 121 105
وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَكَايُومُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ

7- A'râf sûresi

.....	أَرِنِي أَنظُرُ إِلَيْكَ	143	241
.....	لَنْ تَرَانِي	143	241, 242

9- Tevbe sûresi

.....	حَسْبِيَ اللَّهُ	129	250
-------	------------------	-----	-------	-----

10- Yûnus sûresi

.....	لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ	26	221
.....	أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ	62	71

11- Hûd sûresi

.....	وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ	7	152
.....	وَمَا أُرِيدُ أَنْ أَمْلِكَكُمْ إِلَىٰ مَا أَنهَاكُم عَنْهُ	88	41
.....	فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ	107	235

12- Yûsuf sûresi

.....	إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ	53	259
-------	---	----	-------	-----

15- Hicr sûresi

.....	وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي	29	107, 210, 223
.....	وَأَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ	99	53

16- Nahl sûresi

.....	وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ	68	105
.....	وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ	60	197

17- İsrâ sûresi

.....	سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ	1	52
.....	وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي	85	188

18- Kehf sûresi

.....6566 فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا

19- Meryem sûresi

.....11105 فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا

23- Mü'minûn sûresi

.....5061 وَأَوَيْنَاهُمَا إِلَىٰ رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ

.....5460-61 وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجَلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَىٰ رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ.

.....26197-98 رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ وَأَعُوذُ بِكَ رَبِّ أَنْ يَحْضُرُونِ

24- Nûr sûresi

.....35193 اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ

25- Furkan sûresi

.....70255 فَأَوْلَيْكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ

26- Şuarâ sûresi

.....84307 وَأَجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ

28- Kasas sûresi

.....7105 وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ

.....88140, 286 كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ

37- Sâffât sûresi

.....103307 فَلَمَّا أَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ

38- Sâd sûresi

.....72107,210,218,223 وَتَفَخَّتْ فِيهِ مِنْ رُوحِي

.....74116 اسْتَكَبَرُوا وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

39- Zümer sûresi

..... وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ	68222
..... حَسْبِيَ اللَّهُ	38250

40- Mü'min sûresi

..... يُلْقَى الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ	15107, 216
..... لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ	16164

41- Fussilet sûresi

..... سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ	53195
--	----	----------

42- Şûrâ sûresi

..... وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا	51106
..... أَوْ مِنْ وَرَائِي حِجَابٍ	51106
..... أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ	51106

50- Kaf sûresi

..... وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ	1642
..... مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ	1856
..... وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ	35221

51- Zâriyât sûresi

..... وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ	20-21197
--	-------	----------

53- Necm sûresi

..... قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى	952, 143
..... فَأَوْحَى إِلَى عَبْدِهِ مَا أَوْحَى	10109
..... وَابْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى	37307

54- Kâmer sûresi

..... فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُقْتَدِرٍ	55305
--	----	----------

55- Rahman sûresi

.....	كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ	26	210
.....	كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ. وَيَتَّبِعَىٰ وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ	26-27	140
.....	كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ	29	99

59- Haşir sûresi

.....	فَأَتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا	2	149
-------	---	---	-------	-----

62- Cum'a sûresi

..	ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ	4	67, 84
----	---	---	-------	--------

75- Kiyâmet sûresi

.....	وَلَا أُقْسِمُ بِاللَّنْفِيسِ اللَّوَامَةِ	2	258
-------	--	---	-------	-----

83- Mutaffifîn sûresi

.....	كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ	14	231
-------	--	----	-------	-----

85- Bürûc sûresi

.....	فَعَالَ لِمَا يُرِيدُ	16	235
-------	-----------------------	----	-------	-----

89- Fecr sûresi

.....	يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي	24	261
-------	------------------------------------	----	-------	-----

.....	يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنِّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً	27-28	..	199, 259, 261
-------	---	-------	----	---------------

91- Şems sûresi

.....	وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا	7	256
-------	---	---	-------	-----

94- İnşirâh sûresi

.....	فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ	7	47
-------	---------------------------	---	-------	----

97- Kadir sûresi

.....	تَنزِيلُ الْمَلَايِكَةِ وَالرُّوحِ	4	220
-------	------------------------------------	---	-------	-----

2- HADİSLER VE ESERLER İNDEKSİ

<u>Metin:</u>	<u>Sayfa no:</u>
..... إِذَا رُؤِيَ ذُكِرَ اللهُ.....	219
..... أُعِدَّتْ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ.....	221
..... الْفَقْرُ فَخْرِي.....	43
..... اللهُ أَكْبَرُ كَبِيرًا وَسُبْحَانَ اللهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا.....	135
..... اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اَسْأَلُكَ الرِّضَا بَعْدَ الْقَضَا وَبَرْدَ الْعَيْشِ.....	282
..... اَلْمُهَاجِرُ مِنْ هَجْرٍ مَا نَهَى اللهُ عَنْهُ.....	46
..... اِنَّ رُوْحَ الْقُدْسِ نَفَثَ فِي رُوْعِي.....	104
..... اَنَا الدَّهْرُ.....	156
..... اِنَّ اللهَ لَا يَمَلُّ حَتَّى تَمْلُوْا.....	279
..... اَوَّلُ مَا خَلَقَ اللهُ الْعَقْلُ.....	251
..... اَوَّلُ مَا خَلَقَ اللهُ الْقَلَمُ.....	251
..... اَوَّلُ مَا خَلَقَ اللهُ رُوْحِي.....	213
..... اَوَّلُ مَا خَلَقَ اللهُ نُورِي.....	212, 213, 252
..... سَتْرَوْنَ.....	243
..... سُبْحَانَ اللهِ الْعَظِيمِ.....	165
..... سَقَفُ الْجَنَّةِ عَرْشُ الرَّحْمٰنِ.....	151
..... طُوبَى لِلْغُرَبَاءِ.....	45
..... فَاِذَا أَحْبَبْتَهُ كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ.....	50
..... كَانَ اللهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ.....	141, 293

-260 لَا تُكَلِّبْنِي إِلَى نَفْسِي طَرْفَةَ عَيْنٍ
-306 مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ
-280, 287 مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شَيْراً تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِراعاً
-57 مَنْ كَثُرَ كَلَامُهُ كَثُرَ سَقَطُهُ
-220 نَحْنُ الْأَحْرُونَ السَّابِقُونَ
-40 نَحْنُ مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ أَمَرْنَا أَنْ نُكَلِّمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ
-41 يَا عِيسَى! عَظُّ نَفْسِكَ فَإِنْ أَعْظَمْتَ بِهِ فَعَظَّ النَّاسَ وَإِلَّا فَاسْتَحْيِ مِنِّي ...

3- ARAPÇA-FARSÇA ŞİİRLER VE SÖZLER İNDEKSİ

<i>Metin:</i>	<i>Sayfa no:</i>
..... أَلْعَجْزُ عَنِ الْإِدْرَاكِ إِدْرَاكٌ	98
..... إِلَهِي أَنْتَ مَقْصُودِي وَرِضَاكَ مَطْلُوبِي	47
..... أَلَأَنْ كَمَا كَانَ	293
..... أَنَا الْحَقُّ	51
..... بَرْدُ عَقْلٍ وَ دِلْمٌ عَشْقٍ بُرَاقٍ مَعَانِي	52
..... بَعِيرٍ كَيْفٍ وَإِدْرَاكِ وَ ضَرْبٍ مِنْ مِثَالٍ	123, 131
..... حَذْبَةٌ مِنْ حَذَبَاتِ الْحَقِّ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ الثَّقَلَيْنِ	52
..... لَيْسَ فِي جَنَّتِي سِوَى اللَّهِ	51
..... مَا شَكَرْنَاكَ حَقَّ شُكْرِكَ يَا مَشْكُورًا!	54
..... مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ يَا مَعْبُودًا!	54
..... مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ يَا مَعْرُوفًا!	54
..... چهره زرد مرآ بین و سرا هیچ مگو	59
..... ذَرْدِ بِي حَدِّ بِنِگَرِّ بَهْرِ نِخْدَا هِیجِ مِگُو	59
..... دِلِ پُرْخُونُ بِنِگَرِّ چِشْمِ چُو چِیْحُونُ بِنِگَرِّ	59
..... هَرِ چِه و بِنِی بِنِگَرِّ چُونُ و چِرَا هِیجِ مِگُو	59
..... رَاحَتِي فِي خَلُوتِي يَا إِخْوَتِي	59
..... لَأَيِّ كَلِمَا صَحِبْتُ قَوْمًا	59
..... أَظْهَرُوا عَيْبِي وَأَبْدُوا ذَلَّتِي	59

- مَا وَجَدْتُ فِي حَيَاتِي صَادِقًا 62
- بَلْ وَجَدْتُ رَاحَتِي فِي خَلْوَتِي 93
- الْوَاحِدُ لَا يَصُدُّرُ عَنْهُ إِلَّا الْوَاحِدُ 63
- مَارَا سَفَرِي فَتَاتَ بِيَمَا 63
- تَحَلَّى لِي النُّورُ الْأَعْمُ بِكُنْهِهِ 98
- فَشَاهَدْتُ ذَاكَ النُّورِ فِي كُلِّ صُورَةٍ 98
- وَمَنْ حَلَّ بِالْبَيْتِ الْمُعْظَمِ قَدْرُهُ 165
- وَقَبْلَهُ صَارَتْ إِلَى كُلِّ وَجْهَةٍ 165
- أَنَا الْحَقُّ 147
- أَنَا الْعَبْدُ وَأَنْتَ الْحَقُّ 186
- تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يَقُولُ الظَّالِمُونَ غُلُوًّا كَبِيرًا 131, 141, 162, 203
- تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يَقُولُونَ 51, 165
- حَقَائِقُ الْأَشْيَاءِ ثَابِتَةٌ 159, 287
- سُبْحَانِي مَا أَعْظَمَ شَأْنِي 159
- لَا مَشْهُودَ إِلَّا هُوَ 159
- لَا مَعْبُودَ إِلَّا اللَّهُ 158, 287
- لَا مَوْجُودَ إِلَّا هُوَ 166
- لَوْلَا الْإِعْتِبَارَاتُ لَبَطَلَتِ الْحَقَائِقُ 146
- لَيْسَ فِي الْإِمْكَانِ أَبَدٌ مِمَّا كَانَ 222
- مَنْ كَانَ لِلَّهِ كَانَ اللَّهُ لَهُ 287
- مَنْ لَمْ يَدُقْ لَمْ يَعْرِفْ 148
- تُعُودُ بِاللَّهِ تَعَالَى مِنْ هَذِهِ التَّأْوِيلَاتِ الْفَاسِدَةِ 150
- نَفْيُ الْوُجُودِ، بَدَلُ الْمَجْهُودِ، الْقَنَاعَةُ بِالْمَوْجُودِ، 141
- وَهُوَ الْآنَ عَلَيَّ مَا كَانَ عَلَيَّ

- 221 هَلْ مِنْ مَزِيدٍ
- دَرُ بَاغِ هَزَارِ شَاهِدْ مَهْ رُو بُود،
- گُوهُنَا وَ بِنَفْسَهَائِی مُشْکِیْنِ بُو بُود،
- وَ آنْ آبِ ذَرَّهٔ ذَرَّهٔ کِهْ اَنْدَرِ جُو بُود
- 290 اَنْ جُمَلَهٔ بَهَائَهٔ بُود، اُو خُوْد اُو بُود
- آبی کِهٔ وُجُوْدُ وُ عَدَمَتِ اُو سَتِ هَمَّهٔ،
- سَرْمَائِی شَادِی وُ غَامَتِ اُو سَتِ هَمَّهٔ،
- نُو دِیْدَهٔ نَدَارِی کِهٔ بَدُو دَرِ نَکْرِی
- 291 وَرَنِی زَسَرَتِ تَا قَدَمَتِ اُو سَتِ هَمَّهٔ
- 306 صَاحِبُ الدَّارِ اُوْلٰی بِالْاِمَامَةِ

4- KARMA İNDEKS

(NOT: Makale olarak işlenen konular ve sayfaları, bu indekste koyu renkle vurgulanmıştır.)

A

- a'lâ-yı illiyîn, 165
abd, 215
abdâl, 76
Abdulâlîm, 77, 82
Abdulbasîr, 77
Abdulcâmi, 87
Abdulhayy, 77, 82
Abdulkâdir, 77, 82
Abdulkâhir, 77
Abdullah, 87
Abdalmürîd, 77, 82
Abdussemeî, 77
Abdülkadir Geylânî, 84
Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, 111
abesle iştigal, 203
âciz, 36, 54, 93, 163, 290
acz, 43, 62, 203, 226, 235, 261, 263, 270, 300
acz u fakr tezkeresi, 275
acz u fakr, 43, 226, 235
acz u ihtiyaç, 235
aç gönüller, 39
âdâb, 39, 255, 276
adalet, 173, 250, 278
adanmışlık, 38
âdât, 270
âdâullah, 72
adem, 142, 238
Âdem, 77, 78, 82, 107, 108, 163
âdemiyet, 218
Âdil, 201
adil, 250
adîm, 102
âdiyat, 90, 187
adl, 201
âfâk, 195
âfâkî, 43, 227, 292
âfet, 57
afv u safh, 83
âgâh, 59
ağaç, 159, 240
ağyâr, 43, 61, 131, 287
âh u efgân nağmeleri, 260
âh u enîn, 297
ahd ü peyman, 149, 264
ahdâniye mesleği, 154
âhenk, 94, 136, 137, 156
âheste, 248
ahfâ, 103, 230, 231
Âhir, 5, **140**, 141, 142, 143, 144, 145, 151, 153, 234
ahiret, 201
ahiret âlemi, 201, 202
ahiret üveyki, 215
âhiriyyet, 141, 143
âhize, 99, 112, 229, 249, 258
ahkâm, 67
ahlâk, 57, 179, 214, 267
ahlâk kitapları, 57
ahlâk-ı hamîde, 214
ahlâkî, 58, 73, 137, 209
ahmak, 76, 249
Ahmed Rufâî Hazretleri, 265
ahvâl, 154, 214, 219, 223, 286, 288, 289
ahyâr, 75, 211, 213

- ahyâr evsâfi, 213
akdem, 140
akdes, 89, 90, 91, 95, 160
akîbet, 171, 248, 300
akıl, 5, 50, 71, 92, 121, 156, 169, 177, 178, 181, 188, 192, 201, 202, 211, 214, 216, 223, 228, 239, 240, **244**, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 253, 259, 297, 308
akılsız, 249
akım, 233
akide, 171, 236, 289
akîs, 117
akl-ı evvel, 94, 147, 148, 220, 251, 252
akl-ı faal, 192
akl-ı hüccet, 245
akl-ı meâş, 221, 245, 246
akl-ı mecaz, 245
akl-ı selim, 146, 148
aklın gri yamaçları, 168
aklın özü, 250
akli faaliyet, 183
aklü't-tecribe, 245
akrep, 250
aks-i sada, 164
aktâb, 85
aktif bekleme, 239
aktivite, 233, 244
alabora, 255
âlâm, 225
alâmet, 143, 219
alaşım, 160, 176
âlâ-yı illiyîn, 213, 215, 254, 256
aldanmış, 39
âlem, 26, 45, 81, 107, 113, 115, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 125, 131, 132, 133, 138, 143, 151, 154, 156, 171, 178, 184, 186, 197, 201, 202, 204, 205, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 216, 218, 220, 221, 222, 229, 242, 260, 282, 293, 301
âlem-i azamet ve hakimiyet, 127
âlem-i ceberût, 126, 127, 213
âlem-i cisim, 122
âlem-i emir, 122, 197, 213
âlem-i ervâh, 119
âlem-i gayb, 122
âlem-i halk, 122
âlem-i ıtlak, 123
âlem-i kesafet, 122
âlem-i kesret, 139
âlem-i lâhut, 123, 126, 216, 221
âlem-i madde, 122
âlem-i melekût, 81, 127, 213, 301
âlem-i misâl, 113, 117, 118
âlem-i mülk, 81, 121, 122, 127
âlem-i münkeşife, 132
âlem-i rahamût, 125, 126
âlem-i sahve, 204
âlem-i suret, 122
âlem-i şehadet, 121, 122, 209, 301
âlem-i vahdet, 126
âlemin, 108, 121, 132, 186, 217, 266, 309
âlemler üstü bir âlem, 123
âlemler, 121, 122, 123, 127, 132
âl-i abâ, 37
Ali Arslan Bey, 168
Âl-i Firavun, 200
Âlim-i Mutlak, 153
alkış, 261
“Allah” ism-i şerifi, 123
Allah, 7, 10, 11, 13, 26, 33, 35, 37, 38, 42, 43, 46, 47, 49, 54, 55, 56, 57, 60, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 101, 102, 104, 106, 107, 108, 109, 111, 115, 121, 123, 130, 132, 135, 145, 147, 148, 149, 153, 154, 155, 156, 157, 164, 165, 169, 177, 180, 181, 182, 186, 187, 190, 193, 197, 199, 200, 201, 202, 205, 207, 210, 213, 219, 222, 225, 226, 228, 231, 233, 234, 235,

- 236, 238, 248, 249, 250, 251, 254, 255, 256, 258, 260, 263, 264, 265, 266, 267, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 283, 286, 289, 290, 291, 293, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 307, 309, 310
- Allah rızası, 38
- Allah'ın halifesi, 87
- Allahu a'lem, 99, 116, 135
- Allahu Samed, 138
- Allâme Hamdi Yazır, 193, 270
- Allâmü'l-Guyûb, 116
- alternatif formül, 298
- altın, 35, 57
- amâ, 176
- amel-i salih, 195, 230, 231, 263
- amîk, 104
- âmil, 150
- anahtarsız kilitler, 260
- anarşi, 148
- Anaxagoras, 175, 177, 178, 250
- Anaximandros, 175
- Anaximenes, 175
- animizm, 171, 172
- Animus, 170
- aptal, 76, 79
- Arapça, 178
- ârîzî, 164
- ârîf, 38, 44, 77, 161, 224, 237, 287, 288, 289, 291, 292, 294, 308, 309
- ârîfân kalbi, 286
- ârîf-i billâh, 78, 286
- ârîfler ârifi, 192
- Aristo, 179, 180, 187, 189, 191
- Aristoculuk, 182
- ârîye, 111
- arız, 104
- armağan, 297, 298
- Arş/Arş-ı A'zam, 126, 128, 139, 151, 152, 309
- arşın, 144, 280, 297
- arşiv, 240
- arşiye, 40
- arz, 41, 42, 53, 61, 100, 117, 135, 140, 144, 160, 164, 166, 172, 175, 178, 200, 203, 205, 206, 208, 210, 222, 227, 230, 242, 246, 254, 256, 266, 269, 270, 279, 287, 309
- arz u semâ, 42, 53, 135, 309
- arzu, 60, 178, 206, 228, 231, 235, 236, 257, 270, 283, 287
- âsâ, 138
- âsâb, 256
- âsâr, 90, 102, 118, 123, 126, 132, 136, 144, 157, 214, 217, 281, 293
- âsâr âlemi, 123
- âsâr-ı feyz, 91, 298
- asfiyâ, 65, 95, 111, 278, 296, 301
- ashâb-ı akl u nakil, 209
- aslî, 155
- asliye, 157
- asliyet, 44, 53
- Asr-ı Saadet serisi, 266
- âşık, 51, 74, 250, 304
- âşina, 38, 81, 265
- aşk, 42, 52, 53, 59, 74, 89, 137, 150, 214, 215, 221, 226, 228, 229, 232, 238, 246, 291, 304, 305
- aşk u şevk, 54, 95, 132, 279
- aşk u vuslat, 95
- aşkın, 7, 16, 35, 40, 50, 58, 100, 107, 121, 123, 126, 127, 135, 160, 171, 182, 214, 221, 227, 246, 249, 282, 304, 306
- aşkın âlem, 121, 124
- aşkın lâhut âlem, 127
- aşkınlık, 237
- atâ, 52, 67, 223, 298
- ateş, 175, 279
- âtil, 94, 236
- âti, 260
- atiyye, 114, 296
- atlas, 165
- Atman, 170
- atmosfer, 293, 301

atomizm, 177, 189
 Auguste Comte, 183
 avâlim, 121, 192
 avâlim-i ulviye, 192
 avam, 59, 114, 164, 288
 avam üslûbu, 114
 avans, 228
 avlama, 73, 285
 ay, 52, 175, 266
 ayân, 51, 58, 71, 135, 262, 309
âyân-ı sâbite, 90, 91, **113**, 114, 115, 117
 ayât-ı Kur'âniye, 78
 aybaşı hâlleri, 265
 âyet, 140, 143, 160, 161, 199, 200, 210, 220, 248
 âyine-i câmia, 138
 âyine-i ezel, 124
 âyine-i izâfî, 156
 âyine-i Samed, 132
 âyine-i tecelli, 124
 âyine-i zât, 84
 ayn, 70, 90, 91, 99, 113, 116, 137, 151
 ayna, 77, 84, 86, 97, 99, 101, 115, 129, 131, 133, 152, 154, 157, 160, 219, 220, 229, 232, 242, 251, 309
 aynel-yakîn, 109, 163
 ayn-ı meşrik, 70
 ayn-ı sâniye, 133
 ayyüzlü, 290
 âzâ, 194
 azamet, 102, 132, 134, 135, 136, 140, 144, 232, 247, 280, 287, 288
 azap, 202, 266
 azap unsuru, 202
 azim, 74, 213, 234, 236, 237
 aziz, 182
 azm u gayret, 238
 azm u kast, 234
 azm ü cehd, 237
 azm ü ikdam, 264
 azm ü karar, 294

Azrail (a.s), 82, 86

B

ba'sü ba'del mevt, 173, 190, 195, 198, 206, 237
 Babailik, 76, 147
 babayiğit, 162, 238, 276
 Bacon, 183
 bağ, 71, 138
 Bağdatlı Rûhî, 36
 bağış, 296
 bahçe, 138, 200, 208
 bahtsızlık, 246
 bakış zaviyesi, 283
 Bâki u Âhir, 142
 baki, 60, 124, 140, 142, 177, 190
 bâkiyât u sâlihât, 300
 bal, 105, 118, 208
 balgam, 189
 balmumu, 283
 bantasya, 191
 bârân-ı vâridât, 297
 basar, 214, 231, 245, 309
 basîret, 47, 138, 228, 231, 282
 basîretli kul, 298
 basîretli ruhlar, 163
 bast-ı zaman, 273
 bâtil, 58, 93, 146, 168, 244, 269
bâtın, 5, 35, 86, 99, 106, 118, 132, **140**, 141, 142, 143, 145, 146, 149, 150, 151, 153, 158, 159, 160, 162, 165, 229, 239, 240, 241, 242, 278, 307, 308
 bâtın ufku, 151
 Bâtın-ı Sırf, 143
 bâtnî, 81, 102, 110, 145, 147, 148, 150, 158, 160, 165, 192, 210, 219, 229, 239, 241, 253, 279
 bâtnî duygular, 165
 bâtnî tevhidler, 159
 bâtniyet, 141
 Bayezid-i Bistamî, 51
 bayrak, 164, 165
 bayram, 160

- Bâz keş, 47
 Bed'u'l-Emâlî, 123
 bedâhet-i akl, 166
 bedel, 80
 beden, 72, 74, 99, 111, 164, 170,
 174, 177, 179, 186, 187, 191,
 194, 196, 197, 198, 199, 210,
 211, 214, 215, 218, 221, 228,
 235, 242, 253, 254, 255
 beden kılıfı, 197
 beden mekanizması, 191
 bedevî, 81
 bedîhî, 244
 bedîhiyyat, 192
 bedil, 75, 76, 77
 Bediüzzaman, 93, 115, 120, 151,
 206, 207, 208, 209, 217, 228,
 243, 310
 Bedreddin, 173, 204
 behcet, 136, 137
 behiyye, 280
 bekâ, 70, 74, 94, 140, 209, 238,
 294
 bekâbillâh, 123
 Belîğ, 90, 298
 belleme melekesi, 239
 bencil, 156
 bencillik, 255
 bende, 63
 berd ü selâm, 268, 279
 bereket, 89, 264, 301
 Bergson, 183, 185
 Bergson felsefesi, 185
 berhayat, 197
 Berkâî, 147
 Berkeley, 184, 185, 187
 berk-i hâtif, 193
 berkî tecellî, 293
 berzah, 66, 118, 119, 120, 197,
 200, 205, 210, 250
 berzah âlemi, 118, 122, 127
 berzah-ı âzam, 120
 berzah-ı câmi, 120
 berzah-ı ekber, 120
 berzah-ı evvel, 120
 berzah-ı kebir, 126
 berzahî motifler, 116
 berzahu'l-câmi, 119
 beslenme kaynağı, 249
 besmele, 219
 beşerî, 86, 256, 257, 286, 300
 bevâdî, 292
 beyan, 56, 58, 59, 164, 213, 226,
 237, 251, 258, 293, 301
 beyaz, 231
 beyin fırtınaları, 256
 beyin merkezi, 258
 beyt-i Hudâ, 61, 103, 284
 beyt-i lâhût, 229
 beyzâ, 252
 bî kem u keyf, 52, 60, 97, 123,
 163, 286, 304
 bil-fiil, 35
 bil-istidat, 35
 biavnillâh, 283
 bid'at, 79
 bidayet, 140, 151
 bidüziye, 270
 biiznillâh, 273, 284, 301
 bilâkayd u şart, 235, 236
 bilbedahe, 209
 bilgi kaynağı, 240
 bilinme mertebesi, 250
 bilkuvve, 35, 226, 229, 233
 billâh, 74
 billûr, 142
 bilmüşâhede, 209
 binefsihi bekası, 213
 binit, 210, 254
 biricik Yarattıcı, 154
 birleşik nokta, 124, 133, 235
 birr ü takva, 73, 74
 bişaret, 71, 220, 243
 bittecrûbe, 208
 biyolojik faaliyet, 95
 biyolojik ruh, 224
 bohemlik, 146
 bön, 76
 Brahmanizm, 173
 budala, 76, 79

buhurdanlık, 39
bulut, 254
burak, 52
burhan, 237
Büchner, 183
büdelâ, 75, 76, 79, 80
bülendâvâz, 282
bürûz, 174
bürûzu kademesi, 123

C

cahil, 38, 148
câmi, 84, 101, 132, 147, 151,
251, 305, 309
camid, 209
câmiye, 235
Campanella, 183
can, 63, 71, 170, 230, 234, 262,
304
cankeş, 230
canlı, 95, 100, 137, 161, 166,
174, 223, 235, 240, 281, 283
canperver, 215
Carl Foht, 183
cazibe, 78, 95, 137, 175
Cebbar u Kahhar, 236
cebbar, 234
ceberût, 102, 121, 122, 129, 131,
216, 247
ceberût âlemi, 126, 127
ceberûtî televvün, 229
cebr, 235, 236
Cebrail (a.s), 82, 86
cebrî lütfi, 126, 298
cebr-i mutlak, 232
cehalet, 138, 201
cehd, 35, 49, 68, 110, 237, 238,
294, 297
cehd ü gayret, 110
Cehennem, 120, 143, 205
Cehennem çukurları, 200
celâl, 132, 134, 135, 136, 138,
278, 289
Celâl, 136, 137
Celâleddin Devvânî, 190, 204

celâlî bakış, 277
celâl-i daim, 134
celâlî, 40, 98, 99, 102, 132, 133,
134, 135, 161, 163, 220, 277,
278
celâlî tecellî, 135, 138
celevât, 162, 220
celî, 96
celse, 260
celvet, 60, 62, 63
celvetî, 64
cem, 44, 45, 75, 110, 146, 289
cem-i sahih, 82
cem'maa'l-fark, 159
cemaat, 35, 85
cemal, 40, 99, 102, 132, 134, 135,
136, 137, 138, 154, 157, 161,
163, 173, 223, 278, 288, 289,
292, 300
cemâlî esintiler, 163
cemal-i lâyezâlî, 135
Cemalî meltemler, 136
cemâlî ve ehadî, 277
cemâlîye, 224
Cemalullah, 126, 136
cem-i sahih, 81
Cenâb-ı Feyyâz, 50
Cenâb-ı Hak, 52, 66, 71, 77, 79,
80, 100, 101, 125, 142, 145,
201, 237, 268, 271, 279, 280,
293, 294, 297, 300, 310
Cenâb-ı Mün'im, 54
Cenâb-ı Zât, 99, 125
Cenâb-ı Zât-ı Kibriya, 99
cenaze, 273, 274
cenin, 190
Cennet, 71, 79, 140, 143, 173,
200, 205, 211, 221, 278
cephe, 257
cereyan, 40, 69, 70, 82, 90, 92,
94, 105, 110, 116, 144, 147,
162, 188, 225, 232, 263, 266,
269, 270, 274, 284, 299
cesed-i mübarek, 219

ceset, 86, 119, 170, 171, 174,
175, 176, 177, 178, 179, 186,
210, 211, 213, 218, 219, 224,
253
cevher fûrûşân, 58
cevher, 58, 133, 169, 171, 175,
178, 181, 183, 187, 189, 192,
194, 196, 198, 207, 210, 213,
217, 222, 224, 244, 245, 251,
253, 259, 279, 283
cevher-araz, 133
cevher-i latîf, 192
cevher-i müdrîk u hassas, 189
cevr, 235
ceza, 173, 201, 202
cezb u incizab, 42, 53, 54, 83,
232, 237, 238, 284
cezbe, 52, 53, 71, 224, 232, 237,
238, 284, 287
Charles Fourier, 172
Cibâli Baba, 51
Cibril/Cibril-i Emin, 78, 106, 223
cidal, 79
ciddî tahşîdat, 203
ciğer, 238
cihad, 150, 274
cihan, 212, 251
cilâ, 64
cilve, 102, 125, 134, 135, 137,
161, 165, 205
cilve-i âzam, 102
cilve-i cemal ve celâl, 134
cin, 283
cinnet, 51
cins, 247, 277
cisim, 143, 171, 175, 176, 192,
194, 196, 208, 217, 219, 262,
279
cismânî arzu, 201
cismânî sistem, 191
cismâniyet, 70, 119, 133, 138,
160, 164, 177, 178, 197, 210,
211, 214, 218, 220, 221, 228,
229, 246, 249, 253, 254, 257,
282

cismâniyet âlemi, 119
cismâniyet miyaslari, 197
cismâniyet urbası, 160
civanmert, 311
Claude Bernard, 189
cömertlik, 263
cuma, 160
cumhur, 111
cümle, 51, 81, 91, 94, 105, 160
cünd-i ricalullah, 83
cündullah, 83
Cüneyd-i Bağdadî, 51
cüz'î, 46, 99, 101, 177, 192, 234,
236, 247, 270, 283, 305
cüz'iyet, 52, 53, 84, 134, 179, 224
cüz-i fertler, 194
cüz-i ihtiyârî, 233

Ç

çağrı, 257
çekirdek, 120, 159, 219, 228, 240,
251, 308
çekirge, 268
çerağ, 230
çıyan, 259
çiçek, 94, 247
çile, 61
çisenti, 109
çocuk, 297
çukur, 200

D

dağidâr, 202
dâî, 280
dâim, 115, 139, 141, 304
daimî teveccüh, 280
daire-i tasarruf, 187
daire-i ulûhiyet, 132, 229, 279
dakika, 74, 94, 202, 273, 275
dal, 194, 211
dalâlet, 99, 195, 201, 231, 234,
250, 266
dalga boyu, 42, 258
damgalanma, 231
damla, 206, 262

- Darwinizm, 184
 dâvâ, 38, 85, 271
 dâvâ-yı nübüvvet, 45, 85
 dâvâ-yı nübüvvetin vârisleri, 192, 204
 David Hume, 183
 davranış, 153, 254, 263
 dayanak, 240
 debbağ, 261
 dede, 36, 37, 281
 define, 57
 deformasyon, 231
 deha, 176
 dehr, 157
 dehşet, 99, 131, 135, 136, 142, 288
 dehşetengiz, 222
 Dekart, 183
 delâil, 144, 266
 delâlet, 58, 95, 250, 271, 286
 delil, 110, 193, 198, 200, 209, 248, 265, 271
 dellâl, 282
 Demokrit (Demokritos), 177, 180, 189
 deniz, 95, 254, 273
 depo, 211
 dereke, 202
 deri, 261
 derman, 37, 238
 dert küpü, 80
 derviş, 44, 75
 derya, 98, 206, 262, 308
 Descartes, 183, 184, 187
 determinizm, 185
 devâhî, 80
 devâsâ kâmetler, 234
 devran, 49
 devr-i daim, 171, 194, 206
 dırağşan çehre, 220
 didâr, 37
 dihûr, 157
 dik-ı elfâz, 124, 155
 dil, 57, 59, 119, 145
 dil hânesi, 279
 dilber, 100, 157
 dilruba kamet, 220
 dimağ, 38, 175, 183, 194, 211, 247
 din, 145, 148, 149, 150, 163, 166, 169, 172, 173, 198, 236, 263, 264, 270, 273, 289
 dinamik, 163, 212, 255, 226
 dinamo, 171
 dinî kaynaklar, 107
 dinî metin, 182
 dinî nass, 173
 dinler tarihi, 171, 172
 dirayet, 149
 disiplin, 37, 213, 257
 disket, 239, 240
 divane, 218
 Dîvan-ı Kebîr, 52, 63
 diyanet, 145, 146, 148, 150, 158, 166, 209, 215, 254, 270, 273, 276
 diyar, 201, 202
 doğru orantılı, 249
 doğurucu döngü, 246
 dokunma duygusu, 240
 dolunay, 257
 donanım, 111, 119, 223, 238, 277, 298
 dostlar, 176
 dostluk, 70, 303
 dua, 215, 256, 257, 274
 duble, 76, 80, 212, 256
 duygu, 258
 duyu, 159, 172, 178, 181, 211, 241, 247
 duyu organı, 191
 duyuş, 60, 160, 221, 226
 dümen, 255
 dünya, 36, 52, 58, 66, 71, 116, 118, 119, 158, 178, 188, 211, 217, 237, 245, 246, 248, 272
 dünyevî hayat, 171
 dünyevîlik, 246
 dürdane, 91, 298
 dürtü, 261

düşman, 274
 düşmanlık, 118, 255, 276
 düşünce, 40, 58, 92, 94, 146, 147,
 150, 153, 168, 169, 171, 176,
 187, 188, 209, 211, 237, 247,
 258, 270, 293, 309
 düşünür, 38, 142, 179, 188, 194,
 198, 211, 228, 270
 düz insan, 301

E

ebdâl, 72, 75, 76, 78, 79, 87, 174
 ebed, 143, 173, 206
 ebedî, 63, 73, 101, 142, 173, 182,
 206, 235, 278, 283
 ebedî saadet, 190
 ebediyet, 142, 154, 157, 171,
 173, 182, 202
 ebleh, 76
 ebrâr, 65, 72, 73, 74, 75, 112
 ebr-i nisan, 91, 298
 ebtanu'l-bevâtın, 151
 Ebû Cehil, 268
 Ebû Saidi'l-Harraz, 274
 Ebû Ubeyd, 274
 Ebû Zeyd Debbûsî, 190
 ecsâm, 208, 215, 218
 eda, 253, 259
 edeb, 57, 58
 Edithe, 172
 ef'âl, 97, 132, 136, 153, 213, 233,
 236, 281, 293, 305
 ef'âl âlemi, 97
 ef'âl-i mükelleffin, 150
 ef'î sem, 91, 298
 Efendimiz (s.a.s), 57, 105, 196,
 249, 251, 266, 267, 273, 274,
 282, 299, 310
 eflâk-i semâviye, 148
 Eflatun felsefesi, 178
 Eflatun, 126, 155, 177, 178, 179,
 180, 181, 182, 187, 194
 Eflatuncu düşünce, 190
 Ehad, 130, 132, 142, 159, 309
 ehadî, 40, 102, 223

ehadiyet, 5, **130**, 131, 132, 133,
 134, 135, 136, 137, 138, 139,
 156, 161, 163, 165, 181, 207,
 208, 289, 292
 ehadiyet âlemi, 132
 ehadiyet tecellisi, 278
 ehadiyet ufku, 131
 ehadiyet-i ilâhiye, 131
 ehadiyet-i sırfe, 181
 ehadiyet-i Zât, 287
 ehadiyetin cemâlî cilveleri, 162
 Ehdel (Şeyh), 274
 ehl-i keşf, 78
 Ehl-i Sünnet, 195
 ehl-i tefviz, 237
 ehl-i vefâ, 51
 ehlullah, 52, 84, 75, 78, 82, 87,
 109, 174, 215, 224, 245, 264,
 272, 279
 Ehvazlı Meymun, 147
 ehven, 203
 ekall-i kalil, 99
 ekrabu'l-mukarrabîn, 65
 ekstra, 50, 110, 264, 269, 275,
 277, 279, 283, 294, 295, 296,
 297, 298, 309
 ekstra lütuflar, 50, 275
 el tutmak, 284
 el-aczu ani'l-idraki idrakun, 98
 el-Ba's ve'l-Hulûd, 168
 Elea filozofları, 191
 Elea medresesi, 177
 elem, 182, 194, 211
 eleman, 239, 257
 elfaz, 113
 el-İşâre, 194
 el-Milel ve'n-Nihal, 168
 eltâf, 221
 elvân, 154, 281, 283
 emare, 203, 277, 298
 embriyolojik vetire, 233
 emin, 44, 106, 189, 215, 217,
 257, 272, 285
 emin vasita, 106

- emir, 49, 53, 94, 106, 118, 143,
149, 153, 169, 245, 300
- emir âlemi, 127
- emir ve ruh âlemi, 118
- Empedokle (Ampedocles), 176
- emr-i bil-ma'ruf, 57
- emriyet, 219
- enaniyet, 53, 150
- enbiyâ, 65, 67, 201, 216, 219,
220, 248, 263, 278, 284, 296
- enbiyâ-yı izâm, 107, 109, 188,
200, 274
- encam, 141
- endişe, 202
- ene, 99, 169, 187
- ene'l-Hak, 99
- enfûsî, 43, 292
- engin, 70, 95, 191, 227, 235, 278,
282, 303, 304
- en-Necât, 194
- enstrüman, 211, 248
- envâr, 99, 287, 288, 292, 293,
294, 296, 300, 301, 302
- envâr-ı guyûb, 102
- envâr-ı nübüvvet, 301
- envâr-ı sıfât, 301
- envâr-ı vâride, 301
- envâr-ı Zât, 286, 287
- Enverî, 37
- Epikür, 180
- epistemolojik, 69
- erbab, 108, 155, 221, 224, 233,
235
- erbab-ı basîret, 138
- erbab-ı hakikat, 99, 214
- erbab-ı hâl, 101
- erbab-ı tasavvuf, 204
- erbaîn, 61, 62, 195
- eren, 49, 51, 72, 158, 268
- erenler, 49, 82
- erkân, 39
- ervah, 208, 215, 219, 243
- ervah âlemi, 127
- ervâh-ı cüz'îye, 223, 224
- ervâh-ı kudsiye-i mücerrede, 118
- esbâb, 78, 101, 107, 117, 118,
145, 160, 161, 194, 213, 214,
223, 227, 235, 236, 268, 280
- esbâb-ı mânevi, 107
- eser, 68, 247
- esfel-i safilîn, 213, 215, 246, 254
- esir, 171
- Eski Ahit, 172
- eski felsefe, 182, 195
- esmâ, 20, 44, 63, 84, 97, 102,
113, 115, 121, 122, 125, 126,
130, 131, 132, 133, 134, 135,
136, 138, 140, 144, 151, 153,
155, 156, 159, 161, 164, 166,
209, 212, 214, 220, 250, 251,
279, 281, 284, 286, 287, 289,
292, 293, 296, 300, 301
- esmâ ve sıfât-ı ilâhiye, 131
- esmâ-i hüsnâ, 123, 124, 153
- esmâ-i ilâhiye, 84, 122, 130, 131,
286
- esmâ-i Sübhâniye, 63
- esnaf-ı melekût, 122
- Esprit, 170
- esrar, 44, 65, 66, 70, 83, 96, 99,
110, 132, 136, 138, 151, 162,
242, 246, 301, 306
- esrar kahramanı, 110
- esrar-ı Hak, 68
- esrar-ı ilâhî, 83
- esrar-ı ulûhiyet, 70
- estağfirullah, 39
- Eş'arî mektebi, 195
- eşhâs, 277
- eşkâl, 154, 281, 283
- eşkiya, 249
- eşrâr, 213
- eşrât-ı sâat, 143
- eşya, 90, 95, 108, 113, 114, 115,
137, 141, 142, 143, 144, 153,
154, 156, 157, 161, 166, 175,
180, 185, 186, 193, 197, 212,
220, 226, 227, 245, 252, 277,
278, 281, 282, 286, 288, 292,
301, 308

Ethemîlik, 147
 evbe, 72, 150, 231, 237, 255, 264
 evc-i kemalât, 52
 evliyâ u asfiyâ, 85
 evliyâ, 65, 95, 111, 201, 278,
 296, 301
 evliyâ-ı kâmilînin, 283
 evliyâ-i kiram, 273
evliyâullah, 70, 71, 72, 75, 76
 evolusyon, 184
 evsâf, 134, 137 153, 213, 219,
 224, 310
 evsâf-ı kemaliye, 153
 evtâd, 72, 75, 77, 82, 87
 evvâb hüznü, 260
Evvel, 5, **140**, 141, 142, 143,
 144, 145, 151, 153
 Evvel u Âhir, 141
 evveliyet, 141, 143, 251
 Eyke, 61
 eyvallah, 39, 309
 eyyâm, 49
 Ezel, 143
 ezeli, 124, 126, 141, 142, 161,
 213, 235
 ezeliyet, 130, 141, 142
 ez-Zâhiru'l-Bâtın, 140

F

faaliyet-i rabbâniye, 155
 faaliyet-i Sübhâniye, 77
 facir, 264
 fâdil, 110
 fahr, 265
 Fahreddin er-Râzî, 190, 198, 200
 fâik, 299
 fâil, 90, 248
 fâil-i münfail, 235
 fakr, 62, 261, 300
 fakülte, 223
 fâni, 60, 72, 131, 204, 210
 fâniyât u zâilât, 74, 294, 300
 fantastik düşünce, 249
 fantastik mülâhaza, 146
 fantazyâ, 191

fantezi, 172
 Fârâbî, 190, 191, 192, 195
 fark, 45, 53, 58, 159, 201, 247,
 289, 290, 293, 296
 Farslar, 170
 fasık, 264
 Fatih cennetmekân, 83
 fazilet, 137, 179, 201
 fazilet abidesi şahıs, 201
 fazl, 85
 fazl-ı ilâhî, 45
 fedakârlık, 38, 80
 fehva, 106, 149, 166, 218, 223,
 256, 280, 298
 felah, 256
 felâket, 56, 249
 felsefe, 161, 169, 173, 176, 179,
 180, 186, 204, 205, 289
 felsefe tarihi, 177
 felsefeci, 92, 154, 203, 205, 259
 felsefe-i ülâ, 168
 felsefi ekoller, 187
 felsefi mülâhazalar, 155
 felsefi sistem, 169, 184
 felsefi tarihçiler, 175
 felsefi, 93, 155, 169, 175, 184,
 187, 189, 204, 224
 fenâ, 46, 53, 70, 71, 72, 74, 94,
 108, 111, 130, 140, 142, 149,
 171, 172, 174, 189, 194, 197,
 199, 201, 204, 212, 213, 222,
 237, 242, 258, 288, 289, 291
 fenâ fi'l-irade, 238
 fenâ fi't-tevhid, 204
 fenâ fillâh, 53, 123, 181, 203
 fena sıfat, 213
 fena tasavvur, 254
 fenalık, 233, 256, 257, 259
 fenâ-yı mutlak, 237, 238
 Ferd ü Ehad bârgâhı, 139
 Ferd ü Samed, 132
 ferd, 277, 130, 302
 ferdi, 298
 Ferid-i Kevn ü Zaman, 65
 ferman-ı celil, 106

fermuar, 211
 ferrâr, 62
 fersah, 154, 259
 ferşiyê, 40
 fertçik, 277
 fesad-ı ahlâk, 179
 fesleğen, 249
 feth-i karîb, 129, 221
 feth-i mutlak, 129, 221
 feth-i mübîn, 129, 221
 fevka'l-esbâb, 100
 fevkalâde, 49, 54, 79, 135, 136,
 158, 161, 192, 207, 263, 271,
 274, 278, 299, 303, 307
 fevkânî, 182, 229
 feyezân, 89, 92, 95, 108, 110,
 111, 135, 148, 155, 197
feyiz, 68, **89**, 90, 91, 92, 94, 95,
 96, 102, 104, 110, 123, 160,
 174, 246, 277, 278, 284, 301
 feyz-i akdes, 91, 113
 feyz-i aşk, 89
 feyz-i ibadet, 89
 feyz-i ilâhî, 89
 feyz-i istidadî, 89
 feyz-i mukaddes, 90, 91, 113, 160
 feyz-i Rabbânî, 89
 feyz-i tekvînî, 89
 feyz-i ubûdiyet, 89
 feyz-i umumî, 278
 fezâ, 53
 fıkıh, 154
 fık u fücür, 259
 fitrat, 228, 232, 243, 294
 fitrat-ı zîşuur, 228
 fitrî kanun, 228
 fitrî meyil, 271
 fitrî, 231
 fihriste, 207
 fikir adamları, 191
 fikir, 181, 183, 191, 202, 255,
 260, 304
 Filon, 180, 181
 filozof, 154, 168, 170, 172, 175,
 182, 188, 190, 270

firak, 212
 firaset, 214
 firavun, 234, 268, 270
 fitil, 230
 fitne, 147, 288
 fizik, 118, 150, 208, 216, 229,
 246, 249, 253
 fizik ötesi âlemler, 193
 fizik ötesi, 107, 170, 241
 fizikî âlem, 39
 fizikî dünya, 170
 fizyoloji, 213
 fizyolojik faaliyetler, 187
 fizyolojistler, 189, 211
 fonksiyon, 168, 169, 244, 245,
 250
 Fransızlar, 170
 fuâd, 226, 229, 260
 fuhûl-ü ulemâ, 108
 Furkan-ı Mübîn, 199
 Fuzûlî, 250
 fûrûât, 190
 Fütühât-ı Mekkiyye, 80
 fütüvvet erleri, 76
 füyuzât, 73, 162

G

gadabî, 178
 gaddar, 202
 gafil, 38, 198
 gaflet, 71, 228, 231, 255, 281
 gâile, 147
 galat, 79
 Galen (Calinus), 189
 gâlib, 136
 gâlibane, 135
 ganî, 93, 300
 Ganj, 172
 garip, 45, 146, 176, 235
 garîze, 256
 gaşy, 210, 222, 223, 237, 238
 gavs, 72, 75, 83, 84
 gavs-ı a'zam, 83, 84
 Gavsî, 102
 gavsîyet, 36, 37, 83, 86

gayb, 65, 73, 66, 67, 97, 111,
119, 172, 214, 241, 252
gayb âlemi, 122
gayb ilmi, 65
gayb u şehadet, 66
gayb-ı mukayyet, 65, 131
gayb-ı mutlak, 65, 123
gaybî ahvâl, 97
gaybî âlem, 122
gaybî haber, 172
gaybî vâridât, 73
gaybu'l-gayb, 123
gaybûbet, 262, 287, 288
gâyetü'l-gâyât, 243
gayret, 68, 79, 110, 237, 281,
290, 297
gayr-i irâdî feyezân, 155
gayr-i mahsûs, 251
gayr-i malum, 198
gayr-i münevver, 246
gazap, 253
Gazzâlî, 168, 190, 193, 195, 197,
198
gece koyları, 230
gece-gündüz, 44, 217
gelişme, 123, 127
gezegen, 224
Gherardo da Gremona, 183
gına, 261
gizli cemiyet, 148
Gotlar, 170
gök, 52, 85, 222, 237, 297
gölge, 45, 114, 117, 134, 166,
224, 274
gönül, 35, 36, 38, 39, 40, 44, 46,
49, 58, 71, 74, 97, 120, 142,
157, 163, 164, 174, 229, 250,
275, 283, 305
gönül eri, 38
gönül gözü, 46, 163
gönül insanları, 39
gönül süvarileri, 74
görme duyusu, 240
görme merkezi, 230

göz, 258, 260, 277, 281, 282,
283, 291, 295, 297, 302, 306
gözbebeği, 230, 303
gözcüler, 56
gurur, 255, 265
guyûb nurları, 102
güft u gû, 64
gül, 138, 189
gül suyu, 198
gülyağı, 189
gümüş, 58
günah, 231, 255, 259
Günaltay, 168, 177, 178
günebakan çiçekleri, 44
güneş, 52, 86, 131, 175, 223,
262, 266
güvercin, 258
Güzeller Güzeli Sevgili, 63

H

habâis santrali, 258
hac, 146, 150, 160
hacâlet-âver, 82
Hâcegân ekolü, 39
hâciz, 119
hâdim, 209
hadis, 78, 147, 223
hâdis, 109, 134, 141, 142, 144,
153, 154, 156, 157, 165, 180,
184, 217, 220, 226, 227, 241,
245, 246, 252, 253, 268, 271,
274, 277, 281, 288, 294
hâdis-e-i semâviye-i ilâhiye, 109
hâdiseler, 95, 137, 251, 255, 259,
266, 269, 282, 286, 287, 308
hads, 228, 248
hafâ, 133, 230, 231
Hafaza melekleri, 199
Hafız Sehâvi, 79
hafıza, 239
hafî, 103, 115, 160, 165, 207
hâil, 118, 119, 286
hâiz, 66, 83, 223, 268, 269, 272,
296

- Hak (c.c), 35, 36, 43, 45, 47, 49,
50, 53, 54, 56, 58, 60, 62, 63,
64, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 79,
80, 82, 83, 84, 85, 86, 99,
102, 107, 111, 114, 116, 119,
135, 136, 137, 139, 142, 144,
146, 150, 156, 162, 166, 167,
173, 201, 203, 207, 210, 211,
212, 213, 215, 222, 230, 231,
233, 235, 236, 237, 246, 248,
254, 256, 258, 264, 271, 275,
277, 278, 279, 280, 281, 282,
283, 284, 286, 293, 294, 295,
296, 297, 299, 300, 302, 303,
304, 305, 307, 308
- hak, 39, 46, 47, 57, 60, 62, 63,
70, 71, 72, 75, 76, 82, 84,
100, 101, 135, 149, 153, 154,
157, 158, 164, 165, 199, 214,
236, 238, 242, 244, 250, 263,
264, 270, 274, 275, 278, 279,
281, 289, 292, 296, 299, 300,
305, 309
- hak dostu/dostları, 70, 72, 101,
242, 263, 264, 273, 274, 275,
279, 292
- hak eri/erleri, 39, 70, 72, 75, 76,
82, 158, 164, 214
- Hak kapısı, 54
- Hak rızası, 236, 279, 299
- hak yolcusu/yolcuları, 57, 101,
123, 129, 153, 154, 157, 158,
164, 165, 238, 289, 296, 300,
309
- hakâik, 90, 91, 113, 114, 132,
166, 168, 212, 238, 286, 293,
301
- hakâik-i eşyâ, 166, 286
- hakâik-i eşyâ-yı ilmiye, 113
- hakâik-i âliye-i ilâhiye, 114
- hakâik-i ilmiye, 113
- hakâik-i mümkinât, 90, 113
- hakâik-i mümkinine, 238
- Hakânî, 84
- hakem, 84
- hakikat, 36, 37, 45, 49, 63, 74,
114, 131, 133, 138, 144, 158,
166, 169, 184, 186, 196, 199,
209, 220, 223, 227, 249, 250,
251, 262, 267, 270, 282, 293
- hakikat âlemi, 145
- hakikat aşkı, 182
- hakikat dellâli, 36
- hakikat eri, 37, 49, 138
- hakikat-i Ahmediye, 84, 120, 126,
133, 218
- hakikat-i Hazreti Muktedâ-i Ekmel,
45
- hakikat-i Muhammediye, 84, 85,
86, 87, 133, 251
- hakikat-i insaniye, 196, 198, 199
- hakikat-i mukaddese, 130
- hakikat-i nefsü'l-emriye, 169, 227,
228, 267, 282
- hakikatü'l-hakâik, 123, 129, 238
- hakikî bekâbillâh, 123
- hakikî mürşid, 38, 40, 95
- hakikî vücud, 143, 186
- hâkim, 141, 154, 209, 225, 244
- hakîm, 175
- Hakîm, 201, 236
- Hâkim-i Mutlak, 153
- Hakk'ı müşâhede, 128
- hakka'l-yakîn, 104, 214
- hakkaniyet, 272
- hakk-ı hayat, 185
- hakk-ı vücud, 185
- haksızlık, 79, 255
- hâl, 40, 51, 53, 60, 77, 118, 149,
150, 153, 155, 158, 165, 173,
204, 216, 217, 224, 228, 236,
239, 253, 254, 263, 271, 272,
278, 287, 288, 293
- hâl ehli, 58, 77
- hâl ehli sofiler, 204
- hâl insanı, 40
- halâyık, 270
- hâle mağlûp olma, 204
- Hâlık, 96, 121, 153, 156, 233,
236, 286, 290, 292

- Hâlık-ı Mutlak, 153
Hâlık-mahluk, 156
hâl-i pür-melâlimiz, 58
hâlî, 111, 155, 165, 204, 237,
287, 289
halife, 108, 283
hâlik, 286
hâlis, 38, 84, 85, 207, 217, 237,
261, 264, 283
hâlisâne, 50, 275, 304
hâlisen livechillâh, 85
halîta, 226
halk, 45, 46, 89, 142, 143, 157,
210, 231, 263, 269, 281, 288
halk-ı cedid, 198
Hallâc-ı Mansur, 51, 204
hallâkiyet, 132, 137
halvet, 5, 46, **60**, 61, 62, 63, 230
halvet der encümen, 46
halvet koyu, 103
halvethâne, 159
halvetî, 63, 64
hamarat, 39
hamd ü senâ, 138, 265
Hamdi Yazır, 270
Hamilton, 183, 189
hamle, 38, 73, 138, 147, 238,
257, 259, 279
hâne-i dil, 62
hâne-i nâ-pâk, 229
Hanîfî, 232
harabe, 39, 284
haram, 274
haramiler, 260
hararet, 95, 224
hardal, 143
hareket, 38, 51, 72, 73, 77, 82,
168, 169, 170, 178, 179, 188,
191, 206, 212, 233, 244, 248,
254, 258, 264, 266, 299, 306
haremgâh, 74, 103, 294
haremgâh-ı ilâhî, 74
haricî vücud, 90, 91, 110, 113,
116, 117, 119
harika hâdise, 274
harika hâl, 272, 273
harikulâde, 263, 265, 268, 269,
271, 272, 273, 278, 299
harita, 227
Harun (a.s.), 77, 267
has sıfat, 130
Hasan b. Sabbah, 147
hasene, 255, 256
Hasenü-l Harakâni, 84
haset, 255, 276
hasım, 265
hasîs, 289
haslar üstü haslar, 117, 242
hasr-ı nazar, 186
hâssa-i lâzime, 135
hassas, 53, 95, 194, 301
hassasiyet, 256
hâsse, 118, 159, 202, 243, 246
haşere, 268
Haşir Risalesi, 209
haşr u neşr, 119, 190, 195
haşr-i cismânî, 200, 202, 209
haşyet, 72, 150, 254, 259
hatarlı, 166, 265, 291
hâtem-i divan-ı nübüvvet, 302
hâtem-i nübüvvet, 87
hâtemül-evliyâ, 87
hâtr-ı Hak, 69
hâtr-ı melek, 69
hatm, 231
hava, 175, 264, 265, 273
havas, 242
havâssiye, 176
havâtır, 69
havf, 150, 230
Hay, 212, 224
hayâ, 150, 259
hayal, 191, 204, 224, 293
hayalî, 173, 185
hayaliye, 241
hayat, 72, 86, 90, 107, 108, 119,
138, 158, 165, 168, 169, 170,
171, 172, 174, 175, 179, 180,
190, 191, 206, 207, 208, 209,
211, 212, 213, 215, 217, 220,

- 222, 224, 227, 228, 261, 275,
282, 290, 293, 294, 301, 305
- hayat mertebesi, 190
- hayat tecellisi, 191
- hayat üfleme, 273
- hayat-ı insaniye, 108
- hayat-ı kâinat, 218
- hayat-ı mâneviye, 107
- hayat-ı Muhammediye, 217
- hayat-ı sermediye, 222
- hayat-ı umumî, 218
- hayat-ı zâtiye, 222
- hayatî fonksiyon, 212
- hayatî mahzen, 230
- hayatîyet, 241
- haybet, 266, 291
- Haydarilik, 147
- hay-hu, 301
- hayır, 54, 56, 76, 116, 202, 213,
215, 231, 233, 255, 276
- hayırhâh, 41, 79
- haylûlet, 260, 301
- hayran, 250
- hayret, 44, 73, 98, 131, 135, 136,
138, 142, 143, 216, 230, 238,
250, 286, 288, 290
- hayret üstü, 286
- hayvan, 270
- hayvanî hayat mertebesi, 211
- hayvanî huy, 276
- hayvaniyet, 211, 218, 249
- Hayy, 115, 207, 213, 222
- Hayy u Kayyûm, 115
- hayyiz, 211
- haz, 62, 150, 194, 215, 299
- Hazerât-ı Mustafeyne'l-Ahyâr, 106
- hazine, 85, 211, 252
- hazinedâr, 65
- hazine-i hâssa, 85
- Hazîratü'l-Kuds, 294
- Hazreti Âdem, 87, 161, 169, 197,
223, 310
- Hazreti Âlem-i ilmiye, 113
- Hazreti Ali, 87
- Hazreti Allâmü'l-Guyûb, 116, 117
- Hazreti Andelib-i Zîşân, 56
- Hazreti Cemâl-i Lâyezâl, 150
- Hazreti Ebû Bekir, 97
- Hazreti Ehad ü Samed, 138
- Hazreti Feyyâz-ı Mutlak, 278
- Hazreti Hak, 46
- Hazreti Hızır, 66
- Hazreti İbrahim, 77, 78, 82, 303,
307, 308, 310
- Hazreti İlim ve Vücut, 110, 114,
162
- Hazreti İsa, 41, 82, 310
- Hazreti Kutbu'l-enbiyâ, 87
- Hazreti Lut, 172
- Hazreti Maksûd, 292
- Hazreti Mârûf, 228
- Hazreti Matlub, 238
- Hazreti Meryem, 61, 223
- Hazreti Mesîh, 268, 274
- Hazreti Mevlânâ, 52, 59
- Hazreti Mevsuf, 133
- Hazreti Muhâcir-i Ekber, 46
- Hazreti Muhammed (s.a.s.), 250
- Hazreti Murad, 238
- Hazreti Musa, 61, 66, 67, 78, 105,
144, 145, 241, 267, 268, 310
- Hazreti Müşâhid-i Ezeli, 91, 284
- Hazreti Mütecellî, 154
- Hazreti Ömer, 57
- Hazreti Rahmân u Rahîm, 101
- Hazreti Rehber-i Ekmel, 99
- Hazreti Ruh-u Seyyidi'l-Enâm, 40,
44, 53, 61, 68, 78, 82, 84, 85,
97, 101, 105, 109, 115, 128,
163, 211, 212, 217, 219, 237,
242, 249, 251, 255, 257, 304,
306
- Hazreti Sâhib-i Şeriat, 87
- Hazreti Süleyman, 100
- Hazreti Şuayb, 41
- Hazreti Vâcibü'l-Vücut, 102, 164
- Hazreti Vâhid ü Ehad, 283
- Hazreti Zât, 86, 90, 97, 98, 113,
121, 125, 129, 132, 133, 135,

- 149, 153, 155, 162, 166, 180,
181, 182, 212, 216, 286, 289
- Hazreti Zât ve Sıfât, 129
- Hazretü'l-Cem, 133
- heces, 69
- hediyeye, 280
- Hegel, 183, 186
- Hegel monizmi, 186
- helâket, 271
- Helezonizm düşüncesi, 179
- helva, 249
- hemâhenk, 205
- Heraklit/Herakleitos, 155, 175,
250
- Hermes, 126, 172
- Hermetizm inancı, 146
- Herodot, 172
- hevâ, 74, 147, 170, 201, 246,
249, 253, 257, 281
- hevâcis-i nefsanî, 69
- heves, 74, 246, 249, 253, 257
- heybet, 142, 150, 288
- heykel, 172, 183, 197, 205, 223
- heyman, 230
- hezeyan, 173
- hezliyât, 291
- hıfz, 239
- hillet, 294, 302, 303, 310, 311
- hillet sırları, 294
- Hıristiyan, 174, 180, 182
- hıyanet, 217
- Hızır (a.s), 39, 66, 67, 82, 83, 144,
145
- Hızır çeşmesi, 39
- hicâ, 245
- hicab, 100, 128, 229, 242, 260,
286
- hicret, 46
- hidayet, 142, 232
- hiddet, 253
- hikmet, 56, 58, 86, 162, 173, 177,
201, 209, 230, 246, 262, 278
- hikmet erbabı, 58
- hilâfet, 84, 85, 107, 116, 161,
162, 218
- hilâfet-i Muhammediye, 85
- hilkat garîbesi, 271
- hilkat, 93, 94, 250, 251, 302
- hilm ü silm, 72, 307
- hilm, 72, 245, 307
- Hilozoist, 175
- hilye, 273
- himmət, 36, 83, 238, 281
- Hindistan, 173, 174, 182
- Hint düşüncesi, 146
- Hira, 61
- his, 62, 86, 95, 106, 117, 121,
131, 135, 143, 165, 168, 169,
170, 183, 188, 191, 202, 208,
212, 215, 217, 223, 226, 229,
239, 240, 241, 242, 243, 288,
291, 297
- hisbanîlik, 176
- hiss u zevk, 172
- hiss-i melekiye, 86
- hiss-i müşterek, 191
- hiss-i şâika, 241
- hiss-i vahdet, 165
- hiss-i zâhir, 242
- hissiyat, 156, 242
- hitâm, 142
- hitap, 106, 107, 110, 226
- hizmet, 63, 76, 82, 85, 144, 209,
281
- Hobbes, 183
- hucub-u inâyet, 288, 289
- Hudâ, 59, 62, 99, 143, 230, 281
- hudû, 82
- hudûs, 143, 197, 213
- hukûkullah, 50
- hullet**, 303, 304, 305, 308, 309
- hulûl, 44, 115, 163, 166, 173,
194, 196, 224
- hulûs, 150
- humûdet, 51
- hurafe, 171
- Hurûfîler, 148, 173
- hurûf-u ilmiye tecellisi, 161
- hususî donanım, 192
- hususî iltifat, 132

hususî tebcil, 110
 hususî tevcihler, 108
 hususiyet, 83, 117, 161, 166, 223,
 224, 235, 255, 287, 306, 310
 hûş der dem, 46
 huşû, 230, 294
 hutbe, 232
 huzur sultanları, 74
 huzur-u dâimî, 139
 hükema, 190, 210, 301
 hüküm, 116, 272, 301
 hülya, 234
 hür düşünce, 182
 hürriyet-i mutlaka, 149
 hüsnâ, 153, 166
 hüsn-ü niyet, 148
 hüsn-ü zan, 174, 289
 hüsrân, 266, 291
 hüşyar gönül, 167, 301
 hüviyet, 118, 135, 143, 158, 250
 hüviyet-i Hak, 143
 hüviyet-i mutlaka, 135, 251
 hüzün, 202, 260, 297, 304

I

İkdü'n-Nübüvvet, 219
 ırmak, 273
 istilâh, 244
 istilâm, 288, 289, 290, 291, 292,
 293
 istilâm hâli, 288
 ışık insan, 76
 ittirad, 266, 269, 270
 izdirap, 171, 172, 182, 225
 ıztırar, 235, 278

İ

î câz, 263
 î'lâm, 272
 î'mâl-i fikr, 245
 î'raz, 213
 ibâd, 75
 ibadet ü tâat, 195, 215
 ibadet, 50, 53, 148, 181, 215,
 243, 254, 289, 300, 304

ibadetullah, 243
 ibâhiyecilik, 146
 ibdâ, 89, 142, 144, 269, 281
 İbn Arabî, 205
 İbn Bâcce, 190
 İbn Fârd, 204
 İbn Kayyim, 79, 190
 İbn Rüşd, 190
 İbn Sebe, 147
 İbn Sina, 190, 191, 192, 193, 194,
 195, 198, 200
 İbn Teymiye, 79
 İbrahim Hakkı Hazretleri, 126, 229
 ibtidâ, 45, 143
 ibtidâî, 168, 170, 171, 240, 249
 ibtidâî toplumlar, 168
 ibtilâ, 273, 275, 288
 icabet, 100
 icat, 89, 157
 iclâl, 150
 icmâ, 110
 icmâl, 124, 127, 169, 176, 206,
 303
 icmâlen, 188, 205
 icmâlî, 153, 168, 170, 188, 278
 icraat, 248, 253, 268, 283
 icraât-ı sübhâniye, 283
 iç dünya, 296
 iç ihsaslar, 165
 iç ihtisas, 293
 iç müşâhede, 227
 içtihat, 87, 95, 108, 146
 içtimaî problemler, 298
 içtinab, 195
 idam, 116
 idare, 154, 177, 194, 196
 ide, 176
 idealist, 184, 185
 idealizm, 176, 184
 idealizm mezhebi, 176
 idealizm taraftarları, 184, 185
 ideler âlemi, 126
 ideler, 178, 185
 ideolojiler, 146
 idlâl, 250, 291

- idrak, 36, 40, 58, 97, 98, 108,
 114, 121, 123, 131, 134, 135,
 156, 158, 159, 160, 168, 169,
 171, 172, 178, 179, 182, 183,
 185, 187, 188, 192, 194, 198,
 210, 212, 221, 229, 230, 234,
 239, 242, 244, 245, 247, 266,
 267, 268, 269, 284, 288, 293,
 300, 306
- idrak ufkü, 182, 221, 245, 267
- İdris (a.s.), 77, 82
- ifâza, 86, 95, 171, 223, 292
- ifham, 267
- ifnâ, 144, 237
- ifrat, 79, 167
- ifsat, 250
- iftikâriye, 176, 184, 185
- iğfal, 149
- iğlak, 98, 148
- ihata, 66, 134, 135, 136, 140,
 158, 161, 229, 269, 286, 288
- ihkâk-ı hak, 57, 202
- ihlâs, 42, 72, 75, 150, 195, 236,
 238, 298
- ihsan, 42, 47, 67, 72, 85, 100,
 102, 132, 134, 135, 137, 142,
 144, 150, 164, 221, 222, 235,
 254, 261, 263, 265, 273, 274,
 296
- ihsan şuurü, 221, 254
- ihsas, 105, 118, 131, 135, 136,
 144, 158, 159, 160, 162, 164,
 185, 221, 226, 228, 229, 230,
 239, 241, 242, 244, 246, 247,
 257, 288, 289, 294
- ihsasât (sensations), 180
- ihtar, 57, 114, 117, 202
- ihtiram teveccühü, 281
- ihtiram, 279, 281
- ihtisas, 226, 228, 239, 241, 242,
 246, 249, 257, 286, 289
- ihtişam, 137, 144, 146, 165
- ihtiyaç, 134, 147, 173, 201, 227,
 235, 236, 247, 248, 249, 267
- ihtiyar, 92, 94, 139, 231, 234,
 235, 236, 241
- ihyâ, 89, 269, 202, 274, 281
- İhya-u Ulûmi'd-Din, 195
- ikame, 148, 176
- ikamet, 45, 78, 170, 301
- ikbâl mukabelesi, 280
- iki ana âlem, 122
- ikilem, 151
- ikram, 135, 150, 264, 265, 272,
 273, 274, 275
- iktida, 220, 306
- iktiran, 133, 155, 212, 263, 272,
 273, 297
- ilâh, 270
- ilâhî beyan, 200
- ilâhî bilgi, 66
- ilâhî cezbe, 42, 49, 52
- ilâhî ef'âl, 281
- ilâhî esmâ, 115
- ilâhî esrar, 67, 81, 87, 97
- ilâhî ferman, 196
- ilâhî feyz, 65
- ilâhî hikmet, 202
- ilâhî hitap, 199
- ilâhî icraat, 144
- ilâhî irade, 92
- ilâhî isimlerin tecellileri, 162
- ilâhî kudret ve azamet âlemi, 126
- ilâhî maiyyet, 45
- ilâhî meşiet, 92
- ilâhî mevhibeler, 109
- ilâhî nazar, 280
- ilâhî nefha, 108
- ilâhî sıfatlar, 63
- ilâhî sır, 183
- ilâhî sıyânet, 50
- ilâhî tecelli, 49, 50, 62
- ilâhî varidât, 229, 280
- ilâllah, 203
- ilel, 268
- ilhad, 173, 201
- ilham**, 5, 58, 60, 65, 68, 89, 93,
104, 107, 108, 110, 111,

- 214, 228, 248, 256, 296, 298,
299, 300
- ilham eksenli vahiy, 105
- ilham erleri, 111
- ilham esintileri, 60
- ilim adamı, 183
- ilim nazariyesi (epistemoloji), 121
- ilim ufku, 187
- ilim/ilm, 5, 36, 39, 40, 54, 57, 65,
66, 67, 68, 69, 91, 92, 95,
104, 109, 110, 113, 114, 115,
143, 150, 153, 154, 157, 166,
168, 172, 180, 182, 187, 191,
199, 205, 214, 223, 226, 227,
228, 230, 238, 240, 245, 247,
248, 255, 264, 281, 287, 292,
293, 300
- ilk insan, 168
- ilk peygamber, 168
- ilk taayyün, 91
- ilk zuhûr, 250
- ilka, 104, 105, 106, 110
- ilkaât, 299
- ilkaât-ı şeytaniye, 299
- ilklerin ilki, 251
- illet, 92, 188, 234, 246, 270
- illet-i hakikî, 188
- illet-i tâmme, 234
- illiyet, 231, 248, 270
- ilme'l-yakîn, 109
- ilm-i bâtın, 67, 109, 150
- ilm-i hakikat, 67
- ilm-i ilâhî, 91, 113, 114
- ilm-i ledün**, 36, **65**, 66, 67, 68,
69, 279
- ilm-i ledün Sultanı, 65
- ilm-i ledünn-ü sırf, 67
- ilmî, 90, 91, 113, 141, 154, 160,
170, 182, 224, 241, 242, 252
- ilmî program, 160
- ilmî vücud, 91, 113, 160, 252
- ilm-i şeriat, 67
- ilm-i vücud, 125
- ilm-i zâhir, 109
- ilmu'r-ruh, 195
- ilmü'l-irs ve'l-hibe, 109
- ilmü'l-kesb, 109
- ilmü'l-yakîn, 279
- ilmü'n-nefs, 192
- iltibas, 50, 99, 155, 156, 159, 163,
164, 165, 166, 171, 174, 197,
204, 224, 288, 290, 291
- iltifat, 72, 110, 135, 261, 264,
271, 277, 278, 294, 296, 297,
300
- iltisak, 118, 119, 224, 284
- iltisak noktası, 118, 119, 284
- İlyas (a.s.), 82
- ilzam, 107, 110, 265, 267, 296
- ilzam u ifham, 271
- ima, 104, 105, 288
- imam, 72, 75, 77, 145, 155, 305,
306
- İmam Gazzâlî, 195, 196, 198
- İmam Nevevî, 198
- İmam Rabbanî, 84
- İmam Râzî, 200
- İmam Suyutî, 79
- İmam Şa'rânî, 190
- İmamü'l-Harameyn, 190, 198
- iman, 42, 44, 85, 92, 93, 95, 142,
150, 154, 195, 202, 207, 226,
229, 230, 231, 232, 250, 254,
255, 263, 264, 265, 267, 268,
269, 271, 275
- iman esasları, 207
- imanî mülâhazalar, 159
- imâte, 89, 144, 269, 281
- imbik, 165
- imdâdât-ı Rabbâniye, 83
- imdâd-ı rûhânî, 87
- imkân, 45, 143, 162, 278
- imtihan, 265, 273, 275, 281
- imtisas, 136, 144, 160, 164, 221
- imtizaç, 289, 305
- inâbe, 72, 150, 231, 237, 255,
264
- inananlar, 266
- inanç, 137, 153
- inâre, 97

- inayet, 71, 125, 126, 135, 216,
235, 236, 261, 269, 277, 278,
281, 283, 288, 290
- inbisat, 254
- incizab, 42, 51, 53, 71, 284, 287
- indeterminizm, 185
- indî yorum, 169
- infiâl, 253
- infisal, 196
- inhiraf, 99, 146, 182, 236, 283
- inkâr, 184, 185, 268, 270
- inkıbaz, 298
- inkılâb, 237, 279
- inkıraz, 194
- inkısam, 194, 207
- inkıyad, 254
- inkışaf, 86, 90, 97, 99, 101, 102,
110, 111, 123, 125, 127, 128,
130, 131, 133, 134, 135, 141,
144, 145, 150, 151, 157, 158,
164, 179, 211, 217, 229, 245,
246, 248, 251, 294, 305,
308, 310
- inleme, 261
- ins, 52
- insafsız tenkitler, 39
- insan/-lar, 35, 36, 37, 63, 67, 70,
80, 83, 84, 85, 86, 95, 101,
108, 111, 119, 134, 135, 148,
151, 158, 162, 168, 171, 176,
177, 181, 183, 187, 189, 194,
198, 199, 202, 205, 207, 210,
212, 213, 217, 218, 219, 220,
221, 226, 227, 231, 232, 233,
237, 244, 249, 252, 253, 254,
255, 256, 257, 258, 266, 268,
278, 279, 280, 282, 283, 284,
291, 296, 297, 299, 303, 304,
305, 306
- insan hakikati, 198
- insan iradesi, 297
- insan tabiati, 231
- insan-ı kâmil, 35, 84, 148, 217,
219, 254, 305
- insanın hilâfeti, 128
- insanî değerler, 214
- insanî duygular, 239
- insanî istidat, 248
- insanî latifeler, 164
- insanî meleke, 144
- insanî ruh, 224
- insan-kâinat-Allah, 38
- İnsanlığın İftihar Tablosu, 85, 308
- insanlık, 35, 53, 210, 220, 270
- insanoğlu, 108, 111, 115, 162,
167, 169, 170, 171, 173, 178,
202, 206, 217, 218, 235, 247,
257
- insilâh, 147, 149
- inşa, 37, 89, 138, 144, 269, 281
- inşirah, 136, 206, 220, 243, 254,
255, 259, 297, 298, 300
- intihâ, 45
- intihab, 60, 231
- intikal, 42, 80, 110, 200, 205,
216, 247
- intizar, 119, 200, 279
- intizar salonu, 119, 200
- inziva, 63
- ipham, 148
- irade, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 101,
110, 118, 135, 153, 154, 157,
161, 166, 172, 187, 223, 226,
228, 232, 233, 234, 235, 236,
237, 243, 273, 287, 289, 297,
301
- irade-i cüz'îye, 233, 236
- irâdî, 42, 110, 116, 148, 265
- irâe, 300
- İran, 173
- İranlılar, 76
- ircâ, 106, 114, 209
- irfan, 38, 65, 67, 75, 110, 158,
214, 237, 238
- irhâsât, 274
- irşad**, 5, **35**, 36, 37, 38, 39, 40,
41, 57, 80, 116, 264, 267,
272, 296, 298
- irşad eri, 36
- irşad hikâyeleri, 39

- irşad kahramanları, 36
 irşad yuvaları, 39
 irtibat, 170, 211, 245, 253
 irtifa, 164
 irtikap, 270
 is'af, 100
 İsa (a.s), 41, 77, 81, 181, 267
 îsar, 137, 275
 isbat, 271
 isim, 102, 229, 252, 287
 İskenderiye mektebi, 180
 İslâm, 42, 92, 94, 118, 142, 146,
 147, 154, 166, 173, 176, 178,
 180, 181, 188, 200, 218, 239,
 247, 254, 255, 265, 267, 308
 İslâm büyükleri, 200
 İslâm düşüncesi, 146
 İslâm hükemesi, 178
 İslâm mütefekkirleri, 182
 İslâm toplumu, 189
 İslâm ulemâsı, 188, 190, 200
 İsmail Hakkı, 139, 143
 İsmailîlik, 147
 ism-i Âhir, 143, 151
 ism-i Bâtin, 145, 151
 ism-i Cebbar, 138
 ism-i Evvel, 151
 ism-i Kahhar, 138, 300
 ism-i şerif, 152, 236
 ism-i Zâhir, 144, 145, 151
 ism-i Zât, 102, 132, 135
 isnat, 213, 270, 277
 isneyniyet, 44
 is-pas, 231
 İsrail, 82, 86
 İsrailoğulları, 61
 istek, 178, 206, 235, 236, 238,
 257, 270, 305
 istiâb, 212
 istidat, 37, 42, 67, 90, 95, 135,
 137, 192, 255, 277, 278, 284,
 298
 istidlâl, 144, 200
 istidrac, 60, 259, 263, 264, 272
 istifade, 215, 245, 249, 310
 istifrağ, 253
 istiğfar, 215, 257, 259
 istiğrak, 150, 155, 164, 173, 224
 istihkak, 145
 istikamet, 73, 214, 215, 234, 237,
 250, 264, 267
 istikamet temayülleri, 214
 istikbal, 261
 istiklâl, 166
 istikrâ, 179, 247
 istikrar, 240
 istimdat, 213, 228, 283
 istimdat noktalar, 213, 284
 istinat, 213, 228, 284
 istinbat, 146
 istintac, 192, 247
 istitâat, 233
 istiva-i arş, 126
 iş'âr, 105, 265, 306
 işaret, 79, 83, 105, 143, 159, 174,
 196, 203, 212, 219, 221, 258,
 265, 272, 278, 288, 296
 işhad makamı, 288
 işitime duyusu, 240
 işrak, 97
 iştibah, 99, 156, 174
 iştiha, 178, 257
 iştirak, 39, 207, 250
 iştiyak, 74, 219, 228, 229, 238,
 245, 254, 275, 292, 304
 İtalya, 176, 177, 191
 itibar, 135, 176
 itibarî değer, 63
 itidal, 79, 235
 itikâf, 63
 itikat, 149, 213, 215, 235, 236
 itiraz, 268
 itminan, 214, 216, 259, 261, 263,
 299, 300, 303, 305
 ittiba, 264, 271
 ittifak, 75, 87, 169, 174, 190, 209
 ittihad, 44, 85, 115, 163, 173,
 194, 289
 ittisal, 196
 İyonya, 175, 176, 177, 191

iz'an, 44, 163, 229, 230
 izâe, 97
 izafî, 96, 134, 217
 izafî bâtın, 151
 izafî hakikatler, 166
 izafîlik, 228
 izafiyât, 166
 izdivaç, 39
 izdüşüm, 272
 izhar, 45, 102, 187, 265, 266,
 267, 269, 271, 272, 273, 277
 izzet, 75, 115, 132, 134, 135, 136,
 140, 144, 188, 201, 224, 280,
 287, 288

J

J. Stuart Mill, 183

K

Kâbe, 45, 82, 98, 128, 139, 230,
 294
 kâb-ı kavseyini ev ednâ, 45, 242,
 302, 310
 kabiliyet, 99, 135, 160, 235, 250,
 277
 kabir ötesi hayat, 197
 kabir, 119, 200
 kabul salonu, 230
 kabz girdapları, 255
 kabz u bast, 297
 kadem, 238
 kademe, 256
 kader, 11, 127, 169, 175, 199,
 251, 300
 kaderî kalıplar, 156
 kaderî plân, 121, 154, 160
 kadın, 265
 kadîm, 140, 141, 142, 147, 154,
 172, 174, 175, 182, 189, 213,
 292
 kadîm filozoflar, 147, 191, 195
 kadîm hilozoistler, 189
 Kadîm u Evvel, 142
 kadirşinas, 58, 101

kadirşinas gönül erleri, 58
 Kâf-nûn emri, 251
 Kahhar, 236
 kâhir, 114, 134, 135, 136, 154,
 289
 kâhir kudret, 114
 kâhirane, 135
 kahr u lütuf, 116
 kahraman, 44, 45, 212
 kâim, 114, 115, 141, 155, 186,
 192
 kâinat, 37, 38, 81, 120, 134, 137,
 141, 143, 144, 145, 151, 152,
 154, 155, 161, 175, 177, 206,
 207, 218, 222, 235, 246, 250,
 251, 252, 269, 278, 282, 288,
 292
 kâinat kitabı, 38
 kâinat kamusu, 137
 kâl, 278
 kalak, 135, 230, 238, 282
 kalb, 35, 37, 39, 42, 43, 49, 72,
 73, 74, 77, 78, 86, 95, 101,
 110, 119, 150, 151, 158, 160,
 163, 195, 196, 210, 212, 213,
 215, 216, 218, 221, 229, 231,
 232, 235, 238, 242, 245, 246,
 247, 248, 249, 253, 254, 256,
 258, 259, 260, 261, 263, 270,
 279, 280, 294, 298, 300, 301,
 303, 308
 kalb selameti, 78
 kalb ufku, 42
 kalb ve kafa, 39
 kalb ve ruh kahramanları, 35
 kalben, 35, 43, 73, 164, 237, 265
 kalbî zikir, 47
 Kalbin Zümrüt Tepeleri, 168, 184,
 214
 kalem, 252
 kalender, 76
 kamer, 229, 301
 kamer-i irfan, 229
 kâmet, 36
 kâmet-i kıymet, 36

- kâmil, 37, 40, 60, 70, 85, 108,
174, 212, 217, 264, 283
kâmil mürşid, 37
kâmile, 37, 243, 283
kan, 81, 189, 234, 268
kanaat, 150, 171, 209, 309
kanat, 138, 212, 258
kanepe, 259
kanun, 248
kanun-u emrî, 188, 222
kanun-u zîvücut-u haricî, 208
kap, 118
kapı, 90, 234, 254, 260, 279
kapıkulları, 275
kaptan, 255
karaciğer, 183
karakter, 216, 223
karanlık ruhlar, 39
kardeş, 145, 309, 311
karış, 280, 297
Karmatîlik, 147
kas, 183
kasd u irade, 157
kasd, 52, 154, 157, 234, 272, 273
kâsib, 233, 236
kasr, 230
kasr-ı celâlî, 100
kasr-ı tecellî, 229
kâşâne, 232, 279
kat-ı nazar, 115, 145
kavim, 170
kavl-i fasl, 56, 219
kavlî, 111
kaybetme vetiresi, 128
kaynak, 115, 145, 227, 240, 307
Kayyûm, 155, 156
kayyumiyet, 154, 155, 166, 190,
212, 213, 235
kaza, 127, 298, 301
kaziye, 248
kebab, 238
keder, 71, 202, 211, 298
kehanet, 172
kelâm, 58, 154, 217, 251
kelâmçılar, 131, 170, 203, 205,
238
kelâm-ı nefsi, 58
kelepeç, 57
kelimât-ı ruhâniye, 161
kelime mertebesi, 160
kelime, 81, 91, 94, 105, 113, 135,
160, 173, 232
kelime-i mübareke, 135
kemat, 49, 180, 207, 208, 278,
288
kemalât, 207, 210, 309
kemal-i hassasiyet, 196
kemal-i mutlak, 288
kemaliye, 134
kemer, 52
kemik, 183
kemmîyet, 71, 292
kendi rekorunu kır, 164
kendine rağmen yaşar, 39
kenz, 90, 132, 295, 300
kenzen, 70
kenz-i mahfi, 90, 123, 131, 137,
145, 157, 162
keramet, 148, 193, 211, 219,
263, 264, 265, 271, 272,
273, 274, 275, 276, 299
keramet ehli, 272
kerâmet-i ilmiye, 109
kerem, 137, 140, 263
kerrâr hareketi, 63
kesb, 104, 231, 233
kesbî, 67, 248
kesif, 212, 218
kesre, 160
kesret, 57, 114, 130, 133, 138,
139, **153**, 154, 156, 157,
158, 159, 160, 161, 162, 163,
164, 165, 166, 167, 203, 204,
208, 223
kesret âlemleri, 157
kesret-i kelâm, 57
kesret-i menâm, 57
kesretiye mesleği, 154

- keşf/keşif, 49, 66, 68, 87, 117,
100, 121, 227, 229, 275
keşfiyât, 212
keşşaf, 208
ketmetme, 271, 275
kevn ü fesat âlemi, 116
kevn, 116, 151, 157, 217, 282,
287
kevnî, 186, 264, 270, 276
kevnî keramet, 264
kevnî mucize, 273
kevnî suretler, 186
kevser ırmakları, 279
keyfiyat, 208, 287
keyfiyet, 36, 71, 166, 205, 223,
263, 292
keyif, 257
kezzap, 258
kıdem, 141, 142, 213, 294
kılıf, 212
killet-i kelâm, 61
killet-i menâm, 61
killet-i taâm, 61
kışla, 198
kıyam, 260
kıyamet, 143
kıymet-i harbiye, 227
kıymet-i ilmiye, 241
kibâr-ı muhakkikî, 102
kibir, 117, 255, 283
Kimya-yı Saâdet, 195
kimyevî alâka, 95
kin, 253, 276
Kindî, 190, 191, 195
kir, 256
Kitab-u Tesviyeti'r-Ruh, 195
kitabullah-ı a'zam, 81, 145
Kitabü'l-Maznûni's-Sağîr, 195, 196
Kitap/kitap, 68, 71, 81, 91, 94, 95,
111, 138, 145, 147, 150, 154,
155, 156, 177, 206, 220, 232,
252, 296, 299
koklama duyusu, 241
koku, 247
komplike, 239
komprime, 240
konsantrasyon, 297
konum, 78, 113, 215, 229, 248,
256, 277, 280, 298
korku, 71, 202
kozalite, 248
kömür, 35
köprü, 38, 118, 119, 239
köprü insanı, 38
kör, 38
kredi, 273
kubbe, 175
Kudret, 90, 154, 164, 208, 235
kudret, 114, 143, 147, 153, 154,
157, 161, 166, 233, 234, 235,
287, 289
kudret tezgahı, 167
kudret-i asliye, 234
Kudreti Nâmütenâhî, 269, 270
Kudreti Sonsuz, 101, 163, 203,
234, 235, 271
kudsî hadis, 297
kul, 64, 166, 233, 278, 280, 289,
297, 298, 299
kulak, 106, 193, 221, 258, 295,
297
kulluk arzusu, 300
kulluk, 37, 53, 97, 260, 275, 283
kum büznillâh, 274
Kur'ân-ı Kerim/Kur'ân, 11, 15, 37,
38, 40, 41, 61, 66, 72, 85, 93,
106, 108, 109, 110, 116, 117,
118, 124, 134, 140, 146, 147,
150, 151, 159, 161, 166, 168,
169, 188, 189, 195, 199, 200,
202, 206, 218, 259, 263, 270,
273, 276, 305, 308, 310
Kur'ân müteşâbihâtı, 189
Kur'ân'ın has bir talebesi, 40
Kur'ânî çizgi, 202
Kur'ânî tevcih, 114
kurb kahramanları, 75
kurb, 70, 74, 109, 139, 150, 164
kurbağa, 268
kurbet, 36, 45, 52, 308

kurbet-i kusvâ, 45
 kurna, 255
 kusur, 53, 73, 199, 236, 258, 280,
 290
 kuşbakışı, 178, 263
 kutbiyet, 36, 37, 70, 83, 84, 85,
 86
 kutbiyet-i kübrâ, 85, 87
 kutb-u a'zam, 83, 84
 kutb-u ekber, 84
 kutbu'l-aktâb, 85
 kutbu'l-irşad, 86, 87
 kutbu'l-vücut, 86, 87
 kutsal kitaplar, 168
 kutsal tecelli, 232
 kutsî menbaa, 137
 kutup, 37, 72, 85, 86, 145, 219
 kutuplar kutbu, 85
 Kutup Yıldızı, 37, 86
 kuvve, 68, 82, 86, 191, 192, 193,
 240, 244, 248, 253
 kuvve-i aklıye, 192
 kuvve-i âlîme, 192
 kuvve-i âmile, 192
 kuvve-i bâise, 191
 Kuvve-i bâsıra, 240
 kuvve-i fâile, 191
 kuvve-i gadabiye, 191
 kuvve-i gâziye, 191
 kuvve-i kudsiye, 68, 83, 193, 248
 kuvve-i muharrike, 191
 kuvve-i müvellide, 191
 kuvve-i nâmiye, 191
 kuvve-i sâmia, 240
 kuvve-i şâmme, 241
 kuvve-i şeheviye, 191
 kuvve-i zâika, 241
 küfür, 195, 230, 231, 259
 küll, 207, 223, 251, 305
 küllî, 38, 99, 101, 144, 176, 181,
 207, 218, 234, 247, 278, 283,
 305, 309
 küllî esas, 270
 külliyyat, 179
 külliye, 220, 223, 233, 234

külliyyet dairesi, 44
 külliyyet, 44, 53, 134
 kültür atlası, 93
 kültür, 93, 169
 künh, 234
 küre-i arz, 218
 kürsî, 126
 kürsi-i nişîn, 87
 küstah, 213, 237
 kütüb-ü sâlife, 263
 kütüphane, 212, 239

L

lâ taayyün, 251
 lâ yezâlî, 100
 lâahlâkîlik, 148
 laboratuvar, 239, 240
 lâhut, 121, 122, 124, 131
 lâhut âlemi, 124, 126
 lâhûtî duygular, 129
 lâhûtî, 86, 130, 229
 lâkırdı, 291
 lâl ü güher, 284
 lâl, 262, 284, 288
 lâleyl, 158
 lâmba, 175, 184, 230
 lâmekân, 158, 228, 230, 262, 309
 lânehâr, 158
 latîf, 117, 118, 175, 176, 177,
 178, 189, 198, 207, 211, 212,
 218, 222, 304
 latîf varlıklar âlemi, 127
 lâtime, 44, 102, 210, 212, 216,
 221, 223, 226, 228, 229, 230,
 231, 232, 239, 240, 241, 242,
 243, 244, 246, 247, 249
 lâtime-i rabbâniye, 44, 103, 164,
 165, 210, 212, 216, 223, 226,
 228, 229, 230, 232, 240, 242,
 243, 246, 247, 254, 259, 284,
 287, 303
 lâtime gözleri, 231
 Lâtinler, 170
 lâyemut, 208
 lâyetebeddel, 232

lâyezal, 126, 141, 293
 lâzaman, 158
 lebrîz, 62
 ledün, 65, 66, 68
 ledünnî, 67, 75
 Leibniz, 183, 187
 lem'a, 292
 len terânî, 37
 letâfet, 211, 224
 letâîf, 47, 103, 211, 308
 levâih, 292
 levâmi, 292
 levh, 232, 251
 levh u kalem, 251
 Levh-i Mahv u İsbat, 91
 Leylâ hasreti, 238
 Leylâ rüyaları, 238
 Leylâ, 238
 leyl-nehâr, 140
 lezzet, 243, 257
 lillah, 71
 lisan, 254
 livechillah, 71
 Locke, 183
 Luis Büchner, 183
 lüks, 249
 lütf-u incizab, 288
 lütuf, 52, 67, 85, 102, 116, 117,
 132, 133, 134, 135, 137, 142,
 144, 221, 236, 238, 259, 263,
 298, 309
 lütuf tecellîsi, 271

M

M. Lütfî, 44
 mâ hulika leh, 254
 ma'kulât, 259
 ma'külü'l-mânâ, 158
 ma'lûl, 246
 maruz-u hizlân, 280
 Mâbud, 124, 159, 215, 304
 mâbudiyet, 124
 Mâbûd-u Mutlak, 289

madde, 108, 118, 171, 175, 176,
 177, 180, 183, 186, 188, 208,
 214, 236, 244, 251, 253
 madde ötesi, 270
 maddeciler, 185
 maddî sûretler, 117
 maddiye mezhebi, 184
 mâdûm, 113, 114, 115, 252
 mâdûmiyet, 115
 mağfiret, 142, 168, 276
 mağlub-u tecelli-i Rahman, 82
 mağrur, 271
 mahall-i icmal, 124
 mahall-i in'ikas, 145
 mahallî kültür, 182
 mahall-i rahmet, 125
 mahall-i taayyün, 124, 131
 mahall-i tecellî, 229, 131
 mahall-i tevzii, 132
 mahall-i tezahür, 136, 145
 Mahbub, 124, 304, 305
 mahbûbiyet, 50, 124
 mahcub u mukayyet, 243
 mahdum, 209
 mahfaza, 229
 mahfuz, 52, 67, 71, 94, 113, 130,
 131, 136, 168, 174, 187, 232,
 233, 278, 283, 304, 308
 mahir, 74
 mâhiyet, 104, 119, 137, 156, 160,
 163, 168, 171, 175, 183, 189,
 199, 200, 205, 214, 218, 230,
 234, 239, 250, 255, 256, 257,
 258, 265, 281, 300
 mâhiyet-i insaniye, 137, 171, 196,
 200, 202, 216, 256, 257
 mâhiyet-i mücerrede, 200
 mâhiyet-i nefsü'l-emriye, 175,
 188, 189, 239
 mâhiyetler âlemi, 127
 mahkum, 209
 mahlûk, 140, 212, 222, 233, 262
 mahlûkiyet, 224, 234
 mahrem, 51
 mahsûs, 241

- mahsûsat, 38, 178, 38, 188, 241
 mahv u fenâ, 291
 mahv, 53, 98, 289, 290, 291, 293
 mahviyet, 72, 102, 156, 166, 260, 275
 mahz-ı mevhibe, 68
 mahz-ı ruh, 214
 mahzur, 291
 mâide-i semâviye, 298
 maiyyet erleri, 58
 maiyyet ümidi, 275
 maiyyet-i mâneviye, 153
 makam, 44, 53, 150, 164, 205, 250, 279, 288, 302
 makam sahibi, 77
 makbul, 57
 mâkes, 99
 makro âlem, 281
 makro plân, 151
 makro, 151, 281
 Maksud, 124
 maksûd, 159, 248
 maksûdiyet, 124
 mâkul, 146, 208
 mâlâyâniyât, 56
 Malebranche, 183, 187
 malihulya, 215
 malik, 70
 mal-menal, 72
 malumat, 67, 175, 193, 228, 270
 mânâ, 229
 mânâ âlemi, 122
 mânâ kahramanı, 36
 mânevî hiyerarşi, 82
 mânevî keşif, 272
 mânevî tevâtür, 79
 mâni, 286
 mansıp, 45, 304
 Mansur, 99
 mantık, 50, 161, 248, 297
 mantuk, 107
 manzûme, 37
 mârifet, 10, 12, 13, 20, 25, 27, 29, 31, 32, 33, 40, 43, 49, 54, 65, 74, 86, 89, 92, 95, 104, 123, 150, 154, 165, 168, 172, 199, 215, 221, 226, 227, 228, 230, 232, 245, 246, 248, 249, 255, 264, 265, 279, 281, 282, 294, 301, 304
 mârifet erleri, 74
 mârifet kahramanı, 65
 mârifet kaynağı, 227
 mârifet sahibi, 199
 mârifet ufku, 43
 mârifetullah, 70, 243
 maruz-u butlan, 166
 marziyyât, 50
 masdar, 114
 mâsivâ, 129, 133, 140, 141, 150, 229, 278, 280, 286, 291, 292, 303
 mâsivâullah, 287, 300
 mâsiyet, 148, 300
 maslahat, 244, 245, 246
 masnuat-ı ilâhiye, 207
 masum, 272
 mâsumiyet, 267
 masûn, 222
 materyalist, 170, 182, 183, 184, 186, 211
 matiyye, 210, 224
 matlûb, 159, 248
 matmah-ı nazarı, 36, 85, 237
 Matürîdîler, 233
 maverâ-i tabiat, 136, 241, 253
 mazarrat, 57
 Mazdeizm, 173
 Mazdekiye, 173
 mazhar, 59, 62, 63, 67, 72, 74, 83, 84, 89, 99, 100, 102, 108, 114, 118, 138, 142, 152, 154, 160, 208, 218, 220, 223, 234, 246, 261, 272, 273, 287, 296, 301
 mazhar-ı tâmm, 63, 84, 128, 218, 220
 mazhariyet, 37, 42, 45, 54, 65, 77, 78, 111, 142, 173, 211, 221, 223, 236, 238, 249, 259, 265,

- 273, 278, 279, 292, 294, 299, 305
 mazmun, 106, 107, 146, 151, 156, 219, 222, 231, 255, 280, 288
 mazruf, 151
 meâd, 176, 245, 246
 meâlî, 98, 111, 245
 Meâlimu Usûlî'd-Din, 198
 meânî-i mücerrede, 119
 mebâdî, 109, 275
 mebde, 53, 90, 94, 114, 125, 132, 138, 140, 160, 176, 219, 220, 237, 292
 mebde-i evvel, 94
 mebde-i Zât, 99
 mebsûten mütenasip, 72, 249
 mecâlî, 131, 136, 137, 157, 160, 205, 223, 230, 277
 mecazî mâhiyet, 278
 mecburiyet, 235
 meclâ, 97, 100, 101, 114, 133, 145, 152, 160, 223, 309
 meczup, 73, 158
 medâr-ı nîzâ, 144
 medâr-ı teklif, 51
 medet-resân, 83
 medhuş, 216, 224
 medlul, 221, 222
 medrese, 39, 81, 147, 177, 180, 233
 Mefâtihu'l-Gayb, 198, 200
 mefdûl, 110
 mefhûm, 157, 288
 mefkûr, 39, 247
 mefsedet, 244
 mehâbet, 54, 161, 259, 292
 mehâfet, 54, 71, 72, 82, 136, 161, 254, 259, 292
 mehâsin-i ahlâk, 108
 Mehdi, 87
 mehdîyet, 174
 mekân, 42, 51, 53, 79, 111, 118, 156, 211, 262
 mekanizma, 159, 190, 194, 211, 226, 228, 253, 225
 meknî, 130, 264, 303
 mektep, 175, 176, 180
 mel'un, 148
 melâike, 209, 211, 216
 melâlet, 279
 Mele-i A'lâ, 246
 melek, 46, 87, 106, 107, 110, 163, 206, 215, 216, 220, 222, 223, 259, 279, 281, 299, 300, 301, 309
 melekler, 206, 220
 melekût, 67, 75, 81, 85, 121, 122, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 151, 208, 220, 229, 242, 246, 284
 melekût âlemi, 81, 126
 melekûta açık bir kalb, 128
 melekûtî, 143, 210, 216, 226, 229, 257
 melekûtтан kopan ruh, 128
 melekûtun dilrubâ kametleri
 melekler, 162
 melekü'l-mevt, 145
 melhuz, 131, 133
 meltem, 136, 238, 249, 280
 memduh ameller, 214
 meme, 246, 297
 memerr, 99, 101, 114, 145
 memluk, 256
 menba, 85, 108, 132, 157, 220, 222, 230, 301
 menba-ı feyz-i ilâhî, 86
 menba-ı feyezân, 132
 menekşe, 290
 menfez, 165, 226, 246
 menfûh, 210, 212, 223, 224
 menhelü'l-azbi'l-mevrud, 108
 menkibe risaleleri, 273
 menkibe, 273, 274
 menşûr, 161
 menzil, 238, 259, 292
 merasim, 148

- merâyâ, 131, 136, 137, 205, 223,
 277
 merbûtiyet, 264
 mercan, 81
 merci-i mübarek, 134
 merhale, 240
 merhamet, 80, 102, 134, 142,
 235, 276, 277, 280
 merkez nokta, 248
 merkeb, 255
 mermuz, 37, 133, 219
 mertebe, 245, 249, 257
 mertebe-i ehadiyyet, 44
 mertebe-i kemal, 134
 mertebe-i vâhidiyyet, 44
 merzuk, 200
 mesaj, 107, 110, 111
 mesânî, 140
 mesâvi-i ahlâk, 76, 111
 mesel, 176, 178
 mesihîyet, 174
 mesîr, 114
 meslek, 155, 186, 190
 Mesnevî, 249, 250
 mest, 50, 51, 74, 182, 247, 251,
 288
 mest u mahmûr, 50, 74, 247
 mest-i müdâm, 182
 mesudane hayat, 173
 meş'ale, 161
 meş'ûm, 249
 meşher, 73, 95, 138, 143, 166,
 252
 meşhûdât, 159
 meşîet, 234, 235, 237, 238, 278
 meşîet-i ilâhiye, 91
 meşrep, 50, 190, 299
 meşru daire, 257
 meşrû, 57
 Meşşâiye mektebi, 179, 180
 metafizik, 39, 90, 107, 118, 170,
 177, 182, 186, 188, 208, 210,
 226, 229, 254, 256
 metafizik dünya, 118
 metamorfoz, 119, 258, 283
 metbû, 66, 174
 metot, 248
 mev'izeci, 36
 mevâlid-i selâse, 148
 mevcud, 113, 158, 185, 203, 205,
 221
 mevcudât, 114, 160, 205, 207,
 208, 209
 mevcudiyet, 156
 mevcud-u mukayyet, 113
mevhibe, 45, 52, 60, 67, 68, 107,
 110, 142, 158, 217, 223, 226,
 230, 242, 245, 248, 249, 253,
 257, 259, 261, 272, 275, 277,
 281, **296**, 297, 298, 299,
 300, 301, 303, 310
 mevhibe-i ilâhiye, 60
 Mevkîfu'l-Akli ve'l-İlmi ve'l-Âlem,
 168
 Mevlâ, 242, 248, 292
 Mevlânâ Şibli, 266
 Mevlânâ, 44, 52, 59, 63, 249,
 250, 290, 309
 mevsim, 238
 Mevsûf-u Mukaddes, 153, 164
 mevsuk, 266
 meyil, 233
 meyve, 138, 159, 207, 266
 mezâhir, 136, 157, 160, 205, 212
 mezhep, 185
 mezid, 285, 304
 meziyet, 264
 Mezkûr-u Mutlak, 289
 mezmum, 56, 57, 214
 mezraa, 95
 Mısır, 172, 174, 182
 Mihanikiye, 179
 mihenk merkezi, 230
 mihmandar, 232
 mihnet, 201
 Mikâil Aleyhisselâm, 78
 Mikail, 82, 86
 mikro âlem, 281
 millet, 169, 310

- min vechin, 72, 74, 86, 113, 115,
123, 131, 133, 135, 136, 145,
150, 210, 286, 287, 290, 306
- min verâi hicab, 99
- mir'ât, 63, 84, 139, 174, 212,
230, 242, 300
- Mir'ât-ı Muhammed, 115
- mir'ât-ı mücellâ, 124, 279, 300
- mir'âtiyet, 84, 99
- miraç, 53, 109, 128, 211, 219,
242
- misal âlemi, 122
- misal, 176, 178, 187, 216, 219,
273, 274
- misâli bedenler, 174
- misâli levhalar, 116, 117, 161
- misâli modeller, 116
- misâli vücud, 80
- misk koku, 290
- mistisizm, 176, 181
- misyon, 80, 82, 256, 272
- mişkât-ı Muhammediye, 84
- mişkât-ı nübüvvet, 64, 73, 154,
289
- mizaç, 46, 50, 287
- mizan, 210, 293
- Moleschott, 183
- Molla Câmî, 204, 293
- monadoloji, 187
- monistler, 190
- monizm, 114, 154, 186
- monoteizm, 154
- Mu'tezile, 195
- muamele-i kalbiye, 107
- muamma, 183
- muânaka, 137
- muarız, 223
- muasır, 180
- muâşaka, 95, 137
- muayyen, 76, 175, 234
- muayyeniyet, 218
- mûcid, 248
- mucizât, 271
- mucize, 193, 207, 211, 263, 264,
265, 267, 268, 271, 272, 273,
274
- mufassal misâl âlemi, 117
- mufassal, 117
- mugâyeret, 198
- muğlak, 151, 205
- muhabbet, 72, 89, 95, 132, 150,
215, 221, 226, 230, 232, 248,
264, 265, 279, 292, 301, 303,
304
- muhabbet-i ilâhîye, 89
- muhabbetullah, 70, 243
- muhabere, 110
- muhâcir, 46
- muhafız, 250
- muhakeme, 50, 248, 297
- muhakkik ulemâ, 190
- muhakkikin, 80, 136, 190, 204,
288
- muhakkikin-i sofiye, 81
- muhakkikler, 190
- muhalefet, 257
- Muhammediye sahibi Yazıcıoğlu, 98
- muharebe, 273
- muharremât, 146
- muharrik, 170, 179, 181, 185,
191, 194, 232
- muhasebe atmosferi, 159
- muhasebe, 101, 159, 237, 257
- muhassala, 253
- muhât, 142, 165, 293
- muhavere, 104, 110
- muhâzî, 259
- Muhbir-i Sâdık, 143
- muhdes, 292
- muhib, 59, 301
- Muhît, 165
- muhît, 114, 134, 135, 136, 154,
164, 278, 281, 287, 289, 292,
293
- muhît meşîet, 114
- muhkem nusûsa, 127
- muhkemât, 166
- muhkemâta, 66, 146, 189

- muhlasîn ufku, 279
 muhlis, 49, 297
 muhlisân, 283
 muhtâc-ı himmet, 36
 muhtaç, 38, 90, 93, 153, 193,
 235, 281
 muhtâr, 232, 234, 235
 muhteva, 239, 266
 Muhyî, 207, 212, 224
 Muhyiddin İbn Arabî, 82, 98, 110,
 204, 205
 muîn, 70, 153, 163
 mukabele, 159, 283
 mukaddem, 141
 mukadder, 145, 254
 mukaddes, 89, 91, 95, 131, 134,
 145, 162
 mukarin, 192, 253, 263, 266, 272
 mukarrabîn, 72, 74, 75, 112
 mukarrer, 145
 mukavemet, 300
 mukavemetsûz, 238
 mukayyed, 235
 muktedâ bih, 73
 muktedâ, 64, 303, 305
 muktedir, 93, 300
 muktezâ-yı beşeriyet, 82
 mum, 39
 muntazır, 281
 murâdât, 111
 murâd-ı ilâhî, 112
 murad-ı sübhânî, 106, 286
 murakabe, 47, 58, 59, 63, 143,
 159, 237, 257, 260, 280
 murtabıt, 77
 Musa, 66, 67, 77, 310
 musaffâ, 78
 musavvire, 241
 musibet, 80
 Mustafa Sabri Bey, 168, 203, 204
 Mustafeyne'l-Ahyâr, 116, 117
 mutâ u emin, 106
 mutasarrife, 241
 mutasavvifin, 61, 119, 104, 150,
 155, 169, 189, 190, 191, 203,
 205, 250, 251, 289
 mutasyon, 184
 mutavassıt, 118, 233, 242
 mutlak, 56, 61, 93, 105, 117, 144,
 170, 180, 193, 233, 235, 236,
 244, 293, 294
 mutlak cebr, 235
 mutlak ihtiyâr, 235
 Mutlak Kudret, 270
 mutlak misâl âlemi, 117
 mutlak tefviz, 233, 235
 muttali, 91, 111, 149, 192, 193,
 210, 239, 294
 muttasıl, 281
 muvâcehe, 110
 muvafakat, 257
 muvaffak, 35, 39, 75, 263, 294,
 306
 muvafık, 66, 205, 252, 298
 muvakkat, 110, 144, 173, 255,
 293
 muvakkaten, 62, 100, 273
 muzdarip, 243
 muzır, 255, 259
 muzmahil, 131, 165, 203
 muztar, 60, 232, 235
 mü' min kalbler, 102, 263
 mü' min, 57, 102, 140, 220, 263
 mübarek, 137, 220, 309
 mübaşeret, 115
 mübdi, 140
 mübeccel, 37, 221
 mübelliğ, 40
 müberra, 131, 133, 272
 mübeşşer, 243
 mübtedî, 156, 166, 242, 279, 299
 mücadele azmi, 256
 mücadele, 256
 mücahede, 72, 266
 mücazat, 209
 mücellâ, 99, 115, 154, 219, 220,
 229, 232, 242
 mücellet, 168, 169

- mücerred, 109, 118, 119, 151,
 171, 187, 189, 192, 224, 244,
 251, 253
 mücessem, 117, 235
 mücmel, 108
 müçtehedün fih, 108
 müçtehid, 85
 Müdebbir-i Mutlak, 153
 müdrük/müdrüke, 170, 185, 189,
 191, 192, 194, 241
 müessir, 90, 95, 185, 196, 233,
 234, 247, 283
 müessir-i hakikî, 90, 188
 müessir-i mütemâdî, 94
 müessiriyet, 111, 130, 281
 müeyyed, 78, 107
 müfad, 134, 151
 müfekkire, 241
 müfettiş, 258
 müfrit, 62
 müfsit, 250
 mühlikât, 57
 mühür, 154, 231
 mükâfat, 173, 201, 202, 209, 273
 mükâşefe, 53, 74, 81, 128, 231,
 301
 mükedder, 243
 mükellefiyet, 37
 mükerrem ibâdî, 53, 106, 111
 mükerrem, 53, 75, 106, 111, 162,
 297, 298
 mükevvenât, 86, 91
 müktesebât, 37, 63, 211, 226,
 227, 239, 291
 mülâhazalar, 46, 150, 155, 157,
 158, 166, 171, 177, 182, 186,
 208, 247, 254, 275
 mülâzemet, 261
 mülhit, 182
 mülk âlemleri, 127
 mülk, 66, 127, 128, 133, 151,
 164, 229, 242, 262, 301
 mülzim, 107
 mûmarese, 248
 mûmaselet, 133
 mûmessil, 102
 mûmkin, 91, 113, 270, 289
 mûmkinât-ı mevcûde, 114
 mûmkinü'l-vücud, 90
 mûnacat, 172
 mûnakkaş, 209
 mûnasebet-i meçhul, 211
 mûncer, 151
 mûncezip, 49
 mûndemiç, 234
 mûnekkit, 216
 mûnevver yolcu, 300
 mûnezzeş, 131, 142, 143, 144,
 162, 203, 224
 mûnezzeşiyet, 142, 211
 mûnkariz, 194, 222
 mûnkerat, 195, 257
 mûnkeşif, 100
 mûnkir, 38, 265
 mûnteħa, 90, 138, 143, 160, 162,
 292
 mûnteħî, 47, 57, 77, 84, 99, 151,
 156, 289
 mûntesip, 173
 mûphem, 142, 151
 mûphemât, 108
 mûrâât, 159
 mûrekkep, 118, 194, 222, 239
 mûrid, 237, 297, 284
 mûrselîn, 65, 220
mûrşid, 5, **35**, 36, 37, 38, 39, 40,
 47, 162, 237, 257, 281, 297
 mûrşide, 37, 39
 mûrşidi kâmil, 39
 mûrşid-i kâmillle yol arkadaşı, 37
 Müsebbibü'l-Esbâb, 117, 281
 müselleme, 111, 159, 194, 248,
 272
 müsemmâ, 161, 287
 Müsemmâ-yı Akdes, 43, 153, 162,
 164, 282, 287
 Müslüman, 79, 146, 154, 173,
 174, 276
 müstağni, 141, 153, 181, 211
 müstağni-i ale'l-ittlak, 181

müstağrak, 50, 98, 180, 181, 293
 müstaid, 53, 83, 99, 100, 163,
 174, 192, 197, 294, 301
 müstakil, 160, 171, 176, 179, 182,
 183, 205, 207, 217, 225, 230,
 273
 müstakim, 171, 215, 235, 248
 müşabehe, 180, 211
 müşâhede, 22, 31, 32, 43, 53, 62,
 66, 70, 74, 87, 102, 117, 125,
 128, 136, 137, 143, 144, 150,
 153, 157, 158, 162, 164, 166,
 178, 188, 204, 210, 212, 226,
 227, 231, 238, 242, 274, 282,
 287, 291, 300, 301, 308
 müşâhedetullah, 243
 müşahhas, 118, 119
 müşâhid, 70, 167, 226, 229, 306
 müşareket, 133
 müşârun bil-benân, 74
 müşerref, 219, 272
 müşterek, 50, 72, 79, 107, 149,
 168, 244
 mütalâa, 97, 133, 135, 136, 137,
 138, 151, 159, 187, 188, 189,
 191, 203, 204, 208, 213, 222,
 227, 236, 238, 246, 249, 293
 mütalâacı, 38, 232
 müteahhîrîn, 189
 müteâl, 134, 144, 156, 166, 186,
 235, 249, 286, 292
 müteayyin, 132, 222
 mütecellî, 155, 223
 mütecessis, 216
 müteessir, 173
 mütefekkir, 169, 175, 175, 183,
 189, 190
 müteharrîk, 178
 mütehayyile, 191
 mütehayyiz, 196
 mütekâbil esmâ, 140
 mütekabil, 187
 mütekebbir, 269, 271
 mütekellimîn, 113, 176, 189, 206
 mütelâsik, 223

mütelâfî, 130, 133, 155, 165, 222,
 230, 288
 mütemâdî, 50, 95, 82, 157, 253,
 254, 279, 280, 281, 284, 293,
 298
 mütemâdî teâtî, 254
 mütemâdî tecellî, 95
 mütemadiyen, 228, 246
 mütemeddin millet, 168
 mütemmim, 145, 150
 müteradif, 65
 mütesâvi, 232
 müteşâbihât, 156
 müteveccih, 71, 160, 213, 215,
 221, 229, 230, 247, 248, 250,
 265, 284, 291, 301
 müvâcehe-i tâmmе, 283
 müzakere, 39, 105
 müzekkâ, 78, 256, 265
 müzekkâ nefis, 81, 256
 müzeyyen, 145

N

nâbecâ, 291
 Nâbî, 72, 229
 nâfiz, 301
 nağme, 156
 nâkâbil-i idrak, 131, 134, 144,
 292
 nâkile, 112, 229, 258
 nakise, 133, 260
 Nakşîler, 46
 namaz, 150, 161
 namus, 276
 nâmûs-u zîşuur, 208
 nâmütenâhî, 54, 96, 99, 121, 125,
 175, 182, 186, 197, 234, 246
 namzed, 149
 nâr, 140, 307
 nas, 150
 nâsezâ, 291
 nâsır, 70
 nâsîh, 36, 40
 nasihat, 41
 Nasîruddin et-Tûsî, 190

- natüralist, 114
 natüralizm, 158, 176
nazar, 115, 116, 228, 236, 237,
 245, 263, **277**, 278, 280,
 281, 282, 283, 284, 294, 297,
 305, 306, 309
 nazar ber kadem, 46, 284
nazar ve teveccüh, **277**, 278,
 280, 281
 nazar-ı hâkanî, 284
 nazarı, 155, 192, 204, 206, 224,
 244
 nazariyat, 195
 nazariye, 156, 169, 184, 244
 nazar-kadem, 284
 nâzım, 247
 nâzır, 150, 153, 213, 219, 221,
 247
 nebâtiye, 191
 nebean, 135
 nebi, 53, 107, 110, 111, 162, 218,
 220, 265, 272, 275, 278, 280,
 281, 282, 296, 310
 nebîler, 40, 104
 nebiy-yi mübeccel, 87
 necvâ, 60
 nefehât, 36, 213
 nefes, 212, 237, 238, 281, 297
 nefha, 108, 164, 207, 217
 nefha-i ilâhiye, 217
 nefha-i insaniye, 108
 nefha-i sübhaniye, 217
nefis/nefs, 5, 26, 53, 61, 63, 69,
 70, 92, 109, 121, 131, 147,
 150, 169, 170, 171, 177, 178,
 179, 185, 188, 191, 194, 195,
 196, 201, 205, 210, 211, 213,
 214, 215, 216, 220, 223, 224,
 244, 251, **253**, 254, 255,
 256, 257, 258, 259, 261, 262,
 263, 265, 275, 287, 289, 292,
 296
 nefret, 253, 276
 nefsanî, 62, 68, 71, 119, 213,
 214, 215, 259, 299
 nefs-i şehvânî, 178
 nefs-i emmâre, 214
 nefs-i gadabî, 178
 nefs-i hayvanî, 191, 215
 nefs-i insanî, 192, 194, 214
 nefs-i levvâme, 214, 256
 nefs-i marziyye, 256
 nefs-i mutmainne, 214, 256, 259,
 262
 nefs-i mülheme, 214, 256
 nefs-i nâtıka, 178, 185, 193, 196
 nefs-i râziye, 256
 nefs-i zekiyye, 256
 nefsu'l-emriye, 168, 169, 205,
 227, 258, 267, 282
 nehy-i ani'l-münker, 57
 Nemrud, 234, 307
 Neoplatonizm felsefesi, 179
 Nesimî, 51, 251
 nesne, 90, 95, 140, 153, 157,
 167, 171, 175, 188, 193, 227
 neşv ü nema, 228
 nev, 247
 nezahet, 224
 nezd-i ulûhiyet, 104
 nezih ruh, 248
 nidâ, 51, 100
 nifak, 259
 Nigâh daşt, 47
 nihayet, 140, 142, 152
 nimet, 281
 nisbî, 52, 166, 233, 270
 niseb, 135
 nisyan, 150
 niyaz, 215, 280
 Niyazi Mısırî, 40
 niyet, 213, 236, 309
 nizâ, 79
 nizam, 67, 94, 134, 188, 247,
 252, 309
 nokta-i evvel, 133
 normo âlem, 281
 nukabâ, 72, 75, 81, 82, 87

nur, 71, 90, 142, 158, 207, 213,
218, 224, 229, 244, 245, 251,
252, 286, 291, 294, 301
nuranî, 79, 86, 160, 198, 211,
212, 244, 249, 251, 254, 284
nurâniyet sırrı, 80
nurefşan, 217
nursuz mekân, 39
nur-u Hak, 71, 279
nur-u tevhid, 43
nutfe, 197
nübüvvet, 163, 192, 219, 263,
265, 268, 271, 272, 275, 301
nübüvvet davası, 265, 271, 272
nücebâ, 72, 75, 80, 82, 87
nücum, 143
nüfûs-u menfûha, 223
nüfûs-u nâtka, 118
nüfuz, 212, 214, 253, 260, 283,
301, 303, 308
nüfuz menfezleri, 260
nühâ, 245
nüsha-yı kübrâ, 213
nüzü, 45, 110, 123, 229, 230

O

obje, 165, 227
objektif, 107, 108, 109, 227, 241,
242
ocak, 229
oğul, 281, 307
olağanüstü, 263, 268, 269, 272,
273, 274
on bir esas, 46
On Dokuzuncu Mektup, 266
organizma, 211
oruç, 150
Osmanlılar, 76

Ö

öbür âlem, 198, 210
öfke, 178, 253
ölü, 225
ölüm, 90, 199, 210, 215, 223, 282
ölüm köprüsü, 222

ölümsüzlük, 212
Ömer Rıza Bey, 266
önyargı, 301
örf-ü şer'î, 105, 106
öteki âlem, 202
öz, 80, 84, 113, 120, 153, 160,
190, 214, 215, 216, 226, 230,
247, 251, 253, 305, 308
özel bakış, 227
özel donanım, 86
özel lütuf, 234
özet, 78, 172, 175, 200, 206, 207

P

padişah, 256
panteist, 155, 196, 224
panteizm, 114, 155, 177
panzehir, 250, 279
paradoks, 148
paralellik, 263
Parapsikoloji, 76
pariltı, 153
Parmenides, 155
pâyе, 45, 72, 111, 274, 310
pazar, 58
pencere, 258
perde, 73, 86, 90, 106, 118, 144,
151, 156, 188, 192, 208, 213,
236, 248, 257, 280, 286, 287,
289, 294, 302
perdedâr, 75, 80, 93
perde-i izzet, 90
performans, 264
perispiri, 76
perişan, 172
peygamber/-ler, 36, 37, 38, 40,
74, 83, 95, 101, 106, 109,
110, 111, 148, 162, 166, 170,
220, 263, 264, 266, 267, 271,
272, 276, 289, 293, 308
peygamber varisi, 37
peygamberân-ı izâm, 296
peygamberlik, 219, 265, 267, 268
peygamberlik dâvâsı, 263, 265
peygamberlik sıfatları, 268

peyk, 254
 peyrev, 221
 Phaidon, 177
 pîr, 44
 pîr-u pîrân, 81
 Pisagor, 172, 176, 178
 pişmanlık, 258
 plân, 254
 Plotin, 181, 182
 Plotinus, 155
 plüralizm, 154
 postnişin, 36, 81
 potansiyel, 86, 108, 116, 213,
 218, 226, 229, 233, 247, 248,
 255, 256
 potansiyel insan, 256
 pozitif telâkki, 227
 pranga, 57
 prensipler, 158
 proje, 237, 254
 propaganda, 173
 psikoloji, 195, 235
 psikosomatik, 253
 Psyche, 170
 pusula, 255

R

Rabb, 137, 162, 168, 188, 232,
 257, 259, 260, 261, 275, 290
 rabbanî icmâl, 183
 Rabb-i Kerim, 259
 Rabbin bal ansına... , 105
 Rabbü'l-âlemîn, 93, 308, 309
 Râbit, 149
 rabîta-i ittihad, 207
 râci, 143, 272
 Râgib Isfahânî, 190
 rahamût/- âlemi, 121, 122, 125,
 126, 127, 131, 132
 Rahîm, 102
 rahimiyet, 125, 126, 132, 137
 Rahmân, 101, 102, 230, 236, 307
 rahmânî, 52, 71, 223, 299
 rahmânî nazar, 280
 rahmaniyet, 125, 132, 134, 137

rahmaniyetin mahall-i tecellisi, 125
 rahmet, 125, 126, 142, 235, 248,
 260, 266, 277, 278, 283, 297
 rampa, 119
 rasat sistemi, 230
 rasat, 228
 rasathane, 161, 216, 225, 242
 râsîd, 230
 rasyonalist, 170
 rasyonel düşünce, 227
 Râşid Halifeler, 85
 râyîha, 113
 Raymond, 189
 Râzî, 198, 200, 202
 recmen bil-gayb, 92, 117
 reenkarnasyon, 206
 refakat, 37, 246, 247, 257, 260
 refik, 246, 249, 256
 rehabilite, 149
 rehber, 49, 110, 305
 rehberlik, 110, 278
 remiz, 288
 repertuar, 180
 resm-i nurani, 145
 revak, 52
 Revâkiye, 180
 Revân, 170
 reyhân, 249
 rezzakiyet, 132, 137
 ndvan, 221
 rîfk u mülâyemet, 81
 nhtım, 119
 rıza, 72, 79, 145, 150, 216, 230,
 249, 261, 275, 282, 301
 rızâ-yı ilâhî, 85, 145
 riayet, 50, 135, 158, 160, 283
 ricâlullah, 76, 78, 79, 80, 81, 82,
 84
 ricâlü'l-feth, 83
 ricâlü'l-gayb, 75, 82, 83
 ricâlü'l-kuvve, 83
 ricâlü'l-mennân, 83
 Rifâi, 81
 risale, 206, 208
 risalet ufku, 219

risalet, 218, 219, 265, 266, 271
 risalet-i Muhammediye, 218
 ritüel, 149
 rivayet, 66, 149
 riya, 237, 261
 riyâzet, 42, 72, 73, 261
 rota, 255
 Rönesans, 182
 rubâî, 290
 rububiyet âlemi, 131
 rububiyet, 93, 131, 132, 163, 207
ruh, 5, 25, 33, 35, 38, 49, 61, 64,
 72, 78, 82, 84, 86, 85, 92, 95,
 97, 101, 105, 107, 109, 118,
 119, 120, 121, 122, 127, 128,
 129, 143, 144, 145, 150, 157,
 158, 160, 163, 164, 166,
168, 169, 170, 171, 174,
 175, 176, 177, 178, 179, 180,
 181, 182, 183, 184, 185, 186,
 187, 188, 189, 190, 191, 194,
 195, 196, 197, 198, 199, 203,
 205, 206, 207, 208, 209, 210,
 211, 212, 213, 214, 215, 216,
 217, 218, 219, 220, 221,
 222, 223, 224, 225, 235, 237,
 238, 239, 242, 245, 246, 249,
 250, 251, 253, 254, 255, 256,
 257, 258, 259, 264, 269, 270,
 276, 279, 283, 293, 300, 304,
 306, 307, 310
 ruh âlemi, 122
 ruh cevheri, 168, 188, 190
 ruh hakikatî, 206
 ruh kahramanı, 279
 ruh refakati, 255
 rûhânî, 42, 53, 61, 71, 83, 89, 95,
 104, 111, 117, 137, 150, 157,
 158, 160, 178, 180, 181, 190,
 211, 206, 216, 259, 265, 266,
 269, 275, 284, 299, 301, 305,
 309
 rûhânî haz, 53
 rûhânî sıfâtlar, 213
 rûhânî zevk, 279

rûhânîler, 81, 206, 209, 310
 rûhânîlik, 215, 214, 257,
 ruhaniyet, 219
 rûhâniyet-i Ahmed ü Mahmud u
 Muhammed Mustafa, 294
 ruhî, 42, 51, 62, 89, 92, 105, 108,
 137, 138, 146, 150, 165, 169,
 227, 240, 246, 293, 294
 ruhî tecelliyat, 186
 ruhî hayat, 89, 92, 108, 123, 137,
 138, 146, 165, 169, 246, 294
 Ruhiye mezhebi, 187
 ruhların devr-i daimi, 171
 ruh-u a'zam, 126
 Ruh-u Azam-ı Küllî, 220
 ruh-u cüz'î, 176
 ruh-u hayvanî, 189, 205, 214, 225
 ruh-u insanî, 189, 205, 214
 ruh-u İslâm, 128
 Ruh-u Kudus, 217
 ruh-u küllî, 126, 181
 ruh-u menfûh, 218, 225
 ruh-u mutlak, 217
 ruh-u nebatî, 205, 214
 ruh-u sârî, 115
 ruh-u tabîi, 189
 ruh-u umumî, 176
 Ruhül-Kudüs, 105, 192, 221
 rû'yet, 242
 rûkn-ü sâmiti, 234
 rûkn-ü Yemânî, 52
 rûkû, 260
 rûkûn, 82, 181, 228, 234, 240
 rûya, 147, 169
 rûzgâr, 109, 170, 261

S

saadet, 73, 142, 189, 202, 206,
 220, 224, 283
 saat, 74, 94, 173, 275
 sabır, 150
 Sabiîn akidesi, 146
 sabikûn-u evvelûn, 267
 sabit, 78, 113, 217, 271
 sâbit ayn, 113, 115, 116

- sâbite, 113, 116, 204
 sabr u ikdam, 237
 sadakat kahramanı, 40
 sadakat, 40, 238, 280, 304, 306,
 310
 Sadeddin Taftazânî, 190, 203
 sadeif, 91, 208, 298
 sadık, 70, 73, 188, 244, 264, 272,
 275, 305, 309
 sadır, 229, 263, 272
 Sadru'ş-Şirâzî, 190
 saf ve latif bir âlem, 127
 safderûn, 75
 sâfi, 207, 212, 217
 sâfiye, 256
 safra kesesi, 183
 safra, 183, 189
 safvet, 212, 228, 231
 saġanak, 158, 300
 saġlam, 38, 94, 97, 106, 176, 184,
 202, 232, 264, 270
 saha-i inkişafı, 137
 sahib-i akl u kalb, 235
 sahib-i fetânet, 272
 sahib-i irade, 237
 sahib-i irşad, 36
 sahib-i risale, 265
 sahib-i salâhiyet, 84
 sahib-i şeriat, 293
 Sahih Sünnet, 169
 Sahih-i Buhari, 66
 sahip, 43, 70, 202, 212
 sahv, 50, 53, 156, 164, 290
 saïd, 116
 sâik, 241
 sâil, 281
 Saivala, 170
 sakatât, 57
 salâhiyet, 36
 salih amel, 75, 201, 264
 salih daire, 43, 246, 300
 salih kullar, 221
 sâlik, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 52,
 57, 62, 63, 69, 99, 100, 101,
 102, 123, 139, 150, 164, 203,
 204, 238, 257, 279, 280, 281,
 284, 289, 290, 291, 292, 294,
 298, 300, 309
 sâlik-i kâmil, 204
 salise, 301
 Samed, 132, 159
 samimiyet, 298, 300
samt, 56, 57, 58, 59
 sanat, 132
 sanat-ı rabbanîye, 207
 saniye, 94, 275, 301
 Sanskritçe, 170
 santral merkezi, 211
 sapık sistemler, 148
 sapıklık, 155, 292
 saray, 95, 138, 143, 167
 satır, 81, 137, 141, 175, 234
 sayfa, 175
 saygı nazarı, 281
 saygı, 79, 109, 254, 271
 sebat, 280
 sebeb-i hayat, 222
 sebeb-i kesret-i hatîât ve zellât, 57
 sebkât, 82
 secâ, 156
 seccade, 237
 seccade-nişîn, 36
 secde, 260
 seciye, 268
 seçkin, 66, 107, 147, 307
 sefalet, 201
sefer, 42, 43, 44, 45, 46
 sefer der vatan, 46
 sefine, 254
 sehâvet, 79
 sekr, 51, 289, 290, 291, 293, 300
 selâmet sahilleri, 298
 selef, 93, 146, 175, 188, 200, 206
 selef-i salihîn, 93, 146, 206
 sema, 160, 164, 175, 246, 283,
 287, 301
 semâhat, 79
 semavî, 107, 110, 131, 169, 172,
 174, 230, 259
 semavî cisim, 198

- semâvilik, 279
semere, 219, 227, 265, 272, 288, 307
semere-i cezb, 288
sensualisme, 176
serâ, 43
serancâme, 53, 177
serap, 204
serazat, 148
serfiraz, 74, 75, 83, 89, 95, 107, 108, 116, 202, 223, 268, 274, 277, 310
sermediye, 140, 142
serrehber, 282
servet, 163, 261
sevda, 189
sevgi ve müsamaha kahramanı, 39
sevk-i ilâhî, 104, 105
seyahat, 42, 45, 52, 87, 154, 219, 255, 273, 308, 309
seyahat âdâbı, 255
seyahat-i semaviye, 219
seyr anillâh, 42, 45, 77
seyr bil-Hak, 44
seyr fillâh, 42, 43, 44
seyr ilallah, 42, 43, 77
seyr minallâh, 80
seyr u sülûk, 42, 57, 82, 123, 137, 143, 174, 203, 254, 256, 257, 292
seyr-i rûhânî, 68, 74, 158, 163
seyyale-i lâtfîe, 208
seyyare, 218
Seyyid Şerif, 251
seyyie, 255, 256
sezgi-intuition, 248
sezi, 71, 159, 226
sıdk, 72, 150, 236, 237, 267, 271
sıfat, 44, 97, 102, 115, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 138, 144, 147, 151, 153, 156, 157, 159, 164, 166, 208, 209, 212, 213, 220, 221, 230, 232, 238, 250, 279, 281, 282, 284, 287, 289, 292, 296, 298, 300, 301, 309
sıfat dairesi, 136
sıfat-ı fiile, 125
sıfat-ı ilâhiye, 287
sıfat-ı rabbaniye, 131
sıfat-ı sübhâniye, 124, 131, 132, 136, 156, 159, 251, 287, 309
sıfat-ı sübhâniye nurları, 286
sıfat-ı ulyâ, 124
sıfat-ı Zât, 125
sıklet, 98
sır aralığı, 212
sır, 63, 90, 96, 103, 159, 160, 165, 210, 212, 215, 216, 218, 221, 229, 230, 231, 238, 242, 247, 249, 254, 259, 265, 301
sır kapısı, 90
Sırat-ı Müstakim, 235
sırr-ı ehadiyet, 43, 62, 230
sırr-ı fatiha, 219
sırr-ı ilâhî, 271
sırrullah, 113
sıyânet, 52, 277, 278
sibâ, 116
sihir, 268
sikke, 154
silsile-i meratip, 75
siluet, 160
sima, 98, 163
Sind, 172
sine, 90, 163, 229, 234
sinir sistemi, 183, 194
sinyal, 260
sîret, 267
sistem, 194, 211, 228, 247, 248, 254
sivâ, 229
siyah, 231
skolastik düşünce, 182
Socrates, 177
sofi/-ler, 76, 79, 80, 91, 118, 154, 102, 169, 170, 173, 203, 210, 212, 223, 242, 249, 250, 256, 284, 296

sofiye, 42, 45, 69, 84, 113, 203,
205, 210
sofra, 58
Sokrat, 177, 178
soluklama, 237
sorumluluğ, 248
sözlük, 119
Spencer, 189
sperm, 228, 240
Spinoza, 186
spiritüalist, 170, 196
spiritüalist, 187
spiritüalizm, 177, 187
Stoacı Panteizm, 180
su, 175, 203, 264, 265, 273
sudur, 181, 263
sû-i akıbet, 149
sû-i edep, 60
suizan, 276
sultan, 115, 141, 145, 229
Sultan-ı Enbiyâ, 282
sultanı Mevlânâ, 250
sultanlık, 262
sûr, 120, 222
sûret, 113, 114, 117
suret, 133, 160, 162, 176, 181,
185, 205, 242
suret-i zihniye, 176
suver-i misâliye, 117
sübjektif, 109, 226
sübuhât-ı vech, 50, 53, 131,
163, 224, **286**, 293, 294
süedâ, 76
süflî, 101
Süheyl yıldızı, 52
Sühreverdî, 204
sükût, 56, 57, 58, 59, 79, 82, 105,
288
sükût murakabesi, 59, 288
Süleyman Aleyhisselâm, 273
Süleyman Çelebi, 42, 53, 65, 84
süm'a, 237, 261
Sünnet, 14, 37, 66, 68, 69, 93,
94, 106, 108, 109, 111, 117,
121, 128, 145, 146, 147, 150,

154, 155, 156, 159, 166, 169,
195, 206, 263, 265, 273, 289,
296, 299
Sünnet-i Resûlullah, 150
Sünnet-i Sahiha, 66, 106, 109,
117, 273
Sünnet-i Seniyye, 69
Sünnî düşünce, 292
Sünnî imamlar, 173
Sünnî telâkki, 206
Sünnî ulema, 198
süreyyâ, 43
sürgüler, 260
sürpriz, 221, 273, 298
sürur, 136
süt, 118, 246
sütire, 257

Ş

şağaf, 229
Şah-ı Geylânî Hazretleri, 274
şahid-i sadık, 235
şâhika, 44, 45, 230, 249, 288
şahit, 143, 234, 244, 248, 267,
270, 281
şahs-ı mânevî, 85
şahsî füyuzât hisleri, 275
şahsî kemalât, 73
şahsiyet-i insaniye, 205
şair Belîğ, 90, 298
şâirâne, 36
şakî, 116
şamil, 132
şart-ı âdi, 67, 94, 110, 231, 233,
294, 297
şartlı determinizm, 235
şatahat, 51, 53, 128
şathiyât, 291
şavk, 99
şâyân-ı takdir, 38, 291
şe'n, 89, 97, 122, 125, 188, 205
şe'n-i Rubûbiyet, 89, 122
şeâiri ilân, 160
şeb-i arus, 51, 138
şeffaf, 87, 107, 160, 212

şefkat, 80, 102, 125, 126, 134,
163, 275, 277, 278, 280, 283
şehadet, 101, 207, 208, 209
şehadet âlemi, 119, 122, 208
şehbal açma, 264
şehevânî, 178
şehit, 200
Şehristânî, 168, 178
şehvet, 253
şekavet, 117, 189, 224
şekavet-i uhreviye, 189
şema, 227
Şems, 295, 301
Şemsilik, 147
şer, 51, 66, 69, 105, 106, 109,
110, 116, 201, 213, 214, 215,
216, 255, 256, 291
şer'î ölçü, 291
Şer'-i Şerif, 109, 110, 146, 148,
149, 150, 243, 272, 298
şer'î, 51, 69, 73, 216, 291
şeref, 276
şerefnüzul, 200
şerefsudur, 196
şeriat lisanı, 263
şeriat örfü, 253
şeriat-ı fitriye, 162
Şeriat-ı Garra, 149
şerik, 92, 153
şerikât, 150
şevâhid, 144
şevk, 42, 71, 171, 221, 232, 241,
260, 285, 304
şeyh, 36, 174, 274
Şeyhül' Harâmî, 84
Şeyhülslâm Yahya Efendi, 58
şeytan, 58, 69, 105, 116, 253,
260, 296, 299
şeytana santral, 258
şeytan-ı ahras, 58
şeytanî, 69, 255, 299
şeytanî nefes, 299
şeytanî vesveseler, 69
Şia, 87, 173
şiar, 79

Şibli, 266, 268
şiddet-i zuhur, 140, 237, 247
Şii âlimler, 173
şive, 257
şöhret hissi, 47
şua, 237, 257
şuaât, 131, 289, 293
şuhûd, 114
şurûk, 301
şuûn, 102, 136, 143, 152, 185,
301
şuûn u harekât, 287
şuunât-ı ilâhiye, 124
şuunât-ı Sübhaniye, 80
şuur, 77, 121, 131, 135, 160, 168,
169, 170, 172, 183, 184, 188,
202, 208, 214, 215, 217, 218,
222, 226, 228, 229, 230, 236,
239, 240, 241, 254, 297, 308,
309
şuuraltı-şuurüstü, 239
şuurî tezkiye, 62
şuur-u kâinat, 218
şükran, 249
şüphencilik, 176

T

ta'lik, 149
ta'n u teşnî, 59
ta'zim, 150
ta'zir, 150
taaddüd, 133, 147, 157
taakkul, 166, 178, 192, 226, 240
taalluk, 116, 234, 240
taallüm, 68
taayyün, 86, 89, 99, 113, 115,
118, 119, 121, 122, 124, 125,
127, 133, 135, 138, 143, 160,
204, 205, 212, 218, 219, 224,
250, 251, 252, 289, 293
taayyün noktaları, 121
taayyün-ü evvel, 87, 89, 115, 119,
133
taayyün-ü sâni, 118
tabakat kitapları, 273

- tabiat atmosferi, 158
 tabiat deformasyonu, 271
 tabiat meşheri, 137
 tabiat, 257, 283
 tabiat-i beşeriye, 158
 tadil, 255
 tafaddul, 222
 tafsil, 108, 110, 132, 135, 168,
 169, 176, 188, 198, 206, 224,
 250, 305
 Taftazânî, 203, 206
 tagayyür, 116, 198
 tahakkuk, 105, 277
 tahammülfersâ, 202
 taharet, 150
 tahattur, 226, 239, 240
 tahayyül, 143, 231, 247, 293
 tahayyüz, 133, 196
 tahkir, 58
 tahlil, 212, 216, 226, 227, 230,
 240, 245, 247, 271
 tahrik, 271
 tahsis-i nazar, 60, 61, 155, 275
 tahşidat, 268
 takallüs, 254
 takattur, 275
 takdir, 38, 149, 188, 261, 311
 takva erleri, 43
 takva, 42, 43, 72, 73, 74, 230,
 237, 243, 256
 talâkatli, 226
 talebe, 175, 177
 Tales (Thales), 175
 tâlî, 291
 tâlib, 236, 279, 280, 281, 284,
 294
 talihsiz, 39
 talim, 68, 106, 162, 166
 tâlip, 238
 taltif, 135, 258, 279, 281
 tamamiyet, 254, 301
 tarifi emirler, 86
 tarih, 147, 234
 tarihçi, 172
 tarikat, 76
 târik-i masivâ, 237
 tasaffi, 214
 tasarruf, 233, 284
 tasavvuf, 35, 53, 57, 82, 83, 92,
 93, 99, 154, 155, 168, 169,
 284
 tasavvuf büyüğü, 99
 tasavvuf erbabı, 35, 66, 81, 214
 tasavvuf risaleleri, 57
 tasavvuf terminolojisi, 220
 tasavvufçu/-lar, 104, 169, 203,
 205, 296
 tasavvufî hayat, 93
 tasavvur, 94, 142, 143, 166, 185,
 234, 239, 240, 247, 293
 tasavvurlar üstü, 49, 126
 tasdik, 150, 263, 265, 267
 tasfiye, 64, 192, 195, 263
 tasfiye-i kalb, 85, 195, 263
 tasma, 57
 taş, 35
 taşı-toprağı altın, 283
 tat, 258
 tatma duyusu, 241
 tavâli, 292
 Tavânk, 292
 tavassut, 297
 tavır, 46, 51, 111, 146, 153, 160,
 176, 178, 256, 263, 265, 272,
 273
 tavr-ı tenezzül, 134
 tavuk, 274
 tavzif, 36, 39
 tavzih, 111
 tayy-i mekân, 80, 273
 tazammun, 243
 tazim, 136, 260
 te'nis, 149
 te'vil, 93, 127, 148, 169, 176
 teâruz, 185
 teârûf, 51
 teâti, 254
 tebah ufku, 237
 tebahhur, 254
 tebcil, 38, 219

- tebeddül, 116, 154, 198, 281
tebeî, 52, 135
teberî, 238
tebliğ, 40, 188, 267
tebliğ ve temsil rehberi., 145
tecelli, 40, 42, 43, 68, 82, 84, 89, 90, 95, 96, **97**, 98, 99, 100, 102, 104, 107, 111, 114, 115, 117, 119, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 142, 143, 144, 145, 151, 155, 156, 157, 158, 164, 176, 197, 205, 208, 210, 212, 214, 216, 220, 223, 224, 229, 230, 232, 234, 239, 246, 250, 273, 281, 286, 287, 288, 289, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 304
tecellî alanları, 121
tecellî kahramanı, 100
tecellî zaviyesi, 151
tecellî-i âsâr, 97, 101
tecellî-i celâl, 102, 132
tecellî-i Cemâl, 102
tecellî-i ef'âl, 97, 101
tecellî-i esmâ, 97, 100, 124, 133
tecellî-i evvel, 250
tecellî-i hâs, 230
tecellî-i ilim, 279
tecellî-i lâyezal, 124
tecellî-i sıfât, 97, 99, 100, 124
tecellî-i şuûn, 97, 99
tecellî-i vâhidiyet, 119
tecellî-i Zât, 97, 98, 99, 123, 124
tecelliyât-ı lâhut, 129
tecerrüd, 133, 193
tecessüd, 115
tecessüm, 115, 117
tecessüs, 169
tecezzi, 194, 207
tecliye, 64
tecrübe, 227, 248, 253
tedayi kodları, 239
tedbir, 143, 194
tedebbür, 202, 228, 240, 245, 248, 292
tedlis, 149
tedricî, 248
tedvin dönemi, 104
teemmül, 202, 297
teessür, 239, 253, 254
tefahhus, 169
tefekkür sistemleri, 240
tefekkür, 56, 59, 63, 71, 163, 179, 182, 183, 202, 226, 228, 240, 245, 248, 258, 292
teferruat, 276
teferrüs, 148
tefrik, 69, 175, 212, 226, 245, 299, 307
tefrit, 79, 167
tefsir, 98, 169, 227
tefsirciler, 170
teftiş vazifesi, 258
tefviz zirveleri, 237
tefviz, 150, 307
tefviz-i mutlaka, 233
tagayyür, 154, 281
Tehâfütü'l-Felâsife, 168, 195
tehannüs, 61
tehzib, 243, 294
tekâlif-i diniye, 259
tekamül, 225
tekâsûf, 117
tekbir, 138
tekevün-ü ervah, 209
teklif âlemi, 116
teklif, 116
teklîk, 130, 153
tekmil, 209
tekvîn, 38, 89, 115, 145, 228, 269
tekvînî emirler, 89, 269, 154, 162, 235, 245, 247
tekye ve zaviye, 39
tekye, 39, 76, 147
telâhuk-u efkâr, 227
telâkki, 110, 147, 168, 244
televvün, 158, 213
televvünlü tecelli, 135
telifat, 195
telkin, 40, 105

- temâdî, 279, 280, 290, 293
temâşâ, 43, 51, 62, 80, 95, 103,
137, 145, 157, 161, 162, 163,
165, 212, 232, 238, 245, 249,
252, 262, 281, 282, 284, 301,
308, 310
temayül, 215, 231, 233, 236, 237,
238
temcid, 229
temel kaynaklar, 37
temerrüt, 271
temessül, 117, 118, 174, 197
temkin kahramanları, 117
temkin, 47, 54, 56, 206, 230, 254,
290, 292, 293, 298
temkinsizlik, 255
temsil, 79, 82, 83, 84, 85, 87, 104,
111, 144, 150, 247
temsilci, 283
temyiz, 212, 230, 231, 245, 290,
293
tenakuz, 170
tenasüb-ü illiyet prensibi, 231
tenasüh, 171, 172, 173, 174, 176,
187, 194, 200, 202, 206
tenasühçüler, 190
tenbih, 254, 257, 265, 300
teneffüs, 217
tenevvür, 235, 250
tenezzül, 40, 53, 72, 134, 251
tenmiye, 243
tenperver, 215
tenvir, 90, 111, 296
tenzih, 115, 197, 278
tenzîlî ferman, 38
terakki, 68, 179, 181, 225, 253
terazi, 98
terbiye, 36
terbiyegerde, 40
tercih, 297
tercüman, 81, 155, 214, 245, 258,
301
tercüme, 178, 189
tereddütler, 171
terhis, 138
terkib ü tahlil, 240
terkip, 133, 212, 226, 227, 240,
245
terzik, 89, 281
tesbih, 138
tesir, 86, 118, 165, 239, 253, 254,
263
tesirât, 269
tesir-i hakiki, 281
teslim, 150, 200, 226, 237, 248,
301, 307
teslimiyet, 215, 307
tespit, 248
teşbih u temsil, 189
teşekkür, 258
teşemmüm, 113
teşkiik, 149
teşriî disiplin, 245
teşriî emir, 145
teşriî esas, 247, 272
teşvik primi, 292
teşvik sürprizler, 292
tetik, 258
tefkikat, 196
tevâris, 147
tevazu, 72, 102, 156, 166, 275
tevbe, 72, 150, 231, 237, 255,
264
tevdî, 256
teveccüh, 42, 43, 45, 52, 60, 69,
108, 109, 135, 155, 163, 176,
181, 211, 213, 230, 235, 238,
242, 246, 257, 259, 261, 263,
264, 265, 268, 271, 275, 277,
278, 279, 280, 281, 282, 283,
289, 294, 296, 297, 298, 300,
301, 304
teveccüh atıyyeleri, 280
teveddüd, 51
tevekkül, 150, 226, 230, 237, 307
tevhid dalgaları, 204
tevhid telâkkileri, 159
tevhid, 43, 44, 65, 93, 135, 159,
166, 264, 281, 294, 308
tevhid-i bâtin, 159

tevhid-i ef'âl ufku, 128
 tevhid-i hakiki, 158
 tevhid-i irfan, 65
 tevhid-i kâmil, 159
 tevhid-i sıfât, 128, 159
 tevhid-i zâhir, 159
 tevhid-i Zât, 128, 159
 tevil, 146, 189, 227, 291
 teyakkuz, 47, 54, 117, 228, 230,
 254, 293, 298
 teyid, 57, 263, 265
 tezâhür felsefesi, 155
 tezahür, 136, 137, 144, 150, 183,
 212, 310
 tezekkür, 226, 239, 240, 245, 248,
 260, 292
 tezkiye imbiklerinden geçmiş, 256
 tezkiye tezgahı, 214
 tezkiye, 64, 84, 195, 214, 215,
 216, 255, 256, 257, 258, 263
 tezkiye-i nefis, 85, 195, 263
 tezyin, 209, 232
 Thomas Reid, 183
 ticarethane, 208
 ticaret-i lentebûr, 139
 Tih, 61
 tilâvet, 110
 Tokâdizâde Şekip, 49
 toprak, 35, 175
 tökezleme, 170
 transformizm, 184
 tufan, 268
 tuğra, 154
 tulû, 301
 Tûr, 37, 61
 turunç, 118
 Tutil, 183
 tuzlu deryalar, 279
 tüm dengelim, istidlâl, 247
 tümevarım, 247
 tür, 50, 60, 92, 93, 102, 191, 231,
 236, 247, 264, 265, 266, 267,
 269, 275, 277, 283, 296, 299,
 303
 türbülans, 255

Türk atasözü, 36
 Türkçe, 49, 65, 79
 Tylor, 172

U

ubûdet, 279, 289
 ubûdiyet, 54, 124, 166, 279, 280,
 288, 289, 299, 300, 304
 ubûdiyet-i kâmile, 126
 ucube, 169
 uçurum, 260
 ufk/ufuk, 40, 66, 80, 100, 131,
 133, 159, 164, 165, 168, 218,
 227, 228, 230, 231, 241, 245,
 246, 257, 282, 284, 287, 288
 ufk-u âlâ, 45
 ufuk insan, 144
 ufuk ötesi, 242
 uhrevî semerât, 272
 uhrevî, 36, 38, 39, 67, 71, 119,
 236, 237, 245, 261
 ukbâ, 145, 245, 246
 uknûm, 181
 ukûl-i aşere, 92, 147, 155
 ulemâ sınıfı, 189
 ulemâ, 189, 190
 ulemâ-i amilîn ü muhlasîn, 283
 ulu dergâh, 232
 ulûhiyet, 124, 130, 132, 134, 135,
 162, 163, 166, 188, 238, 250
 ulûhiyet hakikati, 181, 188
 ululuk, 135
 ulvî, 101, 107, 192
ulvî âlemler, 121, 192
 umman, 254
 umumî himâye, 277
 umumî kaide, 247
 umumiyet, 109, 134, 201
 umûr-u âliye, 113
 umûr-u hasise, 115
 umûr-u mümkinine, 115
 unvan-ı mahsus, 80
 urûc, 26, 45, 53, 123, 143
 urûc-i umumî, 143
 us, 244

usûl, 104
 Usûlcüler, 104
 Usûl-ü Erbaîn, 195
 usûlüddin, 66, 69, 73, 155, 156,
 158, 232
 usûlüddin prensipleri, 289
 usûr, 238
 uzlet ani'l-enâm, 61, 63
 uzlet, 61, 63, 294

Ü

üfleme, 105
 ülfet, 279
 ülü'l-azm, 66
 ümit ve reca, 254
 ümmet, 220, 276, 284, 308
 ümmet-i Muhammed, 276, 308
 üns billâh, 71, 294
 ünsbahş, 45
 Üsküdarlı Salım Süleyman, 36
 üst âlemler, 127
 üstad, 36, 110, 155, 175, 177,
 284
 üstün insanlar, 266
 üveyk, 108, 283, 301
 üveysiyü'l-meşreb, 80

V

vaad ü tehdit, 203
 Vâcibü'l-Vücut, 141, 142, 186
 vâcip, 141
 vahdâniye yolu, 154
vahdet, 5, 43, 45, 50, 53, 73,
 114, 135, 139, **153**, 154,
 155, 156, 157, 158, 160, 161,
 162, 163, 164, 165, 166, 167,
 174, 186, 204, 206, 207, 223,
 292
 vahdet ahkâmı, 158
 vahdet telâkkisi, 154
 vahdet-i mevcud, 186
 vahdet-i vücud, 186, 203, 204
 Vâhid ü Ehad, 124, 132, 156,
 157, 165, 283
 vâhid, 43, 130, 132, 223, 244

vâhid-i kıyâsî, 43
vâhidîyet, 5, **130**, 131, 132, 133,
 134, 136, 137, 138, 139, 156,
 161, 165, 207, 220, 278, 287
 vâhidîyet dairesi, 132
 vâhidîyetin celâlî tecellileri, 162
 vâhime, 191, 241
vahiy, 65, 89, **104**, 105, 106,
 107, 108, 109, 110, 111, 168,
 192, 216, 299
 vahiy melekleri, 111
 vahiy şehrahi, 106
 vahiy ve ilham, 104
 vahşi hayvan, 274
 vahy-i gayr-i metlûv, 296
 vahy-i gayr-i sarîh, 193
 vahy-i sarîh, 193
 vahy-i semâvî, 73
 vahyin aydınlatan tayfları, 156
 Vaiseshika, 172
 vaiz, 36
 vâizâ, 58
 vârid, 50, 118, 253, 257, 260,
 272, 296, 297, 298, 299, 300
vâridât, 59, 60, 74, 204, 216,
 217, 245, 248, 275, **296**,
 297, 298, 300, 301
 vâris, 53, 283
 varlık, 38, 44, 71, 90, 94, 95, 114,
 115, 118, 131, 136, 137, 141,
 142, 143, 148, 152, 154, 156,
 159, 160, 161, 163, 165, 166,
 171, 175, 176, 181, 184, 185,
 186, 189, 193, 205, 206, 211,
 213, 219, 235, 251, 259, 262,
 277, 281, 282, 287, 294, 305
 varlık ağacı, 120
 varlık cilvesi, 262
 varlık kitabı, 137
 varta, 290, 293
vâsıl, 5, 40, **49**, 51, 58, 295
 vâsılûn u bâtnûn, 146
 vâsılûn, 49, 50, 53, 203
 vasıta, 110, 192, 193, 248, 256,
 281, 284

vâzih, 146, 224
vazife-i fitrat, 111
vecd ü istiğrak, 73, 181, 186,
193, 224
vecd, 50, 73, 150, 224
vech, 282, 286, 289, 290, 291,
292
vecibe, 57
Vedalar, 172
Vedanıza, 172
vedîa, 258
vefâ samtı, 59
vefa, 59, 71, 73, 236, 280, 300,
306
vehim kaynağı, 250
vehm u hayal, 165
veli, 5, 53, **70**, 72, 101, 107, 111,
263, 264, 272, 274, 280, 296
veliler ordusu, 75
vellilik, 70
veliyullah, 72
vera, 237, 260
veraset-i nübüvvet, 87
vesâit perdeleri, 161
vesâtet, 247
vesâyet, 97, 154, 170, 209, 211,
215, 216, 231, 245, 257, 294,
299
vesenî, 94
vesile, 38, 52, 163, 202, 216, 265,
271, 281, 288, 305
vesile-i hayat, 107
vesile-i rahmet, 217
vesvese, 68, 105, 261
veted, 82
vetire, 239
vezir, 153, 163
vicdan, 60, 65, 109, 134, 142,
151, 159, 171, 190, 209, 211,
214, 221, 225, **226**, 227,
228, 234, 240, 241, 243, 269
vicdan sistemi, 190
vilâdet mertebeleri, 122
vilâdet, 218, 220
vilâyet, 45, 70, 76, 78, 308, 310

vilâyet-i kübrâ, 78
vird, 297
vird-i zeban, 238
virüs, 255
visal, 182, 212
Voltaire, 183
vukû, 68, 229
vukûf-u adedî, 47
vukûf-u kalbî, 47
vukûf-u zamanî, 47
vukuu kat'î, 109
vuslat, 37, 49, 53, 62, 70, 138,
157, 229, 254, 256, 260, 275,
282, 289, 294, 304
vuslat emaresi, 37
vuslat rüyaları, 294
vuslat ufku, 49
vuzuh, 111
vücub, 45, 207
vücut, 63, 70, 91, 113, 114, 115,
116, 119, 132, 155, 156, 174,
203, 204, 205, 208, 209, 224,
294
vücut atlası, 119
vücut râyihası, 204
Vücut sıfatı, 204
vücutiye mesleği, 186, 196
vücut-u aslı, 224
vücut-u câvidânî, 63, 70, 279
vücut-u cismânî, 278
vücut-u hakikî, 114
vücut-u hâricî, 116
Vücut-u Mutlak, 204, 289
vücut-u sûri, 114
vürûd, 300
vüs'at, 165

Y

Ya Gaffâr, 260
Ya Settâr, 260
Yâd daşt, 47
Yâd kerd, 47
yâd-ı cemil, 234
yağmur, 78, 109, 254, 297
Yahudi, 174, 180

yakanış, 159, 172
 yakaza, 206
 yakınlık, 238
 yakîn, 150, 196, 214, 230
 yakîn seviyesi, 268
 yaldızlı takdirler, 39
 yalnız, 38, 59, 153, 208, 291
 yalnızlık, 153
 yaprak, 211
 yâr, 43, 62
 Yaratan, 81, 155, 246, 258, 302, 305
 Yaratıcı, 92, 170, 228
 yaratık, 277
 yaratılış gayesi, 246
 yaşatma kahramanı, 80
 yaşatma zevki, 39
 Yazıcıoğlu Muhammed Efendi, 100
 yektâ, 132, 153, 302
 yer, 57, 63, 76, 78, 84, 85, 86, 93, 163, 165, 170, 195, 202, 235, 248, 259, 269, 289, 290, 300
 yer ve gök ehlinin gözdesi, 86
 yerküre, 78, 217, 266
 yeryüzü, 224
 yetkin kimseler, 35
 yığınlar, 39
 yılan, 118, 250, 259
 yıldırım, 94, 260
 yıldız, 175
 Yirmi Dokuzuncu Sözün İkinci Maksadı, 209
 yol, 38, 63, 106, 150, 238
 yol arkadaşlığı, 37
 yoldakiler, 112, 292, 296, 299
 yorum, 94, 138, 157, 187, 231, 308
 Yunan felsefesi, 146
 Yunan, 146, 170, 172, 174, 182
 Yusuf (a.s), 77
 Yuşa (a.s), 267
 yüce kâmetler, 54
 Yüce Yaratıcı, 94
 yüstür, 238

Z

zabıta memuru, 250
zâhir, 35, 44, 45, 46, 60, 85, 95, 97, 99, 106, 118, 132, 133, 137, **140**, 144, 145, 147, 149, 150, 151, 153, 158, 159, 162, 165, 166, 207, 224, 229, 239, 240, 242, 246, 278, 284, 291, 307, 308
 zâhir ötesi, 147
 Zâhir u Bâtın, 44, 60, 141
 zâhir üstü, 147
 zâhir-bâtın münasebeti, 127
 zâhiri esbâb, 281
 zâhiri kılf, 119
 zâhiri televvün, 160
 zâhirîlik, 146
 zâhiriyet, 141
 zâika sistemi, 253
 zâil, 72, 298
 zâkir, 46, 191, 241
 zalim, 202, 269
 zaman üstü, 86, 128
 zaptırap, 257
 zarf, 146, 151
 zarurî, 108, 244
 zaruriyyat, 192
 Zât, 42, 58, 83, 130, 131, 135, 136, 163, 204, 205, 207, 211, 217, 222, 224, 226, 242, 251, 265, 281, 286, 287, 288, 292, 293, 294
 Zât-ı Baht, 131, 250, 288, 293, 294, 295
 Zât-ı Bârî, 204, 205, 286, 292, 293, 294
 Zât-ı Ecell ü A'lâ, 124
 Zât-ı Ehad u Samed, 130, 181
 Zât-ı Hak, 294
 Zât-ı Mutlak, 130, 131, 186
 Zât-ı Ulûhiyet, 97, 124, 135, 140, 186, 277, 286
 zâfî kıymet, 196
 zâfî nur, 286
 zâfî varlık, 115

- Zâtullah, 204
 zaviye, 147, 308
 zehir, 250, 274, 279
 zekâ, 178
 zekât, 146, 150
 zelil, 172
 zellât, 57
 zemberek, 256
 zemzeme-i vahdet, 157
 zenaat, 150
 Zenon, 177, 180
 zerre, 262
 zeval, 71, 140, 142, 306
 zevât, 278
 zevk, 43, 44, 45, 51, 53, 60, 71,
 89, 92, 136, 155, 156, 158,
 159, 161, 164, 171, 203, 204,
 214, 224, 253, 256, 257, 259,
 265, 275, 287, 299
 zevk u haz zemzemesi, 194
 zevk-i rûhânî, 51, 92, 89
 zevk-i rûhânî seyahati, 123
 zevkî, 155, 165, 204, 237, 287
 zevkler, 150, 211, 305
 zeytin, 189
 zeytinyağı, 189
 zıdd-ı mülâyim, 153
 zıddiyet, 150
 zill-i evvel, 126, 250
 zill-i zâil, 287
 zillî, 155, 210, 289
 zilliyet, 44, 52, 53, 82, 83, 84, 85,
 86
 zihayat, 207
 zihin, 151, 226, 228, 239, 240,
 243, 244, 297
 zihni suretler, 184, 185, 240
 zikir, 150, 159, 255, 289, 297
 zıkr ü fikir, 255
 zimmet, 289
 zincir, 175
 zîruh, 209
 zirve, 249, 292
 zirveler üstü, 292
 zîşuur, 170, 188, 222, 223, 226,
 228
 zîşuur kanun-u emrî, 170
 Ziya Paşa, 98
 ziya, 70, 87, 99, 114, 116, 158,
 163, 164, 166, 208, 217, 224,
 230, 238, 245, 252, 257, 286,
 287, 290, 291, 292, 301, 302
 ziyadar, 146
 ziya-ı Hak, 287
 ziya-i vahdet, 158
 ziya-i vücud, 114, 123, 203
 ziya-yı sıfâtillah, 204
 zühûl, 93
 zuhur, 40, 43, 92, 93, 100, 114,
 115, 117, 131, 133, 141, 145,
 155, 181, 251, 252, 263, 268,
 273, 286, 288, 298, 299
 zuhûrât, 73, 299
 zulmet, 116, 257
 zulüm, 235, 283
 zühd, 42, 72
 zühûl, 239
 Zümrüt Tepeler, 263

Kaynakların Tesbitinde Faydalanılan Eserler

Abd İbn Humejd, İbn Nasr Ebû Muhammed (v. 249 h.); **el-Müsned**, [Tahkik: *Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî, Mahmud Muhammed Halil es-Saidî*], Mektebetü's-sünne, Kahire, 1408/1988.

el-Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed (v. 1162); **Keşfü'l-hafâ ve müzilü'l-ilbâs**, I-II, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1988.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî (164-241 h.); **Fedâilü's-sahâbe**, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1403/1983.

_____ ; **el-Müsned**, I-VIII, Müessesetü Kurtuba, Mısır, tsz.

Aliyyülkârî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed (v. 1014/1606); **el-Esrâru'l-merfûa fi'l-ahbâri'l-mevdûa**, [Tahkik: Muhammed b. Lütfi Sabbâğ], el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1406.

_____ ; **el-Masnû' fi mârifeti hadisi'l-mevdû'**, [Tahkik: Abdülfettah Ebû Gudde], el-Mektebü'l-matbûati'l-İslâmî, Kahire, 1984.

el-Âmidî, Ali İbn Ebî Ali İbn Muhammed İbn Salim (551-631 h.); **Gâyetü'l-meram fi ilmi'l-keîâm**, [Tahkik: *Hasan Mahmud Abdüllatif*], el-Meclisü'l-a'lâ li's-şüni'l-İslâmiyye, Kahire, 1391 h.

Bedüzzaman, Said Nursî; **Lem'alar**, Işık yayınları, İzmir, 2004.

_____; **Mektûbât**, Işık yayınları, İzmir, 1997.

_____; **Sözler**, Işık yayınları, İzmir, 2003.

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn (384-458 h.); **es-Sünenü'l-kübrâ**, I-X, Mektebetü Dâri'l-bâz, Mekke, 1414/1994.

_____; **Şuabü'l-îmân**, [Tahkik: Muhammed es-Saîd Besyûnî ez-Zağlûl], I-IX, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1410/1990.

el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık (215-292 h.); **el-Müsned**, I-IX, Müessesetü ulûmi'l-Kur'ân/ Müessesetü'l-ulûmi ve'l-hikem, Beyrut/Medine, 1409 h.

el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl (v. 256 h.); **Sahîhu'l-Buhârî**, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1979.

ed-Dârimî, Abdullah b. Abdirrahmân (181-255 h.); **es-Sünen**, I-II, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1407/1987.

ed-Deylemî, Ebû Şucâ' Şîreveyh b. Şehredâr (445-509 h.), **el-Müsnedü'l-firdevs bi me'sûri'l-hitâb**, [Tahkik: Muhammed es-Saîd Besyûnî ez-Zağlûl], Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1986.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (202-275 h.); **es-Sünen**, [Tahkik: Muhammed Muhsin Abdülhamîd], I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, tsz.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsbehânî (v. 430 h.); **Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ**, I-X, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut-1405 h.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ (210/307 h.); **el-Müsned**, I-XIII, Dâru'l-me'mûn li't-türâs, Dimaşk, 1404/1984.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (450-505 h.); **İhyâü ulûmi'd-dîn**, I-IV, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, tsz.

_____; **el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi meâni esmâillâhi'l-hüsânâ**, [Tahkik: Besam Abdulvahhab el-Cabî], el-Cifan ve'l-Câbî, Kıbrıs, 1407/1987.

el-Geylânî, Muhyiddin Abdülkadir b. Mûsâ b. Abdullah (v. 561/1166); **Gunyetü't-tâlibîn**, İstanbul, 1994.

Gülen, M. Fethullah; **Asrın Getirdiği Tereddütler-1**, Nil Yayınları, İzmir, 2001.

- el-Hâkim**, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbûrî (321-405 h.); **el-Müstedrek ale's-Sahihayn**, I-V, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut, 1411/1990.
- Hatîb el-Bağdâdî**, Ahmed b. Ali Ebû Bekr (393-463 h.); **Târîhu Bağdâd**, I-XIV, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut, tsz.
- İbn Arabî**, Muhammed b. Ali Muhyiddîn (v. 638 h.); **el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye**, I-VIII, el-Meclisü'l-a'lâ li's-sekâfe, Kahire, 1403/1983.
- İbnü'l-Cevzî**, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (508-597 h.); **Telbîsü iblîs**, [Tahkik: *es-Seyyid el-Cemîlî*], Dâru'l-kitabî'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985.
- İbn Ebî Âsım**, Ahmed b. Amr (v. 287 h.); **ez-Zühhd**, Dâru'r-rayyân li't-türâs, Kahire, 1408 h.
- İbn Ebî Şeybe**, Abdullâh b. Muhammed (v. 235 h.); **el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr**, [Tahkik: Kemal Yusuf el-Hût], I-VII, Mektebetü'r-ruşd, Riyad, 1409 h.
- İbn Hacer**, Ahmed b. Ali el-Askalânî (773-852 h.); **Fethu'l-bârî**, I-XIII, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379 h.
- _____; **Lisânü'l-mizân**, I-VII, Müessesetü'l-a'lemî, Beyrut, 1406/1986.
- İbn Hibbân**, Ebû Hâtîm Muhammed el-Büstî (v. 354 h.); **el-İhsân fi takrîbi Sahîh İbn Hibbân**, [Tertîb: Alâüddîn Ali b. Belbân; Tahkik ve ta'lîk: Şuayb el-Arnaût], I-XVII, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1988.
- İbn Hişâm**, Abdülmelik İbn Hişâm İbn Eyyûb el-Himyerî (v. 213/828); **es-Sîratü'n-Nebeviyye**, I-VI, Dâru'l-cil, Beyrut, 1411.
- İbn Kayyim el-Cevziyye**, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ebî Bekr Eyyûb ez-Zürâî (691-751 h.); **es-Savâiku'l-mürsele alâ'l-Cehmiyye ve'l-Muattile**, [Tahkik: Ali İbn Muhammed ed-Dehîlillâh], I-IV, Dâru'l-âsime, Riyad, 1418/1998.
- İbn Kesîr**, Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Ömer İbn Kesîr ed-Dimaşkî (v. 774 h.); **Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm**, I-IV, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1401 h.
- İbn Mâce**, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (207-275 h.); **es-Sünen**, I-II, Dâru'l-fikr, Beyrut, tsz.

- İbnü'l-Mübârek**, Abdullah (118-181 h.); **ez-Zühd**, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, tsz.
- İbn Teymiyye**, Ebu'l-Abbas Ahmed İbn Abdilhalim İbn Teymiyye el-Harrânî (661-728 h.); **Mecmûu'l-fetâvâ**, I-VI, tsz.
- _____ ; **Minhacü's-sünneti'n-Nebeviyye**, [Tahkik: Muhammed Reşad Salim], I-X, Müessesetü Kurtuba, 1406 h.
- _____ ; **Şerhu'l-Akîdeti'l-Esfehâniyye**, [Tahkik: İbrahim Süaydâ], Mektebetü'r-ruşd, Riyad, 1415 h.
- el-İcî**, Ebu'l-Fazl Adudiddin Abdurrahman İbn Ahmed Abdulgaffar (v. 756/1355); **Kitabu'l-Mevakıf**, [Tahkik: Abdurrahman Umeyre], Dâru'l-cil, Beyrut, 1997.
- el-Kudâî**, Muhammed b. Selâme b. Ca'fer (v. 454 h.); **Müsnedü's-Şihâb**, I-II, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1407/1986.
- el-Kurtubî**, Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr b. Ferah (v. 670); **el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân**, I-XX, Dâru's-şâ'b, Kahire, 1372 h.
- Mâlik b. Enes**, Ebû Abdullah el-Esbahî (93-179 h.); **el-Muvatta'**, I-II, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1985.
- Ma'mer b. Râşid** (v. 151 h.); **el-Câmi'** (Abdurrezak'ın el-Musannef'inin sonunda), el-mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1403 h.
- el-Münâvî**, Muhammed el-Med'uvv bi Abdirraûf; **Feyzu'l-kadîr şerhu Câmi's-sağîr**, I-VI, el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübâ, Mısır, 1356 h.
- Müslim**, Ebu'l-Hüseyn el-Haccâc en-Neysâbûrî (206-261 h.); **Sahihu Müslim**, I-V, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- en-Nebhânî**, Yûsuf b. İsmâil; **Câmiu kerâmâti'l-evliyâ**, I-II, Şirketü mektebe, Mısır, 1984.
- en-Nesâî**, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb (215-303 h.); **es-Sünen**, [Tahkik: Abdülfettah Ebû Gudde], I-VIII, Mektebetü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, Halep, 1406/1986.
- en-Nevevî**, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref (v. 676 h.); **Şerhu Sahihi Müslim**, I-XVIII, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1392 h.
- es-Sehâvî**, Ebu'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman (v. 902/1497); **el-Makâsıdü'l-hasene**; Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1399 h.

- es-Suyûtî**, Abdurrahman b. el-Kemal Celâleddîn (849-911 h.); **ed-Dürü'l-mensûr**, I-VIII, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1993 h.
- _____ ; **el-Leâlî'l-masnûa f'l-ehâdisi'l-mevdûa**, I-II, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1975.
- _____ ; **Şerhu Süneni İbn Mâce**, Karataş, tsz.
- eş-Şa'rânî**, Muhammed el-Mağribî (v. 976 h.); **et-Tabakâtü'l-kübrâ**, I-II, Dâru'l-fikri'l-Arabî, Kahire, tsz.
- eş-Şehristanî**, Muhammed İbn Abdilkerim İbn Ebî Bekr Ahmed (479-548 h.); **el-Milel ve'n-nihal**, [Tahkik: Muhammed Seyyid Cilânî], I-II, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1404 h.
- et-Taberânî**, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed (v. 360 h.); **el-Mu'cemü'l-evsat**, [Tahkik: Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi], I-X, Dâru'l-Harameyn, Kahire, 1415 h.
- _____ ; **el-Mu'cemü'l-kebîr**, [Tahkik: Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi], I-XX, Mektebetü'l-ulûmi ve'l-hikem, Musul, 1404 h.
- et-Taberî**, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Hâlid (224-310 h.); **el-Câmiu'l-beyân**, I-XXX, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1405 h.
- _____ ; **Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk (Tarîhu't-Taberî)**, I-V, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1407h.
- et-Tayâlisî**, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd (v. 204 h.); **el-Müsned**, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, tsz.
- et-Tirmizî**, Ebû İsa Muhammed b. İsa (209-279 h.); **el-Câmiu's-Sahîh**, I-V, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- ez-Zehabî**, Şemsüddîn Muhammed Ahmed (v. 748/1347); **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-XXIII, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1413 h.